

ДЕРЖАВНА ПОДАТКОВА СЛУЖБА УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ФІНАНСОВОГО ПРАВА

В.Л. АНДРУЩЕНКО, Т.В. ТУЧАК

**МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ
ІМПЕРАТИВИ ПОДАТКІВ
ТА ОПОДАТКУВАННЯ
(західна традиція)**

Монографія

Київ • Алерта • 2013

Затверджено до друку Вченою радою
Науково-дослідного інституту фінансового права
(Протокол № 1 від 23 січня 2013 року)

Затверджено до друку Вченою радою
Національного університету державної
податкової служби України
(Протокол № 9 від 28 березня 2013 року)

Рецензенти:

Варналій Захарій Степанович, доктор економічних наук, професор, професор кафедри фінансів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Опарін Валерій Михайлович, доктор економічних наук, професор, професор кафедри фінансів фінансово-економічного факультету Київського національного університету імені Вадима Гетьмана.

Тропіна Валентина Борисівна, доктор економічних наук, професор, завідувача кафедрою економічної теорії Чернігівського державного інституту економіки і управління.

Автори:

Т.В. Тучак підготувала підрозділ 3 «Логіка і семантичне оформлення дефініцій» в розділі 1, підрозділ 2 «Технології податкової справедливості» в розділі 2, а також фрагменти тексту, що стосуються оподаткування багатства, майна, спадщини, діяльності податкової служби. Автор решти тексту *В.Л. Андрущенко*.

Андрущенко В.Л., Тучак Т.В.

A66 Морально-етичні імперативи податків та оподаткування (західна традиція): [монографія] / В. Л. Андрущенко; Т. В. Тучак. – К.: Алерта, 2013. – 384 с.

ISBN 978-617-566-208-3

У монографії розкрито поняття та інститути оподаткування морально-етичного характеру, корені яких у державах Заходу сягають щонайменше двотисячолітньої давності, походять з духовних надр іудейсько-християнської цивілізації. Авторі розкривають виникнення й сутність традиційних західних уявлень про оподаткування, особливо тих із них, які мало висвітлені у вітчизняній фінансовій літературі, зокрема: справедливість в оподаткуванні, моральні аспекти ветхозавітного і новозавітного періодів історії податків, фіскальна соціологія, податкова держава, фіскальний федералізм. У процесі роботи здебільше використано матеріали із опублікованих і/або розміщених в Інтернеті англійських джерел, перекладних видань, деяких праць українських авторів. Виклад здійснено в проекції на актуальні проблеми вітчизняної науки і податкової практики, а також з огляду на академічні потреби підготовки фахівців податкової справи з урахуванням ідейно-теоретичних засад і прикладних надбань західного походження.

Немало корисної інформації зосереджено в додатках.

Книга розрахована на достатньо ерудованих читачів – викладачів, аспірантів, магістрів, студентів, персонал фінансових і податкових органів, а також усіх, хто має інтерес до питань державних фінансів та оподаткування.

Книга розрахована на достатньо ерудованих читачів – викладачів, аспірантів, магістрів, студентів, персонал фінансових і податкових органів, а також усіх, хто має інтерес до питань державних фінансів та оподаткування.

УДК 336.221:172.1

© В.Л. Андрущенко, Т.В. Тучак, 2013,
© Видавництво «Алерта», 2013.

ISBN 978-617-566-208-3

ЗМІСТ

Переднє слово..... 6

РОЗДІЛ 1**ОПОДАТКУВАННЯ ЯК СФЕРА ЕТИКИ І МОРАЛІ**

1. Методологічні аспекти морально-етичного дослідження	18
1.1. Методи пізнання і характер аналізу	18
1.2. Концепція відносин	25
2. Морально-етичні поняття оподаткування.....	27
3. Логіка і семантичне оформлення дефініцій	31
3.1. Науково-теоретичні підходи	31
3.2. Дефініції податків: порівняльна характеристика.....	39

РОЗДІЛ 2.**СПРАВЕДЛИВІСТЬ В ОПОДАТКУВАННІ**

1. Загальні уявлення про справедливість	48
2. Технології податкової справедливості.....	53
2.1. Прогресивна шкала ставок.....	53
2.2. Пропорційні (плоскі) ставки.....	59
2.3. Податкові пільги.....	61
2.4. Соціально-орієнтовані податки	66
3. Кардинальна податкова реформа	72
4. Tax Freedom Day і межа оподаткування	80
5. Антипод справедливості – несправедливість	87
6. Дистрибутивна справедливість в оподаткуванні	107

РОЗДІЛ 3.**ІСТОРИЧНІ РЕМІНІСЦЕНЦІ
ЕТИКИ ОПОДАТКУВАННЯ**

1. Ветхозавітна і новозавітна передісторія оподаткування	119
1.1. Ветхозавітна десятина.....	119
1.2. Податок кесаря	122
1.3. «Друг мытарям и грешникам».....	128
1.4. Християнська традиція у віках.....	132

2. Оподаткування в античну і середньовічну епохи	137
2.1. Рим і Візантія в історії податків.....	138
2.2. Середньовічна доба в оподаткуванні.....	143
3. Фіскальний фермент суспільних перетворень	153
3.1. Події та проекти.....	153
3.2. Ідеї та персонажі.....	163

РОЗДІЛ 4.

ФІСКАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ

1. Пізнавальна роль фіскальної соціології	173
1.1. Предмет і сфера соціології податків.....	173
1.2. Соціологічні концепції оподаткування.....	179
2. Начало начал фіскальної соціології та пізніше	185
2.1. Ідейні корені та походження.....	185
2.2. Нова фіскальна соціологія.....	192
3. Фіскально-соціологічні теорії	196
4. Прикладна сфера соціології оподаткування	203
5. Соціологічна інтерпретація ухилення від податків	208
5.1. Різновиди ухилення: що гірше?.....	208
5.2. Мораль і логіка протидії ухиленню.....	213
6. Орієнтири розвитку фіскальної соціології в Україні	221

РОЗДІЛ 5.

ПОДАТКОВА ДЕРЖАВА

1. Походження і різновиди податкової держави	229
1.1. Податкова держава та її передісторія.....	229
1.2. Фіскальна держава.....	237
1.3. Мінімальна держава.....	244
1.4. Рентна держава.....	253
2. Концептуалізація податкової держави	256
3. Етика адміністрування податків	264
3.1. Ідеали податкової служби.....	265
3.2. Громадянин-виборець-платник податків.....	269
3.3. Місія громадянського суспільства.....	275
4. Фіскальний федералізм	279
4.1. Теорія і практика фіскального федералізму.....	279

4.2. Перерозподіл і децентралізація.....	288
4.3. Фіскальний федералізм versus бюджетне регулювання.....	295

РОЗДІЛ 6

ПОДАТКОВА КУЛЬТУРА

1. Поняття та роль податкової культури	310
1.1. Поняття і фактори культури оподаткування.....	311
1.2. Рівні та функції податкової культури.....	317
2. Феномени і проблеми податкової культури	321
2.1. Оподаткування – сфера повинності.....	321
2.2. Моральні проблеми податкової культури.....	324
2.3. Домінанти культури оподаткування.....	334
2.4. Метаморфози податкової культури.....	339
Післяслово	347
Список використаних джерел	356
Додатки	369

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

В усі часи одне з центральних місць у суспільній свідомості займали і займають податки – форма відчуження приватних ресурсів на користь держави. Оподаткування наділено потужним усеосяжним потенціалом дії на соціально-економічні процеси. Як у тому розумінні, що «в налогах воплощено экономически выраженное существование государства» (Карл Маркс), так і в тому, що податки – могутній засіб впливу на історичні події, на економіку і соціальну сферу, на почуття й поведінку людей. Достатньо вже того, що альтруїзм в оподаткуванні неможливий у принципі. На тему податків написано, особливо за рубежом, багато наукових трактатів, постійно ведуться інтенсивні дослідження різноманітного характеру і напрямку.

«Податки, – писав один хльосткий автор у книзі під красномовною назвою “Оподаткування – долари і почуття”, – диктують нам як витрачати наш час і гроші поки ми ще на цьому світі, а також і те, що написати в заповідях перед тим як відправитися на той світ»¹. На його думку, в США податки поглинають одну третину ВВП, часу і таланту нації. За кожним із податків тягнеться цілий шлейф різноманітних ефектів і важливих наслідків.

Не менш помітні, ніж в економіці, оподаткування спричиняє наслідки у політичній, соціальній, духовній сферах. Податки впливають на інтереси і настрої рядових громадян, на політику національних еліт, на події історичного масштабу. Не випадково податки викликають внутрішнє сум’яття людей, знаходяться під постійним вогнем критики.

Словом, – знання про податки та оподаткування, крім економічних категорій і показників, оперує поняттями етики, моралі, справедливості, психології, соціології, котрі фігурують у наукових текстах з присудком «фіскальна», «податкова». Подібні поняття давно вживають у західній фінансовій літературі. Французький соціолог і фізик Абрахам Моль (Moles, 1920–1992) стверджував, що, на відміну від середньовічної схоластики, сучасна наука не бачить у дефініціях неодмінну передумову чи ознаку знання². Однак для мети нашого до-

¹ Taxation – Dollars and Sense / Ed. by F.J. Viser. – Memphis (Tenn.): Memphis State University Press, 1971. – P. 74.

² Моль А. Социодинамика культуры / Абрам Моль: Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1973. – С. 35.

слідження деякі основоположні визначення не зайві. Для звичного до дефініцій вітчизняного читача потрібно ідентифікувати що є що в пропонованому тексті.

В числі основних ключових слів даного дослідження на першому місці знаходяться *мораль* і *етика*. Не вдаючись у дебати з приводу різночитань цих понять, їхніх смислових відтінків, (цей диспут може виявитися нескінченним), попереджаємо читача про конкретний зміст, вкладений у поняття моралі та етики в даному контексті.

Мораль, як ми розуміємо, – сукупність духовно-психологічних рис позитивного і/або негативного характеру, що визначає поведінку людей у світлі загальноприйнятих суспільством правил і вимог. В оподаткуванні позитивна мораль приймає форми громадянської свідомості, обов’язку, дисципліни.

Етика – вчення про принципи і норми моралі в категоріях *добра* і *зла*. В своїй науковій формі етика належить до філософських дисциплін. Етичні категорії: добро, благо, те, що має бути (рос. – *долженствующее быть*) означають, зрештою, кінцеву мету будь-якої діяльності, що має свою протилежність – зло, те, чого не повинно бути. В сфері етики «існують дві головні проблеми: одна – це питання, що є добром самим по собі, друга, – що має цінність як засіб досягнення добра»³, – писав відомий англійський філософ Джордж Мур (1873–1958). Відповідно фіскальна етика інтерпретує прояви добра і явища зла в оподаткуванні.

Під поняттям *морально-етичні імперативи*, винесеним у назву роботи, *ми розуміємо чесноти совісті, свідомості та обов’язку, котрі в формі норм і правил регламентують поведінку і дії людей у сфері оподаткування*. Зрозуміло, що імперативи можуть мати і негативно-зворотній зміст, коли люди діють безсовісно, несвідомо, не обов’язково. (Якщо скористатися зображальними засобами російської мови, то *морально-етичні імперативи – суть предписания, наставления и руководства нравственного характера касательно поведения людей по их отношению к налогам*).

Етичні принципи і моральні норми мають імперативний характер, однаково діють як на мікрорівні (наприклад, поведінка платників податків – фізичних і юридичних осіб, так і макрорівні (податкова політика національних держав, бюджетний пакт Євросоюзу, рекомендації МВФ та ін.).

³ Мур Дж. Принципы этики / Джордж Мур: Пер. с англ. Общ. ред. И. С. Нарского. – М.: Прогресс, 1984. – С. 87.

Ми б сказали так: етика – наука, звід сталих правил, а мораль – етика в дії, практичне втілення і реалізація етичних принципів. Мораль і етика органічно взаємопов'язані. Поєднуючи ці поняття, ми говоримо про морально-етичний характер цінностей, рис поведінки, подій і вчинків. Під впливом етичних імперативів і моральних почуттів платників податків формується ставлення до податків, їх оцінка під кутом зору добра і зла.

Література на тему фіскальної або податкової етики, моралі, справедливості, психології та соціології на Заході має солідну історіографію. Там здавна склалася потужна традиція інтерпретації оподаткування в категоріях етики і термінах моралі. Назвемо деякі найбільш значні праці на цю тематику. Вони знаходяться в числі тих джерел, що справили вплив на вибір теми дослідження і на основі яких написано дану книгу.

Чільне місце ми відводимо роботі німецького економіста Вільгельма Фокке (Vocke, 1820–1905) «Abgaben, Auflagen und die Steuer vom Standpunkte der Geschichte und Sittlichkeit» («Обов'язкові платежі, збори і податки з точки зору історії та моралі»), що вийшла друком у 1887 р. Маючи статус класики, ця книга не втратила актуальності й досі перевидається в Німеччині, останнє видання вийшло в 2010 р. (фрагменти тексту розміщені в Інтернеті). Вже одна назва засвідчує оригінальність теми, її «духовну» специфіку. Викликає інтерес й неординарна робота (1868 р.) Хуго Ейзенхарта (Eisenhart, 1811–1893) «Die Kunst der Besteuerung» («Мистецтво оподаткування»).

Велике враження справляє також праця американського автора Стефана Вестона (Weston, 1855–1935) «Принципи справедливості в оподаткуванні», текст якої повністю розміщено в Інтернеті. Її також неодноразово перевидавали, востаннє в 2010 р. Вестон запевняє: «Проблема оподаткування частково економічна і частково, але суттєво, етична, ці дві складові нерозривно поєднані. Оподаткування – економічне питання в усьому, що стосується пов'язаних із ним економічних благ, умов і відносин; етичне – в усьому, що стосується людини як духовної й етичної істоти»⁴. Дане твердження можна розуміти і таким чином, що проблема справедливості в оподаткуванні дійсно має етичну природу, але до тих пір, поки не виявляться економічні ефекти

⁴ Weston S.F. Principles of Justice in Taxation / Stephen F. Weston. – New York: Columbia University Press, 1903. – P. 72. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.archive.org > ... > California Digital Library

оподаткування, неможливо сказати про певну систему податків справедлива вона чи навпаки.

Інтерес до морально-етичних аспектів оподаткування наростає. На доказ наведемо приклади нових досліджень, що вийшли друком головним чином у США протягом першого десятиліття XXI ст. Красномовні назви засвідчують напрям і характер цих праць: колективна монографія «Податкова справедливість: продовження дебатів» (2002 р.), серед авторів якої Р. Масгрейв (2010–2007), Є. Стерлі (Steuerle), Дж. Торндайк (Thorndike), Д. Вентрі (Ventry) та ін.; «Міф про власність: податки і справедливість» (2004 р.) Л. Мерфі (Murphy) і Т. Найгела (Nagel); «Економічна психологія поведінки платників податків» (2007 р.) Е. Кіршлера (Kirchler); «Податкові зобов'язання і податкова мораль» (2007 р.) Б. Торглера (Torgler); «Знекровлення Левіафана: моральний погляд на податкову реформу» (2009 р.) Л. Карбоне (Carbone); «Соціальна психологія оподаткування» А. Левіса (Lewis), online версія, розміщена в Інтернеті в 2011 р. та ін.

Немало на Заході і робіт теологічного характеру, котрі розкривають тему оподаткування, фінансово-економічних явищ взагалі з позицій християнського вчення. Одна з давніх робіт цього циклу – донині цитована фундаментальна монографія британського богослова Альфреда Едершейма (Edersheim, 1825–1889) «Життя і час месії Ісуса», що вийшла першим друком у 1883 р.

Серед сучасних авторів на теологічно-економічну тематику виділяється особливо плодотворний американський економіст та історик ліберально-консервативного напрямку Гаррі Норт (North, 1942-). З під його пера вийшли численні монографії та публікації, він активно популяризує свої погляди через Інтернет. Назви робіт Норта говорять самі за себе: «Введення до християнської економіки» (1973 р.), «Стратегія Синаю: економіка і Десять заповідей» (1986 р.), «Багатство і домінування: економічний коментар Євангелія від Луки» (2000 р.), «Пріоритети і домінування: економічний коментар Євангелія від Матвія» (2000 р.), «Оподаткування при фараонах і сьогодні» (2008 р.) та багато інших. У числі інших питань Норт по-своєму розкрив й інтерпретував біблійні принципи оподаткування.

Вочевидь, – подібним інтелектуальним багатством вітчизняна фінансова наука поки що похвалитися не може. Без реакції на дослідження духовного характеру не можна всерйоз вивчати морально-етичні аспекти життя Заходу. Дана книга – спроба хоч частково за-

повнити духовну порожнечу, що утворилася на напрямку досліджень оподаткування під морально-етичним кутом зору.

У сфері оподаткування західні автори опираються на ідеї більш широкого плану. В епіцентрі досліджень оподаткування морально-етичного спрямування знаходиться поняття справедливості в посиланнях, зокрема, на праці Джона Роулза (Rawls, 1921–2002) «*Теорія справедливості*» (перше видання – 1971 р., останнє – 2005 р.) і лауреата Нобелівської премії Амартьї Сена (Amartya Sen) «*Ідея справедливості*» (2011 р.).

Ми вже мали нагоду коментувати концепцію Роулза *справедливість як чесність (justice as fairness)*⁵. Досить складна аргументація Роулза ґрунтується на світоглядному розумінні проблем (пере) розподілу. Роулз допускає соціальну нерівність на умовах забезпечення *принципу свободи (liberty principle)*, для нього ідеал (пере) розподілу доходів і багатств полягає в максимізації долі найменш забезпечених за *принципом їх несхожості, відмінності* від інших (*difference principle*). Концепція економічної справедливості за Роулзом звучить так: «*Від кожного – за його вибором, кожному – за принципом відмінності*»⁶.

Настільки ми могли впевнитися, впродовж останніх ста років від Фокке до Роулза і авторів початку ХХІ ст. спадкоємність гуманістичних ідей стосовно морально-етичної оцінки оподаткування представники «буржуазної» науки загалом не порушували. Марксистичні намагалися протиставити їм класовий аналіз етичних проблем нібито з позицій пролетаріату. Однак, обмеженість поглядів демонстрували як раз прихильники комуністичних поглядів, бо вони зверталися не до людей, а до суспільних класів, нацьковуючи один клас на другий. Зрештою не виявилось переконливих доказів, що міра людяності чи степінь моральності залежить виключно від класової приналежності або від величини вмісту кишені.

Справедливість, морально-етичні аспекти оподаткування загалом – не лише предмет осмислення, дослідження, теоретизування на науково-академічному рівні, але й тема широкого суспільного резонансу, інтересу, занепокоєння. Так, у США вже понад 30 років (з 1979 р.) діє суспільна дослідницька й правозахисна організація

⁵ Андрущенко В.Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті / В.Л. Андрущенко. – Львів: Каміляр, 2000. – С. 46–0.

⁶ Rowls J. Theory of Justice / John Rowls. – Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1971. – P. 6

«*Громадяни за податкову справедливість*» (*The Citizens for Tax Justice, CTJ*). Свою місію вона бачить у вивченні впливу податків на умови життя, надає трибуну для обговорення податкових законів рядовими американцями, викриває лобістів великих корпорацій. В програмі її діяльності боротьба з ухиленням від податків; за справедливі податки для середнього класу і сімей з низькими доходами; за оподаткування багатих за справедливою нормою; зниження державного боргу; за мінімізацію негативного впливу податків на стан ринків. Стверджують, що саме під тиском «Громадян за податкову справедливість» президент Рональд Рейган (1911–2004) зважився на проведення податкової реформи 1986 р., яка суттєво обмежила податкові привілеї крупних корпорацій.

Схожу роль виконує незалежна від уряду аналітична і правозахисна організація «*Мережа податкової справедливості*» (*Tax Justice Network*), створена під егідою британського парламенту в 2003 р. У діяльності «Мережі» приймають участь вчені, економісти, журналісти, юристи, представники громадськості. Організація діє в національному і міжнародному масштабі, спрямовуючи свою активність на: підвищення рівня податкової культури, дисципліни і відповідальності; розголошення скритної інформації про офшори; організацію досліджень і конференцій; проведення роз'яснювальної роботи; доведення проблем податкової справедливості до відома ООН, Євросоюзу, Світового банку, Міжнародного валютного фонду, ОЕСР. «Мережі» апелюють до ідеалів прогресивного оподаткування, задач викорінення корупції й ухилення від податків, забезпечення бездоганної прозорості податкового процесу. Організація видає інформаційний бюлетень «В фокусі податкової справедливості» (*Tax Justice Focus*). Протягом 2010 р. роботу було зосереджено навколо реалізації програми «Мобілізуємося за податкову справедливість».

Зрештою, якщо на проведеному в 2012 р. 68-му конгресі Міжнародного інституту державних фінансів – авторитетному світовому форумі представників фінансової науки – звучали доповіді на теми про «доход, податки і щастя», про забезпечення «справедливості нинішнього і прийдешніх поколінь засобами фіскальної політики», то як можна ігнорувати подібні теми з моральним підтекстом, не реагувати на них?

В журналі Внутрішньо-європейської організації податкових адміністрацій (ІОТА) «*Tax Tribune*» відомий угорський соціолог Елемер

Ханкісс (Hankiss) сформулював питання, на які платник має сам собі дати свідому відповідь:

Чому я повинен платити податки?

Чому я маю платити так багато?

Чому я повинен платити більше, ніж інші?

Що я втрачаю і які маю вигоди з того, що сплачую податки?

Чи мої гроші витрачають оптимальним чином?

У продуманих відповідях на ці питання – ціла програма розвитку самосвідомості платників податків у напрямку розуміння ними тих демократично-правових і соціально-економічних цінностей, існування яких обумовлено можливостями і ресурсами оподаткування.

На Заході морально-етична сфера оподаткування – галузь досвіду і знань, маса яких все прибуває. На порядок денний уже поставлено задачі, реалізація котрих розтягнеться на роки. Назріває зміна традиційних підходів до податкової роботи, що склалися десятиліттями, якщо не віками, і зводилися до імперативів: більше перевірок, суворіший контроль, досконаліші технології, краще обслуговування. Обмеженість бюрократичних і матеріальних ресурсів не дозволяє розвиватися цим тенденціям по експоненті до тих пір, коли стане недостатньо ніяких ресурсів. Свого часу введення податкових декларацій відповідало правилу буржуазної моралі «*Chacun pour soi* (франц. – кожний за себе)». Даний підхід зберігається й розвивається і далі.

На зміну фіскально-адміністративним методам всі більше приходять морально-етичні фактори оподаткування: довір'я натомість контролю, самовідповідальність, самодисципліна громадян і бізнесу замість остраху перед податковим аудитом, запозичення й адаптація раціональних нововведень зарубіжного досвіду, а не ламентатії на тему особливостей національного менталітету. Важливим імпульсом для посилення самодіяльних засад поведінки платників податків стали кризові явища в світовій економіці, наростання дефіцитності державних фінансів під кінець першого десятиліття ХХІ ст.

Ключові терміни даного дослідження, крім власне тих, що стосуються морально-етичних аспектів оподаткування і котрим буде присвячено основну частину роботи: Захід, традиція, західна традиція.

Захід – не лише географічний масив зосереджених у Західній Європі держав із спільними кордонами і взаємно переплетеною історією. Народи цих держав, хоч і поділені на декілька конфесій, мають єдині християнські корені. У європейських держав демократично-

правовий устрій, вони характеризуються унікально високим розвитком культури, творчого мислення, економічного і соціального прогресу. Вже у ХVIII ст. Жан-Жак Руссо (1712–1778) визнав, що немає ні французів, ні німців, ні іспанців, ні англійців, а є лише європейці. Вони перенесли свою цивілізацію за океани – в Америку і Австралію, цивілізували, хоч і не без ганебних епізодів колоніалізму, багато країн Азії та Африки.

Заслуга мислителів із числа представників західних націй полягає в тому, що довгий час вони бачили дальші і глибше пізнавали суть суспільно-економічних явищ. Тому і світло фінансової науки засяяло із Заходу.

Під *традицією* розуміють сукупність освячених часом поглядів, переконань, писаних і неписаних правил, способів мислення, дій і поведінки, котрі передаються з покоління в покоління, зберігаючи силу впливу від предків на нащадків. Однак, «традиція, – писав американський правознавець і соціолог Гарольд Берман, – это нечто больше, чем историческая преемственность. Она представляет собой смешение осознанных и неосознанных элементов». «Это видимая сторона общества..., но это и особенно скрытая от всех взглядов невидимая сторона: убеждения, желания, страхи, сдерживания чувств, мечты»⁷.

Отже, в контексті даного дослідження *під західною традицією слід розуміти процес відтворення й розвитку сукупності ідей, понять, переконань і почуттів, закладених у цінностях західної цивілізації та відображених у відповідних тим цінностям наукових і суспільних уявленнях про податки, державні фінанси, економіку*. (Ми не торкаємося розуміння традиції в негативному сенсі віджитої минувшини, чогось застарілого, архаїчного, безповоротного). Внутрішню єдність ознак традиції пояснює атмосфера, в якій вони виникли, – атмосфера свободи думки, переконань і творчості. З цього погляду, навіть теоретики комунізму Карл Маркс (1818–1883) і Фрідріх Енгельс (1820–1895) репрезентують західну традицію. Основоположні суспільні цінності західної традиції, а звідси і цивілізації: ринкова економіка, правова держава, плюралістична демократія, громадянське суспільство.

У науці статус традиційних мають ті знання, котрі визнає абсолютна більшість представників науки, які приймають за аксіому, постійно до них апелюють. Приклад – класичні принципи оподаткуван-

⁷ Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Гарольд Дж. Берман: Пер. с англ. – 2-е изд. М.: Изд-во МГУ: Издательская группа ИНФРА·М, 1998. – С.

ня Адама Сміта (1723–1790), які знаходяться у науковому вжитку вже близько 250 років.

В основі цієї книги знаходяться думки й узагальнення, котрі склалися у авторів впродовж декількох десятиліть читання лекцій з навчальних дисциплін «Фінансові системи капіталістичних країн», «Податкові системи зарубіжних держав», «Основи наукових досліджень», «Наукові засади фіскального адміністрування», а також оприлюднених на наукових конференціях, викладених в опублікованих монографіях, підручниках і посібниках, численних статтях. У свою чергу лекції та публікації базувалися на опрацюванні великого масиву фінансової літератури здебільшого англомовної й перекладної.

Сприймання змісту даного дослідження має свою специфіку. На відміну від суто фіскально-функціональних питань, морально-етичний підхід до податків відкриває можливість натхненної описовості, веде в сферу високих дум і громадянських емоцій, загострює увагу на суспільних, соціально-психологічних, історичних, національно обумовлених аспектах оподаткування. З такого ракурсу легко впевнитися в актуальності дослідження, переконатися в перспективності розвитку цієї галузі фінансового знання.

Кожному із розділів передують епіграфи, котрі відображають квінтесенцію смислу, закладену в текст основну думку. Епіграфом до всієї книги ми б вибрали епіграф, який до однієї з своїх робіт взяв український економіст і суспільний діяч, професор фінансового права, ректор (1890–1897 рр.) Харківського університету М. М. Алексеєнко (1847–1917): *«Налоги в государстве суть как паруса на корабле, для безопасного оному надежным путем течения и приведения к намериваемому пристанищу, а не для обременения, беспрестанного по морю плавания и, наконец, для гибельного в пучине погружения»*⁸. (Збережено стиль першоджерела).

Необхідне застереження. Звертання на Захід до європейської та американської науки за ідеями і досвідом – необхідна, корисна, але делікатна справа. Чи не підпадає це під колись смертоносне звинувачення в *«преклонении перед Западом»*? Чи не зашкодить це репутації приналежних до наукової спільноти України? Чи не буде названо низькопоклонництвом перед Заходом як результатом занепаду й слабкості вітчизняної науки?

⁸ Алексеєнко М. М. Подходящий налог и условия его применения / М. М. Алексеєнко. – Харьков: Типография М. Ф. Зильберберга, 1855. – С. 1.

За нашим переконанням, ці побоювання перебільшені. В радянські часи творчість західних економістів вітчизняні вчені критикували і навіть пробували висміювати. Та, щоб не говорити про ущербність, поверховість, нещирість тодішньої «критики буржуазних теорій», (до чого свого часу був причетний і автор цих рядків), ті, хто цим займався, знаходячись на ідеологічному карантині, все ж на езоповій мові по-своєму виконували роль місіонерів і популяризаторів західної науки. Парадоксальним чином завдяки «критикам» читачі мали більш-менш точну уяву про спростовувані тими ж критиками твори та ідеї. Тоді і в тих умовах подібна «критика» була своєрідною формою інтелектуального паломництва на Захід. За роки радянської епохи саме завдяки вивченню економіки і державних фінансів капіталізму, хай і під фальшивим лозунгом «принципових відмінностей і переваг соціалізму на капіталізмом», відбулася початкова підготовка тисяч молодих прозелітів майбутніх ринкових і демократичних перетворень.

Тим більш затребувані ідеї, теоретичні знання й практичний досвід західного походження тепер, коли Україна рухається заданим курсом на зближення з Євросоюзом, а вітчизняна фінансова наука не обставлена ідеологічними стінами. Ніщо вже не заважає користуватися духовно-інтелектуальним багатством Заходу, засівати український чорнозем ідеями з мудрих наукових трактатів. Без західної школи, без, за словами І. Х. Озерова (1869–1942), *«американской прививки»* ділової культури й організованості, без сприймання і використання такого унікального наукового потенціалу і практичного досвіду в Україні не обійтись.

Завдяки імпорту ідей йде процес західної метаморфози вітчизняної фінансової думки і практики, її звільнення від рудиментарних уявлень, що залишилися від ідеології та практики минулого. Цей процес зближення й переробки західних теорій, знань і досвіду потребує глибокого вивчення й осмислення. Метаморфоза зовнішніх форм податкової системи в Україні вже відбулося, але ще залишаються серйозні проблеми перебудови мислення, діяльності, поведінки платників податків і функціонерів податкової служби за духом і буквою диктатури закону, порядку, дисципліни, відповідальності.

Разом із тим зарубіжну науку і практику не слід сприймати некритично, як істини в останній інстанції, без врахування реальних умов, національних інтересів, історичних особливостей України. Як і недопустимо нехтувати творчими доробками українських учених, досвідом діяльності вітчизняних податкових органів.

При всьому значенні умов оподаткування, заданих зовні – з боку суспільного ладу, політичної ситуації, кон'юнктурних обставин, законодавчих норм, – у кінцевому підсумку успіх функціонування податкового механізму визначає *людський фактор*. Адже поза сумнівом знаходиться та істина, що соціально-економічна реальність, в якій живуть, мислять і діють люди, не існує окремо і незалежно від них, від того, як вони думають і що роблять, як ставляться до подій, що відчують з приводу певних явищ і вчинків. За умов демократично-правового ладу завжди є можливість впливати на перебіг тих чи інших процесів, висловлюватися про них і відповідно діяти.

Читач даної книги має постійно мати на увазі, що оподаткування розглядається в контексті демократично-правового суспільства з ринковою економікою. Для людей такого суспільства за образно влучним висловлюванням великого американця, одного із авторів Конституції США Бенджаміна Франкліна (1706–1790), «лише гроші солодші від меду».

І тим не менш у силу хоч і корисливо-комерційного, але водночас і демократично-правового характеру західної цивілізації морально-етичні проблеми оподаткування знаходяться в фокусі уваги як з боку академічної науки, так і громадськості. До цих проблем підступають у всеозброєнні методів строгого соціально-економічного аналізу в поєднанні з енергійною пафосною самодіяльністю громадських ентузіастів. У ідеалі це підкріплюється як вірою у справедливість інтересів платників податків, так і розумінням правомірності фіскальних вимог держави. Аби з даного боку надолужити поки що невикористані можливості пізнання податків, українським економістам доведеться ще писати і писати на соціально-психологічні й морально-етичні теми оподаткування. При неодмінній умові, що для початку слід познайомитися з працями західних авторів.

Насамкінець хочемо запевнити читачів, що ця книга не лише про Захід, його традиції й цінності. Про кожную із них ми писали з огляду на Україну, в проекції на вітчизняні реалії, маючи на думці її проблеми, плекаючи надію, що той духовний заряд, який спонукав західні народи в їх просуванні до висот матеріального добробуту, зрілого громадянського суспільства, демократично-правового ладу, нарешті, до 90-процентного рівня добровільної сплати податків, приживеться і на українській землі.

Розділ 1

ОПОДАТКУВАННЯ ЯК СФЕРА ЕТИКИ І МОРАЛІ

Можна вважати, що оподаткування має три основи – політичну, економічну й етичну, – котрі попри їх віддаленість одна від одної нерозривно взаємозв'язані⁹.

Стефен Вестон,
американський економіст

Втручання етики в економіку може лише плодити постійні джерела незгод; етична розробка народногосподарських проблем сентиментальна й поверхнева¹⁰.

Джон Невіль Кейнс,
англійський економіст

Податки виражають саму суть держави з боку матеріальних джерел її існування. Тому сучасну державу і називають *податковою державою*. Оподаткування – могутній фактор впливу на функціонування економічної системи, воно знаходиться також у центрі уваги демократичного суспільства, уявлення про податки входять у систему політичних і соціальних поглядів. Податки стосуються фундаментальних питань справедливості в соціально-економічній системі, побудованій на комерційних принципах приватної власності та вільного ринку. При такому всеохоплюючому суспільно-економічному значенні в оподаткуванні зосереджено масу суперечливих душевно-психологічних явищ: інтересів, емоцій, оцінок, почуттів, переживань, мотивацій морально-етичного (рос. також – *нравственного*) характеру.

⁹ *Weston S.F. Principles of Justice in Taxation / Stephen F. Weston. – New York: Columbia University Press, 1903. – P. 72.*

¹⁰ *Кейнс Дж. Н. Предмет и метод политической экономии / Джон Н. Кейнс: Пер. с англ. – М., 1899. – С. 40.*

1. МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Задача методології полягає у відмові від негодящих, виборі існуючих, а в кращому випадку – формуванні й використанні нових методів дослідження. Використовувані методи, характер і напрям дослідження завжди залежать від особистості дослідника, його соціальної орієнтації й політичних переконань, глибини наукової ерудиції. Між методами наукової роботи західних і вітчизняних економістів немає істотної різниці, певні відмінності торкаються лише форми і стилю дослідження.

1.1. МЕТОДИ ПІЗНАННЯ І ХАРАКТЕР АНАЛІЗУ

Для початку наведемо перелік методів дослідження із взятої наугад вітчизняної докторської дисертації на тему оподаткування. «Для досягнення визначеної мети» автор дисертації вдався до аналізу і синтезу, індукції та дедукції, економіко-математичних і статистичних методів. У арсеналі дослідника: діалектичний метод пізнання, теорія систем, наукові абстракції, аксіоматика, узагальнення, логічний та історичний методи та ін. З деякими варіаціями подібні переліки по суті ще з радянських часів (особливо стосовно діалектики) кочують із дисертації в дисертацію, перетворившись у свого роду науково-бюрократичний ритуал.

Тим часом зміст цієї та інших робіт присвячується не лише аналізу наявного стану конкретної сфери фінансових явищ, але й передбачає спроби змінити той стан на краще, містить пропозиції трансформувати «те, що є» в «те, що має бути». Саме останнє – «шляхи вдосконалення» та «новизну» – по праву вважають кінцевою метою дослідження.

Західні автори, звичайно, знають про існування й використовують названі вище прийоми аналізу, як і немало інших. Але не зга-

дуючи про кожен із них конкретно, всі ці методи об'єднані у два формально альтернативних, але взаємозв'язаних і взаємообумовлених методологічні підходи: *позитивний* і *нормативний*. Американський соціолог Фріц Махлуп (1902–1983) запропонував на диво вдале і стисле узагальнення порівняльних властивостей даних методів (див. табл. 1.1).

Таблиця 1.1

**Порівняльні типологічні ознаки позитивного
і нормативного методів**

Позитивний метод	Нормативний метод
Описання	Повеління
Пояснення	Рекомендації
Теорія	Практика
Роздуми	Дії
Розкриті закономірності	Установлені правила
Наука	Мистецтво
Реальні факти	Оціночні міркування
Твердження в дійсному способі	Твердження наказовому способі
Реалії, що доступні перевірці	Почуття, що не піддаються перевірці

Джерело: *Machlup F. Methodology of Economics and other Social Sciences / Fritz Machlup. – New York: Academic Press, 1978. – P. 102–103.*

Мета нормативної або регулятивної науки – бажане та ідеальне як таке, що відрізняється від існуючих, тобто позитивних реалій. Цю думку можна виразити по-другому: якщо позитивний метод передбачає пристосування до такої дійсності, *якою вона є*, то нормативний метод закликає до змін, формує образ дійсності, *якою вона має бути*, пропонуючи певні рекомендації та реформи. Тобто, нормативний метод об'єднує науку з політикою, тому дехто навіть вважає, що підміняє науку політикою, принаймні зміщує їх.

В оподаткуванні аналіз за позитивним методом зосереджений на сфері дії податків, – питань типу: хто фактично сплачує той чи інший податок, які економічні та соціальні ефекти викликають різні податки, їх комбінації? Озброївшись нормативним методом аналізу, дослідники знаходяться в пошуках ідеальної, принаймні оптимальної податкової системи, котра здатна найкращим чином слугувати суспільним інтересам і вигодам держави при мінімальній шкоді, завданій податками продуктивним силам.

З позицій оцінки за нормативним методом поведінки окремого платника, його ставлення до *фіску* має нагадувати поведінку *податкозобов'язаного* (на зразок військовозобов'язаного). Схоже, це треба розуміти таким чином, як пропонують автори філософського бестселера «Монстр власти»: «Императив “ты должен” становится гораздо более властным, когда внутренний голос вторит ему как эхо, и приказывает “я должен”»¹¹.

За влучним визначенням російського економіста І. Ф. Цизирева (роки життя невідомі) казна або фіск – це «государство, поскольку его рассматривают с имущественной стороны, то есть со стороны его имущественных прав и обязанностей в отношении отдельных граждан или их соединений»¹². В українській і російській мовах увійшли у науковий вжиток терміни західного латинського (фіск) і східного тюркського (казна) походження в первісному значенні державного сховища грошей, коштовностей, матеріальних цінностей взагалі. Пізніше дані терміни зафіксували в полісемантичному значенні суми державних доходів, бюджетних коштів, а також адміністративного (виконавчого) органу по збиранню податків і платежів, як самої держави в її майновому й фінансовому сенсі.

Отже, позитивна наука – форма емпіричного мислення на основі відомих фактів і спостережень подібно до того, як це робиться в природознавчих науках. У цьому і полягає сила позитивного підходу, бо природознавство давно і переконливо довело пізнавально-аналітичну могутність своїх методів.

Напроти, нормативна наука діє з етичних і політичних позицій, вона передбачає ціннісні судження, намічає орієнтири щодо бажаності, доцільності (рос. *целесообразности*) певних змін, подій, напрямів діяльності чи поведінки – не тих, якими вони є насправді, а таких, якими вони мають бути в світлі поставлених вимог і заданих цілей. Попри звинувачення, що нормативна наука замість вивчення явищ займається моралізуванням, нормативний підхід орієнтує фіскальне законодавство і направляє податкову політику у відповідності з визнаними суспільними цінностями. Тут економічна наука зближається з соціальною психологією, світоглядним, морально-етичним баченням проблем. Природничі науки, скажімо астрономія, фізика, хімія, не можуть бути нормативними в принципі.

¹¹ Канетти Э. Монстр власти: роман / Элиас Канетти, Серж Московичи; [пер. с нем. Р. Каралашвили, пер. с франц. Т. Емельяновой, Г. Дилигенского]. – М.: Алгоритм, 2009. – С. 204.

¹² Финансовая энциклопедия // Под. ред. И. А. Блинова и А. И. Буковецкого. – М.: Государственное издательство, 1924. – С. 433.

Позитивний метод – сфера домінування об'єктивного підходу, нормативний – суб'єктивного. Однак, домінування не доведеного до абсолюту, оскільки, скажімо, відбір і почасти тлумачення фактів для позитивного аналізу має суб'єктивний характер, залежить від особистості дослідника, його намірів і поглядів. На ділі, в реальній дослідницькій практиці позитивний і нормативний методи створюють взаємодоповнюючий і взаємообумовлений науково-пізнавальний симбіоз. Один без другого вони обійтись не можуть.

Попри загалом нормативне в силу його катедр-соціалістичних поглядів вчення великого Адольфа Вагнера (1835–1917), в нього воно не було надуманим чи спекулятивним, бо опиралось на глибоке розуміння процесів і проблем. Тому в методології Вагнер тримався позиції, з якою погодився б і будь-який позитивіст. «Истина, – говорил він, – не любит розпоряджень, а хоче, щоб її пізнавали такою, якою вона є. Кто ж wymagaє від неї, щоб вона з'являлась до нього в тій чи іншій формі, – тому вона зовсім недоступна»¹³.

Вагнеру вторував автор досліджень з податкових систем Великої Британії та Німеччини, відомий російський вчений-фінансист І. Х. Озеров (1869–1942): «Вот задачи чистой финансовой науки: мы исследуем в ней, что есть и почему, и оставляем за дверями науки наши симпатии и антипатии», – писав про необхідну комбінацію позитивної й нормативної науки. «Не вырабатывать финансовые рецепты мы призваны в храме финансовой науки, а установить закономерность явлений, подметить известные эмпирические законы явлений, опираясь на которые мы могли бы затем проводить наши пожелания. Стряпать финансовые рецепты гораздо легче, для этого надо немного знания; но подставлять желаемое, вместо объяснения существующего, как это нередко делается, это значит фальсифицировать науку»¹⁴.

Вітчизняні учені давним-давно користуються нормативним методом, щоправда, не називаючи його таким. У незліченних дослідженнях він фігурує в розділах під назвою «Шляхи вдосконалення...». Утім, тепер видно, що в радянську епоху тисячократно прокладені шляхи завели в глухий кут. А все тому, що тодішні дослідження по суті вимушено відтворювали одну і ту ж ідеологічно ангажовану теоретико-методо-

¹³ Вагнер А. О научном мышлении и популяризации в науке / Адольф Вагнер: Пер. с нем. – СПб., 1900. – С. 4.

¹⁴ Озеров И. Х. Основы финансовой науки. Выпуск 1-й. Учение об обыкновенных доходах / Иван Христофорович Озеров. – Издание 5-е. – М.: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1917. – С. 19.

логічну базу. Можна зрозуміти мудре попередження І. Х. Озерова про небезпеки не так і не туди орієнтованої нормативної науки: «Не с осуждением или порицанием мы должны вступить в область финансовой науки, а холодно и беспристрастно. Не воскурят фимиам пред той или другой формой и обдавать презрением другие – наша задача, а исследовать, что есть и почему»¹⁵. На біду, так яскраво, красномовно й переконливо в сучасних наукових текстах на тему фінансів вже не пишуть.

Словом, – методологія західних авторів поєднує і змішує індуктивно-емпіричний (позитивний) й етично орієнтований, ідеалізований і/або звинувачувальний (нормативний) погляди на податки та оподаткування.

Позитивний і нормативний методи відображають не лише при- таманні взаємо доповняльні технології мислення, але й пропонують у своїх межах інструментарій конкретної пізнавальної аналітики стосовно окремих частин досліджень. Здебільшого західні автори в своїх публікаціях методологічні прийоми зарані не оголошують, користуються ними по потребі та залежно від специфіки дослідження. Однак, коли вдуматися, то в межах позитивно-нормативної дихотомії постає наступна типова логіка дослідницького процесу:

- *Метод герменевтики* – вияснення напряду теоретичних поглядів і смислу наукових положень інших авторів, які досліджували дану тему, – це близько до того, що у вітчизняній дослідницькій практиці називають оглядом літератури за темою. По суті це історіографія проблеми. В результаті формується власне теоретичне бачення теми та її проблем. Потреба в герменевтиці виникає і тому, що знання і закони зосереджені в текстах, написання яких, а не менше – їх розуміння й правильна інтерпретація, потребують ерудиції й критично-аналітичного підходу.
- *Антропоцентричний метод* виводить на перший план людей – діючих осіб, суб'єктів фіскально-бюджетних процесів: законодавців і адміністраторів, платників і збирачів податків, розкриває напрям їхніх думок, характер мотивацій, способи дій, а також носіїв і популяризаторів фінансового знання: корифеїв науки, теоретиків, рядових дослідників.

Специфіку антропоцентричного методу розкриває контрастне порівняння. В іменному покажчику до підручника професора Харві

Роузена «Державні фінанси»¹⁶ для студентів престижного Принстонського університету (США) налічується 450 (!) прізвищ, у тому числі філософів і соціологів, причетних до фінансової тематики. У близькому за призначенням і обсягом підручнику «Фінанси» під редакцією С. І. Юрія та В. М. Федосова¹⁷ подібних посилань у десятки разів менше. А в підручниках «Фінанси СРСР» радянської пори називали всього чотири прізвища: Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, В. І. Леніна і Генерального секретаря ЦК КПРС.

Для вітчизняних науковців здебільш властиве звертання не до людей, а до безособових «відносин», про що мова піде далі.

- *Генетичний метод* показує еволюцію досліджуваних явищ від їх зародження до сучасного стану. Наприклад, розвиток подій від першого запровадження податку на додану вартість до сучасної ситуації.
- *Компаративістський метод* означає порівняльно-країнознавчу характеристику національних податкових систем, висвітлення й оцінку зарубіжного досвіду, звичайно, з суб'єктивного погляду дослідника, що вже передбачає оціночну морально-етичну складову.
- Поширені на Заході *економіко-математичні та інші формалізовані методи* начисто позбавлені моральних сентенцій. Тут у західних економістів широкий діапазон аналітичних можливостей – від захоплення математизацією до переконання, що наукової користі від неї не більше, ніж від гри в шахи.

Доречно нагадати, що саме прихильники використання математичного аналізу не визнають істотних методологічних відмінностей між науками. Для них особливого методу економічної науки просто не існує. «Економіст позичає звідусіль – у біолога, географа, інженера, історика, а також у психолога, філософа та багатьох інших»¹⁸. Більше того: «Загалом, будь-який відрив від концепцій і методики других наук справив би згубний вплив на економіста; постраждав би не лише його загальноосвітній рівень, але була б завдана шкода і його компетенції в самій економічній науці»¹⁹.

З праць західних учених постає, що для осмислення явищ і проблем державних фінансів не годяться філософські системи, творці

¹⁶ Rosen H. S. Public Finance / Harvey Rosen. – Boston etc.: Irwin/McGraw-Hill, 1995. – XXX, 623 p.

¹⁷ Фінанси: Підручник / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. – К.: Знання, 2008. – 611 с.

¹⁸ Фельс Э., Тинтнер Г. Методы экономических исследований / Эберхард М. Фельс, Герхард Тинтнер: Пер. с нем. Под ред. А. Л. Вайнштейна. – М.: Прогресс, 1971. – С. 23.

¹⁹ Фельс Э., Тинтнер Г. Цит. раб. – С. 141.

¹⁵ Озеров И. Х. Цит. раб. – С. 36.

яких претендують на розкриття кінцевих істин, роздумують на тему про основи світобудови або про те, що буде в кінці історії. До таких систем мислення належить *діалектика*, але не в її старогрецькій інтерпретації як мистецтва диспуту між людьми з протилежними поглядами, а в тлумаченні приснопам'ятного історичного (істмат) і діалектичного матеріалізму (діамат), буцімто вінця всіх наук.

Справді, діалектика – філософія загальних істин, вона мало придатна для багатьох конкретних дослідницьких ситуацій, де виникають питання типу «хто саме», «що саме», «скільки саме», «як саме» і т. п. Не випадково багато представників західної науки взяли під сумнів статус діалектики як всеохоплюючого засобу пізнання. До того ж, несправджені економічні і соціальні пророцтва самого знаменитого діалектичного матеріаліста – Карла Маркса – кидають тінь і на сам метод. Нарешті, діалектика допускає вульгаризовані тлумачення на зразок: «смерть свині – це початок ковбаси». Схематична простота істмату і діамату вводить в оману. Біда в тому, що діалектику в її догматичній інтерпретації пристосували до блокування інших поглядів, які не співпадали з марксистськими, надумана нібито безмежна мудрість діалектики давала привід ставитися з презирством до інших філософських і методологічних систем.

За словами відомого історика економічної думки Бена Селігмена (1912–1970): «Хотя в последующем диалектика и была отвергнута как бесполезная концепция, она помогла разработать понятие стадии в историческом развитии и укрепить позиции генетического метода в общественных науках»²⁰. Раз так, то і треба користуватися *генетичним методом*. Останній, не претендуючи на розкриття загальних закономірностей природи і суспільства, буття і пізнання, в принципі не суперечить діалектиці. Але він більш конкретний, розкриває еволюцію явищ від їх початків до сучасного стану як прирощення нового до старого. Добрі новини вчора можуть стати поганими новинами сьогодні, що є зворотною стороною діалектики²¹, – говорив американський соціолог Алвін Гулднер (Gouldner, 1920–1980). Генетичне дослідження рухається від наявного стану якого-небудь явища до джерел його походження або навпаки.

²⁰ Селігмен Б. Основные течения современной экономической мысли: Пер. с англ. / Бен Селігмен. – М.: Прогресс, 1968. – С. 24.

²¹ Классики менеджмента // Энциклопедия / Под ред. М. Уорнера: Пер. с англ. под ред. Ю. Н. Каптуревского. – СПб.: Питер, 2001. – С. 257.

Щоправда, той напрям діалектики, що інтерпретує єдність і боротьбу протилежностей, у зіткненні протилежностей (заворушення, конфлікти, кризи) розкриває можливості їх трансформації в добро і прогрес, має науково продуктивний характер.

Завдяки антропоцентризму в дослідженнях на фінансові теми фігурують люди, найперше – філософи, економісти, соціологи, політики та й звичайнісінькі обивателі. Тому, крім власне фінансово-економічного і фіскального наукового апарату, західні автори оперують поняттями демократії, етики, права, соціальної антропології, політології та ін. Отже, широта поглядів посилює пізнавальний ефект, засвідчує високу ерудицію, що, за нашим переконанням, заслуговує наслідування у вітчизняній літературі.

1.2. КОНЦЕПЦІЯ ВІДНОСИН

Наряду з сакральною опорою на діалектику, і натомість методів, використовуваних західними дослідниками, у багатьох вітчизняних науковців знаходиться на озброєнні *концепція відносин*. Ця доморощена методологічна фортеця й досі здається її захисникам неприступною. В монографіях і дисертаціях фігурують формулювання типу: «предметом дослідження є фінансові відносини, які відображають діалектику розвитку податкової системи»; або «предмет дослідження – сукупність фінансових відносин, які виникають у процесі справляння податків» і т. п.

З претензією на непогрішиму істину в останній інстанції відносини давно і міцно осіли в підручниках і дисертаціях ще з часів командно-планової економічної системи. На службі в останньої концепція відносин надійно виконувала функцію теоретичної цитаделі затратної економіки. Адже концепція відносин *изначально* не приймає до уваги фундаментально важливий в економіці критерій кількісної обмеженості, фатальної конечності будь-яких ресурсів. Уже на рівні дефініції відносин ігнорується безспірна економічна істина, що можна дозволити собі щось одне, або друге, або третє і т. д., але не одне і друге, і третє разом і водночас, адже абстрактних відносин завжди буде достатньо на все і для всіх.

Системою відносин (суспільних, економічних, грошових, фінансових) можуть називати і гроші, і податки, і бюджет, і кредит. Є підстави вважати, що свого часу концепція відносин склалася під

впливом марксистського вчення про нетотожність понять сутності та явища, що підкріплюється відомою гегелівською формулою: *«суцність являється, явлення суцтвенно»*. З такого погляду, внутрішня сутність податку – відносини, а його зовнішня форма (явище) – платежі державі. Тобто, тут теоретично-умоглядний образ податку ставиться вище очевидності. Однак для платника податків, бюджетника, кредитора чи боржника саме конкретні платежі, а не абстрактні відносини сприймаються як події, акти і вчинки, індивідуальні, корпоративні, державні інтереси, з сукупності яких і складається реальна економіка.

Концепція відносин відображає лише окремі риси оподаткування, котрі не в повній мірі узгоджуються із спостережуваними реаліями, а тому по суті обмежує потенціал пізнання. Самоочевидне призначення податків вона задроповує в схоластично-логічні умопобудови, задушює архісерйозну, всеосяжну проблему ресурсних обмежень, котра торкається всіх і кожного. Ми не нападаємо на концепцію відносин, а з'ясовуючи її слабкі сторони, визнаємо за нею право на існування. Однак насторожує, що у відомих нам (немалім числом) англійських працях термін «відносини» у дефініціях податків і оподаткування ми не зустрічали. В західній традиції дана концепція явно не прижилася. Видно, що з висоти свого прагматизму західні дослідники вважають концепцію відносин теоретично і практично безплідною.

Крім поняття «відносини», в інтерпретації податків та оподаткування західні автори, як правило, не використовують поняття «категорія», властиве марксистській методології, котра ще тяжіє над багатьма українськими вченими-економістами, а також спрощеного класового підходу.

Взагалі західні вчені-фінансисти уникають теоретизування про всеосяжні, абстрактні, релятивістські сутності. Керуючись правилом, що не явища самі по собі, а лише інтелектуальні уявлення про них мають сутність у власному значенні цього слова, вони зосереджуються на дослідженні конкретних явищ. У реальній пізнавальній практиці більше важать звужено-конкретизовані поняття на зразок: податки, видатки, борги і т.д. Подібна тематика і складає основний зміст західної фінансової літератури, підсиленої корисним у пізнавальному значенні математично-формалізованим моделюванням досліджуваних явищ і процесів. Прагматична мотивація не шкодить науці, бо нескінченні пошуки «сутності» тільки відволікають від ак-

туальної наукової роботи, означають позбавлену практичного сенсу погоню за тінню.

Тут варто нагадати про попередження англійського філософа так званого номіналістичного напрямку Вільяма Оккама (коло 1295–1350): *Сутності не варто множити без необхідності*. Принцип простоти («брита Оккама») дозволяє економити зусилля у дослідницькому процесі, відсікати ті питання, без яких можна обійтись без будь-якої шкоди для науки, наприклад, схоластичні розумування на тему про суть і явище.

У світлі наведених міркувань, скажімо, визначення фінансів можна звести до їх первозданного вигляду: фінанси – це *доходи, видатки і борги держави*.

Чи не найпереконливіший доказ надуманості, штучності концепції відносин демонструють, самі того не бажаючи, її адепти. Справді, один раз на початках дослідження задекларувавши свою відданість відносинам, надалі в тексті забувають про них начисто і пишуть про діло.

Так що є вибір: або безкінечно розкривати «сутність відносин», або вдовольнитися податком-явищем. У такому образі поняття податку та факти оподаткування легко сприймаються інтуїтивно, базуються на безпосередньому спостереженні, допускають емпіричну перевірку досвідом й експериментом, наближаються до сили і переконливості позитивного знання, властивого природознавству.

2. МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ПОНЯТТЯ ОПОДАТКУВАННЯ

Знайомство з творами західних вчених дає можливість сформулювати дефініції основних понять, котрі фігурують у дослідженнях на морально-етичні теми оподаткування. Ці поняття, крім суто ключових у даному контексті (мораль, етика, імперативи): фіскальна психологія, соціальна психологія оподаткування, податкова мораль, податкова справедливість, для розкриття змісту й призначення яких, у свою чергу, необхідний поняттєвий арсенал різних наук. В останні роки на ці теми на Заході вийшло декілька монографій.

Попередньо слід зауважити, що для мети нашого дослідження достатньо дещо звуженого і дуже наближеного до теми оподаткування розуміння змісту понять мораль і етика. Ми не знаходимо за потрібне ув'язуватися в полеміку навколо численних смислових відтінків даних термінів. Кількість тлумачень може виявитися великою, а полеміка навколо них – нескінченною.

В зарубіжній фінансово-економічній літературі використовують споріднені в межах морально-етичної тематики поняття і терміни.

Фіскальна психологія переносить у сферу оподаткування родові ознаки психології – науки про факти індивідуальної свідомості, про поведінку людей, про мотиви їхніх вчинків. Відповідно фіскальна психологія має справу з питаннями, пов'язаними із впливом оподаткування на трудові зусилля і ділову активність; вивчає спонукання, котрі спричиняють ухилення від податків; розкриває ставлення платників податків до органів влади і заходів податкової політики; вивчає реакцію платників на дії з боку властей. Методи фіскальної психології: інтуїція та/або рефлексія (суб'єктивні спостереження); тести й опитування (об'єктивні обстеження). Результати фіскально-психологічних досліджень мають як дескриптивний (описово-пізнавальний), так приписувальний (рос. *предписывающий*, англ. *prescriptive*), рекомендаційний характер. Видний сучасний представник цього напрямку фінансового знання – британський економіст Алан Левіс (Lewis).

Близька за призначенням до фіскальної психології *соціальна психологія оподаткування* привносить у дослідження підвищений інтерес до спричинених оподаткуванням стосунків між людьми всередині окремих соціальних груп і відносин між групами, а особливо – до питань впливу податків на рівень соціальної справедливості (equity) в суспільстві.

Економічну психологію податкової поведінки австрійський дослідник Еріх Кіршлер (Kirchler) ставить у залежність від клімату взаємовідносин між фіскальною адміністрацією та платниками податків. Найперше, що визначає такий клімат, – довіра платників до влади, а також здатність властей ефективно контролювати процес справляння податків. Отже, в основі успішного функціонування податкової системи знаходяться дві вирішальні обставини. Одна морально-психологічного характеру – авторитет влади й довіра до неї; а друга владно-імперативного – сила держави, з якою не жартують.

У західних країнах по праву гордяться високим рівнем *tax compliance* – виконанням податкових зобов'язань у повній відповід-

ності з законом. Такий результат пояснюють не лише діяльністю компетентних і непідкупних податкових служб. Другий могутній фактор – ставлення самого суспільства до сплати податків, що і одержало назву *податкової моралі*. Моральний платник податків – не той, хто платить, побоюючись санкцій, а той, хто платить сповна *із принципу*, усвідомленого і раціонального. Тим самим податкова мораль є різновидом *моралі обов'язку*. На дану тему в Лондоні в 2007 р. вийшла фундаментальна монографія Бенно Торглера (Torgler) «Податкові зобов'язання і податкова мораль. Теоретичний та емпіричний аналіз».

За джерелами свого походження податкова мораль гетерогенна. Найперше, вона сформувалася під дисциплінуючим впливом релігійної віри, що надто сильно відчувається в протестантських країнах. По-друге, – під дією інститутів. Адже, за Кантом, при належних суспільно-державних інститутах може існувати країна, навіть суспіль населена дияволами. По-третє, стан податкової моралі знаходиться під впливом загального рівня культури і громадянської зрілості суспільства, його традицій, висоти інтелектуального розвитку, степені цивілізованості. По-четверте, велику силу має громадська думка, почуття честі й престижу. Є країни, де не всякий рішиться на ухилення від сплати податку, бо в такому разі не всякий і подасть йому руку.

В світлі податкової моралі неоднозначно виглядають *податкові амністії*. Тут до міркувань гуманності та християнського милосердя у багатьох примішується гірке почуття скоєної несправедливості щодо тих платників, хто, не чекаючи потурань з боку держави, справно виконують свої податкові зобов'язання. Суть амністії красномовно передають переклади цього іншомовного терміну. В перекладі з старогрецької мови воно означає «прощення вчиненої неправди», з латини – «прощення осіб і скасування справ». Ці поняття мають не лише юридичний зміст, у них відчувається і моральний підтекст. Бо звільнення від фіскального обов'язку одних аж ніяк не можна визнати милістю чи справедливістю по відношенню до других.

На Заході про етику оподаткування написано немало наукових праць, серед авторів яких видні теоретики: Д. Вентрі (Ventry), Р. Масгрейв (Musgrave), Л. Мерфі (Murphy), Т. Найгел (Nagel), Є. Стерлі (Steuerle) та ін. Англійський економіст Ричард Тоні (Tawney, 1880–1962), представник етичного напрямку в політичній економії небезпідставно стверджував, що з етичної позиції суспільство має бути організоване скоріш для виконання обов'язків, ніж для забезпечен-

ня прав²². Однак він попереджав, щоб властива етиці моралізаторська проповідь не взяла верх над науковим дослідженням.

У творах багатьох авторів лейтмотивом проходить думка, що в умовах капіталістичної економіки – податки основний, нічим не замінимий засіб у руках політичної влади для забезпечення так званої дистрибутивної (перерозподільної) справедливості. Привертає увагу пояснення природи податкової справедливості, опираючись на поняття власності та пов'язаного з нею конфлікту інтересів. У такому разі податки розглядаються як частина всеохоплюючої системи прав власності. За логікою такого підходу справедливість або несправедливість оподаткування – лише похідна від справедливого чи несправедливого розподілу прав власності. В умовах певного економічного ладу і політичного режиму система прав власності формується під впливом етичних уявлень суспільства про права і свободи людини, про міжособистісні зобов'язання, колективну й індивідуальну відповідальність, як і під дією заходів соціально-економічної та податкової політики.

По суті в поняттях власності, її часткового *присвоєння* або, напроти, *відчуження* інтерпретують податки і вітчизняні економісти. Ту чи іншу позицію відображено не лише в наукових працях, але й навіть у офіційних документах, наприклад, Податковому кодексу України. Так, згідно статті 6 Кодексу «*податком є обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників податку відповідно до цього Кодексу*». Вочевидь, що Кодекс відображає погляд на податок нібито з боку *платника*, по відношенню до якого держава *присвоює* частину його доходів.

Для контрасту, аби відітнути різницю підходів і тлумачень наведемо дефініцію податку за Податковим кодексом Російської Федерації (стаття 8): «Под налогом понимается обязательный, индивидуально безвозмездный платеж, взимаемый с организаций и физических лиц в форме отчуждения принадлежащих им на праве собственности, хозяйственного ведения или оперативного управления денежных средств в целях финансового обеспечения деятельности государства и (или) муниципальных образований». Тут російські автори дивляться на податок начебто з боку *держави* і прямо наголошують на *відчуженні* коштів.

Таким чином, у працях західних авторів ми знаходимо добре продумані методологію і поняттєвий апарат досліджень морально-етич-

²² Etherden P. The Tawney legacy. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cesc.net/radicalweb/radicalconsultation/etherden/pe2.html>

ного характеру. На всі із названих тем: фіскальна і соціальна психологія оподаткування, податкова мораль, податкова справедливість, етичні засади адміністрування податків і податкового менеджменту та ін. на Заході вийшли друком добротні монографії, підготовлено матеріали і рекомендації міжнародних організацій (Євросоюзу, ОЕСР, Світового банку, Міжнародного валютного фонду та ін.). То ж, з огляду на надбання світового досвіду, вітчизняній фінансовій науці слід більш активно виходити з методологічної й предметної обмеженості, освоювати морально-етичний напрям досліджень оподаткування.

3. ЛОГІКА І СЕМАНТИЧНЕ ОФОРМЛЕННЯ ДЕФІНІЦІЙ

Мета, поставлена в даному підрозділі, – розглянути погляди західних економістів на природу податків під морально-етичним кутом зору в порівнянні з уявленнями вітчизняних науковців.

3.1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ

Вузагальненому вигляді еволюцію науково-концептуальних уявлень про сутність і призначення податків представлено в Таблиці 1.2.

Таблиця 1.2

Альтернативні концепції пояснення морально-етичної природи податків

Традиція християнського богослов'я	Святе Письмо проповідує послух «царям земним», у тому числі і в питаннях оподаткування. Христос визнавав владу Риму і законність податків на користь імперського фіску: «Итак отдавайте кесарево кесарю, а Божие Богу» (Мф. 22, 21). Спаситель не гребував спілкуванням із збирачами податків – митарями (Мф. 11, 19; 21, 31), а вони приймали Ісуса з гостинністю й радістю (Мк. 2, 14–16).
Концепція «необхідного зла»	Немає людей, кому подобається платити податки. З такого погляду, податки – зло, але <i>зло леїтимне й необхідне</i> для існування будь-якої благоустроєної держави і цивілізованого суспільства.

Продовження табл. 1.2

Анархістсько-екстремістська концепція	Радикальні погляди на зразок: податок – крадіжка, легалізований грабіж власності та плодів праці, державний рекет, економічне насильство; оподаткування – спосіб паразитування одних людей за рахунок інших.
Концепція фіскального обміну	Податкові платежі – вартісний еквівалент, свого роду ціна неділимим благ і послуг суспільного споживання, забезпечуваних державними органами в обмін на податки.
Концепція: податок – благодійний внесок	Оподаткування інтерпретують як добровільну акцію добродійного характеру з боку приватних осіб на користь суспільства і держави.

Джерело: Узагальнено й складено автором на основі численних джерел.

Християнська традиція має духовний, ненауковий характер. Адже метафізична сутність релігії робить її недоступною для наукової критики. Християнське вчення можна приймати чи не приймати, вірувати в нього чи ні, але спростувати його не можливо в принципі. Проте першу світську частину притчі «Итак отдавайте кесарево кесарю, а Божие Богу», де мова йде про імператора, а не про Бога, можна розуміти і таким чином: платіть податки державі, до членів суспільства котрої ви належите. Обов'язок сплати податку установлений Богом.

У березні 2006 р. не де-небудь, а в приміщенні Лондонської фондової біржі відбувся бізнес-форум на тему «Чи всі податки є крадіжками»? Зустріч вели професор Лондонської школи економіки Ян Енджел і колишній керівник податкової служби Великої Британії Ніколас Монтагу. Останній підвів підсумки форуму наступним чином: «Люди повинні мати кошти [спільного користування], зібрані з них самих, щоб фінансувати блага, вкрай необхідні для них самих»²³.

Поняття податку як «необхідного зла» опирається на логіку вчення про оподаткування класиків політичної економії Адама Сміта (1723–1790) і Давида Рікардо (1772–1823) і приписується їм. Зменшуючи ресурси в приватному розпорядженні, податки впливають на інтереси всіх людей, – говорив Рікардо. Він не допускав думки, що податки здатні стимулювати будь-які додаткові ділові чи трудові зусилля (efforts). Тому держава має обходитися мінімальною сумою податків, бути дешевою (minimum government). З такого погляду, за державою і закріпився метафоричний образ «нічного сторожа». Тобто, роль держави зводиться до охорони правопорядку при невтручанні в еко-

²³ Angell I., Montagu N. All taxation is Theft? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.londonbusinessforum.com/events/all_taxation_is_theft

номічні й соціальні процеси, для регулювання яких, за Смітом, достатньо *невидимої руки* (*invisible hand*) ринку.

В сучасній інтерпретації концепції «необхідного зла» податки трактують як відчуження в обов'язковому, а при необхідності, то і в примусовому порядку приватних ресурсів з метою фінансування державної діяльності при умові, щоб оподаткування було оптимальним під кутом зору забезпечення функції суспільного добробуту. (В даному контексті під «оптимальним», опускаючи математично формалізовану версію даного поняття, ми розуміємо найбільш вивірене, обґрунтоване і корисне рішення з усіх можливих при даних обставинах і/або заданих умовах).

У 1840 р. французький анархіст П. – Ж. Прудон у його творі «Qu'est ce que la propriété?» («Що таке власність?») дав знамениту відповідь: «власність – це крадіжка» («la propriété c'est le vol»). На Заході серед представників сучасної фінансово-економічної думки є такі, хто стосовно теоретичного тлумачення податків перевернули тезу Прудона наступним чином: *податок є крадіжка власності* (*taxes are theft*). Раз податки – крадіжка, то, звісно, оподаткування в цілому нелегітимне. До переконаних adeptів даної концепції належать, зокрема, радикальні американські економісти Людвіг фон Мізес (1881–1973), Мюррей Ротбард (1926–1995), Роберт Лефевр (1911–1986). Щоправда, вони не буйні анархісти, а поважні *лібертаріанці* (*libertarians*) – adeptи так званої *мінімальної держави*, докладна мова про яку піде в четвертому розділі.

Податковий аспект доктрини *лібертаріанізму* (*libertarianism*) мало досліджений у вітчизняній фінансовій літературі. Тому зупинимося на ньому докладніше.

Член партії лібертаріанців Девід Бергланд (Bergland) відомий тим, що виставляв свою кандидатуру на пост президента США на виборах у 1984 р., автор книги «Лібертаріанізм за один урок» (9-те видання вийшло в 2005 р.). Аргументи Бергланда не позбавлені певної витонченості думки. Від звичайного пограбування (robbery), гострословить він, оподаткування відрізняється лише тим, що грабіжник завіряє пограбованого, що «він витратить гроші на добрі справи, такі як захист від інших грабіжників, на навчання бідних дітей, на допомогу голодним біженцям за кордоном»²⁴. Один із коментаторів звів «лібертаріанізм за один урок» до «лібертаріанізму в одному реченні» наступним чином:

²⁴ Bergland D. Libertarianism in One Lesson / David Bergland. – Costa Mesa: Orpheus Publications, 1990. – P. 42.

«Інші люди – це не ваша власність» («Other people are not your property») ²⁵. Тобто, людьми, їхньою власністю і плодами праці не можна розпоряджатися як завгодно, встрявати в їхнє життя та діяльність. Тут явний натяк на втручання з боку держави в справи платників податків.

Лібертаріанізм передбачає, що легітимність держави визначає виконання одної-єдиної функції – забезпечення прав громадян. Без усіх інших функцій можна обійтися, навіть оборону (!) доцільно приватизувати. Лібертаріанці не вірять у можливість соціальної справедливості, перерозподільні процеси в державі загального благоденства (welfare state) вважають грабунком під прикриттям закону. Обмеження аморальних вчинків передбачено лише у випадку, коли вони шкодять іншим людям. Поки що ідеї лібертаріанізму мало впливають на практичну політику ²⁶.

З погляду лібертаріанців, держава, на відміну від інших осіб та суспільних інститутів, здобуває собі доходи не в результаті вільних угод (економічним методом), «а через систему одностороннього принуждення, именуемую “налогообложением” ²⁷ (політичним методом)». Оподаткування прирівнюють до примусової експропріації державою матеріальних цінностей, належних приватним особам. За Ротбардом, податки нагадують «грабеж на большой дороге», оподаткування – лише евфемістична назва присвоєння чужого (stealing). У школи лібертаріанців ворох звинувачень і прокльонів: податки – цитадель несвободи, що має бути зруйнованою дощенту; зловредний інститут (evil institution); агресивна форма вилучення плодів праці; прояв фіскального аморалізму й деспотизму по відношенню до примушених осіб і т.п. Для них держава – монополія, що одержує доходи завдяки зведеному на рівень закону насильству, вона лицемірно захищає власність за рахунок оподаткування власників цієї ж власності.

Що стосується порівняльних особливостей функціонування ринкового і державного секторів, лібертаріанізм не позбавлений певної спостережливості. Однак, стосовно концепції «податок – крадіжка» складається враження, що це плід відверто тенденційної думки. Лібертаріанцям не вірять навіть захисники вільного ринку і противники

²⁵ Libertarianism in One Sentence. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www/strike-the-root.com/4/long/long9.html>

²⁶ The Norton Dictionary of Modern Thought / Edited by Allan Bullock and Stephen Trombly. Assistant editor: Alf Lawrie. – New York–London: W. W. Norton & Company, 1999. – P. 479–480.

²⁷ Ротбард М. Власть и рынок: государство и экономика / Мюррей Ротбард: Пер. с англ. – Челябинск: Социум, 2010. – С. 4.

державного втручання в економіку, в більшості своїй не вважаючи податки серйозною перешкодою функціонуванню капіталізму. Так, Мізес, книгу якого «Людська діяльність» вважають «Біблією» вільного підприємництва, основаної не на одкровенні, а на розумі, визнає, що податки необхідні й непозбутні. Виступаючи проти ексцесів конфіскаційного і «тотального» оподаткування, Мізес відстоює нейтральні податки, режим яких мислиться «как не отклоняющийся функционирование рынка от траектории, по которой он бы двигался в отсутствие налогообложения» ²⁸. Загалом дана концепція перекидає розуміння свободи, її характеризує нереалістичний негативізм по відношенню до влади, законності, громадянського обов'язку.

Наукова репутація Ротбарда та інших лібертаріанців принаймні не викликає сумнівів. Але наряду з серйозними вченими на злодійській сутності оподаткування наполягають і дилетанти. Один із таких – юрист і математик, випускник Trinity College Кембриджського університету Ян Ламберт (Lambert). Як би не захищали оподаткування з позицій морального популізму, утилітаризму і теорії соціального контракту, він впевнений, що податки – крадіж (theft) ²⁹. Аби дещо зм'якшити такий вирок, Ламберт оголосив чотири принципи оподаткування Адама Сміта застарілими і натомість запропонував, числом шістнадцять, «сучасні» принципи досить тривіального змісту. Наприклад, не брати податків з бюджетників, звести затрати ресурсів на адміністрування податків до мінімуму та ін. Вийшло вельми оригінально – пропонувати принципи злодійства. Схоже, сам автор не вірить своїй концепції.

Оцінюючи в цілому погляди представників школи лібертаріанізму, скажемо так: в інтелектуальному плані вони справляють враження сміливості, оригінальності, безоглядності на привідні обставини. Але відносно реалій ці погляди мають характер гіпотетичної видумки, абстрактного теоретизування, далеких від фіскальних задач і проблем сучасної держави. Воістину знаходячись на грані наукової фантастики, вони ж свідчать про занепокоєність суспільства податковими справами, небезпідставними тривогами з приводу можливого розвитку подій в оподаткуванні.

Концепція фіскального обміну (*fiscal exchange*) представлена працями лауреата Нобелівської премії Джеймса Б'юкенена (1919–2013)

²⁸ Мизес Л. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории / Людвиг фон Мизес: Пер. англ. – М.: ОАО “НПО “Экономика”, 2000. – С. 690.

²⁹ Lambert I. Taxation and Expropriation / Ian Lambert. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www/progress.org/lambert07.htm>

та його послідовників – тих, хто опирався на класиків фінансової науки шведської та італійської шкіл. У цій системі поглядів оподаткування трактується на основі ринкової логіки фіскального обміну, свого роду бартеру між громадянами-платниками податків і державою. Тут *податкові платежі – суть вартісний еквівалент, своєрідні ціни благ і послуг суспільного споживання, забезпечуваних державою*. Обсяг і структура суспільних благ, відповідний їм рівень оподаткування визначаються шляхом демократичних процедур приймання рішень, тобто через політичні механізми суспільного вибору.

Таким чином, у західній фінансовій літературі по суті співіснують лише дві реалістичні інтерпретації природи податків, що мають науковий характер і практичне значення: концепції «необхідного зла» та фіскального обміну. Згідно цих систем поглядів, податки призначені для виконання фіскальної, стабілізаційної (регулятивної) та (пере)розподільної функцій.

Різниця між даними концепціями полягає в тому, що теоретики школи Б'юкенена намагаються «облагородити» і виправдати оподаткування в очах громадянської думки, для них податок – не повинність, а свого роду ринкова угода та/або оформлений як суспільний обов'язок фіскальний еквівалент благ і послуг, забезпечуваних державою. А послідовники лауреата Нобелівської премії Джеймса Міррліса (н. 1936) закликають пристосуватися, примиритися з реаліями, для них податки – «неминуче зло», але з можливістю його оптимізувати. Перші трактують податки з нормативно-оціночної позиції («те, що хотілося б, щоб мало бути»), другі розглядають податки у дусі прагматичної позитивної методології («те, що є»). В історії та практиці оподаткування достатньо аргументів на користь обох версій.

У своїй сутнісній першооснові податки, все рівно примусові чи обов'язкові, однаково залишаються *недобровільними платежами*. На тему альтернативної можливості наповнення бюджету шляхом *добровільних платежів (donations, endowments)* фантазує ультраправий американський економіст Ян Ренд (Ayn Rand). Автор цієї екстравагантної ідеї пропонує покривати державні видатки за рахунок добровільних внесків на рівні 5–10% від індивідуальних доходів³⁰. Він апелює до досвіду церкви, котра подібним чином акумулює немалі кошти. Проект Ренда, щоб не сказати прожект, фінансування на добро-

³⁰ Taxation would be replaced with voluntary financing methods under capitalism. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.capitalism.org/faq/taxation.htm>

вільних засадах навіть до мінімуму скорочених державних функцій не можна не вважати нездійсненим, утопічним. Не випадково словосполучення «добровільне оподаткування» деякі автори уподібнюють поняттю «квадратура круга».

Donations – вища форма фіскальної моралі, але, на жаль, рідкісна. Ми з трудом розшукали історичні приклади. На початку ХХ ст. обмежений досвід фінансування суспільних потреб, та і то лише на місцевому рівні, за рахунок добровільних внесків громадян відомий у Гамбурзі, Любеку і Бремені (так званих ганзейських містах Німеччини). Досі подібного роду внески збереглися в деяких кантонах сучасної Швейцарії.

Щоб знайти методологічні підстави для сприйняття поглядів західних теоретиків і використання зарубіжного досвіду, треба поставити і дати відповідь на питання: настільки сумісні погляди західних і вітчизняних науковців? Чи знайдуть західні наукові знання про податки та практичний досвід оподаткування повноцінне розуміння й ефективне застосування в Україні? Найкоротший шлях до відповіді на ці питання лежить через концентровані уявлення про природу оподаткування в формі дефініцій податку. Таку можливість дає порівняльний контент-аналіз дефініцій податку в інтерпретаціях представників західної фінансової науки в співставленні з визначеннями, пропонованими вітчизняними вченими-фінансистами.

В цьому зв'язку попередньо слід нагадати, що принаймні офіційно декларовані погляди учених-фінансистів радянського періоду були ідеологічно ангажовані в категоріях соціалістичної доктрини і марксистської теорії і тим принципово відрізнялися від позицій західних науковців.

Так, для свого часу було типовим сформульоване проф. Л. П. Окуневою загальне поняття податку при капіталізмі: «Обязательные платежи, взимаемые государством (центральными и местными органами власти) с физических и юридических лиц в государственный и местные бюджеты». «Налоги представляют часть национального дохода, принудительно и безвозмездно изымаемую государством главным образом у трудящихся и выражают отношения их дополнительной эксплуатации; являются основным методом мобилизации финансовых ресурсов эксплуататорского государства, используемых им для осуществления своих классовых функций»³¹.

³¹ Окунева Л. П. Налоги // Финансово-кредитный словарь. – М.: Финансы и статистика, 1986. – Т. 2. – С. 258.

Дефініції радянської епохи ми вважаємо за апофеоз заідеологізованого класового підходу і перебільшено необ'єктивної оцінки ролі сучасної держави. Крім положень про національний дохід і метод мобілізації ресурсів, подібні визначення вже не відповідають реаліям, особливо в частині, що торкається додаткової (фіскальної) експлуатації трудящих та виконання коштом податків лише класово орієнтованих функцій держави. Вступили в силу другі закономірності соціально-економічного розвитку, домінують інші суспільні цінності, які впливають як на теоретичні уявлення про сутність податків, так і (в дещо меншій мірі) на ставлення суспільства до податків.

Для адептів соціально-правової концепції природи оподаткування на перший план виступає абсолютний громадянський обов'язок передавати частину доходів на загальнодержавні потреби. Податки легітимують через приймання законів більшістю голосів у парламенті після обговорення обсягу і структури доходів та цільового призначення заявлених урядом видатків. Цій стороні оподаткування, пов'язаній із вибором прямої податкової політики та прийняттям рішень щодо податків під час бюджетного процесу, можна присвоїти назву *фіскальної політології*.

Ми розділяємо позицію тих західних і вітчизняних теоретиків, хто дійшов логічного висновку, – якщо прийняти податок за примусову форму, то на платників не поширюються ні моральні, ні соціальні зобов'язання в оподаткуванні, що не узгоджується з демократично-правовими цінностями та ідеалами громадянського суспільства. Так чи інакше, в оподаткуванні переплітаються суперечливі мотивації учасників податкового процесу: платників податків і функціонерів державної податкової служби. Природно, що перші керуються власними егоїстичними інтересами, які в тій чи іншій мірі стримує усвідомлення громадянського обов'язку. Другі діють як представники законної влади, що переслідує вигоди суспільства і держави як цілого. Яка із цих мотивацій стає домінуючою, залежить від конкретних суспільно-політичних умов і фінансово-економічної політики у кожній країні.

В методологічному, навіть в ідеологічному плані ототожнення податків з примусовими платежами слід остерігатися. Лозунги, терміни і поняття грають неабияку роль у науці. Адже достатньо некоректно назвати податок примусовим платежем, як знецінюється вся логіка аргументації на тему демократично-правової держави, зводяться нанівець свідомість і моральні достоїнства її громадян. У такому разі сучасні податки в своїй сутності зрівнюються з податками епохи тата-

ро-монгольського іґа. Насправді в демократичних державах елементи примусу виникають лише у випадках правопорушень і зловживань.

Концепція примусовості податків по контрасту ідей теоретично зближається з анархістськими поглядами на оподаткування, котрі передбачають лише добровільні форми оподаткування. Істина знаходиться посередині: податок – платіж не примусовий і не добровільний, він *обов'язковий* згідно ознак запровадження за процедурами суспільної згоди та свідомо й дисципліновано виконуваного громадянського обов'язку.

3.2. ДЕФІНІЦІЇ ПОДАТКІВ: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Податкам дають дефініції, частково суперечливі, а здебільшого такі, що доповнюють одна одну. Будь-яка дефініція виконує роль *морфологічного аналізу*, котрий у поняттєвій формі розкриває авторське бачення основних елементів досліджуваного об'єкта.

У американців у великій почесі визначення податків, що давав Верховний суд США, котрий виконує функції конституційного суду. На ці дефініції посилаються донині. Так, у 1819 р. верховний суддя США Джон Маршалл (1755–1835) розглядав справу «Мак-Куллох проти штату Меріленд», що стосувалася фіскальних взаємовідносин між штатами і федерацією. Саме на цьому судовому процесі Маршалл вирік знаменитий афоризм, який не перестають цитувати вже майже 200 років: *«The power to tax is the power to destroy»*³² (*«Влада оподатковувати означає владу руйнувати»*).

Не забули через півтора століття і постанову, яку виніс Верховний суд на іншому процесі з господарських справ. «Однією рукою державної влади накладати податки на власність одних громадян, щоб другою передавати кошти в розпорядження привілейованих осіб з метою підтримки приватних підприємств і сприяння приватним успіхам, – не що інше, як грабунок під прикриттям закону, іменованій оподаткуванням»³³.

Смисл цих постанов вийшов далеко за межі конкретних справ, набув ширшого змісту в значенні негативної сили податків. Ясно, що

³² John Marshall Quotes. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.goodreads.com/author/quotes/181856.John_Marshall

³³ Loan Association v. Topeka. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://supreme.justia.com/cases/federal/us/87/655/case.html>

йдеться про здатність оподаткування шкодити продуктивній творчості й господарюванню, стримувати виробництво і споживання. Постанову Маршалла Людвіг Мізес прокоментував у тому розумінні, що «если налоги превышают некоторый умеренный предел, то они перестают быть налогами и превращаются в средство разрушения рыночной экономики»³⁴.

Теоретики не так категорично односторонні, як практики і судді. Вони намагаються бачити податки такими, якими вони є насправді, не випинаючи їх окремих ознак чи ефектів.

Найперше звернемося до визначень, запропонованих класиками фінансової науки. Так, видатні німецькі економісти Лоренц Штейн (1815–1890) і Адольф Вагнер (1835–1917) підкреслювали залежність оподаткування від правових і економічних умов, особливо від інститутів законності та приватної власності. Штейн визначив *оподаткування як «регульовану законом сукупність індивідуальних внесків на потреби держави, що стягуються в адміністративному порядку»*³⁵. Для Вагнера *податки – «спеціальні засоби оплати суспільних (державних) потреб», а також «регулятор розподілу національного доходу і національного багатства, здійсненого в процесі вільної конкуренції»*³⁶. Для свого часу дефініція Вагнера відображала позиції так званого державного і/або християнського соціалізму, деякі ідейні положення та елементи фінансової політики якого зберігаються в програмних документах соціалістичних партій у країнах Західної Європи донині.

Представником типового економічного лібералізму в когорті класиків фінансової науки був француз П'єр Поль Леруа-Больє (1843–1916), він займав позицію проти державного втручання в економіку, критикував соціалістичні ідеї. До речі, Леруа-Больє не помилився, коли пророчив успішне економічне майбутнє західних народів, якщо вони будуть триматися в стороні від марксизму. Він вважав, що функції держави мають обмежуватися збереженням загальних умов існування держави і нації, тобто підтриманням правопорядку, внутрішньої та зовнішньої безпеки. За Леруа-Больє, визначення податку нерідко підпорядковують спекулятивним поглядам у тому розумінні

³⁴ *Мизес Л.* Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории / Людвиг фон Мизес: Пер. с англ. – М.: ОАО «НПО «Экономика», 2000. – С. 693.

³⁵ *Classics in the Theory of Public Finance / Ed. by R.A. Musgrave, A.T. Peacock. – London: Macmillan; New York: St Martin's Press, 1967. – P. 31.*

³⁶ *Classics in the Theory of Public Finance. – P. 8.*

ні, що на місце очевидних невтішних фактів ставлять облагороджені умоглядні уявлення. Для нього *«податок – усього-на-всього просто явний чи замаскований внесок, який державна влада накладає на людей або товари з метою оплати державних видатків»*³⁷. Деякі з положень Леруа-Больє зовсім тривіальні, наприклад, твердження, що найкращий податок – це найменший податок. У фінансовій науці Леруа-Больє був одним із піонерів ліберальної традиції, хоч крайні ліберальні переконання для теоретика державних фінансів виглядають парадоксально, будучи радше винятком, ніж правилом.

У світлі сучасного фінансового знання інтерес до ліберальної системи дуже актуальний. Справа в тому, що у вітчизняній літературі як радянського, так і нинішнього періодів, достатньо було написано про кейнсіанську доктрину регулювання економіки шляхом дискретного використання засобів фінансової політики, в тому числі оподаткування. В нинішній час більше уваги переорієнтовано на ліберальну доктрину, хоч її авторитет дещо похитнула світова фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. Саме на ліберальні реформи орієнтовані впливові кола політичних і економічних еліт деяких країн СНД.

Представником крайнього лібералізму можна вважати згадуваного вище відомого американського економіста Людвіга фон Мізеса. За своїми поглядами Мізес, ми б сказали, ультралібераліст, для нього держава – не більше, ніж «суспільний апарат стримування та примушення», для підтримки якого в працездатному стані й потрібні податки.

Одна з найбільш повних у західній літературі дефініцій податків, узятих у сукупності їх сучасних функцій і породжуваних ними ефектів, звучить так: «Податки – головне джерело державних доходів. Податок – обов'язковий платіж державі. Уряд збирає податки з метою фінансування суспільних благ і послуг. Податки корисні і в інших економічних призначеннях. Податкова політика впливає на розміщення ресурсів, розподіл багатства, суспільний вибір, а також стабільність економіки на макрорівні за допомогою ефектів фіскальної та монетарної політики на зайнятість, ціни та економічне зростання»³⁸. Дане визначення, назване «дизайном податків», сформулювали американські економісти Бартлі Хілдрес (Hildreth) і Розалін Картер (Carter) у 1992 р.

³⁷ *Classics in the Theory of Public Finance. – P. 152.*

³⁸ *Lexicon of Terms and Concepts in Public Administration, Public Policy and Political Science / Compiled, selected and edited by S. Badger, M. Bejzuk, S. Christianson a.o. – Kyiv: Osnovy Publishers, 1994. – P. 410.*

У західних авторів достатньо поширений спосіб сприймання податку як загальновідомого, самоочевидного явища, потребуючого не визначення і так само собою зрозумілого, а пояснення його економічних ефектів і соціального значення. Так, професор Принстонського університету (США) Гарві Роузен у своєму підручнику «Державні фінанси» описує методи аналізу податків і податкову систему США, не зв'язуючи себе певною дефініцією чи концептуальним поясненням сутності податку.

Подібним чином, сприймаючи поняття податку як самоочевидну істину, співробітники Міжнародної податкової програми Гарвардського університету (США) Уорд Хассі та Дональд Любик – автори проекту «Основ Світового податкового кодексу», взагалі обминули визначення поняття податку³⁹. За твердженням професора Йоахима Ланга (ФРН), без легального визначення «можна обійтися при умові урегулювання всіх податків у кодексі податкових законів»⁴⁰, оскільки поняття податку відмирає при повній нормативній та інституціональній впорядкованості оподаткування. Відповідно в практичній діяльності функціонери податкової служби і консультанти податкової справи вдовольняються, як правило, дефініцією податку, зазначеною у податковому кодексі. Для більшості спеціалістів поняття податку суто прагматичне.

Проте, ми вважаємо, що, крім правових ознак податку, визначених законом, сутнісна дефініція податку зберігає своє методологічне і науково-пізнавальне значення. В цьому сенсі є підстави стверджувати, що саме силою думки вищезгаданих класиків фінансової науки в найбільш суттєвих моментах уже склалася наукова картина сутності податків, яка не підлягає кардинальному переосмисленню, потребуючи лише додаткової інтерпретації в деталях.

За нашим переконанням, пояснення сутності податку треба шукати в світлі тих фундаментальних економічних критеріїв і суспільних цінностей, які розділяє національна еліта і більшість громадян України, а саме ідеалів ринкової економіки, плюралістичної демократії, правової держави, громадянського суспільства. На тлі визначень західних учених із репутацією класиків фінансової науки наведемо приклади тлумачень природи податків, пропонує провідними ві-

³⁹ Хассі У.М., Любик Д.С. Мировое налогообложение. Основы Мирового налогового кодекса / Уорд М. Хассі, Дональд С. Любик: Пер. с англ. – Кембридж: Издательство Гарвардского университета, 1992. – 289 с.

⁴⁰ Ланг Й. Проект кодекса налоговых законов для государств Центральной и Восточной Европы / Йоахим Ланг: Пер. с нем. – Бонн: Федеральное министерство финансов, 1993. – С. 28.

тчизняними вченими-фінансистами, дефініції яких знаходяться в найширшому науковому та навчальному вжитку.

Так, для авторів першого за часів незалежності підручника «Податкова система України» (1994 р.): «Податки являють собою обов'язкові платежі юридичних і фізичних осіб до бюджету»⁴¹.

Згідно дефініції професора О.Д. Василика «за економічною сутністю податки є обов'язковими платежами, що вилучаються державою з доходів юридичних чи фізичних осіб до відповідного бюджету для фінансування витрат держави, передбачених її конституцією та іншими законодавчими актами»⁴². Автор згадує закони, але в податках бачить економічну сутність.

За твердженням професора В.М. Опаріна, «за економічним змістом податки відображають фінансові відносини між державою і платниками податків з метою створення загальнодержавних централізованих фондів грошових коштів, необхідних для виконання державою її функцій»⁴³. Тут чисто соціально-економічна інтерпретація.

Професор П.В. Мельник визначає зміст податків «як законодавчо оформлену, примусову форму отримання державою частки вартості внутрішнього валового продукту, фінансовий гарант ефективного виконання державою, перш за все, її суспільних функцій та інструмент регулювання економічного розвитку»⁴⁴. Особливість дефініції та ж, що у Василика.

Зауважимо, що податки мають не лише економічний зміст. До того ж, до оподаткування незастосовні деякі фундаментальні економічні ознаки, наприклад, рентабельності, конкуренції.

Для професора А.М. Соколовської податок – це прояв «відносин привласнення державою частини індивідуальних та корпоративних доходів, відчужених від платників на підставі закону, які є своєрідною платою за послуги, що надає держава, виконуючи суспільно необхідні функції»⁴⁵. Аби замінити слова «відносин привласнення» на слова

⁴¹ Податкова система України: Підручник / В.М. Федосов, В.М. Опарін, Г.О. П'ятаченко та ін. – К.: Либідь, 1994. – С. 10.

⁴² Василик О.Д. Теорія фінансів: Підручник / О.Д. Василик. – К.: НІОС. – 2001. – С. 204.

⁴³ Опарін В.М. Фінанси (Загальна теорія): Навчальний посібник / В.М. Опарін. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 136.

⁴⁴ Мельник П.В. Розвиток податкової системи в перехідній економіці. – Ірпін: Академія державної податкової служби України, 2001. – С. 89.

⁴⁵ Соколовська А.М. Податкова система держави: теорія та практика становлення. – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук. – К., 2002. – С. 4.

«форми (або способи) привласнення», ми б вважали дану дефініцію найближчою до істини.

Словом, – представники різних шкіл фінансово-економічної думки вибирають і покладають в основу ті ознаки податків, які більше відповідають їх теоретичному баченню, політичним переконанням, вимогам моменту. Достатньо широкий спектр поглядів показує, що наукова полеміка навколо соціально-економічної природи і морально-етичної оцінки податків ще далека від завершення.

Наводити визначення можна було б продовжити, але типові ознаки, якими автори наділяють податки, будуть повторюватися. Порівняльний аналіз показує, що деякі з найбільш суттєвих сутнісних ознак податку, виділених вітчизняними науковцями, не співпадають. Для одних податки – обов'язкові платежі, для других – примусові платежі, для третіх – фінансові відносини з метою створення використовуваних державою грошових фондів, для четвертих – відносини привласнення і відчуження доходів.

Що кидається у вічі, – у всіх наведених дефініціях (і зарубіжних, і наших) начисто відсутні будь-які орієнтири щодо морально-етичної спрямованості оподаткування. Дефініції суто функціональні, ні у жодній із них не вказано, що соціальна справедливість має бути іманентно властивою, невід'ємною сутнісною ознакою податку. Виходить, що закони і автори *по умовчанию* ніби передбачливо погоджуються, що справедливість нереальна чи необов'язкова для податків.

Тим часом усі відомі теоретичні системи принципів оподаткування, починаючи з принципів Адама Сміта, наголошують на справедливості, що приводить у суперечність дефініції з принципами. *Принцип справедливості (equity, fairness)*, у більш широкому розумінні *праведності* оподаткування – центральний і допускає лише деякі компромісні уступки іншим принципам аби не блокувати їх дію. Праведність реалізується засобами горизонтальної та вертикальної справедливості, а також через системи прогресивних, пропорційних і регресивних податкових ставок (див. Розділ 2).

Певне моральне навантаження несе так званий *принцип не-афектації*. Згідно останнього робота податкової служби має бути поставлена таким чином, щоб населення визнало за нею високу функцію задоволення загальних фінансових потреб всього суспільства, а не чисто утилітарну чи суто корисливу діяльність в інтересах платників діяльність. Зміст даного принципу німецький економіст Йоахим Ланг розкриває наступ-

ним чином: «Налоги служат покрытием общей финансовой потребности; они поступают в общественные бюджеты и служат в соответствии с т.н. принципом не-афектации средством покрытия всех расходов»⁴⁶.

Принципу не-афектації відповідає дефініція податку в одному із найавторитетніших фіскальних законів світу – Податковому кодексі Німеччини, що опирається на могутню німецьку школу фінансової науки. По смислу пункту 1 § 3 кодексу податки – грошові платежі, котрі не передбачають конкретної зворотної вигоди, винагороди чи послуги (Gagenleistung) платникам податків з боку держави⁴⁷.

Отже, в сучасних дефініціях принципового, полярно протилежного контрасту між методологічно-теоретичним сприйманням соціально-економічної природи і функціонального призначення податків, оподаткування та податкової політики між представниками вітчизняної та західної шкіл фінансово-наукової думки вже не існує. На цій підставі можна констатувати факт поступового зближення понять, інтеграції здобутків вітчизняних учених-фінансистів у світову фінансову науку. Відповідно схожі теоретичні позиції та доктринальні передумови відкривають шлях для однотипних, одно направлених процесів у розвитку національних податкових систем різних держав, а також діяльності податкових служб, узгодження пріоритетів і координації напрямків фіскальної політики.

* * *

Узагальнивши на основі численних джерел уявлення західних авторів про етичну сторону оподаткування, про моральний кодекс поведінки причетних до податкового процесу осіб, можна впевнитися, що в оподаткуванні зосереджено масу суперечливих душевно-психологічних явищ: інтересів, емоцій, сподівань, почуттів, переживань морально-етичного (рос. – *нравственного*) характеру. Щоправда, якщо мораль і етика загалом – це сфера симпатій і антипатій, захоплені і прокляті, то на долю податків приходяться лише антипатії та прокляття, в кращому випадку – раціональне усвідомлення обов'язку.

Під морально-етичним кутом зору податки в умовах демократично-правової державності – фіскальні платежі *не примусові*, але

⁴⁶ Ланг Й. Проект кодекса налоговых законов для государств Центральной и Восточной Европы / Йоахим Ланг: Пер. с нем. – Бонн: Федеральное министерство финансов, 1993. – С. 29.

⁴⁷ Abgabenordnung. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gesetze-im-internet.de/ao_1977/_3.html

й не добровільні в повному розумінні цих слів. Ці платежі обов'язкові з тим застереженням, що передбачають з боку платників певний рівень громадянської свідомості, але ентузіазм і самозречення при сплаті податків просто недоречні.

Дослідження оподаткування мають розкрити зміст і дати відповідь на важливі нормативні питання стосовно:

- які аспекти добра і зла, справедливості й несправедливості відображають податки, розкриває податкова політика?;
- в якому взаємозв'язку знаходиться оподаткування з суспільно-політичними цінностями свободи, демократії, добробуту, релігії, громадянського обов'язку і прав людини?;
- в чому полягає моральна легітимність оподаткування?;
- як в ідеалі мають себе вести громадяни в ролі платників податків, функціонерів фіска, приватних податкових консультантів?;
- до чого зводиться роль оподаткування як інструмента реалізації соціальних програм і здійснення соціально-економічних реформ?;
- яким об'єктам оподаткування слід віддати перевагу з соціально-психологічних міркувань і водночас, які об'єкти більш доцільні в соціально-економічному плані: доходи і прибутки; товари, роботи і послуги; майно; природні ресурси; інші об'єкти?

Відповідям на ці питання, принаймні частковим, буде присвячено виклад матеріалу в наступних розділах.

Особливо зростає значення відповідей на подібного роду питання в сучасний період, котрому властиві ознаки кризи моральної ідентичності. Неможливо визнати правильними аргументи тих, хто доводить шкідливість, несправедливість, недоцільність оподаткування, нехтуючи його необхідністю для суспільства і держави. Податки завдали і завдають немало реальної, а також приписаної їм, шкоди, але ні одна держава в епоху ринкової економіки і демократично-правової державності ще не була зруйнована оподаткуванням.

Воістину, що на Заході, що на Сході, податки охоплюють усе суспільство, економіку, міжнародну сферу, це нічим не замінимо, унікальна фіскальна першооснова життєдіяльності держави, існування та розвитку цивілізації.

Розділ 2 СПРАВЕДЛИВІСТЬ В ОПОДАТКУВАННІ

Когда [финансовые] нужды государства становятся неотложными, суверену следует обратиться к богатым, прежде чем снова «пускать кровь бедным»⁴⁸.

Кардинал Ришелье

Хто при сучасних соціальних умовах ідеолог приватної власності, той має бути прихильником пропорційного податку; хто ж, навпаки, впевнений, що право приватної власності є тимчасовим інститутом, який поступить-ся місцем іншим суспільним відносинам, може сміливо вимагати прогресивного податку⁴⁹.

Адольф Вагнер

Під морально-етичним кутом зору справедливість – поняття фундаментальної соціальної важливості й не лише в оподаткуванні. Значення всіх інших питань меркне перед проблемою справедливості або зводиться до неї. В ідеалі не можна не погодитися з твердженням знаменитого французького економіста П'єра-Жозефа Прудона (Proudhon, 1809–1865): «Справедливість – это центральная звезда, управляющая обществами, ось, вокруг которой вращается весь политический мир, принцип и правило всех договоров. Ничто не совершается в среде людей иначе как на основании права; ничто не совершается без обращения к справедливости»⁵⁰. Без справедливості в оподаткуванні не буває ні справжньої повноти громадянських прав, ні реальної політичної рівності, ні почуття соціального умиротворення.

⁴⁸ Леви Э. Кардинал Ришелье и становление Франции / Энтони Леви: Пер. с англ. Е. Е. Сырневой. – М.: АСТ: Астрель, 2008. – С. 271.

⁴⁹ Цит. по: Клейнборг Л. О подоходном налоге / Лев Клейнборг // Мир Божий. – 1905. – № 6. – С. 244.

⁵⁰ Прудон П. – Ж. Что такое собственность? Или исследование о принципе власти и права / Пьер-Жозеф Прудон: Пер. с франц. Е. и.И. Леонтьевых. – СПб.: Издание Е. и.И. Леонтьевых, 1907. – С. 25.

1. ЗАГАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ ПРО СПРАВЕДЛИВІСТЬ

Для початку не обійтися без необхідних зауважень загального характеру про природу справедливості.

Що означає справедливість? Абсолютного поняття справедливості, однакового для всіх людей, однозначного в усіх ситуаціях суспільного й економічного буття просто не існує. За визначенням у Статуті Організації Об'єднаних Націй, справедливість – категорія морально-правової та соціально-політичної свідомості, що дозволяє оцінювати суспільну дійсність і діяльність під кутом зору належного (рос. *должного, долженствования*). Але рівень і характер свідомості, уявлення про належне у людей різний. Скажімо, бізнесмен і працівник його фірми можуть протилежним чином суб'єктивно сприймати прогресивну шкалу оподаткування доходів: перший оцінювати її негативно, другий – позитивно. Одні можуть вкладати у справедливість зміст за формулою «всім – однаково», другі – «кожному – по заслугах», треті – «від кожного – по його можливостях». Не виключено й інші варіанти.

Вже давньогрецькі філософи, зокрема Платон (427–347 до н.е.) і Епікур (341–270 до н.е.), знали ту істину, що справедлива держава – це та, котра забезпечує своїм громадянам права, свободи і захист, створює сприятливі для задоволення потреб умови життя, підтримує комфорт існування. При цьому права громадян невід'ємні від їхніх обов'язків. Державні закони, органи управління та правосуддя мають стояти на заваді несправедливості. Додержання моральних правил життя ідентично раціональній поведінці. Здається, – ці істини написано ніби вчора.

На сакрально-міфологічному рівні в стародавніх греків справедливість знаходилася під захистом *еріній* – земних божеств жіночої статі. Вони наглядали за правилами співжиття між багатими і бідними, між тими, хто благоденствує, і нещасними, загалом мали не допустити вигод одних людей за рахунок других. Зовнішній вигляд еріній викликав жах і огиду. Острах перед помстою з боку еріній – служниць справедливості – мав утримувати людей від несправедливих вчинків і втрати почуття міри.

В англійській фразеології справедливість ототожнюється з квадратом (*square*) числа. Звідси ідіоми: *on the square* – чесно, без обману, по справедливості; *square deal* – чесна угода; *to be on the square* – мати моральну досконалість, братську любов, справедливе ставлення до людей.

В західній традиції за моральну основу справедливості вважають сприйняте християнами правило іудейського богослов'я: «Не чини іншим того, чого не бажаєш самому собі». В цій етичній максимі вбачають принцип рівноцінності всіх людей, що, однак, не рівнозначно признанню рівності всіх стосовно багатства, володіння наявними благами чи доступу до них.

За Дигестами (Кодексом законів) візантійського імператора Юстиніана у 533 р.: «Справедливість – це незмінна й повсякденна готовність відплатити кожному за його заслугами. Приписи цього права такі: достойно жити, нікому не чинити зла, віддавати кожному належне»⁵¹. В Дигестах відображено ідею знаменитого юриста Ульпіана (170–228), що право є мистецтвом добра і справедливості. Як би там не було в дійсності, теоретично римські й візантійські юристи усвідомлювали ідеали законності й справедливості.

В цьому ж дусі розвивав свої погляди християнський богослов Августин (354–430). Для нього місія держави – творити закон і справедливість.

З погляду шотландського філософа і економіста Девіда Юма (Hume, 1711–1776), справедливість означала, що володіння власністю має бути сталим, що власність може бути передана комусь лише за згодою того, хто нею володіє. Таке розуміння вже зовсім близьке до поняття справедливості в оподаткуванні. Адже податок безумовно означає відчуження власності. Якщо ж оподаткування здійснюється на демократично-правових засадах, то відчуження власності у вигляді частини доходу має відбуватися за згодою того, хто платить.

Серед сучасних робіт потужну теоретичну підтримку ідея справедливості знайшла в роботах Джона Роулза і Амартьї Сена.

Фундаментальна робота американського соціолога Джона Роулза «Теорія справедливості» (перше видання 1971 р.), вихід якої став подією, проливає світло на розуміння дистрибутивної (перерозподільної) справедливості. Вже чотири десятиліття ця книга займає високе місце в індексі наукового цитування, періодично перевидається. Досліджен-

⁵¹ Цит. по: *Себайн Дж. Г.* Історія політичної думки / Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон: Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – С. 172.

ня Роулза оцінюють як найбільш важливий інтелектуальний вклад у моральну філософію з часів Другої світової війни, рекомендують прочитати державним урядовцям наряду з науковцями і студентами.

За Роулзом, держава – всеохоплююча соціально активна сила, котра запобігає дії або дозволяє дію принципів справедливості. Він визначає *справедливість як чесність (justice as fairness)*. Згідно його концепції справедливість розподілу (distributive justice) полягає в тому, що «всі соціально найважливіші блага – свобода і можливості, дохід і багатство, а також інші основи самоповаги, – мають розподілятися порівну, якщо тільки нерівний розподіл одного або всіх з названих благ не стає вигідним для найменш забезпечених»⁵². Інакше кажучи, за даним правилом вирівнювання економічної і соціальної нерівності слід розшифровувати таким чином, щоб найбільші вигоди мали ті, хто знаходиться в найменш сприятливому становищі.

Для Роулза дистрибутивна справедливість в оподаткуванні протилежна твердженню, що соціально справедливою вершиною податкової системи є прогресивно-прибутковий податок. Роулз захищає тезис, що прибутковий податок менш справедливий у порівнянні з непрямими податками, оскільки оподаткування споживання «здійснюється у відповідності з кількістю благ, які платник забирає з національного продукту, а не відповідно до того, скільки він туди вкладає»⁵³. Щоправда, Роулз визнає, що податки на споживання, поширюючись на всіх платників без винятку, будуть несправедливими для тієї чи іншої категорії платників. Але раз усі податки певною мірою несправедливі, то податки на споживання принаймні менш несправедливі. Однак, загалом несправедлива податкова система існує в середовищі інститутів свободи і демократії, заснованих на приватній власності⁵⁴.

Дистрибутивну справедливість Роулз характеризує як справедливість зрівнювальну (egalitarian). Він послідовно розвиває ідею підтримки матеріального стану і соціального статусу народних низів. За Роулзом, найкраща стратегія для влади і заможної більшості має полягати в сприянні соціальному захисту менш забезпечених при загальному рості якості життя. Тоді всі стають рівними в тому розумінні, що кожній окремій людині, захищеній усім суспільством, не страшні ніякі нещастя.

⁵² Rawls J. A Theory of Justice / John Rawls. – Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1971. – P. 303.

⁵³ Rawls J. Op. cit. – P. 278.

⁵⁴ Rawls J. Op. cit. – P. 279.

Лауреат Нобелівської премії, британський економіст індійського походження Амартья Сен (Amartya Sen) прославився фундаментальними дослідженнями проблем голоду, бідності, економіки добробуту в цілому. В 2009 р. він видав нову працю «Ідея справедливості», рецензенти називають її «учтою науки», «монументальною роботою», «грандіозною книгою». Головна ідея, котру привносить Сен у вчення про справедливість – не варто довіряти близькій до утопії теорії ідеально справедливої держави. Корисніша теорія порівняльної справедливості, що вказує на віддалення чи наближення до стану справедливості, реально можливої в сучасному світі. З такої позиції Сен вважає практично безплідними сподівання на створення ідеальних суспільно-державних інститутів, які і мають забезпечити повну справедливість. Сен покладає надії не так на інститути, як на потенційні можливості людей, на їх здатність активізувати життєву енергію, вибрати правильний спосіб життя. Замість химери ідеально справедливого суспільства Сен пропонує зосередитися на існуючих несправедливостях, з'ясувати, які з них менші чи більші та найперше виправляти останні.

Оригінальний внесок у вчення про справедливість взагалі й в оподаткуванні зокрема внесли представники австрійської школи політичної економії, але внесок, на жаль, не втішний для справедливості. Так, повне невір'я у можливість справедливості властиве для ультра-ліберала Мюррея Ротбарда (1926–1995): «Никакая научная или философская этическая система не может дать количественных критериев справедливости»⁵⁵. Якщо економічна теорія зуміла зупинити безплідні пошуки справедливої ціни, чому вона продовжує пошук справедливого податку, чому вчені-економісти в роздумах про сутність податків замість осягнення об'єктивних реалій перетворюються в моралістів, – питає себе Ротбард. І робить висновок, що неможливо доказати справедливість існування самого оподаткування, «если само налогообложение несправедливо, то, как не распределяй налоговое бремя, ни о какой справедливости говорить не приходится»⁵⁶.

Для Адама Сміта справедливість оподаткування полягала вже в тому, що громадяни мають платити податки по можливості у від-

⁵⁵ Ротбард М. Власть и рынок: государство и экономика / Мюррей Ротбард; Пер. с англ. Б. С. Пинскера под ред. Гр. Сапова. – Челябинск: Социум, 2010. – С. 205.

⁵⁶ Ротбард М. Власть и рынок: государство и экономика / Мюррей Ротбард; Пер. с англ. Б. С. Пинскера под ред. Гр. Сапова. – Челябинск: Социум, 2010. – С. 206.

повідності з величиною своїх доходів. У Ротбарда справедливий (рівний) розподіл несправедливих податків не може бути справедливим у принципі. Ідеальним механізмом (пере) розподілу Ротбард і його послідовники вважають ринок. В обмін на сплату податків дійсно держава моментально (як на ринку) нічого конкретного не пропонує, крім самого факту свого існування. Але австрійці не бачать того, як багато важливого, корисного, необхідного приховано за самим фактом функціонування держави, утримуваної коштом податків.

Полярні уявлення про справедливість властиві суспільним класам, представникам правих і лівих політичних партій. Так, у США під час виборчої компанії 2012 р. кандидат-мільйонер у президенти від Республіканської партії Мітт Ромні в запалі полеміки долучив 47% американців, які нездатні матеріально забезпечити самих себе і сплачувати федеральний податок на доходи, до достойної презирства категорії соціальних паразитів, ледарів, дармоїдів. По суті Ромні підтримує поділ американського суспільства на дві практично чисельно рівні соціальні групи: «тих, хто виробляє» («makers») і «тих, хто забирає» («takers»).

«Осуществима ли вообще идея справедливости налогового дела в обществе, где почти отсутствует готовность его членов открыть кошелек во имя общего блага,⁵⁷» – питає себе професор Кельнського університету Йоахим Ланг, представник одного із самих культурних, законослухняних і дисциплінованих народів світу. Що вже тоді говорити про речників із тих країн, де правовий нігілізм, казнокрадство, корупція, ухилення від податків зведені ледве не на ступінь рис національного характеру, і де ці асоціальні, деморалізуючі явища очолює так звана еліта.

⁵⁷ Ланг Й. Проект кодекса налоговых законов для государств Центральной и Восточной Европы / Йоахим Ланг: Пер. с нем. – Бонн: Федеральное министерство финансов, 1993. – С. 99.

2. ТЕХНОЛОГІЇ ПОДАТКОВОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Основні фіскально-технологічні й фіскально-адміністративні інструменти реалізації справедливості в оподаткуванні ми вбачаємо в різних конструкціях шкали податкових ставок, у податкових пільгах, у різного роду соціально-орієнтованих податках.

2.1. ПРОГРЕСИВНА ШКАЛА СТАВОК

З фіскально-адміністративної сторони найперша проблема оподаткування доходів – розрахунок оподаткованого доходу, кількісний вимір бази оподаткування. В морально-етичному аспекті податки за прогресивними ставками, котрі по самій своїй природі підпорядковані ідеї справедливості, згодом потребують справедливого, значить, точного і відповідного реальному матеріальному становищу платника, визначення величини доходу. В західній науці є декілька традиційних варіантів пояснення способів фіскального відчуження від оподаткованого доходу, що демонструє Таблиця 1.

Таблиця 1

Поняття справедливості при визначенні доходу і теоретичному обґрунтуванні прогресивного оподаткування

Теоретичні образи справедливості	Автор(и), твір (твори)
Зрівнювальне (equitable taxation) оподаткування забезпечує перевагу справедливості над ефективністю. Принцип платоспроможності (ability-to-pay approach) передбачає еквівалентність висоти податку величині доходу, затрачуваного на споживання.	Г. Шанц (Schanz): «Поняття доходу і закон про прибутковий податок», 1896 р.; Б. Ф'юстінг (Fuisting): «Прусські прямі податки» в 4-х томах, 1899–1901 рр. Р. Хейг (Haig): «Концепція доходу – економічні і правові аспекти», 1921 р. Г. Сімонс (Simons): «Оподаткування фізичних осіб», 1938 р. Н. Штаудт (Staudt): «Політична економія оподаткування», 1996 р.
Інтерпретація податку як паритетної (для кожного своєї) жертви (sacrifice approach) індивідуальної корисності з боку платника на користь держави	Ф. Еджворт (Edgeworth): «Чиста теорія оподаткування», 1897 р.; А. Пігу (Pigou): «Дослідження державних фінансів», 1951 р.

Теоретичні образи справедливості	Автор(и), твір (твори)
Теоретики оптимального оподаткування (optimal taxation) в пошуках такої структури податкової системи, котра максимізує функцію суспільного добробуту (social-welfare function) в умовах обмежень, у тому числі заданих критеріями справедливості та ефективності.	Ф. Рамсей (Ramsay): «До теорії оподаткування», 1927 р.; Дж. Міррліс (Mirrlees): «Теоретичне дослідження оптимального оподаткування доходів», 1971 р.; Дж. Стігліц (Stiglitz) і П. Дасгупта (Dasgupta): «Диференційоване оподаткування, суспільні блага та економічна ефективність», 1971 р.
Концепція добродійного оподаткування (benefit taxation) опирається на політичну складову податкового процесу – суспільний вибір (public choice) електорату, уподібнюючи оподаткування обмінній операції податкових платежів на суспільні блага і послуги (public goods). Концепція оперує поняттями цінової рівноваги, колективного прийняття рішень, медіанного виборця, граничної вигоди і вартості.	К. Вікселль (Wicksell): «Нові принципи справедливого оподаткування», 1896 р.; Е. Ліндаль (Lindahl): «Справедливе оподаткування – позитивне вирішення», 1919 р.
Згідно концепції інституційного середовища (institutional environment) у взаємодії критеріїв справедливості (equity) та ефективності формується досконала (good) податкова система	Р. Масгрейв і А. Пікок: Передмова до антології «Класики по теорії державних фінансів», 1967 р.; В. Хеттіш (Hettich) і С. Вінер (Winer): «Позитивна модель податкової структури», 1984 р.; «Зміна основ податкової реформи», 1985 р.

Джерело: Узагальнено автором на основі вказаних наукових публікацій.

На зорі розповсюдження прибуткових податків німецькі економісти Бернхард Ф'юстінг (1841–1908) і Георг Шанц (1853–1931) сформулювали концептуальні підходи до визначення доходу, котрі знаходяться в науковому й практичному вжитку донині. За Ф'юстінгом, дохід – сума надходжень у грошовій і товарній формах, що поступають у розпорядження платника з постійних джерел. Шанц визначав дохід як приріст за певний період багатства особи безвідносно джерел його походження.

В США на основі концепції Шанца Роберт Хейг (1908–1952) і Генрі Сімонс (1899–1946) запропонували тлумачення доходу як *грошової вартості чистого приросту реальної вартості індивідуально-*

го споживання протягом певного періоду. Другими словами, дохід відображає вартість фактичного споживання плюс чистий приріст *потенційного* споживання (багатства, капіталу, заощаджень) даної особи за певний час. Саме метод Хейга-Сімонса знайшов широке застосування, в тому числі в країнах Європейського союзу, а також з деякими нюансами – і в Україні.

Здавалося б, економічна аргументація оподаткування за прогресивними ставками в поняттях *теорії рівності жертв (theory of equal sacrifice)* належить до уже напівзабутих сторінок фінансової науки. Однак, саме аргументами цієї теорії лауреат Нобелівської премії Вільям Вікрі (1914–1996) виправдовує прогресивне оподаткування в авторитетній енциклопедії *New Palgrave Dictionary of Economics*⁵⁸. Теорія жертв опирається на принцип, що відчуття понесеної жертви від втрати доходу для платника 100 дол. податку з доходу 1000 дол. рівнозначно 10000 дол. податку для платника з стотисячним доходом, 100 тис. податку для мільйонера і т.д. Тут діє так званий емпіричний *закон спадної граничної корисності доходу*. Вікрі згідний, що прогресивне оподаткування здатне дещо згладжувати нерівність ринкового розподілу доходів. Але разом із тим він визнає, що немає політичної теорії й відповідного їй механізму прийняття рішень, котрі б підтримували, безсумнівно доводили переваги й забезпечували запровадження прогресивних податків. Тим самим економічні й моральні міркування не завжди співпадають з політичними можливостями їх практичної реалізації.

Відлік більш прагматичних уявлень про податкову справедливість ведуть від концептуально важливого дослідження американців Вальтера Блума (Blum) і Гаррі Калвіна (Kalvin) «Непроста історія про прогресивне оподаткування» (перше видання 1952 р.). Автори спростували деякі сталі канони податкової теорії. По-перше, «непроста історія» полягає в тому, що економічний потенціал платника, тобто його здатність платити податки, не піддається абсолютно точному виміру. По-друге, вони посягнули на до того незаперечне твердження свого співвітчизника Едвіна Селігмена (1861–1939), що для багатих діє закон зростаючої доходності: чим більше людина має, тим легше їй стати ще багатшою, а тому прогресивне оподаткування повністю виправдане. Проти такої позиції виставляють ті міркування, що у сфері виробництва і особливо послуг доходи і прибутки одержують не за минулі

⁵⁸ Progressive and regressive taxation. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://dictionary-of-economics.com/>

заслуги, (за те, що людина вже має), а за теперішні ділові й трудові зусилля, результати яких мають відповідати потребам споживачів. Без постійно відновлюваної продуктивної і корисної діяльності розтане будь-яке багатство, припиниться потік доходів. А ділову енергію як раз і гальмують прогресивні податки.

Крім наукових аргументів, у обґрунтуванні справедливості задіяна й художня література. Так, великий англійський письменник-сатирик Джонатан Свіфт (1667–1745) у глумливій формі висміював сучасну йому податкову систему на вигаданому прикладі неіснуючої країни Лапути. Автор наводить суперечку двох професорів про такі способи справляння податків, які б не обтяжували населення. Пасаж цей вартий того, щоб його процитувати. «Один утверждал, что справедливее всего обложить известным налогом пороки и безрассудства, причем сумма обложения в каждом отдельном случае должна определяться самым беспристрастным жюри, составленным из соседей облагаемого. Другой был прямо противоположного мнения: должны быть обложены налогом те качества тела и души, за которые люди больше всего ценят себя; "...» Наиболее высоким налогом облагаются лица, пользующиеся наибольшей благосклонностью другого пола, и ставка налога определяется соответственно количеству и природе полученных ими знаков благорасположения; «...» Он предлагал также обложить высоким налогом ум, храбрость и учтивость и взимать этот налог тем же способом, то есть сам плательщик определяет степень, в какой он обладает указанными качествами. Однако честь, справедливость, мудрость и знания не подлежат обложению, потому что оценка их до такой степени субъективна, что не найдется человека, который признал бы их существование у своего ближнего или правильно оценил их в самом себе»⁵⁹.

Особливо єхидно та в'їдливо звучать умови оподаткування жіноцтва. «Женщины... должны быть обложены соответственно их красоте и умению одеваться, причем им, как и мужчинам, следует предоставить право самим расценивать себя. Но женское постоянство, целомудрие, здравый смысл и добрый нрав не должны быть облагаемы, так как доходы от этих статей не покроют издержек по взиманию налога»⁶⁰. Для Свіфта жіноча добронравність настільки рідкісна властивість, що шукати й виявляти її надто дорого.

⁵⁹ Свіфт Дж. Сказка бочки. Путешествия Гулливера / Джонатан Свифт: Пер. с англ. – М.: Художественная литература, 1976. – С. 298–299.

⁶⁰ Свіфт Дж. Сказка бочки. Путешествия Гулливера. – С. 299.

Глузливо ставиться письменник і до визначення оподатковуваних достоїнств самими платниками за їх власною оцінкою, в чому не можна не побачити невіру в людську совість, у можливість чесного декларування. Тим самим Свіфт розкриває соціально-психологічну природу людей як платників податків з позиції мізантропа. Тут жанр фантастичного гротеску використано, щоб підкреслити серйозність і суперечливість питань оподаткування для всіх часів і народів.

Не минула тема податків і сучасної соціально-орієнтованої естради. Так, в репертуарі знаменитого квартету «Бітлз» була пісня «Збирач податків»:

На машине держишь путь – мне за улицу плати,
В парке сядешь отдохнуть – от налога не уйти.
Если холодно кому, за тепло налог возьму.
Коль идет кто по дороге, обложу налогом ноги⁶¹.

Свого роду брендом справедливості в оподаткуванні здавна вважають прогресивну шкалу ставок. У дусі виправдання прогресії дехто інтерпретує євангельську притчу: «И от всякого, кому дано много, много и потребуется, и кому много вверено, с того больше взыщут» (Евангелие от Луки 12: 48).

Деякий досвід прогресивного оподаткування існував уже в містах середньовічної Італії⁶². Наприклад, на початку XVI ст. у Флоренції було запроваджено *la decima scalata* – ступеневу десятину. Сучасник тих подій, італійський історик Франческо Гвіччардіні (1483–1540) засвідчує, що багаті дуже потерпали від цього прогресивного податку, прийнятого під тиском представників народних низів. Останні кількісно переважали в законодавчих органах і вирішили, щоб багаті сплачували якомога більше, що, вважав Гвіччардіні, несправедливо й зрештою не вигідно для держави⁶³.

Пізніше запровадження прогресивно-прибуткових податків (друга половина XIX ст. – перші десятиліття XX ст.) склало цілу епоху в історії оподаткування. Для характеристики прогресивних податків на грошові доходи і прибутки наукова публіцистика того часу користувалась гострими виразами на зразок: «послідовне здирство», «демократична забавка», «прогресивність – не більш, ніж огидне свавілля» і т. п.

⁶¹ Цит. за щотижневиком: «За рубежом» № 15. – 7–13. 04. 1972. – С. 22.

⁶² Бродель Ф. Время мира / Фернан Бродель: Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1992. – С. 87.

⁶³ Библиотека текстов Средневековья. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.voslit.info/Texts/rus16/Gviccardini/pred1.phtml>

Схожі філіппіки звучать і понині. А проте у зв'язку з кризовим станом державних фінансів у країнах Євросоюзу прогресивне оподаткування доходів посилюють. Так, у Франції з 1 січня 2013 р. під приводом необхідності скорочення державного боргу і подолання бюджетного дефіциту оголошено запровадження терміном на три роки ставки 75% на доходи, річна величина яких перевищує 1 млн. євро. Здійснюючи подібні заходи, намагаються примирити справедливість як вищий ідеал податкового законодавства з якомога щедрішим забезпеченням суспільних благ і вигод.

Є школи економічної думки, представники яких відкидають саму можливість справедливості оподаткування. Так, на думку згаданого вище адепта австрійської школи політекономії М. Ротбарда: «В денежной экономике существует ... простой способ: достаточно присвоить деньги, а затем либо купить на них товары и услуги для государства, либо выплатить их в виде субсидий привилегированным группам. Это называется *налогообложением*»⁶⁴. З такої позиції термін «присвоєння» треба розуміти таким чином, що податок – форма примусового перерозподілу державою приватної власності під фальшивим чи надуманим приводом забезпечення загального блага, інтересів усього суспільства. Для автора не має значення, що, справді, впродовж тисячоліть податки були невіддільними від примусу, але в умовах демократично-правової державності вони стали громадянським обов'язком.

Видатний історик економічного аналізу Йозеф Шумпетер авторитетно засвідчує, що в умах багатьох вчених-економістів повне сум'яття відносно семантичного змісту таких ідей і понять як «справедливість», «співмірність», «мінімальна жертва», «рівна жертва»⁶⁵ і т. п.

Відсутність точного і вичерпного поняття справедливості в оподаткуванні, протилежність пов'язаних з справедливістю ідеалів та інтересів призводить до того, що в реальній суспільній практиці поняття й норми справедливості обумовлені результатом демократичного суспільного вибору. Аби визначитися, вдаються до умовної *процедурної справедливості*, критерії котрої залежать від голосів парламентської більшості. Скажімо, в одних країнах рішення приймають на ко-

⁶⁴ Ротбард М. Государство и деньги: Как государство завладело денежной системой общества / Мюррей Ротбард; Пер. с англ. и франц. под ред. и с предисловием Гр. Сапова. – Челябинск: Социум, 2004. – С. 68.

⁶⁵ Schumpeter J.A. History of Economic Analysis / Joseph A. Schumpeter. – Edited from manuscript Elizabeth Boody Schumpeter and with an introduction by Mark Perlman. London: Taylor & Francis e-Library, 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://digamo.free.fr/schumphea.pdf> – Р. 913.

ристь прогресивної шкали податкових ставок, а в других – на користь єдиної «плоскої» ставки. Парламент опирається на домінуючі в даний момент, але загалом мінливі суспільні настрої. В питаннях процедурної справедливості наукові аргументи не завжди беруть верх над інтересами та емоціями.

В умовах демократії податкова справедливість – не абстрактно-абсолютне, раз і назавжди дане поняття, а результат бачення проблеми більшістю, оформлений через політичні процедури приймання рішень. Фактично, а не умоглядно-теоретично, справедливим є те, на що вказує суспільний вибір при певній економічній ситуації, в конкретних обставинах місця і часу, в залежності від розстановки соціально-політичних сил.

2.2. ПРОПОРЦІЙНІ (ПЛОСКІ) СТАВКИ

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. у ряді держав справедливість їхніх доходів і/або прибутків за єдиною пропорційною ставкою. Відбулася так звана *революція плоских ставок (flat-tax revolution)*, яка здебільшого торкнулася постсоціалістичних країн. 26 країн, в тому числі Україна, Росія, Сербія, Грузія, Румунія, Казахстан, відмовившись від прогресивної шкали, перейшли на одно рівневі («плоскі») податкові ставки на доходи фізичних осіб у діапазоні від 12% (Грузія) до 25% (Латвія). Із держав Заходу плоску ставку (35,7%) запровадила лише Ісландія. Плоскі ставки з індивідуальних доходів у межах від 2,8% (Пенсільванія) до 5,3% (Массачусетс) діють також у шести штатах США.

Історично принцип пропорційних ставок виник і розвинувся з *станово-класної* (рос. *сословно-классной*) системи оподаткування, де платники поділені на окремі класи в межах своєї станової приналежності (землевласники, підприємці, робітники, селяни та ін.). Ставка податку залишалася рівною для всіх осіб одного і того ж класу, але суми податку неоднакові для різних класів. Платоспроможність осіб тим більша, чим вище їх місце в становій ієрархії. (Докладніше про станово-класну систему див. далі у підрозділі 5). У наш час соціальною базою пропорційних податків став середній клас із приблизно однаковим рівнем матеріального добробуту. В розвинених країнах Заходу чисельність середнього класу доходить до 60–80% населення. [В.А.: не змішувати поняття «класний» і «класовий»].

Оподаткування за пропорційними ставками здавна має теоретичну підтримку. Свого часу голландський економіст Арнольд Кохен Стюарт (1855–1921) писав так: «Як тільки ви зійдете з добре протоптаної стежини пропорційного оподаткування доходу, то опинитися на відкритій місцевості, звідки ведуть декілька стежок у різних напрямках. Одні з них ледве відхиляються від пропорційності, другі ведуть до конфіскації всіх високих доходів або до вирівнювання всіх доходів»⁶⁶.

У наш час ідея пропорційного оподаткування доходів за пониженими ставками також не залишається без теоретичної підтримки з боку представників вищих сфер фінансово-економічної науки. Так, Нобелівську премію 1996 р. розділили Уільям Вікрі (Колумбійський університет, США) і Джеймс Мірліс (Кембріджський університет, Велика Британія), нагороджені за цикл робіт із прикладних проблем оподаткування. При цьому Мірліс, колишній радник лейбористського уряду і поборник лівих поглядів щодо перерозподілу доходів на користь мало імущих шляхом високих ставок, прийшов висновку, що з метою нейтралізації дестимулюючого впливу оподаткування на економічну активність і трудові зусилля податкова ставка має бути «плоскою» (flat) і повинна не перевищувати 20%. За Вікрі, оскільки зумовлені неробством втрачені доходи не дають фіскальних надходжень, весь тягар податків приймають на себе ті, хто зайнятий прибутковою діяльністю та творчою роботою. Тому оподаткування особливо високоталановитих людей взагалі має бути нульовим. Погляди Вікрі й Мірліса направлені на обґрунтування висновку, що високі податки змушують платників діяти і працювати суттєво нижче своїх потенційних можливостей, звужуючи тим самим економічну базу оподаткування та знижуючи доходи фіскалу.

Плоскі ставки задіяні в розрахунку на забезпечення нейтральності оподаткування та простоти адміністрування. Основне заперечення проти плоских ставок зводиться до порушення ними принципу соціальної справедливості. Так що однозначної оцінки «революція» не знайшла, полеміка навколо доцільності плоских ставок триває. Звичайно, непохитні ідеологи приватної власності – прихильники пропорційних податків, якщо взагалі допускають доцільність податків. Вони наполягають на тому, що перерозподіл доходів на користь мало імущих шляхом високих ставок має побічний негативний ефект – дестимулює еконо-

⁶⁶ Classics in the Theory of Public Finance / Ed. by R.A. Musgrave, A.T. Peacock. – London: Macmillan; New York: St Martin's Press, 1967. – P. 67.

мічну активність і трудові зусилля. Діячі соціал-демократичного напрямку здебільшого відстоюють прогресію податкових ставок. І тим, і другим приходиться брати до відома, що і нерівність можна вважати справедливою і морально виправданою, коли вона зачіпає людей фактично нерівних за інтелектом, здібностями, працьовитістю і т. д.

Реально давно склався комбінований пропорційно-прогресивний режим оподаткування. Змішана пропорційно-прогресивна шкала – одна з тих ситуацій, коли практика випередила податкову теорію. Адже ще до того як доцільність поєднання різних режимів оподаткування була доведена теоретично, цей спосіб був відомим фінансистам-практикам на рівні емпіричного досвіду. Пропорційні податки на доходи з одних джерел і прогресивні – з других, зрештою, влаштовують більшість учасників податкового процесу.

2.3. ПОДАТКОВІ ПІЛЬГИ

Пільги – це фактор справедливості чи несправедливості в оподаткуванні? Проблема пільг безумовно знаходиться в сфері морально-етичних оцінок. Пільги установлюють із міркувань як державної користі, так і приватної вигоди, що однаково може бути доцільним з позицій суспільних і/або державних інтересів. Системі пільг властиве певне співвідношення користі й шкоди. На рівні соціальної психології виправданість пільг і задоволеність одних осіб протистоїть заздрощам й розчаруванню з боку тих, хто не удостоєний пільг. Характерно, що ні в жодному канонізованому зводі принципів оподаткування податкові пільги не згадуються саме як принцип допомоги у формі вибірково наданої переваги, як необхідна умова функціонування податкової системи.

Пільги надають за визначні заслуги перед суспільством і державою і/або в силу особливого значення, соціальних та економічних умов існування чи діяльності тих чи інших категорій фізичних і юридичних осіб. Усе це виглядає дуже ідилічно, якщо не нагадати з гіркотою: надання пільг одним людям, організаціям, підприємствам, регіонам і т. д. неминує означати перекидання підвищених обов'язків і платежів на других – тих, на кого пільги не поширюються. Скажімо, податкові пільги одному з регіонів, не змінюючи загальнодержавної суми податкових надходжень, перерозподіляють їх величину територіально – від одних на користь других.

Так що пільги є далеко не однозначно-позитивним явищем. Як можна впевнитися на прикладі *податкового імунітету* (див. підрозділ 5), яку лавину озлобленості, несправедливості, революційної агітації породжувала ця соціальна пільга для дворянсько-аристократичного стану. Не випадково буржуазно-демократичні ідеологи Великої французької революції XVIII ст. до народу відносили представників усіх суспільних верств за мінусом привілейованих класів. Сучасне ставлення до пільг з боку деяких теоретиків і практиків оподаткування, схоже, можна підвести під сентенцію Маргарет Тетчер: «Жаліти людей – значить шкодити їм».

Непряме оподаткування допускає свого роду самочинну податкову пільгу, оскільки економія на купівлі товарів і послуг стає засобом часткового звільнення від податку, тобто пільгою, що запобігає марнотратству грошей.

У США для означення всіх пільг введено спеціальне поняття і бюджетний показник, котрий щорічно розраховує Об'єднаний комітет по оподаткуванню Конгресу, – «*податкові видатки*» (*tax expenditures*). Податкові видатки – аналог спричиненої податковими пільгами втрати державних доходів. Кількісне відхилення фактичних податкових надходжень від потенційної, передбаченої законодавством податко-спроможності платників і вважається податковими видатками. Крім США, звітність про податкові видатки впроваджено в офіційну статистику інших країн членів ОЕСР.

Під рубрикою *tax expenditures* об'єднані податкові пільги всіх видів, якими б вони не були: скидки з валового доходу, податкові кредити, зниження податкових ставок, відстрочки сплати податків та ін. Сума *tax expenditures* еквівалента втраті податкових надходжень і відповідно доходів бюджету в результаті пільг. Другими словами, податкові видатки – це державні видатки в формі втрат або відстрочки податкових надходжень, сума яких (втрачених доходів) дорівнює відхиленню від величини податкових надходжень повністю відповідних чинному законодавству. Суть податкових видатків можна розуміти і таким чином – податки на суму пільг можна вважати вже витраченими ще до того, як вони були одержані.

В поняття «податкові видатки» вкладено певний задум. Адже в масовій суспільній свідомості пільги і видатки мають протилежні знаки соціально-психологічної інтерпретації: пільги сприймаються з боку платників позитивно, а видатки з особистого доходу (на сплату

податків), – негативно⁶⁷. Різниця між несплатою податку і виплатою субсидії неплатнику за рахунок інших платників податків полягає в тому, що перше позначається на доходній частині бюджету, а друге відображається в видатковій частині, що має суттєві політичні, фіскально-адміністративні й соціально-психологічні наслідки. Схоже, що саме ці обставини прийняли до уваги, коли вводили в офіційний і науковий обіг дещо термінологічно парадоксальне поняття податкових видатків.

На думку багатьох, пільги порушують не лише рівність (*equity*) в оподаткуванні та знижують фіскальну ефективність податкової системи, але й шкодять раціональним засадам економіки, бо анулюють загальні для всіх господарюючих суб'єктів, значить нейтральні, умови для приймання економічних рішень. Дія пільг по суті скасовує принцип нейтральності оподаткування, що і пояснює курс на максимальне обмеження кількості пільг, взятий урядами деяких країн.

Розмірковуючи про умови конкуренції під впливом оподаткування і сприймаючи податок як шкоду або збиток для платників, теоретик і автор «Економіки добробуту» Артур Пігу (1877–1959) стверджує: «Если шкала подоходного налога строится так, что ущерб всех налогоплательщиков (одинакового душевного склада) одинаков независимо от уровня их дохода, то объем работы, который они предпочитают выполнять, совершенно не будет обусловлен ожиданиями, связанными с взиманием налога»⁶⁸. Іншими словами, мета підприємця – добитися успіху, чому не загрожують податки, при умові, якщо вони наносять конкурентам такі ж збитки, як і йому самому. Раз так, то надання пільг одним платникам рівнозначно нанесенню шкоди іншим, нейтральність оподаткування по відношенню до всіх порушується.

Звернемо також увагу на ключове в даному контексті застереження Пігу: «*одинакового душевного склада*». Це означає, що ставлення різних платників до оподаткування, скажімо, до ухилення від податків різне, як і до очікувань, пов'язаних з податками. Отже, незалежно від суто об'єктивних обставин, в які поставлені платники, стан їхніх внутрішніх відчужень за визнанням Пігу – неабиякий за важливістю моральний фактор в оподаткуванні.

⁶⁷ Андрущенко В.Л. Податкові пільги: гармонія чи конфлікт суспільних інтересів? / В.Л. Андрущенко // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Економічні науки. – 2002. – № 2. – С. 22.

⁶⁸ Пігу А. Экономическая теория благосостояния / Артур Пигу. – Т. II: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1985. – С. 335.

Непримириму позицію щодо пільг займає професор Кельнського університету Йоахим Ланг. «Налоговые привилегии усугубляют налогообложение для тех, кто не попадает в число льготников, активизируют их сопротивление налогам и дают повод к новым привилегиям. А уж коль взошли семена налоговых привилегий, – продвужує він, – то освободиться от них возможности почти не представляется». Він застерігає від «непоправимого гріха введення налогових привилегий, из-за которых налоговая система не только утрачивает налоговое равенство и фискальную экономичность, но и экономическую рациональность в силу утери нейтрального характера налогообложения относительно экономических решений». Ланг закінчує свою інвективу закликком і порадою урядам держав Центральної і Східної Європи, значить у тому числі і України: «**Никаких налоговых привилегий!**»⁶⁹. [В.А.: виділено Лангом].

Схожу, хоч і менш радикальну, позицію займають і американські фахівці з Гарвардського університету У. Хассі та Д. Любік, які за дорученням Міжнародної податкової програми розробили основи Світового податкового кодексу. Вони, зокрема, пишуть про доцільність відмови від пільг, заміну їх у разі необхідності субсидіями, про «ідеальний світ»⁷⁰, де б могли існувати податки без пільг. Щоправда, водночас їхній проект Світового кодексу передбачає врахування національних особливостей – застереження, що робить принаймні в окремих випадках неприйняття пільгового режиму оподаткування не таким безапеляційним.

Немало політиків і економістів сприймають справедливість оподаткування таким чином, щоб одна частина народу на основі політично оформленого рішення не платила податки за другу, інколи не менш дієздатну і платоспроможну. Вочевидь, що закон, писаний не для всіх, підриває ринкові засади і відповідно руйнує економічну базу оподаткування. Тим самим податкові пільги здатні робити суспільству медвежу послугу, можуть трансформуватися в шкідливі для загального добробуту квазіпривілеї.

З свого боку аденти податкових пільг апелюють до завдячених пільгам перевагам і стимулам інвестиційного, енергозберігаючого, екологічного, ощадного, добродійного характеру. Наприклад, уряд

⁶⁹ Ланг Й. Проект кодекса налоговых законов для государств Центральной и Восточной Европы / Йоахим Ланг: Пер. с нем. – Бонн: Федеральное министерство финансов, 1993. – С. 5.

⁷⁰ Хасси У. М. Мировое налогообложение. Основы Мирового налогового кодекса / Уорд М. Хасси, Дональд С. Любик: Пер. с англ. – Кембридж: Гарвардський університет, 1992. – С. 16.

має намір стимулювати діяльність благодійних організацій шляхом запровадження податкової пільги на благодійні внески. В такому разі при умові еластичності попиту на благодійні пожертвування більшої одиниці, тобто, коли цей захід викликав жвавий відгук у суспільстві, що вже відноситься до соціально-етичного позитиву, кожен долар, втрачений податковим відомством, обернеться внесками у благодійні фонди в сумі більше долара. Стосовно економічних і соціальних ефектів податкових пільг допускається суперечності сам Й. Ланг. Спочатку він ставить за мету придати оподаткуванню стимулюючу інвестиційну, екологічну та іншу позитивну соціально-економічну направленість, а потім нападає на податкові пільги як засіб реалізації цієї мети.

Так що почуття двоїстості щодо інтерпретації пільг не пропадає. Адже існують пільги, до яких у суспільстві практично відсутнє негативне ставлення, оскільки їх необхідність визнає абсолютна більшість, або ж такі, вигоди і користь від яких переважають можливу заподіяну ними шкоду. Мова йде про пільги з етичним підтекстом соціального, екологічного, ресурсо- й енергозберігаючого призначення. Так, хоч проф. Й. Ланг патетично і застерігає інших від «непоправимого гріха» податкових пільг, податкова система його рідної Німеччини переповнена пільгами різного роду і призначення. Наприклад, в 2012 р. знижка з оподатковуваного доходу на утримання дітей складала 7008 євро на дитину в рік, на утримання домашнього робочого місця (home office) – до 1250 євро щорічно та ін.⁷¹.

У деяких країнах запроваджено адресні податкові пільги соціально-гуманістичного чи патерналістського характеру та оригінальної конструкції.

Наприклад, у США діють досить численні соціальні знижки з оподатковуваного доходу, в тому числі такі їх види, яких немає в Україні (для сліпих і людей похилого віку).

У Франції запроваджено податкові кредити: на суму затрат, пов'язаних з використанням енергозберігаючих технологій у приватному будинку; на частину вартості екологічного автомобіля; на затрати по догляду за дітьми.

В Італії принаймні до запровадження приписаних Євросоюзом заходів бюджетної економії була досить щедра система соціальних

⁷¹ Джерело: Germany Tax Deductions and Tax Credits. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.worldwide-tax.com/germany/ger_reduc.asp

пільг, котра, зокрема, передбачала скидку з оподатковуваного доходу на підтримку батьків і дітей (900 євро в рік на кожного); фінансову підтримку подружжя (800 євро в рік); податковий кредит на відшкодування витрат на поховання та ін.

Отже, пільга як полегшення, надане в порядку винятку із загальних правил, – суперечливий, а дехто переконаний, що навіть негативний фактор оподаткування. Порушуючи умови конкуренції, котрі мають бути рівні для всіх, створюючи вигоди одним за рахунок інших, пільги тим самим розбещують перших і озлобляють других, у підсумку дезорганізуючи бізнес юридичних осіб і деморалізуючи фізичних осіб.

Разом із тим податкові пільги – могутній засіб соціально-економічної політики, вони відповідають надто сильним інтересам як з боку народних мас, так і владних структур. Пільги безумовно корисні тоді, коли покликані стимулювати бажані види діяльності та/або заохочувати потрібну поведінку. Тому спроби скасування пільг практично ніде не увінчалися успіхом.

2.4. СОЦІАЛЬНО-ОРІЄНТОВАНІ ПОДАТКИ

За межами чисто фіскально-технологічних і адміністративних питань оподаткування слово «справедливість» ключове при обговоренні податків. Всі податки мають соціальну орієнтацію: одні – менше, другі – більше. До тих, що більше належать податки на розкіш, на спадщину і дарування, податки солідарності, екологічні податки, а також запроєктований так званий податок Тобіна, він же податок Робіна Гуда.

Сподівання на реалізацію ідеалів справедливості в оподаткуванні, починаючи принаймні з XVI ст., пов'язують з *податками на розкіш*. *Розкіш – предмети і послуги, споживання яких не належать до безумовно необхідних, але засвідчує високу платоспроможність споживачів*. Податки на розкіш найбільш доречні в країнах, де немає прогресивного оподаткування доходів і прибутків. У такому разі вони виконують роль посиленого оподаткування багатих верств населення в порівнянні з мало імущими. Потяг до розкоші пояснюють ниці інстинкти: марнославство, чванство, заздрість, снобізм.

Розкіш оподатковували вже в стародавніх Греції, Єгипті, Ізраїлі. В Римі, крім іншого, до категорії оподаткованої розкоші відносили

бенкети і дорогі надмогильні пам'ятники. З часів глибокої давнини податки справляли за предметними і соціальними ознаками багатства (дорогоцінності, хутра, карети, породисті коні, золотий і срібний посуд і т.п.), існував також податок на прислугу.

Якщо прогресивне оподаткування доходів давно і по праву завоювало репутацію інструмента соціальної справедливості, хоч і зазнає нападок з боку adeptів крайнього лібералізму, то доцільність податків на розкіш викликає сумнів. Німецький економіст Вільгельм Фокке (Vocke, 1820–1905) вважав податки на розкіш не більш, ніж «політичним лицемірством» (politische Heuchelei) з боку уряду. Скептично ставився до оподаткування розкоші й знаменитий захисник інтересів робітничого класу Фердинанд Лассаль (1825–1864). Свого часу він проникливо передбачав: «Настоящие налоги на роскошь всегда стоят перед альтернативой: или они взимаются в умеренном размере и касаются небольшой горсти людей (изумительно ничтожной...), – и в итоге дают очень небольшую сумму, незаслуживающую внимания, – или же они взимаются в высоком размере. И тогда приносят еще меньше, налог становится почти совершенно бездоходным»⁷².

Словом, – якщо не приймати за предмети розкоші алкогольні напої, каву, дорогі цукерки і т.п., то податок на розкіш практично не має фіскального потенціалу в масштабі реальних потреб держави. Щоправда, оподаткування розкоші залишається доцільним під кутом зору політичних й електоральних міркувань, що при деяких обставинах може стати вирішальним фактором.

Є вагомі докази суперечливого характеру податків цього типу, що демонструє запроваджений у США в 1990 р. підвищений акцизний податок на яхти, літаки, хутра, ювелірні вироби, елітні марки автомобілів. Так, яхта вартістю більше 100 тис. дол. оподатковувалася податковим акцизом за ставкою 10%.

Однак, сподівання на фіскальний успіх і соціальний ефект не справдилися. Всього через два роки податок прийшлося скасувати по причині його фіскальної неефективності та негативних економічних наслідків. Зокрема, як з'ясувалося, виробництво і торгівля яхтами в країні, східне і західне побережжя котрої омиті океанами, – надто серйозний бізнес, котрий після введення податку скоротився на 70%(!) з відповідними банкрутствами і безробіттям. Справа в тому, що згідно

⁷² Лассаль Ф. Косвенные налоги и положение рабочего класса / Ф. Лассаль. – СПб.: Изд-во Е. Д. Мягкова «Колокол», 1906. – С. 46.

законів попиту і пропозиції виробу типу яхт мають еластичний попит і нееластичну пропозицію. Тобто, потенційні покупці яхт, зіткнувшись з високим податком, знаходять альтернативне застосування своїм коштам, а виробники дорогих розкішних яхт не можуть запросто переключитися на виробництво чогось простішого.

Надходження податку мали скласти близько 2 млрд. дол. у рік, а фактично надійшло всього декілька десятків мільйонів. Кінчилися історія податку на розкіш у США не лише скасуванням, але й принизливим визнанням поразки – запровадженням стимулів для покупців розкішних яхт у формі кредиту в 2 млн. дол. з коштів федерального казначейства.

І все ж полеміка навколо доцільності податку на розкіш триває в дусі парадоксальної максими англійського філософа Бернарда Мандевіля (1670–1733): *private vices – public benefits* (*приватні пороки – суспільні вигоди*), вираженої в словах: «Обман, розкошість і тщеславие должны существовать, ибо мы получаем от них выгоды. Одна добродетель не может сделать народы процветающими»⁷³. Один із аргументів на користь податків на розкіш – з соціальних і фіскальних міркувань з високо платоспроможних марнотратних людей легше збирати значні податкові надходження. Реальним податком на розкіш можна вважати податок на будинки і квартири, коли дійсно оподатковуються просторі й розкішні житлові приміщення. В цьому випадку база оподаткування (квартирна плата, площа будівлі, її вартість) служать хоч і приблизною, але безсумнівною ознакою величини доходу платника.

В обставинах економічної рецесії та стрімкого наростання боргів фізичних осіб уряд Великої Британії зважився на запровадження з 15 квітня 2015 р. нового *податку на предмети розкоші* (*luxury commodities tax*). Це податок досить оригінальної конструкції та призначення, оскільки має служити не лише джерелом доходу, але й раціоналізувати споживацькі витрати, перешкоджаючи купувати предмети, без яких можна обійтися і/або які не по грошам. Щоб адмініструвати даний податок, потрібно попередньо створити міжвідомчу загальнонаціональну базу даних про величину боргів і вартість активів, що, звичайно, можливо за умов суцільної комп'ютеризації. Ці дані будуть прийматися до уваги при купівлі коштовних товарів і тим самим визначати реальну платоспроможність споживача.

Наприклад, при купівлі дорогого телевізора вартістю 1500 ф. ст. і вище по базі даних виявляється, що у даного покупця є заборгованість

⁷³ Мандевиль Б. Басня о пчелах / Бернард Мандевиль: Пер. с англ. – М.: Мысль, 1974. – С. 63.

по місцевому податку і пропущені платежі за товари, куплені в кредит раніше. В такому разі сума боргів приплюсовується до вартості телевізора, піднімаючи його умовну ціну, скажімо, до 3 тис. ф. ст. – суми, котра перевищує фактичну платоспроможність покупця. Акт купівлі-продажу відбутися не може допоки потенційний покупець не розраховується з боргами. Проект викликав бурю критики і образливих назв (*stupid tax* та ін.). Але й креативність сучасних фіскальних технологій справляє належне враження.

В Україні згідно проекту закону про запровадження податку на розкіш (квітень 2012 р.) оподаткування поширюється на квартири, загальна площа яких перевищує 200 кв. м, і будинки 250 кв. м і більше. Додатково на елітне житло податок буде також розраховуватися і на основі його ринкової вартості. Крім того, передбачається оподатковувати автомобілі з обсягом двигуна від 3 л, мотоциклів – від 0,8 л. Податок на яхти, літаки і гелікоптери – 1% вартості. Дорогоцінності, хутра, коштовні мобільні телефони, годинники і зброя оподаткованню не підлягають.

Успішне чи провальне майбутнє податку на розкіш в Україні ще попереду, але на зразок США кредитувати виробництво розкішних яхт український уряд напевно не буде.

Один з найдавніших податків – *податок на спадщину і дарування* (*inheritance and gift tax, estate tax*) вважають важливим і показовим інструментом забезпечення справедливості в оподаткуванні. Податок на спадщину відрізняє та особливість, що йдеться про оподаткування майна і майнових прав, по суті це аналог податку на багатство. «Тим самим податок на спадщину навіть у більшій мірі, ніж інші податки, торкається економічно й етично найістотніших сторін людського існування...»⁷⁴.

Багатство – це надто серйозна економічна, соціальна, моральна категорія і проблема. Є велика література на цю тему, ми обмежимося посиланням на безумовний авторитет Джона М. Кейнса (1883–1946), в трактаті якого розглянуто проблему оподаткування спадщини під кутом зору впливу цього податку на схильність до споживання і зберігання. Автор ставить питання таким чином: чи впливає оподаткування спадщини на масу багатства, оскільки багато економістів впевнені, що податок на спадщину спричиняє зменшення багатства країни.

⁷⁴ Тучак Т. В. Оподаткування спадщини: західна теорія і практика / Т. В. Тучак. – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. – К.: КНЕУ ім. Вадима Гетьмана, 2007. – С. 5.

І дає відповідь: «Если государство обращает поступления от налога с наследств на покрытие обыкновенных расходов, так что налоги на доходы и на потребление соответственно уменьшаются или вовсе отпадают, тогда, конечно, верно, что политика высоких налогов с наследств увеличивает склонность к потреблению». Кейнс визнає, що існують певні соціальні й психологічні виправдання нерівності доходів і багатств, але «отнюдь не для такого большого разрыва, какой существует сейчас». Звідси висновок, що «некоторые соображения в пользу неравенства доходов явно неприменимы в той же мере к неравенству наследств»⁷⁵.

Хоч Кейнс був на стороні оподаткування спадщини, наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. доцільність даного податку поставлена під сумнів. Оподаткування спадщини переживає *кризу* свого існування, ознакою якої є скасування податків цього типу в 25 країнах, у тому числі у дев'яти західних (Австралії, Італії, Канаді, Кіпрі, Мальті, Новій Зеландії, Португалії, Швейцарії, Швеції). У країнах, де податок залишився, його фіскальне значення незначне, але високі (до 50%) податкові ставки на великі спадщини демонстративно виконують важливу в очах громадськості функцію соціальної справедливості.

Під назвою «*податки солідарності (solidarity taxes)*» треба розуміти *надбавки філантропічного характеру до податків, призначені для цільового фінансування потреб окремих соціальних категорій населення, регіонів, галузей, іноземних держав, установлені з міркувань гуманізму й патерналізму*. Класичний приклад – запроваджена в 1995 р. з міркувань національної солідарності *Solidaritätszuschlag* або *soli* – 5,5% надбавка на доходи фізичних осіб і прибутки корпорацій в західній частині Німеччини з метою мобілізації ресурсів для фінансування розвитку східнонімецьких земель (колишньої Німецької Демократичної Республіки). Поширюється лише на доходи і прибутки, котрі оподатковуються за максимальними ставками. Неодноразово піднімалося питання про конституційність даної надбавки.

У Франції ще в кінці ХІХ ст. на користь бідних установили податок у формі надбавки до ціни білетів для відвідувачів театрів, музеїв, виставок та інших видовищ. Складовою сучасної податкової системи є так званий *податок солідарності на багатство (L'impôt de solidarité sur la fortune* або *ISF*). В 2013 р. активи вартістю до 1 млн.

⁷⁵ Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Джон М. Кейнс: Пер. с англ. – М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1948. – С. 360.

300 тис. євро оподатковуються за ставкою 0,00%, від 1 млн. 300 тис. до 3 млн. – 0,25%, вище 3 млн. – 0,5%. Тим самим мільйонерів-власників, «багатих майном, але бідних доходами», виділено в окрему категорію платників, 1,3 млн. євро – невеличке багатство – звільнено від податку. Для податку на багатство встановлено межу, роль якої виконує так званий *податковий щит (bouclier fiscal)* – *фіскальний захист платників*. «Щит» не допускає, щоб загальна сума податку на доходи, податку на багатство і місцевих майнових податків перевищувала 50% величини доходу платника. В іншому разі платник має право на відшкодування переплати.

Платники податку на доходи фізичних осіб з доходами в діапазоні від 250 тис. до 500 тис. євро, крім податку за максимальною ставкою (41%), підлягають додатковому оподаткуванню за ставкою 3%, вище 500 тис. – 4%. Платників такої категорії у Франції близько 25 тис., фіскальний потенціал додаткового податку складає 400 млн. євро. Дані надбавки встановлено з метою збалансування бюджету з формулюванням «тимчасово». Для осіб, старших 65 років, додатково звільнено від податків суму 2312 євро при умові, якщо річний дохід не перевищує 14220 євро, і 1156 євро в діапазоні доходів від 14221 до 22930 євро. Для доходів 22931 євро і вище дану пільгу не передбачено.

В Італії максимальна ставка податку на доходи фізичних осіб величиною 75001 дол. і вище – 43%. Платники, річний дохід перевищує 300 тис. євро, додатково сплачують 3%-ний податок солідарності.

У Греції, котра в 2011–2012 рр. зазнала серйозних економічних і соціальних потрясінь, з 1 січня 2012 р. терміном на три роки запроваджено 5%-ний *податок солідарності* на доходи з цільовим призначенням для зменшення бюджетного дефіциту та допомоги безробітним⁷⁶. Важливо, що цей податок поширюється на законодавців, державних і муніципальних службовців, інше начальство незалежно від величини доходу. Коли підвищення тягот стосується всієї нації, ми повинні почати з себе, – заявив міністр фінансів. На решту категорій платників встановлено податок солідарності на рівні 1%–4% у залежності від суми доходу. Неоподатковуваний мінімум знизили з 12 тис. до 8 тис. євро, всі доходи навіть нижчі від мінімуму (в тому числі пенсії), оподатковуються за ставкою 10%. Схоже, що за критерієм загальнонаціональної податкової солідарності, котра охоплює все суспільство, Греція вийшла на перше місце в Європі.

⁷⁶ Solidarity tax. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.athennews.gr/freetag/6399>

У розглянутих та інших національних податкових системах безумовно присутні елементи між класовою солідарності та соціальної справедливості. Трапляються навіть випадки класового альтруїзму. Так, у Німеччині група з 44 небідних людей направили до уряду петицію з пропозицією підвищити оподаткування багатих – усіх, хто «став багатим завдяки спадщині, тяжкій праці, успішному підприємництву або інвестуванню». За розрахунками, 5%-ний податок на багатство може забезпечити 100 млрд. євро надходжень. «Вихід із кризи має бути підготовлений масованими інвестиціями в екологію, освіту і соціальну справедливість»⁷⁷, – сказано в петиції. Один із коментаторів підтримав авторів петиції посиланням на канони християнського вчення.

А проте, як би не солідаризувалися багаті з рештою платників, у останніх поводів для критики, незадоволення і протесту залишається достатньо.

Вочевидь, що певне морально-етичне навантаження несуть також *екологічні податки і збори на фінансування соціальних потреб*. Останні в одних країнах мають статус податків, у других – внесків на соціальне страхування. Розгляд цих платежів не входить у задачі нашого дослідження.

Одвічно справедливість, рівність, безсторонність оподаткування залишаються практично нерозв'язними проблемами на рівні соціально-психологічного сприймання податків платниками. Справді, легко погодитися, що податкова система в демократично-правовій державі має відповідати духу справедливості. Більшість людей признають справедливість доцільною й вигідною для себе, прагнення до справедливості відповідає вродженим почуттям. Але кожен із громадян-платників податків розуміє її сенс по-своєму.

3. КАРДИНАЛЬНА ПОДАТКОВА РЕФОРМА

Межі оподаткування, крім граничної висоти ставок, можна уявити і як зведення до мінімуму кількісної сукупності податків. На множинність і складність податкових систем природно реагувати їх реформуванням у напрямку мінімізації числа податків, простоти й адміністративної зручності. Напрошується інтригуючий

⁷⁷ Rich Germans demand higher taxes. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forums.comicbookresources.com/archive/index.php/t-292260.html>

висновок: чи не можна спрощення податкової системи довести до логічного кінця – до єдиного податку? Тобто, – вирішити проблему радикально, замінивши одним махом всю сукупність існуючих податків одним податком. Припускається, що подібний податок синтезував би переваги всіх скасованих податків, не успадкувавши їх недоліків, створивши у такий спосіб свого роду фіскальний елізіум.

Історія оподаткування знає такі спроби, котрі повторялися неодноразово. Нестримний потяг до проектування «ідеальних» податків і податкових систем російський економіст Й. М. Кулішер (1878–1933) найменував з дещо перебільшеною дошкульністю «налогоманией», що належить «к числу наиболее опасных видов умопомешательства»⁷⁸.

В історичній ретроспективі виділяється проект реформування податкової системи на основі *всезагального прямого податку з нерухомого майна (comprehensive property tax)*, запропонований англійським економістом Джорджем Норманом (Norman, 1783–1882) у середині XIX ст. і з тих пір забутий. Симптоматично в цьому зв'язку, що в 2009 р. перевидали унікальну книгу Нормана під надто виразною і визивною назвою «Оподаткування та підтримка людського щастя»⁷⁹. Її значення в історії ідей і розумінні природи податкової реформи досі недобачали. За Норманом, джерелом справедливості й «фіскального щастя» народів є оподаткування майна, а зовсім не податок на доходи, запровадженого (1842 р.) у Великій Британії за життя автора.

Чи не найбільш відомий проект належить французу Себастьяну Вобану (Vauban, 1633–1707), котрий запропонував замінити всі податки єдиним податком – королівською десятиною (la dîme royale). Й. Шумпетер оцінює проект Вобана як «одну з самих знаменитих подій в історії державних фінансів, за ясністю й переконливістю аргументів неперевершену ні до того, ні після того»⁸⁰. Вобан став першим серед небагатьох, хто піднявся до розуміння фіскальної політики як засобу впливу на економіку з результатом у діапазоні від процвітання до паралічу. Не володіючи теоретичним апаратом, на емпіричній мові фактів і аргументів Вобан, за словами Шумпетера, довів «істину, що

⁷⁸ Кулишер И. М. Очерки финансовой науки / И. М. Кулишер. – Выпуск 1-й. – Петроград: Наука и школа, 1919. – С. 147.

⁷⁹ Norman G. W. Taxation and the Promotion of Human Happiness / George Norman. – Ed. by D. P. O'Brien. – Cheltenham an Northampton: Edward Elgar Publishing Ltd., 2009. – XIIII, 209 p.

⁸⁰ Schumpeter J. A. History of Economic Analysis / Joseph A. Schumpeter. – London: George Allen & Unwin, 1955. – P. 203–204.

можна бути добрим економістом, зовсім не будучи теоретиком»⁸¹. Ми згадуємо цей епізод в історії оподаткування на доказ самоцінності в науці оригінальної думки незалежно від можливості її практичної реалізації. Ім'я Вобана по справедливості назавжди залишилося в історії політичної економії й фінансової науки.

Вважаючи себе соціальним реформатором, інший французький політичний діяч Жан-Батист Годен (Godin, 1817–1888) організував так званий *фамілістер* – асоціацію праці й капіталу на принципах надання робітникам дивідендів із прибутку та взаємного страхування. На цій основі Годен проектував державу, яка без податків і боргів здатна забезпечити всім громадянам достойне безбідне існування. Реалізувати свій замисел Годен розраховував шляхом експропріації землі шляхом оподаткування спадщини за ставками до 50%. Фамілістер площею 10 гектарів проіснував деякий час, але зрештою цей соціальний експеримент, звичайно, провалився.

Свого апофеозу проповідь єдиного податку набула в американського радикального економіста-самоучки Генрі Джорджа (1839–1897). Він пропонував скасувати всі податки за винятком податку з вартості земель⁸², приписуючи єдиному поземельному податку ледве не всі мислимі переваги: простоту справляння, фіскальну ефективність, неможливість ухилення, стимулювання виробництва і багатства без згубної дії на працелюбність, ощадливість, соціальну справедливість. Джордж тишив себе сподіванням, що такий податок створить умови для розвитку в платників податків кращих ділових і моральних рис. Попри утопічність проекту єдиного податку на землю, Шумпетер взяв Джорджа під захист, наголошуючи, що він таки був справжнім економістом. Його ідеї «в усякому разі не можна відкинути як нонсенс»⁸³. На роботи Джорджа посилаються і досі.

На початку ХХ ст. роль тої форми оподаткування, котрою пропонували замінити ледве не всі інші, перейшла до об'єднаного прибутково-майнового податку. Віддали дань цьому захопленню й ідеологи марксизму-ленінізму, назвавши оподаткування доходів і майна за прогресивною шкалою «єдино правильним». «Они [комуністи] ухватились за принцип прогрессивности налога, усматривая в нем

⁸¹ Schumpeter J. A. History of Economic Analysis / Joseph A. Schumpeter. – London: George Allen & Unwin, 1955. – P. 205.

⁸² Джордж Г. Что такое единый налог и почему мы его добиваемся? / Генри Джордж: Пер. с англ. – М., 1907. – С. 5.

⁸³ Schumpeter J. A. History of Economic Analysis / Joseph A. Schumpeter. – London: George Allen & Unwin, 1955. – P. 865.

одно из средств, могущих привести со временем к торжеству коммунистических идей»⁸⁴. Автор цих слів М. К. Бржеський (1860–1910) знайшов витоки комуністичної ілюзії ще в часи Великої французької революції, але допустив теоретичну помилку, бо радикального революційного значення прогресивному податку самі комуністи ніколи не придавали.

Естафету незбутніх податкових реформ у США прийняв амбіціозний *Tax Fair Plan – План податкової справедливості*. Ним передбачено заміну основних податків федеральної податкової системи (на доходи фізичних осіб і прибутки корпорацій, на спадщину і дарування, на збільшення ринкової вартості активів, податку для соціального страхування, податку для медичного обслуговування) єдиним *податком з роздрібного обороту (retail sales tax)* за ставкою 23%. Податок не поширюється на імпорт; на товари, використовувані для виробництва других податків; на товари, котрі були у вжитку.

У випадку запровадження на федеральному рівні податку з обороту прийдеться скасувати знамениту 16-ту поправку до Конституції США (1913 р.), котра санкціонувала введення федерального податку на доходи фізичних осіб (personal income tax). Намічено також розформування податкового відомства США – Служби внутрішніх доходів (Internal Revenue Service, IRS), оскільки адміністрування податку покладається на фіскальні органи штатів.

За задумом авторів Плану, оскільки податок з обороту належить до непрямих податків, він відносно тяжче від прямих податків впливає на матеріальний стан незаможних верств населення. Тому, аби податок відповідав своєму призначенню – «справедливий», таким соціальним категоріям передбачена компенсація податку на рівні 23% від прожиткового мінімуму (в 2012 р. складав 23050 дол. для сім'ї з 4-х чоловік). Це означає, що малозабезпечена сім'я щомісячно має одержати чек на суму 442 дол., щоб компенсувати 23%-ну податкову надбавку до цін споживацьких товарів. Решта споживачів сплачує податок по-повному.

Баланс позитиву і негативу даного проекту підведений у Таблиці 2.2.

⁸⁴ Бржеський Н. Податная реформа. Французские теории XVIII столетия / Николай Бржеський. – СПб.: Типолитография А. М. Вольфа, 1888. – С. 174.

Таблиця 2.2

Позитивні сторони і негативні наслідки податку з обороту

Позитивні сподівання	Негативні ризики
1. Ліквідація IRS, податкових декларацій, іншої документації з відповідною економією ресурсів 2. Кожен буде одержувати 100% зарплати, що спричинить ріст ВВП, робочих місць, продуктивності праці 3. При базі податку близько 80% ВВП він дасть вищі надходження, ніж податок на доходи	1. Податок несправедливий до осіб, які не одержують доходи (молодь, старі) 2. Хоч IRS стане непотрібною, орган для обліку відшкодувань податку, розгляду скарг і збирання податків залишиться необхідним 3. За розрахунками Brookings Institution фактична ставка податку буде набагато вища номінальної

Джерело. Узагальнено на основі: Amedeo K. What is the Fair Tax Plan? / Kimberly Amedeo. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://useconomy.about.com/od/fiscalpolicy/p/Fair_Tax.htm

Один із вагомих аргументів на користь запровадження податку з обороту – щорічні втрати ресурсів (затрати, матеріали, час) на декларування доходів і ведення іншої податкової документації, на адміністрування й справляння податку. В масштабах країни втрати сягають 400 млрд. дол., що пояснюють гнітом нинішнього схожого на лабіринт податкового кодексу і вважають національною ганьбою. Якщо сучасний порядок оподаткування руйнує наявне багатство і протидіє творенню нового, то, сподіваються, ефект Fair Tax має бути протилежним.

Противники Fair Tax відказують його adeptам, що податок призведе до скасування соціально важливої пільги на суму процентів по іпотечі (home mortgage interest tax deduction). Крім того, збільшиться кількість збирачів податків, якими стануть усі бізнесові структури, що «перетворює кожен день у податковий день». Тим самим «добровільність» споживацького за своїм характером Fair Tax ілюзорна, оскільки споживати приходится кожний день. Але, що найважливіше, – оскільки оподаткування майна, що було у вжитку, не передбачено, з часом нерухомість (земля, будинки, споруди), раз оподаткована при купівлі, стане використаним майном і в результаті залишиться неоподаткованою на десятки, якщо не на сотні років. Не важко уявити, які б плачевні для фіску наслідки спричинила реформа згідно Tax Fair Plan.

Хоч і не можна було обійти увагою ідею єдиного Fair Tax, вочевидь ризики, сумнівне сподівання на справедливість, малоімовірна

реалістичність проекту. Навряд, що Fair Tax може стати «вінцем творіння» в оподаткуванні. Під кутом зору соціальних наслідків проект непевний, для фіскальних інтересів держави ненадійний.

Загалом торкаючись вибору податків, більшість сучасних вчених і практиків ставлять не альтернативу «або» – «або», а вирішують дилему «і» – «і», вважаючи за доцільне урівноважувати негативні соціально-економічні й фіскальні ефекти одних податків позитивними ефектами других. У теоретичних роботах полеміка навколо порівняльних рис прямих і непрямих податків інколи набуває схоластичного характеру. Практично щодо співвідношення різних видів податків і форм оподаткування національні податкові системи намагаються триматися ближче до золоті середини.

Не може не викликати посмішки думка видатного британського державного діяча Вільяма Гладстона (Gladstone, 1809–1898), репліку якого на одному з засідань парламенту цитує сучасник Гладстона російський економіст О.М. Гур'єв: «Спор о прямих и косвенных налогах подобен спору о том, какие женщины лучше: блондинки или брюнетки. Не знаю, как прочим, но мне – нравятся и те, и другие»⁸⁵.

Не лише автори Tax Fair Plan шукають відповідь на проблеми оподаткування в новоутворених формах податків. В основі Fair Tax і декількох інших проектів знаходиться впевненість авторів, що дистрибутивна справедливість найповніше втілена в оподаткуванні споживання як більш справедливому в порівнянні з податками будь-якого іншого типу, оскільки здійснюється у відповідності із кількістю благ, які платник забирає з національного продукту, а не в залежності від того, скільки він туди вкладає. Словом, – існує упередження, що всі податки несправедливі, але податки на споживання найбільш справедливі в усій несправедливій податковій системі. В епоху глобалізації, а головне – в атмосфері настроїв «суспільства споживання», до податків цього типу знову виник посилений інтерес.

Так, у монографії британського економіста Ніколаса Калдора (1908–1986) «Податок на витрати» (перше видання в 1955 р., останнє перевидання в 2003 р.) запропоновано замінити коли не всі існуючі традиційні податки, то принаймні деякі з них (акцизи, ПДВ та ін.) новоутвореним *податком на касові індивідуальні видатки (cash-flow personal expenditure tax)*. Автор стверджував, що «в економіч-

⁸⁵ Гурьев А. Н. Прямые и косвенные налоги. Pro и contra / А. Н. Гурьев. – СПб.: Типография А. С. Суворина, 1893. – С. 119–120.

ній науці може існують усього декілька ідей з таким революційним значенням і, якщо оглянутися в минуле, з таким респектабельним походженням»⁸⁶. (Про даний проект уже вели мову вітчизняні науковці⁸⁷). Податок відповідав принципу, що людей справедливіше оподатковувати лише тоді, коли вони витрачають. Згідно технології податку на видатки передбачалося ввести облік і щорічне декларування не доходів, а видатків. Податок був навіть практично запроваджений у фінансові системи Індії та Шрі Ланки у 1956 р. Експеримент не вдавля, і податок скасували через декілька років.

«За сучасною податковою системою людей оподатковують усякий раз як вони працюють, заощаджують, вступають у шлюб, передають спадщину і вмирають. Це вкрай невдалі податки. Людей слід оподатковувати лише тоді, коли вони витрачають, а облік видатків вести на основі звичайних щорічних декларацій»⁸⁸, – підтримує Калдора і далі розвиває думку про соціальну справедливість в оподаткуванні американський економіст Едвард Маккаффі.

Теоретична підтримка податків на споживацькі видатки має вже 350-ти річну традицію, ведучи походження від позиції англійського філософа Томаса Гоббса (1588–1679), для якого рівність в оподаткуванні полягала в рівності спожитого, а не в багатстві людей, котрі споживають однакову з іншими кількість благ. Несправедливо, коли той, хто багато заробляє, але витрачає і споживає мало, платить вищий податок від того, хто заробляючи менше, витрачає все зароблене в своє задоволення. Тому, за Гоббсом, логічно, щоб саме видатки на споживання були базою оподаткування.

Лауреат Нобелівської премії Джеймс Мід (1907–1995) запропонував податок своєрідного «гібридного» типу – так званий *податок на дохід за винятком заощаджень* (*savings-exempt income tax* або *SEI tax*). Проектом передбачено оподаткування в звичайному порядку лише тієї частини доходу, котра витрачається на споживання, а заощаджувану частину доходу від податку звільнено. Мета очевидна – стимулювання заощаджень як джерела інвестицій. По суті даний податок на відміну від традиційних непрямих податків на споживання є

⁸⁶ Kaldor N. An Expenditure Tax. – London: Allen & Unwin, 1955. – (Questia Online Library). – P. 11.

⁸⁷ Андрущенко В. Податок Калдора як ідея і проект / В. Андрущенко // Бюджетно-податкова політика: проблеми та перспективи розвитку // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 24–25 січня 2008 р. – Ірпін, Національний університет ДПС України, 2008. – С. 201–203.

⁸⁸ McCaffery E. Three Views of Tax / E. McCaffery. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.law.usc.edu/academics/centers/cslp/papers/cslp-wp-040.pdf>

прямим особовим податком на споживацькі видатки (direct personal consumption expenditure tax).

Поки що введення названих податків відкладено на майбутнє, але в разі реалізації буде рівнозначно фундаментальній податковій реформі, порівнянній з запровадженням свого часу податку на доходи та універсального акцизу.

В 1972 р. американський економіст Джеймс Тобін (Tobin, 1918–2002), майбутній лауреат Нобелівської премії (1981 р.) виступив з пропозицією, навколо якої вже декілька десятиліть не вщухає наукова полеміка. Тобін запропонував запровадити податок, який має потрібну назву: офіційну – *податок на валютні операції (currency transaction tax)*; епонім – *«податок Тобіна» («Tobin tax»)*; образно – *«податок Робіна Гуда»*. За замислом, такий податок може стати дієвим фінансовим механізмом перерозподілу доходів надбагатих людей, а також корпорацій, на користь середнього класу і малозабезпечених, а в міжнародному масштабі – на користь бідних країн. По суті «податок Тобіна» – це плата багатів і бізнесу суспільству за надану їм можливість збагачуватися шляхом валютних спекуляцій і операцій з цінними паперами. Парадоксальним чином необхідність оподаткування спекулянтів підтримує найбільш одіозний із них – Джордж Сорос.

Назва «податок Тобіна» присвоєна за правилом епонімії – найменування за іменем вченого, котрий зробив певне відкриття чи сформулював поняття. У фінансовій науці достатньо епонімів («закон Вагнера», «податок Пігу», «податок Кларка» та ін.).

Робін Гуд (Hood) – полу легендарний фольклорний герой англійського народу. Жив в епоху норманського завоювання (XII ст.). Ватажок шайки розбійників. Поживою ділився з бідними, нещасними, нужденними.

Довгий час ідея Тобіна не виходила за межі науково-академічного середовища. Але боргова криза, яка з особливою силою спіткала європейські країни в 2011 р., вимусила парламент Євросоюзу прийняти закон про запровадження *податку на фінансові транзакції*. Податок Тобіна – яскравий приклад філіації ідей у науці. Свого часу можливість заохочення інвестицій шляхом оподаткування спекулятивних операцій допускав Джон М. Кейнс (1883–1946). Щоправда, уряди країн-членів Євросоюзу не поспішають поповнити цим податком національні податкові системи, а деякі держави (Велика Британія) настронені рішуче проти. Можливість введення однотипного податку обговорюють і в США.

В Україні схожий збір з купівлі валюти існував з 1998 р., у 2006 р. його понизили з 1,5% до 0,5%, а в 2011 р. скасували як такий, що застрашував іноземних інвесторів.

Як би високо не оцінювати інтелектуальну винахідливість авторів різного роду проектів радикальної податкової реформи, складається враження, що проєктанти шукають простих рішень. За справедливим зауваженням професора В. П. Вишневського, ідея єдиного податку – «не більш ніж гіпотеза, *idée fixe*, що не може претендувати на реальне застосування...»⁸⁹.

Додамо, що ще нікому не вдалося доказово й переконливо похитнути віру в життєздатність множинних податкових систем. Оскільки пропозиції єдиного податку не здійснилися в минулому, коли зробити це було простіше, то спроби екстраполяції подібних проєктів на сучасну економіку схоже на ефемерну ретроутопію при всій безсумнівній креативності наукової думки.

Одна ідея об'єднує численні проєкти – ідея пошуку податку, максимально наближеного до ідеалів соціальної справедливості та вимог адміністративної простоти. Суто фіскальній стороні справи відводять менше уваги, якщо взагалі відводять, що перетворює більшість проєктів у нездійсненні проєкти.

4. TAX FREEDOM DAY І МЕЖА ОПОДАТКУВАННЯ

Аби уявлення про тягар податків, а, значить, і про справедливість оподаткування дійшло до свідомості кожного американця, в США щорічно визначають своєрідну дату – так званий *День звільнення від податків (Tax Freedom Day)*. Цей день відділяє ту частину року, протягом якого увесь заробіток треба витратити на оплату податкових зобов'язань, а решту року працювати на себе. В підрахунок включаються податки на доходи фізичних осіб, акцизи і внески на медичне страхування (medicare tax) на всіх рівнях: федеральному, штатному, місцевому. День свободи – зручний календарний показник масштабів оподаткування, він ілюструє вимірний у днях податковий

⁸⁹ Вишневський В. П. До питання про ідею єдиного податку / В. П. Вишневський // Фінанси України. – 2000. – № 7. – С. 17.

тягар, величина якого, звісно, знаходиться під впливом законодавства, фінансової політики, економічних криз та інших обставин.

Одержаний до дати Tax Freedom Day пересічним громадянином дохід складає вартісний еквівалент річної суми федеральних, штатних і місцевих податків. Тобто, до Дня свободи платник умовно затрачає увесь одержаний дохід лише для того, щоб сплатити податки, віддає увесь одержаний дохід на користь держави.

Tax Freedom Day на федеральному і штатному рівнях офіційно вираховує урядова науково-дослідна організація Tax Foundation на основі даних про доходи, які збирає Бюро економічного аналізу (Bureau of Economic Analysis). Статистика справляє належне враження (див. Табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Динаміка тривалості Tax Freedom Day, 1900–2012 рр.

Рік	Федеральний рівень		Штати і місцеві органи	
	Tax Freedom Day	К-ть днів	Tax Freedom Day	К-ть днів
1900	22.01	22	(немає даних)	
1950	31.03	91	24.01	24
2000	01.05	121	08.02	39
2010	12.04	103	08.02	39
2011	13.04	104	08.02	39
2012	17.04	107	08.02	39

Джерело: Tax Freedom Day and Tax Burden, 1900–2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://taxfoundation.org/article/tax-freedom-day-and-tax-burden-1900-2012>

Отже, у 2012 р. Tax Freedom Day прийшовся на 17 квітня по федеральних податках і на 8 лютого – по штатним і місцевим податках. Це означає, що протягом року 146 днів платники (фізичні особи) мають працювати «на державу». Це ще нічого, а були й такі роки, коли свято звільнення від податків наступало 20 червня – ледве не через півроку! В 1900 р. тягар федеральних податків складав 5,9% від суми оподатковуваних доходів фізичних осіб. У 2012 р. американці заплатили 2,62 трлн. дол. федеральних податків і 1,42 трлн. дол. – штатних і місцевих податків. Сукупний тягар податків усіх рівнів досяг 29,2%⁹⁰. При умові відстрочення Tax Freedom Day на 27 днів

⁹⁰ Tax Freedom Day. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://taxfoundation.org/tax-topics/tax-freedom-day>

(до 14 травня) можна було б покрити дефіцит федерального бюджету, котрий у 2012–2013 фінансовому році перевищив 1 трлн. дол.

У країнах Євросоюзу, за винятком Кіпру і Мальти, день свободи від податків настає набагато пізніше, ніж у США, зокрема: в Бельгії – через 215 днів (дві третини року!), Франції – 207, Німеччині – 200, Швеції – 181, Великій Британії – 149 днів. Тому не безпідставно США, а ще в більшій мірі інші західні держави вважають *податковим пеклом*.

У Великій Британії Tax Freedom Day в 2012 р. припадає на 149 день (29 травня), на два дні раніше, ніж у 2011 р. За свідченням директора Інституту імені Адама Сміта, міністерство фінансів (Treasure) ненавидить цей прозорий показник, тому що своєю наочністю він дратує платників податків. Підраховано, що сучасний платник працює на податки на один місяць довше, ніж середньовічний кріпак обробляв маєток свого феодалного лендлорда.

Крім Tax Freedom Day, під поняття податкової справедливості (але з протилежним знаком) підпадає проведення *вільних від податків днів шопінгу (tax free shopping dates)* – днів, коли товари дитячого й шкільного асортименту (back-to-school) перед початком навчального року реалізують без податкової надбавки до ціни. Наприклад, штат Алабама на період 3–5 серпня 2012 р. звільнив від податку з продаж: одягу вартістю до 100 дол.; шкільні товари – до 50 дол.; книги – до 30 дол.; комп'ютери ціною до 750 дол. Багатий штат Техас, крім виробів шкільної групи, 26–28 травня 2012 р. надав податкові знижки на енерговитрати товари: кондиціонери, холодильники, пральні й посудомийні машини та ін.

Загалом, більшість штатів (45 із 50) практикують *податкові свята (tax holidays)*, пропонуючи один раз на рік у певні дні, як правило, з п'ятниці по неділю (tax free weekend), знижки з податку з продаж по окремих товарних групах. Зокрема, деякі штати надають знижки на енергозберігаюче обладнання, а також на матеріали, призначені для підготовки до та ліквідації наслідків стихійних лих, торнадо, пожеж. В залежності від штату економія на податку з продаж (sales tax) може складати від 3 до 8%.

Якщо на початку минулого століття «календарний тягар» податків складав 22 дні (див. Табл. 1), а на початку ХХІ ст. збільшився в 5 разів, то виникає закономірне питання, – на якому рубежі зупиниться ця підвищувальна тенденція? Не може ж вона зрівнятися з тривалістю року! До питань про справедливість оподаткування, про межі тягара податків зверталися великі економісти різних поглядів, епох і народів.

Про небезпечну роль високих податків говорив уже Адам Сміт: «Податки, коли вони досягають певної висоти, є лихом, що не уступає неродючості землі й немилосердю небес»⁹¹. «Певну висоту» не можна не сприймати як попередження про ризик наближення спричинених оподаткуванням негативних економічних, соціальних і політичних наслідків.

Австрійський політико-економ Карл фон Гок (1808–1860) був впевнений, що про ту частку доходів, яку можна направити на задоволення державних потреб без шкоди для народного господарства, «можно сказать то же самое, что и о вычислении пределов атмосферы»⁹². Податки вище 15% від національного доходу він і не уявляв.

«По-моєму, цілком можливо емпірично установити нижчу і вищу межу оподаткування. Дані ліміти рухомі, їх рівень лише приблизний. Я думаю, що оподаткування досить помірне, коли сума державних, регіональних і муніципальних податків не перевищує 5–6% приватних доходів. За межами 12–13% податкова норма стає надмірною»⁹³, – писав на початку ХХ ст. класик теорії державних фінансів французький економіст П'єр Поль Леруа-Больє (1843–1916). Вочевидь, що провіденціального передбачення в Леруа-Больє не вийшло. Для сучасних платників податків зазначені параметри виглядають більш, ніж скромними. Максимальна норма, котру допуслав Леруа-Больє, на початку ХХІ ст. перекинута втриє і навіть вчетверо, а межі так і не установлені.

Джон М. Кейнс (1883–1946) дивився на податки через призму свого вчення про схильність до споживання, котра мала збільшуватися при більш справедливому розподілі доходів. Він визнавав певний прогрес в усуненні надмірної нерівності багатств і доходів за допомогою прогресивно-прибуткового податку. Але, якщо йти цим шляхом далі, попереджав Кейнс, то «слишком велик станет соблазн ловких уклонений, а также, что слишком уменьшаются стимулы к принятию на себя риска»⁹⁴. Зрозуміло, перший із наслідків шкодить інтересам фіску, другий – інтересам бізнесу.

⁹¹ Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / Адам Смит: Пер. с англ. – М.: Соцэкгиз, 1962. – С. 340.

⁹² Гок К. Государственное хозяйство. Налоги и государственные долги / Карл фон Гок: Пер. с нем. Н. Бунге. – Киев: Университетская типография, 1865. – С. 29.

⁹³ Classics in the Theory of Public Finance / Ed. by R. A. Musgrave, A. T. Peacock. – London: Macmillan; New York: St Martin's Press, 1967. – P. 164.

⁹⁴ Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Джон М. Кейнс: Пер. с англ. проф. Н. Н. Любимова. – М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1948. – С. 359.

З 70-х років минулого століття уми заповнила теорія американського економіста Артура Лаффера, його знаменита «крива Лаффера». Оголосивши висоту ставок центральним, субстанціональним питанням оподаткування, Лаффер продовжив давню традицію західної фінансової науки – пошуки оптимальної норми оподаткування, котра б примирляла необхідну ступінь фіскальної достатності держави з соціально-політичними й етичними імперативами демократичного суспільства, поєднувала б фінансову міць держави з соціальною справедливістю. Висоту такої ставки Лаффер вичислив приблизно на рівні третини оподаткованого доходу чи прибутку. Ця норма вписувалась у загальний контекст лібералізації економіки. Хоч оптимістичні сподівання Лаффера не справдилися, а пік його популярності давно же пройшов, у ролі реформаторського ментора фінансово-економічної політики Артур Лаффер зайняв своє місце в історії фінансової думки Заходу.

Для Людвіга фон Мізеса (1881–1973) «государства должны прибегать к помощи налогообложения, т.е. они должны собрать доходы путем принуждения подданных к отказу от части их богатств и доходов»⁹⁵. Із таких позицій він розвиває концепції *нейтрального, справедливого і тотального податків*. Проект нейтрального податку в ринковій економіці Мізес вважає практично нездійсненним. Оснований на принципі платоспроможності справедливий податок не влаштовує Мізеса тому, що завдяки своєму перерозподільному ефекту такий податок відхиляє виробництво і споживання від шляху, по якому їх направив би вільний ринок. Призначений для повної конфіскації доходів і майна платника тотальний податок з 100-процентною ставкою носить завідомо утопічний характер, а ідейно для Мізеса нехороший тим, що деякі теоретики соціалізму пропонували його як засіб для трансформації капіталізму в соціалізм. У кінцевому підсумку Мізес засуджує спроби податкового регулювання соціально-економічних процесів, називаючи такі методи інтервенціоністськими та дискримінаційними, і попереджає, що «любой конкретный налог, так же как и налоговая система страны в целом, обречены на провал, когда их ставки превышают определенный уровень»⁹⁶. Такого висновок Мізес прийшов задовго до Лаффера.

⁹⁵ *Мизес Л.* Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории / Людвиг фон Мизес: Пер. англ. – М.: ОАО «НПО “Экономика”», 2000. – С. 690.

⁹⁶ *Мизес Л.* Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории / Людвиг фон Мизес: Пер. англ. – М.: ОАО «НПО “Экономика”», 2000. – С. 694.

Колін Кларк (Clark, 1905–1989, Велика Британія), Філіп Тейлор (Taylor, США), Фріц Ноймарк (Neumark, 1900–1991, Німеччина) визначили політичний й економічний поріг оподаткування на рівні 25% національного доходу. Вища норма спричиняє інфляційний ефект і починає надто дратувати виборців. У результаті виникають масові ремствування і протести платників, а також труднощі проходження фіскальних законів через парламент, оскільки законодавці остерігаються непопулярних рішень.

У статті під каламбурною назвою «Обмеження податкової межі» (Limitations of Tax Limitation), доданої до книги іншого автора, Мілтон Фрідмен (1912–2006) вимірює вартість утримання держави не сумою зібраних податків, а обсягом видатків. Якщо уряд витрачає 500 млрд., а збирає податками 440 млрд., то це не покладає менший фінансовий тягар на економіку і населення. Адже різницю в 60 млрд. покривають «не з мішка Санта Клауса», а шляхом позик та емісії. У результаті оплату державного боргу переносять на майбутніх платників податків, (що носить назву *антиципації податків*), а нинішні покоління мають нести тягар інфляції. «По суті йдеться про два види податків: відкрито явних і прихованих. Те, що називають бюджетним дефіцитом, насправді є прихованим податком»⁹⁷, – заявляє Фрідмен.

На рівні 25–30% політична межа оподаткування настає лише за нормальних умов функціонування економіки та суспільній стабільності. В екстремальних ситуаціях, викликаних кризовими явищами, соціальними напруженнями чи воєнними загрозами, суспільство, як свідчить історичний досвід, погоджується на вищі норми оподаткування. Тим самим політична межа податків досить еластична в своїй підвищувальній тенденції, що підтверджує історія оподаткування в період Першої й Другої світових війн.

Більш ніж оригінальне уявлення про допустимий ліміт норми оподаткування пов'язано з іменем американського вченого, лауреата Нобелівської премії 1978 року Герберта Сімона (Simon, 1916–2001). Він доводив, що з огляду на незчисленні вигоди, що забезпечує західна держава, не жаль розплачуватися податком навіть за ставкою на рівні 90%⁹⁸. Вкрай корисний *соціальний капітал* існує в формі надто дорогих благ і послуг, котрі надає сучасна держава, суть: досконала правова система;

⁹⁷ *Engelmayr S.D., Wagman R.J.* The Taxpayer's Guide to Effective Tax Revolt / S. D. Engelmayr, R. J. Wagman. – New York: Dale Books, 1978. – P. 268.

⁹⁸ *Simon H.A.* UBI and the Flat Tax / Herbert Simon. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bostonreview.net/BR25.5/simon.html>

ефективний уряд; величезний обсяг накопичених ідей, теорій, методів, вмінь і знань, матеріалізованих в організації, менеджменті, технологіях, know-how. Крім того, елементами соціального капіталу є довіра, загальнолюдські цінності, адекватна поведінка. Без мережі утворюючих соціальний капітал суспільних і державних інститутів ніякі ресурси і/або феноменальні таланти підприємців нічого не варті. За доказами Сімона, позаяк 90% багатства (wealth) створюється завдяки соціальному капіталу, то і морально виправдана ставка податку може сягати цієї ж висоти.

З більш помірною поглядом, ця ж ідея приймає форму проекту *по-душиного податку за плоскою ставкою* незалежно від величини оподаткованого доходу. Оскільки блага наявного соціального капіталу доступні всім без винятку, то в протилежному разі диференціація податкових ставок означала б премію ледачим і некомпетентним за рахунок продуктивних і старанних.

Отже, в сукупності своїх зусиль представники західної науки емпірично відкрили, осмислили й узагальнили ознаки, котрі свідчать про досягнення критичного рівня податків або його перевищення.

По-перше, за Лаффером, межа оподаткування досягається на тому рівні ставок, коли податкові надходження в бюджет починають скорочуватися. Таку ситуацію створює надмірна прогресія оподаткування доходів і прибутків, а також великі акцизи на товари і послуги з високою еластичністю попиту.

По-друге, зниження темпів економічного росту, скорочення інвестицій, зменшення кількості робочих місць сигналізує про дестимулюючий вплив фіскальних вимог на підприємницьку й трудову активність на ринку.

По-третє, зростання масштабів неоподаткованої тіньової економіки нагадує про дію нелегальних поза фіскальних схем перерозподілу доходів.

По-четверте, високі податки знижують ділову активність, змінюють мотивації поведінки економічних агентів: робітників, менеджерів, капіталістів.

Крім економічного і політичного порогів висоти податків, існує *психологічна межа величини податків* – психологічно допустима норма оподаткування, вищу якої сприймають як нестерпну, таку, що запускає механізми опору податкам (tax resistance, tax revolts), мотивовані метою справедливості. Такий психологічний поріг має рухомий характер, змінюючись у часі й від країни до країни. Так, у XIX ст. межею вважали 10%, що відповідало традиції стародавньої десятини.

Опираючись на реалії, сучасні теоретики вважають 50% від оподаткованого доходу психологічним рубіжем, на якому платники податків ще допускають думку, що варто працювати і діяти. Були навіть окремі періоди, коли податкові ставки на прибуток корпорацій у США, Великій Британії, Німеччині сягали 90%, не спричиняючи драматичних наслідків. Однак, слід прийняти до уваги, що податок на прибуток корпорацій знеособлений, він не піддається дії почуттів і емоцій. Щодо фізичних осіб таку висоту оподаткування запровадити немислимо й нереально.

Психологічна межа висоти податків, так само, як і економічна, політична і соціальна, має рухомий характер у своїй підвищувальній протягом віків тенденції. Давно відкрита та істина, що, як індивідуально допустима висота податку, так і сукупна (паушальна) податкова норма, – мінливі фактори, які залежать і, в свою чергу, впливають на економічну ситуацію та соціально-психологічний стан суспільства. Визначити універсальну норму податків відносно ВВП для всіх часів і держав неможливо.

Отже, конкретної відповіді про крайню межу зростання податків не дав ніхто. Складність проблеми визначення порогових значень оподаткування зумовлена мінливим характером групи факторів, які впливають на формування сукупного податкового тягаря, перетворюючи його межу в релятивний показник, залежний від економічного потенціалу країни, особливостей її політичного режиму, рівня добробуту, морально-етичної зрілості й правової свідомості населення. Ясно одне, – чим вища норма оподаткування по відношенню до ВВП, тим ближча межа росту податкових вилучень.

5. АНТИПОД СПРАВЕДЛИВОСТІ – НЕСПРАВЕДЛИВІСТЬ

«**Е**два ли можно найти что-нибудь, что более взбудоражило бы головы людей, чем налоги... Если бы мы могли пробудить усопших людей, то первое, что услышали бы мы от них, это – проклятие налогам, под тяжестью которых сгибались их плечи»⁹⁹, – писав І.Х. Озеров про тисячолітню історію податків. У історичній

⁹⁹ Озеров І.Х. Основы финансовой науки. Выпуск 1-й. Учение об обыкновенных доходах / Иван Христофорович Озеров. – Издание 5-е. – М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1917. – С. 41.

ретроспективі найперше, що, крім безпосереднього тягаря податків, труїло життя людей, були несправедливості, пов'язані з податковими імунітетами і відкупамі, подушним податком і круговою порукою. Щоб вийти на сучасний рівень розвитку, податкові системи мали позбавитися цих зловредно-архаїчних фіскальних технологій. Окремого підходу і пояснення заслуговує податковий ценз. Також здавна на тему справедливості йде полеміка навколо непрямих податків.

Податковий імунітет. В епоху буржуазно-демократичних перетворень було покинчено з *податковим імунітетом* – звільненням від податків в силу привілейованого соціального становища окремих верств суспільства, деяких фізичних і юридичних осіб.

Згадку про податковий імунітет для жерців і храмів викарбовано на так званому Розетському камені, встановленому єгипетським фараоном Птолемеєм V у 196 р. до н. е. В Японії імунітет для аристократів і буддійських храмів відомий з VII ст.

В середні віки в католицьких країнах податковим імунітетом користувалися монахи і взагалі духовенство, а також особи, звільнені від сплати десятини римським папою. Інколи окремі групи осіб наділялися імунітетом за примхою монарха. Так, у 1429 р. за клопотанням національної героїні Франції Жанни Д'Арк (1412–1431) король Карл VII дарував податковий імунітет мешканцям села Домремі, звідки Жанна була родом. Цей імунітет був скасований лише через 360 років під час Великої французької революції.

Велику роль не лише в скасуванні, але й, що особливо важливо, в політичній і моральній дискредитації інституту податкового імунітету відіграла Велика французька революція (1789–1794). За часів дореволюційного режиму (*ancien regime*) кричущу соціальну несправедливість імунітету для найбільш багатих верств суспільства (дворянства та духовенства) в народі вважали за «жахливий факт в очах розуму». Революція оголосила наділені імунітетом привілейовані класи суспільними паразитами, установила всезагальний обов'язок платити податки. «З цього часу (17 червня 1789 р.) даний принцип фігурує в усіх наших конституціях»¹⁰⁰, – з гордістю писав відомий учений-фінансист Рене Штурм (1883–1950). Завдяки революції було встановлено рівність усіх громадян перед фіском; скасовано податкові імунітети й церковну десятину; податки проголошено почесним громадянським обов'язком; ліквідовано відкупну систему податків.

¹⁰⁰ Штурм Р. Бюджет / Рене Штурм: Пер. с франц. – СПб.: Общественная польза, 1907. – С. 34.

Завоювання революції було оформлено в «Декларації прав людини і громадянина». З приводу оподаткування в ст. XIII «Декларації» сказано так: «Для утримання озброєної влади і для видатків на управління необхідні загальні внески. Вони мають бути рівномірно розподілені між всіма громадянами відповідно до їхніх можливостей». В інтерпретації професора Йоахима Ланга саме ця стаття стала коренем європейської конституційної традиції, що відображає «нормативне тріо податкової рівності [перед законом], податкової справедливості та принципу економічного потенціалу»¹⁰¹. Ст. XIV доповнює ст. XIII з політичної та адміністративної сторони: «Всі громадяни мають право безпосередньо або через своїх представників установлювати необхідність державних податків, добровільно давати згоду на їх справляння, контролювати їх витрачання, визначати ту частину, котра припадає на кожного, а також підстави, порядок і тривалість їх справляння»¹⁰². Краще не скажеш.

Від початку Сполучених Штатів Америки там відмовилися від податкових імунітетів – цього цинічного привілею багатство і владу імущих, несправедливого фіскального архаїзму феодальної епохи. Щоправда, інший анахронізм – податковий ценз участі у виборах у формі *податку на виборців (poll tax)* було скасовано лише в 1964 р.

У сучасну епоху термін «податковий імунітет» здебільшого пов'язують з так званим *міжурядовим імунітетом (intergovernmental immunity)*. Дане явище походить із США, де згідно десятої поправки до Конституції США, штати і федерація мають свого роду фіскальний суверенітет, податкові системи штатів і федеральна податкова система наділені взаємним імунітетом відносно одна другої. Тобто, вони розмежовані між собою, не можуть претендувати на податкові надходження одна одної.

Все, що залишилося від податкового імунітету для фізичних осіб, – звільнення від податків монархів деяких держав, а також персоналу дипломатичних представництв за взаємними міждержавними угодами. Для юридичних осіб імунітет зберігся для ряду суспільних, неурядових, добродійних організацій.

Так що значення колись нестерпимої ознаки соціальної несправедливості, а тому могутнього революційного подразника, зійшло нанівець.

¹⁰¹ Ланг Й. Проект кодекса налоговых законов. – С. 102.

¹⁰² Декларация прав человека и гражданина. 1789 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.agitclub.ru/spezhnan/spezdeklaracial1789.htm>; Див. також: Блос В. Французская революция / Вильгельм Блос: Пер. с франц. – СПб.: Типография Альшутлера, 1906. – С. 58.

Відкупна система. Відома ще з біблійних і античних часів відкупна система оподаткування – оренда (revenue leasing) прав і передача на договірних засадах повноважень по справляння податків від податкового відомства приватним особам (відкупникам). Внівши державі авансом суму номінального еквіваленту податкових платежів, відкупники безпосередньо стягували податки впродовж оговореного періоду. По суті це означало приватизацію функції адміністрування податків, що в старину відбувалося в силу організаційної слабкості фіскальних органів і/або в результаті зговору між членами уряду і відкупниками з метою поділу баришів.

У термінах сучасних управлінських технологій відкуп підходить під визначення *аутсорсингу (outsourcing)* – обслуговування державних установ за контрактами з приватними організаціями на основі розрахунку, що вигідніше купити деякі послуги на стороні, ніж виконувати дану роботу самостійно. Відкупна система – свого роду фіскально-адміністративний аутсорсинг.

Відомий випадок, коли в середині 90-х років минулого століття уряд Індонезії з причини критично високого рівня корупції передав справляння всіх митних платежів на правах аутсорсингу приватній шведській компанії. У результаті корупцію викоринили, а обсяг митних надходжень у бюджет зріс у три рази!

У ролі посередників між фіском і платниками податків відкупники гарантували внесення в казну обумовленої суми доходів, а всі кошти, зазвичай зібрані верх того, присвоювали. Зрозуміло, настільки зловредний характер мала така система, котра до елементарності полегшувала зловживання і породжувала надмірну експлуатацію платників під прикриттям імені держави. Оскільки умови податкових відкупів мали договірний характер і не підлягали законодавчій регламентації, то дана система просто закликала до казнокрадства, провокувала корупцію.

Зайнявши посаду міністра фінансів Франції в 1599 р., на рідкість чесний і бережливий Максимільян Сюллі (Sully, 1560–1651) з жахом виявив, що з 150 млн. ліврів, які відкупники податків збирали з народу, лише 30 млн. надходило в казну. На початку XVIII ст. французи платили 750 млн., а в казну поступало 250 млн. ліврів¹⁰³.

Відкупна система як приватний метод адміністрування податків має тисячолітню історію, вона набула поширення ще в часи античної

¹⁰³ *Иовский П.* О соразмерности налогов со способами каждого из платящих, с изложением средств к достижению оной / Петр Алексеевич Иовский. – СПб., 1829. – С. 40.

давнини¹⁰⁴ в Єгипті, Греції, Римі. У Римі відкупники імперських податків носили назву *публіканів (publican)*. Одним із них у Капернаумі в Галілеї був Матвій, призваний Спасителем в апостоли, автор одного з Євангелій. Протягом середніх віків відкупи практикували в усіх західноєвропейських державах, у Франції – з XIII ст. У 1680 р. міністр фінансів Жан-Батист Кольбер (1619–1683) створив фіскально-адміністративний центр відкупної системи – *Ferme Générale* (Генеральне агентство відкупів). У історії оподаткування немає кінця прикладам зловживань і деморалізації, які допускала відкупна система. Так, папа Лев X (1513–1521) навіть віддав на відкуп продаж індульгенцій – посвідчень про відпущення гріхів, що стало одною з причин Реформації.

Яскравий епізод того, як ставилися до відкупної системи прогресивні представники суспільства наводить випускник Київського університету, російський правознавець І. Т. Тарасов (1849–1929). Він цитує сучасника відкупної системи знаменитого філософа Вольтера (1694–1778): «Однажды в обществе, в котором был Вольтер, присутствующие лица рассказывали по очереди истории о разбойниках, грабителях и мошенниках, и когда очередь дошла до Вольтера, он начал словами: жил-был однажды откупщик, господа, – а от продолжения рассказа прошу меня избавить, так как оно вам известно»¹⁰⁵.

Внесена в казну суму відкупники відшкодовували з лихвою, безжально оббираючи платників, то ж мало кого ненавиділи так, як відкупників. Про характер діяльності відкупників свідчить звинувачення знаменитому вченому-хіміку Антуану Лавуазьє (1743–1794), котрий, крім наукових занять, мав нещастя бути відкупником податків. Його визнали винним у спробі «вкрасти в нації величезні суми». Ні його чесність, ні статус академіка, ні наукова слава не врятували Лавуазьє від втрати. Під час Великої французької революції відкупників податків оголосили ворогами народу і гільйотинували.

У зв'язку з несправедливостями відкупної системи Франція, як ніяка інша країна, багата проектами «гуманітарних» податкових реформ, змістовну характеристику яких дав М. К. Бржежеский (1860–

¹⁰⁴ *Родбертус К.* Исследование в области национальной экономики классической древности / К. Родбертус Выпуск III. К истории римских трибутовых податей со времен Августа: Пер. с нем. – Ярославль, 1884. – С. 115.

¹⁰⁵ *Тарасов И.* Очерк науки финансового права / Иван Тарасов. – Ярославль: Типография губернского правления, 1883. – С. 381.

1910)¹⁰⁶. Історик і філософ Генріх Буленвільє (Boulainvilliers, 1658–1722) критикував короля Людовика XIV (на престолі 1638–1715 рр.) за запровадження *capitation* (подушного податку) і *dixième* (державної десятини). Для фізіократів Франсуа Кене (1694–1774), П'єра Дюпон де Немура (1739–1817) та ін. відкупна система не відповідала їхньому славетному гаслу «*Pauvres paysans, pauvre royaume*» («Убогі селяни – убоге королівство»).

Словом, – старорежимна відкупна система була втратною і для платників, і для держави, вона не знала ні справедливості, ні милосердя, ні пощади як по відношенню до платників податків, так і до її функціонерів. «Жаждя користи в фермерах [откупщиках] так люта, – писав російський економіст І. Я. Горлов (1814–1890), – что они производят взыскания без всякого чувства человечества»¹⁰⁷. Тому з поступом демократичних перетворень відкупна система вийшла з вжитку, здавалося б, остаточно.

За визнанням ряду американських вчених, зокрема професора історії Нью-йоркського університету Міхаеля Пічіна (Peachin), у сучасних США по суті відроджується відкупна система (*tax farming*) справляння місцевих податків на нерухомість. Функцію збирання податків беруть на себе банки і хедж-фонди. Механізм відкупу досить простий: звернувшись до місцевого податкового органу, банк виявляє за ким із платників числиться податковий борг і погашає його з власних коштів. У обмін банк-«відкупник» одержує право стягнути заборгованість плюс до 18% нарахувань комісійних на свою користь. «Боюсь, що так ми опинимося там, де римляни вже були»¹⁰⁸, – заявив Пічін, додавши ту ж негативну моральну характеристику такого фіскального порядку, котру давали ще стародавні ізраїльські рабини.

Подушний податок має велику історію від біблійних часів і найстародавніших держав до 1990 р., коли уряд Маргарет Тетчер запровадив у Великій Британії *poll tax* – місцевий податок за подушним принципом (скасовано в 1993 р.). Об'єкт і суб'єкт подушного податку співпадають – це фізична особа незалежно від величини її доходу чи вартості майна. Податок такого типу стягують у формі твердо фік-

¹⁰⁶ Бржеский Н. Податная реформа. Французские теории XVIII столетия / Николай Бржеский. – СПб.: Типолитография А. М. Вольфа, 1888. – XVII, 194 с.

¹⁰⁷ Горлов И. Теория финансов / Иван Горлов. – Издание второе, исправленное и умноженное. – СПб.: Типография И. Глазунова и К°, 1845. – С. 70.

¹⁰⁸ Private Tax Collectors. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.huffingtonpost.com/2010/10/22/tax-farming-private-collectors-rome_n_772178.html

сованої суми, він носить також назву *паушального податку* (*lump sum tax*). Сьогодні паушальні податки мають обмежене застосування. Так, за швейцарськими законами ними оподатковують іноземців, які проживають у країні, але не мають там оплачуваної роботи.

З фіскально-адміністративної сторони подушне оподаткування супроводила *кругова порука* – відповідальність платників певної групи (скажімо, мешканців села) один за одного за виконання покладеного на них податкового зобов'язання. Нестачу від ухилення від податку певних осіб (наприклад, втікачів) мали покривати своїми платежами всі інші. Звичайно, про справедливість тут годі й говорити. Подушне оподаткування на основі кругової поруки властиве для низького рівня розвитку податкової служби, коли остання передавала виконання і контроль над податковими платежами представникам адміністрації на місцях.

Вийшовши з практичного вжитку в своїй вульгарно-архаїчній формі, подушний податок зберіг значний теоретичний потенціал.

З позицій теорії добробуту будь-які податки, окрім паушального податку фіксованого розміру, запровадженого при одностайній згоді платників, не забезпечують умов *поліпшення за Парето* (*Pareto improvement*). Оскільки оподаткування рівнозначно перерозподілу доходів, то поліпшення за Парето означає покращення становища принаймні одного платника без погіршення становища нікого іншого. Серед відомих податків цій виключній умові може відповідати лише подушний податок. Рівний для всіх, він має унікальну властивість не спотворювати ділових рішень й відносних інтересів платників. Тому податок подушного типу застосовують у формалізованих теоретичних конструкціях оподаткування. Тим самим моделюються гіпотетичні ситуації, в яких зрівнювальні паушальні податки нейтральні щодо поведінки економічних агентів. Навпаки, реальні прогресивні податки справляють диференційований вплив на поведінку платників, будучи менш обтяжливими для одних і більш важкими для других. Щоправда, ідеальне подушне оподаткування можливе лише за незбутньої умови досягнення абсолютного суспільного консенсусу відносно устрою фіскальної системи, напряму і заходів податкової політики.

Схоже, що історія подушних податків, принаймні в теорії, ще не закінчилася. Більш практичною виявилася спадщина, залишена податковими відкупками, котрі по суті означали адміністрування податків на приватних засадах. На підставі переконання, що фізичні й юридичні особи, діючі на ринкових засадах, у *принципі* більш ефективні, ніж

державні установи і організації, під кінець ХХ ст. розпочався процес делегування операцій фіскального адміністрування приватним особам і структурам. Початком ренесансу *приватизації* деяких функцій податкової служби (оцінка об'єктів оподаткування, збирання податків, аудит, допомога податковим органам і платникам з боку приватних консультантів) вважають 1999 рік. Тоді наряду з іншими заходами щодо підвищення рівня адміністрування податків та боротьби з корупцією вийшли у світ рекомендації Світового банку про передачу окремих дій по справляння податків приватним структурам на контрактних умовах¹⁰⁹.

Перша ознака застосування приватних засад адміністрування податків – *самооцінка доходів і прибутків (self-assessment principle of income taxes)*. Серед членів ОЕСР метод самооцінки індивідуальних доходів використовують 18 країн із 30, корпоративних прибутків – 22 із 30¹¹⁰. Платник самостійно визначає свою платоспроможність і вносить відповідний податок. За податковим органом залишається функція контролю, здебільшого вибіркова. Досвід показує, що самооцінка справляє потрійний позитивний ефект: (1) прискорення збору податкових платежів завдяки зменшенню розриву між датою подачі декларації й кінцем податкового року; (2) вищий рівень цілеспрямованості та результативності перевірок; (3) зменшення кількості скарг і апеляцій з приводу оцінок доходів і прибутків. Найвні переваги self-assessment і морально-етичного порядку: більша довіра до платників, що залежить від настроїв суспільства; підвищення рівня особистої правдивості й відповідальності платників.

Особливо зручний метод self-assessment для категорії *само зайнятих платників (self-employed taxpayers)*, до якої належать особи, зайняті індивідуальною трудовою діяльністю і/або бізнесом, самі собі роботодавці (дрібні підприємці, фермери, адвокати, лікарі, митці та ін.). Альтернативний («неприватизований») *метод адміністративної оцінки об'єкту оподаткування (taxable base)* фіскальними органами передбачає автоматизовані процедури збору відповідної інформації та електронної обробки документації.

Експерт Міжнародної податкової програми з Гарвардського університету (США) Петер Бірн нарахував 15 можливих способів пе-

¹⁰⁹ An Anticorruption Strategy for Revenue Administration. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.worldbank.org/prem/PREMNotes/premnote33.pdf>

¹¹⁰ Tax Administration in OECD and Selected Non-OECD Countries: Comparative Information Series (2010). – Paris: СТПА (Centre for Tax Policy and Administration), 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oecd.org/dataoecd/2/37/47228941.pdf>

редачі в приватні руки виконання різних видів діяльності податкової адміністрації. Зокрема, він вважає доцільним: передати банкам право подачі декларації та стягнення податку; приватним агентствам – вартісну оцінку активів; приватним навчальним центрам і телеканалам – навчання громадян як платників податків; проводити внутрішній аудит податкових органів силами приватних аудиторських компаній та ін. «Скорочення обсягу повноважень дозволить податковій адміністрації зосередити свої зусилля на більш ефективній роботі у тих сферах, які залишаються під її контролем»¹¹¹, – впевнений Бірн. До таких сфер, на користь яких приватизація вивільняє ресурси, належить обслуговування платників, прогнозування, контроль.

Податкове відомство США – Служба внутрішніх доходів (IRS) уже приватизувала стягнення податкового боргу шляхом передачі даної функції банкам та іншим комерційним структурам¹¹². На черзі приватизація досліджень прикладних проблем оподаткування, а також консультаційного обслуговування самої податкової служби з питань боротьби з ухиленням від податків. Щоправда, виникають сумніви престижного характеру – чи етично користуватися послугами консультаційних компаній, можливо, тих самих, які допомагають платникам відбиватися від претензій фіскальних органів.

Схеми ухилення від податків нерідко основані на особливостях виробництва чи комерції, специфіку яких податкові інспектори не завжди знають, залучення експертів зі сторони корисно під час перевірок і судових процесів. Яскравий тому приклад – суд над лауреатами Нобелівської премії (!) Р. Мертоном і М. Шоулзом. Задумана ними хитромудра схема ухилення від податків була розплутана й доведена до суду за допомогою приватної юридичної фірми.

Делегування *приватним організаціям (private tax debt collection agencies)* права на збір податкової заборгованості на умовах договірної оплати послуг по суті мало відрізняється від класичної відкупної системи. У США з 2006 р. трьом приватним компаніям передано погашення податкового боргу, сума якого не перевищує 25 тис. дол., більші борги залишилися у віданні IRS. Приватний колектор має спочатку з своїх коштів повернути податковий борг державі, а потім вимагати від боржника відшкодування своїх затрат на звичайних комерційних

¹¹¹ Byrne P.D. Privatization in the Area of Tax Administration. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cid.harvard.edu/hid/508.pdf>

¹¹² Cunningham D. IRS Press Ahead with Privatization of Tax Debt Collections / D. Cunningham [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.laborradio.org/taxonomy/term/120>

умовах максимізації прибутку та оплати комісійних. Так що звинувачення у відродженні модифікованої форми відкупів небезпідставні: «Давнє лихо з незапам'ятних часів повертається на американську землю в 21-го столітті, щоб зібрати з людей свою поживу»¹¹³. Тим часом прихильники приватизації наполягають на розвантаженні податкової служби від зайвих чи другорядних обов'язків.

Процес приватизації фіскальних функцій проходить далеко не без ускладнень і проблем, його гальмують традиції, статuti громадянської служби, опір законодавців. Критикують за відхід від принципу професіоналізму, за використання методів далекого минулого. Розгорнулася також гостра полеміка навколо вартісних аспектів приватизації. Так, стягнення одного долара податкового боргу обходиться податковій службі США в три центи, а приватні структури беруть за це надто дорого – від 22 до 24 центів¹¹⁴.

Нову сторінку в історії приватизованих форм справляння податків може відкрити криза державної заборгованості в європейських країнах, що вступила в гостру фазу в 2011–2012 рр., особливо зачепивши Грецію. Автор однієї з публікацій у щотижневнику «Financial Times» не церемонячись запевняє, що податкова служба грецької держави корумпована й дисфункціональна¹¹⁵, в її нинішньому стані вона нездатна забезпечити ріст податкових надходжень. Тому прийшов час реформувати податкове відомство Греції на архаїчних, але перевірених тисячолітнім досвідом засадах відкупної системи (tax farming).

Автор закликає Грецію «взяти латинський урок», тобто досвід відкупної системи в Римській імперії та дореволюційній Франції. Він впевнений, що перехід на відкуп податків хоч би на тимчасовий період боргової кризи дасть великі переваги вже в силу відносної простоти і дешевизни цієї форми аутсорсингу, позбавленої колишніх історичних вад, корупції та неефективності.

Для країн, що розвиваються, з вкрай неефективним адмініструванням податків відродження відкупної системи на сучасній тендерній основі й при участі іноземних громадян і організацій просто напрошується. В ній вбачають надію на радикальне вирішення фіскальних

¹¹³ Bush Introduces Tax Farming. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.democrats.com/node/2954>

¹¹⁴ Stopping the Privatization of Tax Collection. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.house.gov/rothman/ontheissues/may23_irs.htm

¹¹⁵ Plender J. Greeks need a Latin lesson in tax farming / John Plender. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/ccf7597a-1845-11e0-88c9-00144feab49a.html>

проблем цієї групи країн. Щоправда, є і такі, хто сприймає подібного роду проекти з скепсисом.

Про суть і напрям подій добре сказано одним з провідних фахівців Міжнародної податкової програми: «Фіскальне адміністрування попало в хвилю приватизації, котра охопила увесь світ. Тут діє та сама логіка, що властива й іншим напрямам приватизації, – приватний сектор здатний виконувати деякі функції більш ефективно, ніж державний сектор»¹¹⁶. На початку XXI ст. приватизація в сфері податкової служби перетворилася з концепції в програму практичних дій.

Податковий ценз передбачав надання громадянських прав, зокрема права голосу і права обиратися на державні посади, в залежності від майнового стану і похідного від нього фіскального потенціалу платника. Яскравий тому приклад: під час Великої французької революції за законом 1789 р. у Франції до виборів допускалися лише так звані *активні громадяни*, до яких відносили тих, хто платив прямий податок у сумі не менше заробітку за три робочих дні. Решта мала статус *пасивних громадян* без права приймати участь у виборах в органи влади, а також входити до складу національної гвардії.

За призначення виборщиком депутатів Національних зборів (парламенту) треба було заплатити податок у сумі десятиденного заробітку, а також володіти нерухомим майном. Балотування в Національні збори потребувало внесення податку в сумі 50 ліврів¹¹⁷ – (14,5 г золотою монетою, що в світових цінах на золото на початок 2013 р. еквівалентно близько 800 доларів США).

Податковий ценз сприймають як напівзабуте, якщо не забуте зовсім, явище далекого минулого. Даремно сьогодні цензу надають значення набагато менше, ніж він того вартий. У Римі варварів, які вступали в римські легіони, наділяли правами римських громадян, бо вони брали на себе обов'язок проливати кров за імперію. Подібним чином податковий ценз – ознака реального поєднання прав і обов'язків, їх взаємообумовленості перед фіском. З нашого погляду, особа, котра піймана на несплаті чи ухиленні від податків має бути принаймні частково і/або тимчасово позбавлена деяких громадянських прав: права обирати і бути обраним на посади в державних органах, права виїзду за кордон, займатися певними видами діяль-

¹¹⁶ Byrne P.D. Privatization in the Area of Tax Administration / P.D. Byrne. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cid.harvard.edu/hiid/508.pdf>

¹¹⁷ Кропоткин П. А. Великая французская революция. 1789–1793 / П. А. Кропоткин. – М.: Наука, 1979. – С. 129–130.

ності. Надання і доступність всім без розбору прав при нехтуванні фіскальних обов'язків лише знецінює авторитет прав, а заодно і демократії.

Подібні думки освячені історичною давністю. Так, революційні перетворення у Франції мали свою предтечу в особі видатного державного діяча і економіста Анн Робера Тюрго (1727–1781), про якого сучасники говорили: «Він схиблений на ґрунті суспільного блага», «надмірно добродесний», «занадто філософ»¹¹⁸. Тюрго склав оригінальний проект реформи податкової системи шляхом поєднання в ній двох начал: фіскального і політичного. Проект передбачав формування органів представницького правління за ознакою податкового цензу громадян, тобто, право обирати, бути обраним, голосувати і приймати рішення мали лише громадяни-власники – ті, хто сплачував певну суму прямого податку з доходу. Відповідно виборча дільниця ставала і податковим округом. Реформу не провели, оскільки король Людовик XVI (1754–1793) назвав її «небезпечним починанням». Частково проект Тюрго реалізували в перші роки революції.

Не так давно (в XIX ст.) податковий ценз прав існував у Нідерландах, Німеччині, Франції, Австрії. Небезінтересно, що саме після скасування цензових обмежень соціологи помітили, що найбільш активними учасниками виборів стали ті соціальні верстви населення, котрі належать до категорії «їдців податків» (*tax eaters*), – тобто бюджетників, існуючих за державний кошт.

Застосування податкового цензу при виборах у парламент (рейхсрат) висвітлює приклад Австро-угорської імперії. Там протягом 1896–1918 рр. діяв, закон, згідно якого всі виборці ділилися на 5 курій (категорій, станів, рос. сословий) за віковою, майновою і соціальною ознаками. В міській і сільській куріях правом голосу користувалися лише платники прямих податків на рівні (в залежності від місцевості) 8–10 крон¹¹⁹. Виходило так, що представники привілейованих курій (великих землевласників і комерсантів) мали непропорційно велике представництво в парламенті в порівнянні з їх чисельністю відносно загальної кількості населення.

Звичайно називають дві форми оподаткування доходів фізичних осіб: глобальну і шедулярну, забуваючи, що в Німеччині в другій половині XIX ст. існувала і третя форма – так званий *класний* або *ста-*

¹¹⁸ Фор Э. Опала Тюрго 12 мая 1776 г. / Эдгар Фор: Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1979. – С. 5.

¹¹⁹ Австрия. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Электронный ресурс. – Режим доступа: www.vohi.net/brokgauz/all/000/640.shtml

*ново-класний податок*¹²⁰. Конструктивно даний податок передбачав диференціацію платників на три класи (четвертий додатковий клас самих багатих приєднувався до третього) за ознаками соціального статусу і величини доходу. Даний податок мав подвійне – політичне і фіскальне – призначення, замішане на міркуваннях морального характеру. Кількісна квота депутатських місць у парламенті чи магістраті залежала від загальної суми сплаченого кожним класом прибуткового податку, а, звісно, більше платили ті класи, які мали високі доходи. Оскільки кожен клас обирав *однакову* з іншими класами кількість депутатів, то, зрозуміло, що більшість законодавців належала до кількісно менших заможних класів.

Є свідчення тих, хто бачив цю систему в дії. В Берліні в 1907 р. до вищого класу належало 0,42% виборців, до середнього – 8,73%, до нижнього – 90,85%. Але дві третини суми прибуткового податку надходили від вищого і середнього класів числом 35 тис., а від решти 346 тис. берлінців – третина. Відповідно в міському магістраті більше 90% виборців були представлені лише третиною депутатів. М. А. Курчинський (1876–1939) знаходив, що успіх даної електорально-фіскальної конструкції «гідний подиву, над усяке сподівання»¹²¹.

Ще в двадцяті роки XX ст. права громадян у м. Кельн (Німеччина) мали особи, котрі проживали в місті не менше року, платили податки у міський бюджет, не одержували допомоги для бідних. Розподіл місць у міській раді залежав від податкового цензу. Ті, хто платив податки, сума яких складала одну третину податкових надходжень, мали і одну третину місць у магістраті.

Чому і чим ці вже належні історії епізоди привертають увагу? Тому, що взявши до уваги вищенаведені аргументи, лише платники податків і власники майна – повноцінні громадяни у власних очах і з точки зору державного інтересу. Було вкрай несправедливо, коли владу мали ті, хто володів багатством (аристократичний клас), але не платив податків у силу дарованого походженням привілею податкового імунітету. Рационально і справедливо передати владу тим, хто платить податків більше других і завдяки цьому має моральне і фактичне право управляти справами держави і суспільства.

¹²⁰ Озеров И. Х. Основы финансовой науки. Выпуск 1-й. Учение об обыкновенных доходах / И. Х. Озеров. – Издание 5-е. – М.: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1917. – С. 355–356.

¹²¹ Курчинский М. А. Городские финансы: Эволюция налоговой системы в городах Пруссии в конце XIX и начале XX века (1870–1910) / М. А. Курчинский. – СПб.: Тип. Ю. Н. Эрлих, 1911. – С. 41, 67.

Тепер, з історичної дистанції особливо помітно, що ідеологи, теоретики і практики буржуазно-демократичного ладу першими завели мову про оподаткування в термінах моральних цінностей і етичних заповідей, поєднання прав і обов'язків. Свого часу німецька національна еліта відверто проігнорувала по суті утопічний соціал-демократичний постулат, що служіння суспільству й державі обов'язково має бути безкорисливим. Ми вважаємо, що по праву справедливості «ті, хто взяв на себе значну частину вартості утримання держави та відповідальність за долю країни, присвоїли представникам свого стану прерогативи влади та прийняття рішень»¹²².

Зворотна сторона проекту Тюрго, класного податку та їм подібних, що відбулося на невдалих спробах реалізації схожих проєктів у майбутньому, полягає в тому, що такий порядок творив масу невдоволених серед неімущих і множив протестні настрої, оскільки суперечив ходячому уявленню про демократичні свободи і права людини. Крім того, прибутковий податок класного типу прийнятний тільки в суспільстві, де найбільш багаті верстви дійсно несуть основний тягар податків. Коли ж відносно мало дуже багатих і порівняно мало дуже бідних, а основна маса платників (і електорату!) зосереджена посередині, класний податок неможливий.

І все ж досвід класного податку не згинув безслідно. За традицією в сучасній Німеччині платники податку на доходи фізичних осіб розмежовані на шість класів за ознаками соціального, громадянського і сімейного стану¹²³.

Ми зупинилися на цих епізодах з історії оподаткування як прикладах сумнівних ідей і проєктів, хоч вони і належали видатним людям з добрими намірами. І все ж, – якби провокаційно не звучала така думка, і сьогодні податковий ценз політичних прав мав би досить переконливе виправдання саме під кутом зору справедливості й рівності оподаткування. Це про тих, хто свідомо й зловмисно ухиляється від виконання фіскального обов'язку перед державою, на участь у політичних процесах і на доступ до владних структур якої претендує.

Варто нагадати, що буржуазно-демократичні революції, зокрема Англійська (XVII ст.) і Американська (XVIII ст.), проходили під фіскально-політичним лозунгом: «Ні оподаткування без представництва»

¹²² Андрущенко В. Класно-становий тип прибуткового податку / Володимир Андрущенко // Вісник податкової служби України. – 2000. – Листопад. – С. 60.

¹²³ Андрущенко В. Л. Податкові системи зарубіжних держав: Навчальний посібник / В. Л. Андрущенко, З. С. Варналій, І. А. Прокопенко, Т. В. Тучак. – К.: Кондор-Видавництво, 2012. – С. 93.

(«No taxation without representation»), який за своєю логікою мусить мати силу і в зворотному значенні: «Ні представництву без оподаткування» («No representation without taxation»). Справді, поданий голос на виборах чи право займати державну посаду по справедливості має належати лише тому, хто заплатив податок – свого роду членський внесок громадянина держави. Однак отримало верх загальне виборче право без винятків за ознакою податково-майнового цензу.

Американські індіанці, котрі проживають у резерваціях з статусом суверенних територій, не платять федеральних податків і тому не приймають участі у федеральних виборах депутатів Конгресу і президента США.

У різних країнах не платять податків на доходи фізичних осіб мільйони людей, а проте мають усі права і приймають участь у виборах нарівні з тими, хто вносить у державну казну мільйони доларів. Чи є підстави вважати такий порядок доцільним і справедливим?

Непрямі податки в моральному аспекті. Дві сторони непрямого оподаткування піддаються морально-етичній інтерпретації: (1) непрямі податки в порівнянні з прямими під кутом зору соціальної справедливості; (2) оподаткування специфічної групи товарів (кращий приклад – алкоголь), що створюють ефект «насолоди ядом» («pleasure poisons») і споживання яких заслуговує морального осуду і/або шкодить здоров'ю та репутації, викликає негативні соціальні та економічні ефекти (externalities). У силу свого морального спрямування податки цього виду виходять за межі суто економічного аналізу ефектів оподаткування.

Вже декілька віків триває невщухаюча наукова дискусія відносно порівнянної справедливості прямих і непрямих податків. При цьому з політичних чи електоральних міркувань міру несправедливості непрямих податків інколи перебільшують. З цього приводу навіть ідейний ворог непрямого оподаткування німецький економіст соціалістичної орієнтації Фердинанд Лассаль (1825–1864) знайшов за потрібне зауважити: «Я не говорив, що косвенные налоги покрываются единственно и исключительно беднейшими классами, – да это было бы чистейшим вздором, так как потребляет ведь всякий. Я сказал только, что косвенные налоги в значительной мере, в подавляющей их части несут на себе бедные классы»¹²⁴.

¹²⁴ Лассаль Ф. Косвенные налоги и положение рабочего класса / Ф. Лассаль. – СПб.: Изд-во Е. Д. Мягкова «Колокол», 1906. – С. 10.

Справді, питання соціальної справедливості в оподаткуванні не вирішується в залежності від поділу податків за фіскально-технологічними ознаками на прямі й непрямі. Просто в силу способу надходження в бюджет податки не можуть бути більш чи менш справедливими. Адже вочевидь, що прибутковий податок на заробітну плату скромної величини несправедливіший від мита чи акцизу на дорогий автомобіль з двигуном потужністю 400 к.с. Однак ще остаточно не втратила сили ілюзія, що ціна маскує податок на привабливі в споживанні товари. «Сборщик [налогов], смотря на двух друзей, которые распивают вино и курят, может сказать не без гордости: они не знают, что они делают – они платят податъ»¹²⁵, – писав 150 років тому Карл фон Гок.

Жахи, пов'язані з історичною пам'яттю про непрямі податки, яскраво описав відомий російський вчений П. П. Гензель (1878–1949), навівши цитату з одного із номерів британської газети «Edinburgh Review» за 1820 р. У ті часи неперервні війни змусили уряд оподаткувати все, що тільки мислимо.

«Налоги на всякий предмет, который поступает в рот, или покрывает спину, или служит для защиты ног. Налоги – на все, что принято видеть, слышать, осязать, нюхать или пробовать на вкус. Налоги – на тепло, на свет, на передвижение. Налоги на все, что на земле или под землей, на все, что доставляется из-за границы или производится внутри страны. Налоги – на сырой материал, и на все усовершенствование, который произвел в нем человек. Налоги на приправу, которая увеличивает аппетит, и на лекарство, которое восстанавливает здоровье; – на горностаи, который украшает судью, и на веревку, на которой вешают преступника; налоги на соль бедняка и на пряности богача; – на гвозди гроба и на ленты невесты; – в постели или за столом, лежа или бодрствуя, – мы должны платить.

Школьник пускает обложенный налогом волчок, безбородый юноша правит обложенной налогом лошадей с обложенной налогом уздечкой и едет по обложенной налогом дороге; наконец, умирающий англичанин наливает себе лекарство, обложенное налогом в 7%, в ложку, обложенную в 15%, отбрасывается назад на постели, которая обложена налогом в 22%, – и умирает на руках аптекаря, уплатившего лицензию в сто фунтов за привилегию отправить его на тот свет. Все его имущество тотчас же платит налог от 2 до 10%. Кроме пробационных пошлин, с него требуют большие суммы за погребение близ алтаря; его добродетели записываются для сведения

¹²⁵ Гок К. Государственное хозяйство. Налоги и государственные долги / Карл фон Гок: Пер. с нем. Н. Бунге. – Киев: Университетская типография, 1865. – С. 142.

потомству на мраморе, обложенном налогом, и тогда он отправляется к праотцам, чтобы не платить уже больше никаких налогов»¹²⁶.

На підсвідомому рівні сприймання тягаря податків громадянин сучасної держави може мало відрізнятися від члена примітивного первісного суспільства. Феномен своєрідної *фіскальної ілюзії*, що полягає в нехтуванні на психологічному рівні тягаря деяких податків, донині залишається серйозним фактором при конструюванні податкових систем. Запровадження непрямих податків із прихованою обтяжливістю підтримували не тільки видатні державні діячі-реформатори минулого, скажімо, Отто Бісмарк (1815–1898) у Німеччині чи С. Ю. Вітте (1849–1915) у Росії. «С точки зрення государства незаметность налогообложения является залогом удобства работы с ним»¹²⁷, – переконає професор Кельнського університету Йоахим Ланг у пропонуваному ним проекті кодексу податкових законів (1993 р.). І дійсно, непомітність податків дуже важлива, оскільки від ступеня навіть психологічної відчутності тягаря податків залежить і ступінь опору оподаткуванню з боку платників.

Ми вважаємо, що тези про прихований характер та особливу несправедливість непрямих податків у порівнянні з іншими податками за сучасних умов прозорості оподаткування та поширення податку на додану вартість (ПДВ) виглядають дещо архаїчним і наївним. Принаймні дані питання втратили свою колишню актуальність. ПДВ замінив собою велику кількість акцизів і податків з продаж (sales taxes). Надходження від спеціальних акцизів, які здебільшого справляються з одиниці продукції (ваги, обсягу, кількості), знецінюються під впливом інфляції. ПДВ такого недоліку не має.

В контексті теми нашого дослідження порівнянні характеристики прямих і непрямих податків викликають менший інтерес, ніж оподаткування специфічної, можна сказати дещо екстравагантної категорії товарів, споживання яких викликає моральний чи релігійний осуд. До них належать алкогольні напої, тютюнові вироби, азартні ігри і т.п. Товари даної групи оподатковують як власне із фіскальною метою, так і з морально і раціонально обумовлених міркувань скорочення споживання цих товарів. Для назв використовують досить красномовні терміни: *податок на «гріховні» товари (sin taxes); по-*

¹²⁶ Гензель П. Налог с наследства в Англии. Исследование по истории английских финансов / П. Гензель. – М.: Университетская типография, 1907. – С. 214–215.

¹²⁷ Ланг Й. Проект кодекса налоговых законов. – С. 113.

даток на товари необов'язкового або зайвого споживання (*sumptuary taxes*); податок на стиль життя (*lifestyle tax*). Податки відповідають правилу «якщо не можете заборонити, то принаймні оподаткуйте» («if you can not ban them, tax them»).

Асортимент подібного роду товарів і послуг постійно розширяється. Так, у США податок на парі щодо результатів верхогонів, спортивних змагань, виборів діє з 1951 р. У 2010 р. штат Техас запровадив 5-ти доларовий податок на вхідні білети в стриптиз-клуби (*pole tax*); штат Вашингтон – на порнографічні фільми і журнали (*skin tax*). В Італії привертає увагу 25%-ний «етичний» податок на порнографічну продукцію, індустрія котрої в країні перевищує 1 млрд. дол. у рік.

У випадку їх установа до категорії *sin taxes* ми б віднесли і *податкові надбавки* на продовольчі вироби, котрі викликають зайву вагу та ожиріння (*fat taxes*). Поки що запровадження подібного роду податків знаходиться на стадії обговорення. Пропонують навіть додаткове оподаткування людей з зайвою вагою – досить оригінальний проект використання регулятивної функції податків.

Декларативно акцизні надбавки до цін на ці товари устанавлюють з таким розрахунком, щоб податкові надходження компенсували ризики і шкоду, нанесені небажаним споживанням. Як правило, ставки податку призначенні для регульованої мінімізації, а не повного припинення споживання, оскільки заборонні фіскальні заходи мають надто високу соціальну вартість. З цього приводу є історичний досвід і переконливий тому приклад. Так, «сухий закон» («Prohibition» – заборона торгівлі спиртними напоями), що діяв у США 1920–1933 рр., зашкодив здоров'ю американців, знизив популярність уряду, дав старт «чорному ринку» і організованій злочинності. Скасування закону дозволило трансформувати видатки на проведення контролю і боротьбу з злочинністю в доходи від ліцензій на виробництво та податків на споживання спиртного.

Людвіг фон Мізес тримався такої думки: «Цель американского сухого закона состояла в том, чтобы помешать отдельным жителям страны пить алкогольные напитки. Но закон лицемерно не сделал незаконным сам процесс распивания и не наказывал за него. Он просто запретил производство, продажу и транспортировку опьяняющих напитков, деловые сделки, которые предшествуют акту выпивки... Целью было посягательство на свободу индивидов тратить свои доллары и наслаждаться жизнью на свой лад»¹²⁸. Чому б тоді, про-

¹²⁸ *Мизес Л.* Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории / Людвиг фон Мизес: Пер. с 3-го испр. англ. изд. А. В. Куряева. – М.: ОАО «НПО «Экономика», 2000. – С. 686.

довжує Мізес, не заборонити перегляд поганих п'єс, читання поганих книг, слухання поганої музики і т.д.?

Окремого теоретичного обґрунтування *sin taxes* з позицій політико-економічних доктрин не існує. Податки даного типу лише дещо відрізняються своєю специфікою від загальних закономірностей споживання, відповідають ефектам еластичності попиту і пропозиції і т.д.

Натомість *sin taxes* мають велике поле інтерпретацій морально-етичного і фіскально-соціологічного характеру. Подібно до бізнесової етики *sin taxes* описують у категоріях деонтології, консеквентіалізму, етичних чеснот¹²⁹.

Основні постулати *деонтології* походять з філософської системи Іммануїла Канта (1724–1804). Як етика сфери обов'язкового, деонтологія визнає, що за допомогою *sin taxes* оподатковуються товари гріховного і/або шкідливого споживання, котрі не відповідають вимогам добродійного життя. Деонтологія виступає засобом етичної атаки на *sin taxes*, приписуючи цим податкам несправедливий і дискримінаційний характер. Адже стримуючи податковими заходами споживання, скажімо, віскі чи сигарет, держава тим самим порушує фундаментальне право свободи вибору. З позицій деонтології держава має бути нейтральною, не стримуючи і не нав'язуючи тієї чи іншої споживачької поведінки, що формує спосіб і стиль життя.

Згідно етичної *теорії консеквентіалізму* (*consequentialism*, від англ. *consequence* – наслідок, результат) про моральну оцінку будь-яких рішень, явищ чи дій можна висновувати лише по їх наслідках. Консеквентіалізм виправдовує *sin taxes* наполовину. Ці податки справляють деякі позитивні наслідки (екстерналії) за межами власне оподаткування та забезпечують стабільні доходи державі. Але, з іншого боку, *sin taxes* сприяють розвитку тіньової економіки і відповідно «чорного» ринку, з фіскального інтересу роблять вигідною для держави податкову політику, шкідливу для здоров'я і доброго імені громадян. Таким чином консеквентіалізм змішує *за* і *проти* *sin taxes*, без очевидної переваги позитиву над негативом і навпаки.

Відповідно до *теорії моральних чеснот* (*virtue ethics*) будь-які дії чи вчинки є етичними при умові, що ці дії чи вчинки властиві й корисні добродійній особі незалежно від обставин. Під цим кутом зору, *sin taxes* розраховані на заохочення поміркованості, стриманості, само-

¹²⁹ *Dorsey R.* In defense of «sin taxes»: tax policy, virtue ethics, and behavioral economics / Roger Dorsey. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.southernlawjournal.com/2010/3215_Chapter%203.pdf

контролю – рис, належних до головних буржуазних чеснот. Простий приклад: оподаткування алкоголю і тютюну стримує споживання шкідливих для здоров'я речовин. Ця теорія повністю виправдовує *sin taxes* як спосіб економії грошей завдяки моральній поведінці, а також як засіб створення «сприятливої моральної екології, необхідної для благоденства в житті»¹³⁰.

Американський економіст Ендрю Хейлі (Haile) вивів баланс аргументів на користь і проти *sin taxes* (див. Табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Позитивні й негативні риси *sin taxes*

Позитив	Негатив
1. Джерело доходів	1. Інколи зменшують доходи
2. Сприяє збереженню здоров'я	2. Мають регресивний характер
3. Забезпечує більш вигідну алокацію негативних зовнішніх ефектів	3. Мають дискримінаційний характер
4. Вища політична прийнятність у порівнянні з іншими податками	4. Розширюють державне втручання
	5. Конфлікт інтересів: між фіскальною вигодою і турботою про здоров'я

Джерело. Узагальнено на основі: Haile A. J. *Sin taxes: when the state becomes the sinner* / Andrew J. Haile. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.temple.edu/lawrev/content/issues/82.4/82.4_Haile.pdf

Зокрема, конфлікт інтересів виникає внаслідок того, що одержуючи значні доходи за рахунок *sin taxes*, держава попадає в залежність від заінтересованості у розширенні виробництва і торгівлі відповідними оподатковуваними товарами. Фіскальна вигода вступає у суперечність з другими корисними ефектами *sin taxes* (збереження здоров'я, викорінення шкідливих звичок). Якщо уряд оподатковує шкідливі для здоров'я харчі, щоб фінансувати програми по охороні здоров'я, як можна боротьбу з зайвою вагою сумістити з потребою маги стабільні доходи?, – запитує себе громадський діяч із США Роберт Сіріко (Sirico). І дає відповідь: «Оподатковуючи “грішні” товари, держава намагається відвернути людей від певної поведінки і водночас продовжує одержувати доходи в результаті такої поведінки»¹³¹. Виходить логічна несумісність цілей державної політики засобами *sin taxes*: переїдання – це погано, але воно забезпечує податкові надходження.

¹³⁰ Dorsey R. In defense of «sin taxes»: tax policy, virtue ethics, and behavioral economics / Roger Dorsey. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.southernlawjournal.com/2010/3215_Chapter%203.pdf

¹³¹ Sirico R. A. *The Sin Tax: Economic & Moral Considerations* / Robert A. Sirico. – Ottawa: Acton Institute, 1995. – P. 7.

Не простіша ситуація, якщо держава монополізує, скажімо, виробництво і продажу горілки в формі фіскальної монополії. В такому разі вона гарантує якість напою, не допускає летально-шкідливих здоров'ю підрбок, але, знову ж таки, попадає у фіскальну залежність від споживання народу. Коли мова йде про *sin taxes*, подібного роду суперечності між етичними підходами і міркуваннями фіскальної вигоди на кожному кроці.

Разом із тим, серед позитивних рис *sin taxes* Сіріко не помітив властивих їм переваг морального і політичного характеру. По-перше, *sin taxes* мають здатність запобігати людському слабоволлю, посилюють опір сього хвилиним бажанням на користь довготерміновим інтересам. Тим самим *sin taxes* захищають людей від їхньої власної дурості й необережності. По-друге, виробни, оподатковувани *sin taxes*, споживає відносна меншість населення. Тому пройти таким податкам через парламентський процес приймання рішень набагато простіше, ніж податкам на більшість населення. Таким чином, з нашого погляду, позитивні ефекти *sin taxes* переважають негативні. По суті податки цього типу заперечують тезис про несправедливий характер непрямих податків. Нічого особливо несправедливого в *sin taxes* ми не бачимо.

6. ДИСТРИБУТИВНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ В ОПОДАТКУВАННІ

Дистрибутивна справедливість – це соціальна податкова справедливість перерозподілу, спосіб «створення и розподілу добробуту в умовах соціальної ринкової економіки»¹³². Не можна не погодитися з професором Й. Лангом, що важлива передумова дистрибутивної справедливості – наближення перерозподільного оподаткування до моменту витрачання одержаного доходу на споживання при достатньому віддаленні від періоду формування добробуту і достатку. «Пиріг можна ділити і їсти лише після його випічки»¹³³.

В силу неосаяжності матеріалу нам здається логічним викласти й оцінити погляди західних економістів на постулати, поняття, реалії справедливості в оподаткуванні за наступними рубриками:

¹³² Ланг Й. Проект кодекса налоговых законов для государств Центральной и Восточной Европы / Йоахим Ланг: Пер. с нем. – Бонн: Федеральное министерство финансов, 1993. – С. 105.

¹³³ Ланг Й. Проект кодекса налоговых законов. – С. 108.

- неоподатковуваний мінімум;
- справедливість оподаткування за ознаками економічного потенціалу платника: а) горизонтальна рівність, б) вертикальна рівність;
- соціальна податкова справедливість перерозподільного характеру;
- специфічні форми справедливості в оподаткуванні.

Неоподатковуваний мінімум. Чи не найперша умова справедливості й гуманності в оподаткуванні – *неоподатковуваний мінімум*, влучно названий Лангом «податковою свободою прожиткового мінімуму». Тобто, мінімум передбачає установлення мінімальної величини доходу, що не підлягає оподаткуванню з метою залишити в розпорядженні особи *прожитковий мінімум (existence minimum)* – суму коштів, мінімально достатню для підтримки існування людини та її сім'ї на рівні задоволення конче необхідних потреб і благ. Оподатковується лише та частина доходу, котра виходить за межі мінімуму. Неоподатковуваний мінімум для *пролетарів* – найбіднішої верстви населення – був уже відомий у Стародавньому Римі.

Боротьба за звільнення від оподаткування мінімальних доходів склала цілу епоху в соціальній історії західних народів. Вперше, хоч і тимчасово, неоподатковуваний прожитковий мінімум було встановлено в Англії в 1799 р. у сумі 60 ф. ст. річного доходу, остаточно мінімум входить у вжиток водночас з запровадженням прибуткового податку з фізичних осіб (1842 р.) Рівень мінімуму поступово підвищують під впливом агітації прихильників встановлення так званих *національних мінімумів*, котрі також стосувалися охорони здоров'я, освіти та інших соціальних умов існування.

Зрозуміло, що мінімум не може мати одну і ту ж величину для всіх країн. Він залежить від конкретних національно-історичних умов: вартості життя, культури населення, обсягу і структури потреб, тягаря непрямих податків, (на них мінімум не поширюється), та інших обставин, що в сукупності формують рівень і якість життя. До того ж, установлення мінімуму дає адміністративні переваги, звільняючи податкову службу від обтяжливої, але фіскально мало продуктивної роботи по обліку й оподаткуванню маси дрібних платників.

У Німеччині неоподатковуваний мінімум має давню історію. З 1873 р. звільнялися від податку особи з річним доходом нижче 140 талерів (*Existenzminimum*), з 1883 р. – 900 марок¹³⁴. У наш час мі-

¹³⁴ Финансовая энциклопедия / Под ред. И. А. Блинова и А. И. Буковецкого. – М.: Государственное издательство, 1924. – С. 450–451.

німум, маючи рухомий характер, зріс з 7664 євро у 2008 р. до 8004 євро в 2012 р. Згідно рішення Конституційного суду (1992 р.), мінімум не може бути нижчим від вартості необхідних засобів існування.

У Великій Британії роль неоподаткованого мінімуму виконує *personal allowance*, передбачений для всіх платників з доходами до 100 тис. ф. ст. у рік. У 2009–2010 і 2010–2011 фінансових роках суму мінімуму було заморожено, в 2011–2012 ф.р. мінімум має зрости до 7475 ф. ст.

Згідно вибіркового даних за 2012 р. неоподатковуваний мінімум в розрахунку на величину річного доходу складає: у США – 8004 дол.; Фінляндії – 16,1 тис. євро; Греції – 8 тис. євро (до кризи – 12 тис.); Австрії – 11 тис. євро; Франції – 6088 євро; в Україні за станом на 01.07.2012 р. – 1102 гр. (136 дол.).

В Україні роль національного неоподаткованого мінімуму виконує *соціальна пільга* на рівні прожиткового мінімуму з поправками в залежності від деяких обставин громадянського стану.

Не даремно в неоподаткованому мінімумі вбачали велике соціальне завоювання, завдяки якому на перший план піклування з боку держави і суспільства вийшли найбідніші верстви населення. Мінімум став важливим знаряддям соціального прогресу, оскільки, запровадивши його, податкова держава набула рис соціальної держави, підтримала в людях почуття власної гідності. Величина мінімуму, умови його надання – перше, що торкається інтересів, значить почуттів, платників податків, їх ставлення до уряду, держави і політики загалом. Нехтувати такою вагомою соціальною й електоральною прерогативою не приходиться.

Справедливість оподаткування за економічним потенціалом. У сучасних податкових системах імперативи соціальної справедливості реалізуються трьома способами: (1) за правовим критерієм податкової рівності; (2) на підставі економічного потенціалу платника; (3) через механізми перерозподільного характеру. Всі способи об'єднує відповідність соціально-етичному ідеалу податкової справедливості (англ. – equity, франц. – équité).

Справедливість на основі *рівності перед податковим правом* та *економічного потенціалу платника податків* передбачена першим принципом А. Сміта: громадяни зобов'язані брати участь у покриванні державних видатків по можливості у відповідності зі своїми доходами. Тут принципу рівності (equality) відповідає правове поняття «громадяни зобов'язані брати участь» без будь-яких винятків. Ту ж

думку повторено в статті XIII «Декларації прав людини і громадянина»: податки «мають бути рівномірно розподілені між всіма громадянами». Тобто, справедливість у формі рівності прав і обов'язків платника перед фіском має абсолютний характер, рівність цього роду не передбачає привілеїв, не залежить ні від чого. З боку права оподаткування давно стало нейтральним по відношенню до всіх платників.

Поняття «по можливості у відповідності зі своїми доходами» у Сміта і «відповідно до їхніх можливостей» у «Декларації» означає, що платники з однаковими економічними можливостями мають нести однаковий тягар податків. Такий підхід до розуміння податкової справедливості професор Й. Ланг називає *принципом потенціалу*, за якого («одинаковые экономические факты будут нести по возможности одинаковое бремя»¹³⁵), а американський економіст М. Ротбард – *принципом «здатності платити» (ability-to-pay)*¹³⁶.

Рівно-справедливість оподаткування на основі економічного потенціалу платників реалізується двояко через механізми горизонтальної та вертикальної справедливості. *Горизонтальна справедливість* передбачає, що рівні за матеріальним станом (доходом, майном) індивідууми мають платити рівні податки. *Вертикальна справедливість* означає, що індивідууми з різним матеріальним станом мають нести і різні за величиною податкові зобов'язання. Але платники з різно-великими потенціалами залишаються рівними один одному за ознакою режиму їх оподаткування. В результаті рівномірний розподіл податкового тягара створює позитивні економічні й політичні ефекти.

Перерозподільна соціальна справедливість оподаткування. Крім принципів соціально-економічного та фіскально-адміністративного порядку, котрі виконують роль настанов щодо раціональної організації оподаткування та ефективного функціонування податкової системи (див. підрозділ 3.3), склалися наукові уявлення про принципи справедливого розподілу податкового тягара в залежності від інтересів і/або майнового стану платників податків. Таких принципів три: вигоди; платоспроможності; витрат.

За *принципом вигоди (benefit principle)* кошти, затрачені на виконання податкових зобов'язань, мають бути адекватні вартості вигод

¹³⁵ Ланг Й. Проект кодекса налоговых законов для государств Центральной и Восточной Европы / Йоахим Ланг: Пер. с нем. – Бонн: Федеральное министерство финансов, 1993. – С. 104.

¹³⁶ Ротбард М. Государство и деньги: Как государство завладело денежной системой общества / Мюррей Ротбард; Пер. с англ. и франц. под ред. и с предисловием Гр. Сапова. – Челябинск: Социум, 2004. – С. 216.

у формі забезпечуваних державою суспільних благ і соціальних послуг, які платники податків одержують з боку держави. Саме принцип вигоди мав на увазі французький філософ-просвітитель Шарль-Луї Монтеск'є (1689–1755), стверджуючи, що податок – частина достатків кожного, якою жертвують заради того, щоб втішатися рештою. Під кутом зору інтересів платника стягнення податків має відбуватися таким чином, щоб зменшення його доходу на ту частину, котру платник втрачає на приватне споживання товарів і послуг, було компенсовано пропозицією оплачуваних за рахунок податків суспільних благ колективного споживання. Зрозуміло, що за принципом вигоди індивідуальна оцінка благ і послуг на основі затрачених на них податкових платежів, має суб'єктивний, морально-етичний характер.

За *принципом платоспроможності (faculty або ability to pay principle)* податки мають бути розподілені між платниками у відповідності до їх економічного становища, тобто в залежності від доходу, споживання, власності, загалом, – від рівня добробуту (багатства). Принцип платоспроможності опирається на показники об'єктивної кількісної оцінки матеріального становища чи фінансового стану платника. По суті на комбінації критеріїв платоспроможності та вигоди побудовані сучасні системи оподаткування.

В своєму «Політичному заповіті» знаменитий французький державний і церковний діяч кардинал Ришельє (1585–1642) говорив про необхідність дотримання економічної пропорції між тими фінансовими вимогами з боку держави до населення, котрі нагадують останньому про його підлеглий стан і фіскальні зобов'язання, та реальною здатністю людей нести тягар податків¹³⁷.

Теоретично виведений принцип платоспроможності відіграв знаменну роль у податковій політиці і податковій реформі. На його основі було доведено доцільність запровадження прогресивного оподаткування доходів і прибутків. Наприкінці XIX ст. у США визрівали ідеї, практичне втілення яких справило справжній переворот в оподаткуванні. На чолі цього інтелектуального руху стояв професор Колумбійського університету Едвін Селігмен (1861–1939). В 1894 р. першим виданням вийшла монографія Селігмена «Прогресивне оподаткування в теорії і на практиці», головний зміст якої полягав у переорієнтації пріоритетів від вигоди до платоспроможності.

¹³⁷ Леви Э. Кардинал Ришелье и становление Франции / Энтони Леви: Пер. с англ. Е. Е. Сырневой. – М.: АСТ: Астрель, 2008. – С. 271.

Якщо за принципом вигоди держава по суті виконує роль пасивного захисника чи гаранта приватної власності, то принцип платоспроможності, котрому віддав перевагу Селігмен, забезпечує зрівнювальну функцію щодо розподілу податкових зобов'язань. Книга Селігмена – одна з не багатьох, інтелектуального значення і теоретичної сили якої стало достатньо, щоб спонукати внесення 16-тої поправки до Конституції США. Поправка санкціонує запровадження федерального податку на прибуток корпорацій (1908 р.) і прогресивного податку на доходи фізичних осіб (1913 р.). У результаті в США склався сучасний тип податкової (фіскальної) держави, зосередженої не лише на функції збирання податків, але й заінтересованої в більш справедливому розподілі податкового тягаря.

В 1996 р. Джеймс Мірліс (Mirrlees, 1936–) і Вільям Вікрі (Vickrey, 1914–1996) одержали спільну Нобелівську премію за цикл економічних досліджень, у тому числі за розробку питань оподаткування. Мірліс з'ясував можливу максимально граничну податкову ставку на високі доходи, виходячи з передумови, що норма оподаткування залежить від величини доходу, котру в свою чергу визначають три фактори: кількість затраченої праці та якість роботи; рівень здібностей, кваліфікації чи сила таланту; величина вкладеного капіталу. За робочою гіпотезою така ставка мала бути на рівні 70–80%. Але складний математичний аналіз не очікувано показав пропорційну («плоску») ставку не вище 20% для всіх доходів будь-якої величини.

Досліджуючи в цьому ж напрямку, Вікрі прийшов висновку, що в інтересах суспільства ставка оподаткування високоталановитих людей в ідеалі має бути рівна нулю. Ні з економічних, ні з етичних міркувань немає сенсу обмежувати висоту доходів таких людей, від яких залежить надходження в казну, інвестиції та робочі місця. За Вікрі, надто оподатковувати прибуткову роботу чи успішну діяльність і тим захочувати неоподатковувану ледачість не вигідно з будь-якої сторони.

Мірліс і Вікрі довели, що *оптимальний рівень оподаткування* – це той рівень, на якому досягається максимальна продуктивність виробництва і максимум суспільного добробуту і що передбачає мінімальний податковий тягар та відсутність дестимулюючих ефектів з боку оподаткування. Лауреат Нобелівської премії 2008 року Поль Кругман (Krugman, 1953-) доповнив ці аргументи тим міркуванням, що багатих слід леляти й оберігати їх від високих податків лише за те, що вони створюють робочі місця.

Отже, лауреати і тим найвищі інтелектуальні авторитети доводять, що не слід прогресією податкових ставок стримувати корисну суспільству діяльність успішних багатих і знаменитих людей, яким заздять або на яких уповають інші. Однак тут вочевидь явна суперечність, – адже виходить, що податкові зобов'язання мають нести всі інші, крім самих багатих. Навряд, що це етично прийнятно в демократично-правій державі. До того ж, під впливом тиску з боку виборців цілком можливо накласти на мільйонерів високі податки.

Принцип витрат (англ. *principle of costs*, рос. *принцип издержек*) має обмежене поширення, у відомій нам літературі його згадує Ротбард. Йдеться про оплату державою коштом податків продукції та послуг державних підприємств, зокрема монополій, а також про державне споживання – закупки державою товарів і послуг у приватного сектора. Тут несправедливість підступає з тильної, затемненої сторони. Адже в порівнянні з угодами по закупівлі товарів і послуг агентами ринку на звичайних конкурентних умовах фінансування закупок із бюджету в силу корупції та інших причин призводить до перевищених витрат коштів (податкових надходжень).

Яскравий тому приклад навіть президент В. Ф. Янукович – в Україні при проведенні державних закупок здобиччю корупціонерів щорічно стають від 4 до 7 млрд. дол. бюджетних коштів. У даній ситуації вочевидь явна несправедливість по відношенню до тих, хто вніс ці мільярди в бюджет, а витрачені вони були не користь тих, кому були призначені. Це і є накладні *издержки*, котрі несуть платники рівнозначно втраченим вигодам, хоч на рівні приватного, хоч фінансованого з податків споживання. Щоправда, у передових західних державах масштаби казнокрадства скоріш гомеопатичні, ніж гомеричні. І все ж принцип витрат дозволяє врахувати несправедливість переобтяження податками маси платників у сумі, що перевищує нормальне задоволення їхніх інтересів і потреб. У цьому і полягає суть принципу витрат.

Загалом, не існує настільки досконалого способу перерозподілу доходів і розподілу податкового тягаря, котрий задовольняв би всіх громадян-платників. Так чи інакше, їхні інтереси знаходяться під сукупною дією трьох названих вище суперечливих принципів. Однак, і на цьому ефекти справедливості в оподаткуванні не закінчуються.

Податкова система спричиняє різноманітні ефекти стосовно функціонування ринку, приймання підприємницьких рішень, ділових і трудових мотивацій. В англійській фінансовій літературі, а вона лідирує по багат-

ству ідей і теоретичному рівню, для означення загального впливу податків на економіку і соціальну сферу існує спеціальний термін – *incidence of taxation*, якому немає аналога в українській мові. В перекладі емне за змістом поняття *incidence* передає ціла фраза «загальна (соціально-економічна) сфера дії оподаткування (податку, податків)». Дане поняття включає перекладання податків, сукупність породжуваних податками ефектів, величину податкового тягара і його розподіл між платниками.

Згадуваний вище Е. Селігман, один із розробників вчення про *tax incidence*, зазначав: «Для державних фінансів не існує більш важливої теми, ніж загальна дія оподаткування, оскільки кардинальне питання будь-якої податкової системи – її вплив на суспільство. Без точного аналізу впливу певного податку неможливий належний висновок щодо його фактичного ефекту чи справедливості»¹³⁸. «Кому в кінцевому підсумку доводиться платити податок? Знайшовши відповідь на це питання, можна переходити до вивчення ефектів податкового тиску на різні класи чи окремих осіб. Перекладання податків – процес; загальна дія оподаткування – результат; зміни в розподілі багатства – ефекти»¹³⁹. Так що, коли фактичний тягар податку не припадає на того платника, на кого він покладений офіційно, по закону, несправедливість оподаткування зберігається.

У спробі вирішити проблему соціальної справедливості в оподаткуванні уряди сучасних демократично-правових держав намагаються дещо вирівняти (нівелювати) доходи і тим зблизити рівень життя багатих і мало імущих громадян. З цією метою використовують цілий арсенал податкових заходів.

Специфічні форми справедливості в оподаткуванні. До категорії справедливих податків ми б віднесли компенсаційні податки, призначені для корекції наслідків приватизації й тим самим реабілітації великої власності в очах суспільства, підвищення соціальної відповідальності бізнесу. Прикладом податку подібного типу є *windfall tax* – податок на непередбачуваний надприбуток (буквально: принесений вітром), запроваджений у Великій Британії в 1997 р. Це тимчасовий податок за 23%-ною ставкою на прибуток приватизованих підприємств здебільшого енергетично-паливної та комунальної галузей (British Gas, British Telecom та ін.), що були приватизовані їх новими власниками на пільгових умовах за заниженими цінами¹⁴⁰. В ре-

¹³⁸ Seligman E.R.A. The Shifting and Incidence of Taxation. – New York: The Macmillan Company, 1899. – P. 1.

¹³⁹ Seligman E.R.A. Op. cit. – P. 4.

¹⁴⁰ Chennells L. The Windfall Tax // Fiscal Studies. – 1997. – No. 3. – Vol. 18. – P. 279–285.

зультаті незаслужений прибуток, що має характер баришу і утворився як різниця між ринковою вартістю приватизованого майна і його продажною ціною при приватизації. Зрозуміло, що уряд переслідував мету принаймні частково відшкодувати втрату податкових надходжень за рахунок доходів, одержаних власниками незалежно від їхніх зусиль та інвестицій. Уже в силу цього даний податок має особливе значення у забезпеченні справедливості в оподаткуванні.

На біду, податку схожого до *windfall tax* в Україні не існує, так що українські олігархи не діляться з суспільством тим незаслужено нажитим багатством, котре їм «надув вітер», якщо не сказати буревій, приватизації. Заводи і фабрики досталися їм практично задарма, їх можна вважати подарунком народу бізнесу.

Прибутки подібного походження виникають у разі кон'юнктурного підвищення цін, як це, наприклад, трапилося в 2005 р., коли нафтова компанія Exxon Mobil одержала за рік 36 млрд. дол. прибутку. Схожа ситуація склалася для банків, які в розпалі фінансово-економічної кризи в 2009 р. одержали надприбутки. В цьому зв'язку уряд Великої Британії запровадив за ставкою 60% так званий *супер-податок (super-tax)* типу *windfall tax* на бонуси, чим викликав переполох серед банкірів. Останні стали «перекваліфіковуватися» в консультанти власного бізнесу з оплатою 600 ф. ст. (!) за годину. Тим самим бонус трансформується в заробітну плату (максимальна ставка податку 40%).

З нашого погляду, *windfall tax* і податок на розкіш особливо справедливі та потрібні не так на Заході, як у тих країнах, де значна кількість мільйонерів і олігархів, ділків і банкірів, власників «заводов, газет, пароходов»¹⁴¹ збагатилася, нажила хорому несправедливим, навіть нелегальним способом. Нам би такі *windfall tax* і податок на розкіш в Україну! Саме ці податки допомогли б забезпечити в очах народу легітимність набутої як попало приватної власності.

Загалом, – якими б не були наміри чи мотивації перерозподілу (соціальні, політичні, гуманістичні) перерозподільний процес має один напрямок і один результат – перерозподіл коштів від одних людей на користь других. Чи буде це справедливо, чи ні залежить від конкретних обставин, від характеру сприймання дистрибутивних заходів суспільством, хоч і тут майже неминуче одні будуть задоволені, а інші засмучені.

¹⁴¹ Слова з вірша «Мистер Твистер» (1933 р.) російського радянського поета С. Я. Маршак (1887–1964).

* * *

Підсумовуючи. Для осмислення питань справедливості задіяні різні форми пізнання й оцінки: релігія, наука, художня література. В методологічному плані західна наукова думка здавна осмислює й вирішує проблему справедливості в оподаткуванні у всеозброєнні теоретичних постулатів (принципи оподаткування), юридичної догматизації (податковий правопорядок), емпіричного фіскального інструменталізму (шкала ставок, пільги та ін.).

Поза сумнівом, що високі податки можуть змушувати частину платників діяти і працювати суттєво нижче своїх потенційних можливостей, звужуючи тим самим економічну базу оподаткування та знижуючи доходи фіску. Оскільки зумовлені нероботством втрачені доходи не дають фіскальних надходжень, весь тягар податків приймають на себе активні одержувачі доходів, зайняті прибутковою діяльністю та творчою роботою.

Але водночас саме в силу морально-етичного сприйняття податків важливо полегшувати з представниками тих наукових шкіл, а тим паче неуцькими дилетантами, хто демагогічно й перебільшено доводить конечну несправедливість та шкідливість оподаткування, недоглянувши його необхідність, неминучість, корисність.

В умовах плюралістичної демократії, при політичній і соціальній активності має справедливість – питання, котре в оподаткуванні вартє всіх інших, разом узятих. Процеси оподаткування невіддільні від поняття справедливості. Однак дистрибутивна справедливість далеко не безпроблемна за своїми результатами, адже вона спричиняє полегшення тягара податків для одних соціально-економічних груп платників за рахунок посиленого оподаткування других груп і тим самим обмежує загальний перерозподільний ефект. Відносну справедливість досягають шляхом установлення прийнятних суспільству норм оподаткування, досконалого законодавства, ефективної діяльності фіскального відомства, усунення обману, ухилення від податків, різного роду облудних поблажок і пільг різним категоріям платників.

Цілковита праведність, неупередженість, рівність в оподаткуванні – лише ідеал. Реально справедливість податків носить відносний і «рукотворний» характер, не передбачаючи ні абсолютних критеріїв, ні вигод для всіх учасників перерозподільного процесу без винятку. Податкова справедливість опирається на демократичні процедури приймання рішень і результати суспільного вибору. Що в оподаткуванні справедливо, а що – ні, вирішують більшістю голосів представ-

ницькі органи в залежності від суспільних настроїв і вимог моменту, лише почасти під впливом наукових аргументів.

Тим самим справедливість має «процедурний» характер, здійснюється через суспільно-політичні механізми приймання рішень. Їх зміст і напрям періодично змінюється в залежності від обставин місця й часу. В одних країнах у певний період справедливою вважають прогресивну шкалу податкових ставок, у той же час у других – пропційні ставки. В одних національних податкових системах віддають перевагу умовно «справедливим» прямим податкам, у других – непрямым, котрі здавна мають репутацію несправедливих.

Історія оподаткування знає не одну спробу запровадження справедливих податкових систем під революційними й реформаторськими гаслами. Всі вони виявилися нездійсненими, оскільки соціальна справедливість оподаткування в її морально-етичному й гуманістичному аспекті частіш за все не відповідає критерію макроекономічної ефективності, певним егоїстичним (класовим, галузевим та ін.) інтересам, політичним вигодам чи електоральним розкладам.

У пошуках способів забезпечення соціальної справедливості податків, їх морального виправдання і простоти адміністрування прийшла екстравагантна ідея єдиного податку, – спроба довести радикальне реформування податкової системи до логічного кінця, замінивши сукупність податків одним податком.

Однак, за умов розвинутого ринку нереально підшукати універсальний об'єкт оподаткування, котрий відповідав би всім фіскальним, економічним, моральним і соціальним вимогам до єдиного податку. Тим часом у мультибазисній і багаточленній податковій системі, що складається з комбінації різних податків, їхні достоїнства й недоліки взаємно компенсуються. До того ж у мотиваціях фіскального інтересу при множинності податків платник, ухилившись від одного податку, платить інші.

І все ж ідея єдиного податку, заронена колись Вобаном, не згинула безслідно в сутінках фінансової історії. Зрештою, навіть добре, що утопічні, практично нездійсненні проекти податкових реформ залишаються доступними на ринку ідей. Їхня цінність уже в тому, що їм не відкажеш у оригінальності, сміливості, злеті творчої думки.

«Податок Робіна Гуда» – новий етап не так технології оподаткування, як ще небувала фіскальна форма бачення громадянського і морального обов'язку, котра з національного рівня виходить на міжнародну арену і привносить нові уявлення про етику і гуманність в сфері оподаткування.

Розділ 3

ІСТОРИЧНІ РЕМІНІСЦЕНЦІЇ ЕТИКИ ОПОДАТКУВАННЯ

*Саме християнство становить основу всього нашого мислення. Все, що каже, робить и чинить окремих європейців спирається на християнську спадщину*¹⁴².

Томас Еліот

*Да, при помощи налогов совершена в мире масса добра, но и масса зла, пролиты реки крови, моря слез, но и приобретено лучшее достояние человека – свобода, и этому учителю лжи и клятвопреступления благодарное человечество могло бы воздвигнуть памятник с надписью: «Источнику человеческой свободы»*¹⁴³.

И. Х. Озеров

Близький Схід, а потім Європа – релігійні центри, звідки християнство поширилося на весь світ. Тому з концептуальної моральної точок зору природно і важливо звернутися до передісторії тих начал оподаткування, котрі виникли близько чотирьох тисяч років тому і описані в священній книзі іудеїв і християн – Біблії. Заповіді, цінності, притчі Святого Письма вкорінилися в масову свідомість упродовж довгих віків. У результаті стосовно всіх сфер суспільного життя сформувалася віросповідна традиція, в тому числі і християнська етика оподаткування.

¹⁴² Цит. по: Дейвіс Н. Європа: Історія / Норман Дейвіс / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2006. – С. 26.

¹⁴³ Озеров И. Х. Основы финансовой науки. Выпуск 1-й. Учение об обыкновенных доходах / И. Х. Озеров. – Издание 5-е. – М.: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1917. – С. 41–42.

1. ВЕТХОЗАВІТНА І НОВОЗАВІТНА ПЕРЕДІСТОРІЯ ОПОДАТКУВАННЯ

Європейська цивілізація має християнські корені, духовно вона істотно зобов’язана християнству своїм походженням і розвитком. Тому цілком закономірно оцінювати суспільні, політичні, економічні явища в світлі морально-етичних принципів християнства. А раз так, то для висвітлення відправних передвічних уявлень про оподаткування доцільно взяти велике творіння єврейського народу, книгу книг для християн та іудеїв – Біблію.

1.1. ВЕТХОЗАВІТНА ДЕСЯТИНА

Податок, який домінує у Ветхому Завіті, – *десятина*. Будучи десятою частиною від доходу, врожаю, приплоду, десятина тим самим поєднувала в собі елементи доходного і майнового оподаткування. Згідно книги Буття, в 2040 р. до н.е. Авраам, ветхозавітний патріарх і родоначальник єврейського народу в порядку дару Богу передав первосвященнику десяту частину воєнної здобичі [Бытие 14:20; Числа 18:21–32]. При цьому не говориться, що таке зобов’язання накладалося вперше, з чого можна зробити висновок про ще давніше походження десятини. Патріарх Яків склав обітницю давати в ім’я Бога десятину з усього, що мав [Бытие 28:22]. У заповідях Божих, переданих Мойсею – національному герою і законодавцю єврейського народу – на Синайській горі, десятина визначена кількісно і якісно, її сплата оголошена обов’язковою [Левит 27:30–33; Второзаконие 14:22].

«Приноси десятину хлеба твоего, вина твоего и елея твоего, и первенцев крупного скота твоего и мелкого скота твоего, дабы ты научился бояться Господа, Бога твоего, во все дни» [Второзаконие 14:23; 26:12]. «И начатки из молотого хлеба нашего и приношений наших, и плодов со всякого дерева, вина и масла мы будем доставлять священникам в кладовые при доме Бога нашего и десятину с земли нашей левитам. Они, левиты, будут брать десятину во всех городах, где у нас земледелие» [Книга Неемии 10:37]. «Можно ли человеку обкрадывать бога? А вы обкрадываете Меня. Скажите: “чем обкрадываем мы Тебя?” Десятиною и приношениями. Проклятием вы

прокляты, потому что вы – весь народ – обкрадываете меня. Принесите все десятины в дом хранилища, чтобы в доме Моем была пища, и хотя в этом испытайте меня...». [Книга пророка Малахии 3: 8–10].

Про податки нагадує діяльність перших царів Ізраїлю Саула, Давида і Соломона, життя яких відноситься за різними джерелами до XI–XIII століть до н.е. Так, за царя Саула пророк Самуїл говорить про десятку частину «от посевов ваших и из виноградных садов ваших», «от мелкого скота вашего» [Первая книга Царств 8:15,17]. В нагороду за перемогу над Голіафом цар обіцяє переможцю, крім інших благ, «дом отца его сделал бы свободным в Израиле» [Первая книга Царств 17:25]. Інтерпретатори Біблії коментують ці слова як дарування особливої царської прихильності – повного звільнення переможця та його сім'ї від податків до кінця життя¹⁴⁴.

Біблія суворо засуджує тих, хто намагається уникнути сплати податків. Так, Господь наслав мор на ізраїльтян, коли цар Давид забув заплатити податок, належний при проведенні перепису населення [Исход 30: 11–16; Вторая книга Царств 24:15]. Загалом ветхозавітний біблійний податковий кодекс базується на десятині, що засвідчує один із пророків [Книга пророка Малахии 3:8–10]. Саме десятина забезпечувала доходи фіску і виконувала роль масштабу соціальної справедливості в оподаткуванні. Лише під час єгипетського полону фараон вимагав вдвічі вищу норму податку – п'яту частину врожаю [Бытие 47:24, 26].

Крім щорічної десятини, періодично через кожні три роки у рік, що мав назву року десятини, збирали додаткову десятину [Второзаконие 14:28.]. Мойсей, життя і діяльність якого відносять до кінця XVI – початку XV ст. до н.е., запровадив також подушний податок із кожного платника, старшого 20 років, незалежно від майнового стану [Исход 30:11–16], що говорить про розвиток системи платежів у біблійні часи. Крім власне обов'язкових податкових платежів, у ветхозавітну епоху ніколи не виходили з вжитку добровільні підношення і дари [Вторая книга Паралипоменон 17:5; 32:23].

У стародавньому Ізраїлі десятина була регулярним податком, що йшов на утримання левітів (нижчого розряду священнослужителів релігійного культу, які не мали власних джерел існування) [Числа 18:21–28]. На левітів, якщо сказати по-сучасному, була покладена і функція адміністрування десятини. Сховищем зібраної десятини й інших цін-

ностей, свого роду казначейством служив храм (дім Господній), яким управляли левіти [Вторая книга Паралипоменон 31:11–13].

Наряду з податками і поборами джерелом державних доходів служили також належні ізраїльським царям земельні угіддя та інші маєтності [Первая книга Паралипоменон 27:25–31; Вторая книга Паралипоменон 26:10] на зразок королівських домен і регалій середньовічної епохи. У життєписі Самуїла, знаменитого судді і реформатора, за одинадцять віків до Різдва Христового ще не згадуються грошові податки [Первая книга царств 8:11–17]. Останні получали розвиток під час війн для виплати контрибуцій переможцям. Так, цар іудейський Іоаким (VII ст. до н.е.) платив важку данину сріблом і золотом єгипетському фараону та вавилонському царю Навуходоносору [Четвертая книга царств 15:20; 23:35]. Деякі категорії населення (левіти та ін.) були звільнені від данини, податків і мита [Первая книга Ездры 7:24], що засвідчує існування вже в ті далекі часи поняття *податкового імунітету*, соціального розмежування населення на неподатні й податні стани. Останні зазнавали тяжких фіскальних утисків, навіть позичали гроші для сплати податку під заставу своїх полів і виноградників [Книга Неемии 5:4].

Перепис населення з метою оподаткування здійснив Давид, царювання якого припадає на 1055–1015 рр. до н.е. [Вторая книга царств 24:1]. Особлива заслуга в розвитку й упорядкуванні податкової системи древнього Ізраїлю належить прославленому царю Соломону, який правив у 1020–980 рр. до н.е. Крім натуральних повинностей по забезпеченню продовольством «царю и дому его», грошові податки і торгіві мита поступали для задоволення суспільних потреб (на збудування храму, царського палацу, муру навколо Єрусалиму) [Третья книга Царств 4:7–28; 9:14–15]. Проте, могутнє й блискуче царство Соломона потьмарене «тяжким ярмом» [Третья книга Царств 12:4] високих податків, які викликали ремствування населення. Отже, Біблія містить і деяку соціально-політичну оцінку податків. Під іноземною (перською та єгипетською) окупацією в Ізраїлі було запроваджено подушний податок і відкупну систему справляння податків, яка в усі часи вважалася найбільш зручною для зловживань – привласнення відкупниками значної частини державних доходів [Первая книга Маккавейская 10:29; 11:28; 13:15].

Коли підсумувати, десятина, а також подушний податок, – чи не найживучіші форми оподаткування, їх лише писана історія на-

¹⁴⁴ Люкисон П. Е. Царь Давид / Петр Люкисон. – М.: Молодая гвардия, 2011. – С. 42, 54.

лічує близько 3,5 тисяч років. Десятину збирали від біблійних часів до кінця тисячолітньої середньовічної епохи. Природно, що з християнізацією Європи десятина, маючи опору в Святому Письмі, залишилася у фіскальній практиці. За визначенням «Католицької енциклопедії», десятина – «десята частина від усіх чесно одержаних плодів земних і доходів, передана через священнослужителів церкви Богу як визнання його вищої влади над людьми»¹⁴⁵.

Слід зазначити, що справляння десятини було властиве не лише стародавнім ізраїльтянам, але й другим древнім народам: грекам, римлянам, карфагенянам, арабам, лідійцям, вавилонянам, персам та ін. Пояснення чому саме десятину вибрали різні давні народи, навіть ізольовані один від одного чи ворожі між собою, полягає в сакральній, містичній суті цифри «десять», а також її практичній зручності. Адже ця цифра відображає послідовність всіх інших чисел, з комбінації яких можна скласти будь-яке число. Тим самим у свідомості стародавніх людей число десять втілювало все розмаїття багатств, дарованих Богом. Кожні десять років – узвичаєний етап, за який підводять певні підсумки матеріального багатства, десяту частину якого присвячували Богу – першопричині всього сущого. Водночас десятина набула і суто цивільного, ділового змісту.

Біблія з її духовними і морально-етичними цінностями виступає як первісна, богонатхненна в очах християн сторінка прикладної й інтелектуальної історії оподаткування. В описаному у Ветхому Завіті стародавньому світі були вже досить розвинені деякі прийоми справляння податків, але в ті часи ще не виникли фінансова наука і податкове право. Десятина в ролі релігійно-фіскального інституту з давніх-давен уособлювала ідею податкової справедливості та раціональності, тим самим надавши значення принципу пропорційного оподаткування. Останнє назавжди укорінилося в світських податкових системах.

1.2. ПОДАТОК КЕСАРЯ

Відомо, що третій президент США в 1801–1809 рр. Томас Джефферсон (1743–1826), за віросповіданням протестант, препарував Біблію за допомогою ножиців. Він вирізав «зайві», з його погляду, фрагменти тексту, де йшлося про християнську метафізику:

¹⁴⁵ Tithes: Catholic Encyclopedia. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gotquestions.org/taxes-Bible.html>

чудеса, містику, ангелів, воскресіння із мертвих, пророцтва, неправдоподібні епізоди стародавньої історії. В остатку залишилися «Біблія Джефферсона», очищена від всякого роду надприродних, трансцендентних явищ, а також морально-етичні повчання та соціально-політичні імперативи, привнесені історичним Ісусом у християнство. Наприклад, з 52 віршів Розділу 2 Євангелія від Луки Джефферсон залишив лише 19. У такому вигляді Біблія вийшла друком у 1904 р. під назвою «Життя і моральні устої Ісуса із Назарета. Текстові витяги з Євангелій». У Джефферсона Ісус постає історичною особою – впливовим релігійним, політичним і суспільним діячем свого часу.

Взявши у Джефферсона його спосіб сприйняття Святого Письма, перш нагадаємо про пов'язані з оподаткуванням обставини народження Ісуса під час перепису (цензу) в Римській імперії в 6–7 рр. н. е.

Між перекладом даного епізоду в тексті Розділу 2, вірша 1 Євангелія від Луки на англійську мову і перекладами цього ж вірша на російську й українську мови є помітні зміни змісту. В російському тексті сказано: «В те дни вышло от кесаря Августа повеление сделать перепись по всей земле»; в українському: «І трапилося тими днями, – вийшов наказ царя Августа переписати всю землю». Англомовний текст звучить так: «And it come to pass in those days, that there went out a decree from Caesar Augustus that all the world should be taxed» [Luke 2:1]¹⁴⁶. Тут уся суть у кінцевій частині тексту. Якщо зміст російського тексту можна розуміти як перепис населення, а українського – як поземельний кадастр, то англійський переклад вказує на оподаткування всього (чи всіх?) на світі («*all the world should be taxed*»). Об'єднавши всі три смисли, можна прийти висновку, що римські власті одночасно проводили перепис населення і складали кадастр нерухомого майна з метою оподаткування.

Саме це міркування пояснює дивну на перший погляд обставину, – чому діва Марія разом з чоловіком мали перейти із Назарета в Галілеї, місця свого фактичного проживання, до Віфлеєма на території Іудеї, де вони, певно, знаходилися на податковому обліку, оскільки Йосип належав до «дома и рода Давидова» за походженням із Іудеї. Справа і в тому, що в ті часи політичний, а відповідно і фіскально-адміністративний статус Галілеї та Іудеї був дещо різний. Галілея мала права обмеженої автономії з власними царями, а Іудея знаходилася під управлінням римського прокуратора (намісника). Відповідно всіх платників податків реєстрували на території, безпосередньо підконтрольній Риму.

¹⁴⁶ The Gospel of Luke. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.earlychristianwritings.com/text/Luke-kjv.html>

В усьому Новому Завіті не знайти більш яскравого епізоду, ніж знаменита притча Ісуса про податок кесаря, згадуване в трьох з чотирьох Євангелій – від Матвія, Марка, Луки.

Нагадаємо, що у вівторок на Страсному тижні Христос увесь день провів на людях. Власті, незадоволені його проповіддю серед народу, намагаються заманити Ісуса в пастку, підсилаючи до нього своїх агентів з провокаційними питаннями. Лукаві фарисеї пробують піймати Спасителя на слові та протиставити його погляди властям, сподіваючись на потрібну їм відповідь на питання: «Как Тебе кажется? позволительно ли давать подать кесарю, или нет?» [Евангелие от Матфея 22:17]. «Давать ли нам или не давать?» [Евангелие от Марка 12:14].

В окупованій римлянами Іудеї підступне питання «платити чи не платити?» податок в імператорську казну породжувало логічну дилему, однаково згубну для Ісуса. Справді, аби Христос відповів: «Платити», він, звісно, дискредитував би себе перед народом, більшість якого ненавиділа владу римлян. А якби він відказав: «Не платити», то дав би привід до негайного арешту за підбурювання проти державного порядку.

Та, Христос знаходить вихід із становища. Він не дає ні першої, ні другої відповіді, а сам задає питання. Ісус просить показати йому динарій – монету з зображенням римського імператора Тиберія (14–37 р.н. е.) і надписом «Імператор Тиберій Август, син божественного Августа, верховний жрець» і питає своїх лицемірних інтерв'юерів: «Чье это изображение и надпись? Говорят Ему: кесаревы. Тогда говорит им: итак отдавайте кесарево кесарю, а Божие Богу» [Евангелие от Матфея 22:0–22; Евангелие от Марка 12:17; Евангелие от Луки 20:25]. Тим самим Ісус дає зрозуміти, що податок – зло, але ще більшу неприємність і небезпеку за даних обставин спричинить несплата податку.

За внутрішньою логікою діалогу Спасителя з його недоброзичливцями криється те міркування, що в іудеїв і в римлян легітимність влади однаково ґрунтувалася на релігії. Адже євреї вважали себе богообраним народом, а для римляни імператор теж був божественною особою. Невдала відповідь Ісуса дала б привід і фарисеям, і адміністрації звинуватити його в богохульстві.

Динарій, про який йдеться в даному епізоді, – римська срібна монета, якою сплачували запроваджений з 63 р. до н.е. імперський *подушний податок (tributum capitis)*, накладений за переписом на чоловіків, жінок і рабів у віці від 12 до 65 років. Величина податку

складала один динарій, що дорівнювало добовій платні римського солдата (за сучасними підрахунками еквівалентно приблизно 3 дол.).

Церковні інтерпретатори надають значення тій обставині, що на монеті було відчеканене зображення імператора, хоч до часів Юлія Цезаря (100–44 р. до н. е.) на монетах зображали лише богів і державні символи. Іудеям і римські боги, і римські імператори були чужими. Тому відповідь Ісуса виглядає цілком патріотично: віддавайте римлянам те, що вони принесли з собою, але що залишається чужим для його співвітчизників.

На думку деяких сучасних біблієзнавців, сказане Ісусом означає: гроші з зображенням імператора слід повернути імперії, а Богу належить віддавати все, що йому належить. Але що саме належить Богу? За логікою Святого Письма – все абсолютно: «Ибо Моя земля: вы пришельцы и поселенцы у Меня» [Левит 25:23]; «Господня земля и что наполняет ее, вселенная и все живущие в ней...» [Псалтырь 23:1]; «Ибо Им создано все, что на небесах и что на земле, видимое и невидимое...» [Послание к колоссянам святого апостола Павла 1:16].

Отже, з епізоду з динарієм найперше постає, що перед натовпом своїх прихильників Христос не дав своїм ворогам заманити себе в пастку, відповідав зважено, спокійно, патріотично. Історичний Ісус був людиною відважною, але не безрозсудною. Відповідь Ісуса його антагоністи зустріли з досадою. «И не могли уловить Его в слове перед народом, и, удивившись ответу Его, замолчали» [Евангелие от Луки 20:26]; у Матвія: «Удивились и, оставив Его, ушли» [Евангелие от Матфея 22:22]. Спаситель ще не довершив своєї земної місії й не міг передчасно дозволити затягнути себе в зіткнення з властями. Таким було значення цього епізоду для сучасників, адже слухачі, котрі оточили Ісуса, ще не могли сприймати його ідеї та слова в проекції на вічність.

Але коли історичного Ісуса вже не стало серед людей, слова із епізоду з динарієм: «Итак отдавайте кесарево кесарю, а Божие Богу» виійшли далеко за межі міркувань про власне податки, набули глибокого змісту і значення настанови про характер взаємовідносин між релігією і політикою, духовною й світською владою. На думку відомого французького історика і релігійного письменника Ернеста Ренана (1823–1892), глибокодумна відповідь Ісуса Христа належить до тих слів, які справили вирішальний вплив на майбутнє християнства і всього людства. Христос відокремив вічне від тимчасового, ство-

рив далеке від політики «убежище для души среди господства грубой силы». Ці слова «создали разделение духовной и светской властей и создали основу истинного либерализма и истинной цивилизации»¹⁴⁷. Душа людини ставала спасенним притулком у морі несправедливості й страждань.

У Новому Завіті є декілька епізодів, які розкривають сутність християнського сприймання податків.

Так, від Матвія узнаємо, що Ісус *особисто* був дисциплінованим платником податком. «Когда же пришли они в Капернаум, то подошли к Петру собиратели дидрахм [дидрахма – монета у дві драхми, збір на утримання храму] и сказали: Учитель ваш не даст ли дидрахмы? Он говорит: да. И когда вошел он в дом, то Иисус, предупредив его, сказал: как тебе кажется, Симон? цари земные с кого берут пошлины или подати? с сынов ли своих, или с посторонних? Петр говорит Ему: с посторонних. Иисус сказал ему: итак сыны свободны;» [Евангелие от Матфея 17:24–26]. І далі без жодного слова протесту чи невдоволення наказав апостолу Петру заплатити податок за себе і за нього. Тим самим Христос дає зрозуміти, що у римського уряду немає дарованого Богом права оподатковувати євреїв за користування храмом, але єдино правильний вчинок – заплатити податок. «Чи є кращий, більш своєчасний урок для нас сьогодні?», – запитує один із коментаторів даного епізоду.

Христос не ототожнював конкретне римське поневолення з запереченням державного порядку взагалі, не відкидів необхідності влади у принципі. За влучним умовиводом російського релігійного філософа С. Л. Франка (1877–1950), завіт «Итак отдавайте кесарево кесарю, а Божие Богу» слід розуміти таким чином, що «государство, политическая власть, принуждение – все это есть роковая земная необходимость, без которой человек не может обойтись»¹⁴⁸. Тож, установлені державою правові порядки і фіскальні обов'язки – закономірні умови суспільного буття і разом із тим дещо відносно, другорядне для внутрішнього світу людини. Саме духовна природа людини визначає мету життя і служить мірилом для оцінки зовнішніх умов існування.

¹⁴⁷ Ренан Э. Земная жизнь Иисуса Христа / Жозеф Эрнест Ренан: Пер. с франц. под ред. В. П. Бутромеева, В. В. Бутромеева. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2011. – С. 73, 215. Див. також: Ренан Э. Жизнь Иисуса / Эрнест Ренан: Пер. с франц. – СПб., 1906. – С. 112.

¹⁴⁸ Франк С. Л. Сочинения / С. Л. Франк. – М.: Издательство «Правда», 1990. – С. 130.

Податки, згадувані в Євангеліях, – це регулярні поземельний і подушний податки, установлені римською владою. Та, особливе незадоволення викликала маса дрібних, але численних зборів, кількість яких вимірювалася десятками, вроді зборів за користування шляхами, мостами, бродами і т. п. Ще сильніше дратувала необхідність зупинок для перевірки багажу. Британський дослідник Альфред Едершейм (1825–1889, Edersheim), посилаючись на Талмуд, називає збирачів таких поборів вершиною (supreme) нахабства й жадібності¹⁴⁹.

Христос схилився перед силою й авторитетом державної влади, але й не творив кумира чи ідола з неї, як і гласить заповідь Божа [Исход 20:4]. Тому слова Спасителя звучать досить дипломатично й розсудливо. Вказавши на монету (динарій) з зображенням кесаря (імператора Риму), Ісус тим самим не заперечував права державних властей на збирання податків, сам платив належні податки, наставляв до цього своїх послідовників. Необхідність виконувати фіскальний обов'язок перед «царями земними» Христос визнавав, при умові залишитися духовно вільним від їхньої влади. Будучи реалістом у земних ділах і сином свого часу, Христос сутнісним питанням оподаткування вважав ставлення платників до держави, а не навпаки – держави до платників. Набагато віків пізніше, лише коли прийшов час демократично-правової державності, однаково важливими стали мотивації обох сторін податкового процесу: як ставлення платників до державних податків, так і характер відносин держави з платниками.

Зміст позиції Ісуса – не лише у відокремленні земної юдолі від високих духовних і божественних сфер, але й проповідь послуху перед законами земних властей. Апостоли Петро і Павло розвивають ці ж погляди. Петро закликає до покори: «итак будьте покорны всякому человеческому начальству», а особливо верхній владі, «ибо такова есть воля Божия» [Первое послание Петра 2:13–15]. «Всякая душа да будет покорна высшим властям, ибо нет власти не от Бога; существующие же власти от Бога установлены», – повторює апостол Павло. «И потому надобно повиноваться не только из *страха* наказания, но и по совести. Для сего вы и подати платите... Итак отдавайте всякому должное: кому подать, подать; кому оброк, оброк; кому страх, страх; кому честь, честь» [Послание к римлянам святого апостола

¹⁴⁹ Edersheim A. The Life and Times of Jesus the Messiah / Alfred Edersheim. – Oxford: Grand Rapids, 1953. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.holybooks.com/wp-content/uploads/The-Life-and-Times-of-Jesus-the-Messiah.pdf>. – P. 843.

Павла 13:1, 5–7]. Характерно, що ці істини апостол Павло знаходив за богоугодну справу проповідувати в ті зловісні часи, коли при владі знаходився жорстокий і порочний імператор Нерон (54–68 рр.).

Євангелісти Марко і Лука також відмічають ті моменти вчення Спасителя, коли той неодноразово говорить про соціальну нерівність у суспільстві та наголошує на ідеї справедливості в оподаткуванні [Евангелие от Марка 12:42–44; Евангелие от Луки 21:1–3]. Ісус, як і засновники інших світових релігій – Будда (VI ст. до н.е.) і Магомет (VI ст. н.е.) – в своєму віровченні сповідував ідеї й принципи соціальної справедливості.

Сучасні американські проповідники ведуть проповідь через Інтернет і стверджують, що у США до теперішніх митарів із Служби внутрішніх доходів ставляться з такою ж відразою, як і в євангельські часи. Для багатьох 15 квітня (дата подачі податкових декларацій) – найбільш стресовий день. І тим не менш вони наголошують, що Біблія, осуджуючи немало людських вчинків, закликає справно платити податки. «Тому ми маємо покоритися волі та слову Всевишнього і платити податки», що, утім, сприймається дуже прагматично: «Ми вправі скористатися будь-якою податковою знижкою, якщо вона законна і чесна. Ми не зобов'язані платити максимальну суму податків. Коли уряд дає шанс знизити податок, – скористайтесь ним. Не пропустіть жодної законної та чесною можливості зменшити тягар податків»¹⁵⁰. Чи не нагадує така позиція поведінку книжників і фарисеїв, з якими постійно полемізував Ісус?

1.3. «ДРУГ МЫТАРЯМ И ГРЕШНИКАМ»

Видатний сучасний англійський історик Норман Дейвіс (Davies) в своїй «Історії Європи» без усякого пафосу так відрекомендував засновника християнства: «Ісус Назорей (6–39 рр. н.е.), єврейський нонконформіст і мандрівний проповідник», про життя якого відомо дуже мало, «окрім розповіді чотирьох Євангелій, що почасти переказують те саме, а почасти містять суперечливий матеріал»¹⁵¹. Читаючи у Дейвіса про зародження християнства, важко позбутися

¹⁵⁰ What does the Bible say about paying taxes? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gotquestions.org/taxes-Bible.html>

¹⁵¹ Дейвіс Н. Європа: Історія / Норман Дейвіс; Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. – С. 209, 210.

думки, що він описує ті знаменні події протокольно, без будь-якого духовного піднесення, схоже, навіть з деяким здивуванням, що такий «суперечливий матеріал» міг мати доленосні для людства наслідки. (Утім, тут можлива вина перекладача, котрий не зумів передати дух оригіналу).

Нагадаємо, що нонконформізм передбачає прагнення перечити поглядам більшості, противитися владі, чинити навпаки, не зважати на умовності. В такому разі Ісус справді був нонконформістом у духовно-релігійній сфері, але визнавав за необхідність рахуватися з соціально-політичними реаліями свого часу. Ісуса можна вважати нонконформістом-бунтарем і в ставленні до ізгоїв сучасного йому суспільства – митарів. Другом митарів і грішників називав Ісуса перший із євангелістів, один із найближчих його учнів, апостол із Дванадцяти, святий, колишній збирач податків, презрений в очах своїх співвітчизників митар Матвій. Ісуса постійно звинувачували в симпатіях до цієї категорії грішників і римських колабораціоністів. Євангелія буквально наповнені докорами критиків: «Вот человек, который любит есть и пить вино, друг мытарям и грешникам» [Евангелие от Матфея 11:19].; «Он принимает грешников и ест с ними» [Евангелие от Луки 15:2]; «Он зашел к грешному человеку» (до багатого начальника митарів Закхея) [Евангелие от Луки 19:7]. У своєму будинку гостинний митар Левій Алфеев «сделал для Него Левий в доме своем большое угощение; и там было множество мытарей и других, которые возлежали с ними» [Евангелие от Луки 5:29]. Книжники і фарисеї з обуренням запитували в апостолів: «Как это Он ест и пьет с мытарями и грешниками?» [Евангелие от Марка 2:15; 2:16]. Звинувачення в дружбі з митарями і грішниками повторюють фарисеї й законники у Луки [Евангелие от Луки 7:34]

Більше того, Ісус визивно зауважив місцевим релігійним діячам: «Истинно говорю вам, что мытари и блудницы вперед вас идут в Царство Божие» [Евангелие от Матфея 21:31]. Це тому, що хоч в суспільстві правовірних іудеїв митарі загалом і мали репутацію вимагачів, зрадників і агентів язичеського Риму, але й вони не були позбавлені права на щире покаяння та прощення. «Не здоровые имеют нужду во врачех, но больные; Я пришел призвать не праведников, но грешников к покаянию» [Евангелие от Луки 2:17]. Коли до Іоанна Хрестителя «Пришли и мытари креститься, и сказали ему: учитель! что нам делать? Он отвечал им: ничего не требуйте более определенного вам»

[Евангелие от Луки 3:12–13]. Схоже, не випадково саме митар Матвій пішов за Ісусом ще в часи Христової проповіді в Галілеї. За догадками деяких дослідників, Матвій у силу автономії Галілеї можливо був членом приватної корпорації відкупників податків, а не імперським збирачем податків (*publicani*). Відкупна система діяла на території римських провінцій з часу її запровадження в 44 р. до н. е. Але в автономній Галілеї чиновником римського фіску, котрі діяли в Іудеї, Матвій міг і не числитися.

Відкупна система справляння податків мала ту перевагу, що дозволяла обійтися без фіскального відомства в сучасному розумінні цього слова. В усі часи вона була найбільш зручною для зловживань – привласнення окремими або об'єднаними в компанію відкупниками значної частини зібраних доходів. По суті відкупна система – свого роду приватний бізнес по здобуванню прибутку через сферу державних податків. Аби обмежити масштаби зловживань, зменшити концентрацію багатства і впливу в одних руках, власті Риму обмежували час діяльності відкупників коротким терміном – одним-двома роками, після чого їх змінювали. Адже і в ті часи добре розуміли, що багатство породжує владу, а влада – багатство. Тому відкупникам і не дозволяли надовго закріплюватися на вигідному місці. Можливо, з римського порядку походить традиція перебування на виборній державній посаді не довше певного періоду.

Не варто поспішати з моральним осудом обурених фарисеїв. Як справедливо зауважують деякі з коментаторів: а хто б і в наш час вітав би людину, котра охоче спілкується з шахраями, злодіями, сексуально розбещеними особами, розділяє з ними трапезу – одну з вищих і сакральних форм єднання людей? Щоб сьогодні сказали про людину, яка вибирає для спілкування наркоманів, алкоголіків і бандитів? Її виправдали б лише у випадку гуманітарно-спасенного наміру такого вчинку. По слову Ветхого Завіту: «И беззаконник, если обращается от беззакония своего, какое делал, и творит суд и правду, – к жизни возвратит душу свою» [Книга пророка Иезекииля 18:27]. Богу не властивий фаворитизм, «Бог нелицеприятен, но во всяком народе боящийся Его и поступающий по правде приятен ему» [Деяния святых апостолов 10:34–35]. Тому і був привітним Ісус до грішників, бо сподіваюся, що віра виведе їх на путь праведників.

Незважаючи на обивательський осуд, Ісус не гребував спілкування з митарями, і вони приймали Христа з радістю і гостинністю [Евангелие от Марка 2:14–16]. Так, у Новому Завіті автори Євангелій

згадують про збирачів податків в двох аспектах: по-перше, під кутом зору взаємовідносин платників з властями в питаннях оподаткування; по-друге, з позиції виправдання функціонерів податкової служби (митарів) [Евангелие от Матфея 9:10–11, 11: 19, 21:31–32; Евангелие от Марка 2:14–17; Евангелие от Луки 3:12–13, 5:29–30, 18:10–13, 19:2–8]. До митарів у тих конкретно-історичних обставинах ставилися як до великих грішників, та вони й самі себе вважали грішниками, про що в Новому Завіті згадано дев'ять разів. Євангеліст Лука цитує молитву митаря у храмі: «Митарь же, стоя вдали, не смел даже поднять глаз на небо; но, ударяя себя в грудь, говорил: Боже! будь милостив ко мне грешнику!» [Евангелие от Луки 18:13]. Мотив моральної зневаги до збирачів податків мав національно-релігійний характер, бо митарі знаходилися на службі у римлян – поневолювачів й експлуататорів єврейського народу. Однак, поблажливе ставлення до них з боку Ісуса – ознака розсудливого гуманістичного мислення, усвідомлення Спасителем тої істини, що без оподаткування і державних інститутів впорядковане суспільство існувати не спроможне.

В епізоді, коли «Иисус увидел человека, сидящего у сбора пошлин, по имени Матфея, и говорит ему: следуй за Мною», відомий англійський теолог Альфред Едершейм (*Edersheim*, 1825–1889) так інтерпретує реакцію майбутнього апостола на звернення Ісуса: «Матвій не промовив ні слова, душа його онімліла від здивування таким нежданим благовінням; він встав і, залишивши митницю, пішов за Ісусом. У той день відбулася велика подія не лише для одного Матвія, але й для всіх нещасних і нужденних в Ізраїлі, більше того, – для всіх грішників серед людей, кому віднині відкривалися двері на небеса». «Тому, істинно кажу вам, – продовжує Едершейм, – поруч із апостолом Петром, прозваним каменем, став митар Матвій, які разом заклали фундамент величної обителі Божої на землі, церкви Христової»¹⁵².

Певно, що Спаситель не бажав переносити в релігію, пізніше названу його іменем, ставлення до митарів як до невинуватих споконвічних грішників. У світлі народжуваного християнського вчення митники не позбавлялися права на покаєння та прощу. Якщо Матвій – святий, апостол, автор першого Євангелія – до зустрічі з Спасителем був митарем і не знаходив за потрібне приховувати або вибачитися за це [Евангелие от Матфея 10:3], то яка ще професія може мати по-

¹⁵² *Edersheim A. The Life and Times of Jesus the Messiah / Alfred Edersheim. – Oxford: Grand Rapids, 1953. – P. 845.*

дібні історичні корені та авторитет? Про кого ще так багато сказано у Новому Завіті?

Таким чином, із пов'язаних з оподаткуванням подій і моральних уроків священної історії можна вивести такі істини:

- оподаткування – в усі часи непозбутній факт державної дійсності;
- податки і збирачі податків приречені на непопулярність;
- віруючі в Христа повинні сплачувати податки земним властям, навіть не схвалюючи здійснюваної ними політики;
- обман держави, незаконне ухилення від податків для істинно віруючих християн однозначно не прийнятне з морально-етичних міркувань;
- стосовно методів ухилення, дозволених на законних підставах, погляди носіїв християнських цінностей розходяться: для тих, хто беззастережно на стороні моралі – це гріх; для прихильників букви закону легальне ухилення допустиме, оскільки має правову санкцію з боку влади від Бога установленної [Послание к римлянам святого апостола Павла 13:1].

1.4. ХРИСТИЯНСЬКА ТРАДИЦІЯ У ВІКАХ

Актуально стоїть питання: у своїх морально-етичних настановах із приводу суспільно-політичних і соціально-економічних явищ і, зокрема оподаткування, історичний Христос промовляв лише до своїх сучасників – палестинських євреїв I-го століття під римським пануванням, чи дивився у вічність, звертаючись і до нас у XXI століття?

Ми намагаємося зрозуміти перебіг захоплюючих уяву драматичних подій християнізації світу в далекому першому столітті в поняттях і почуттях не чужих християнського світогляду сучасних людей. За словами американського соціолога Маркуса Борга, вивчення життя й проповіді історичного Ісуса – одне з самих дивовижних досліджень в сфері думки і релігії за останні декілька століть¹⁵³, а правильніше було б сказати – за останні два тисячоліття.

У всі віки існування християнства задача вчених полягала, крім суто богословських питань, у викладі та тлумаченні християнського вчення стосовно окремих сторін соціально-економічного життя.

¹⁵³ *Борг М.* Бунтарь Ісус: Життя і місія в контексті двох епох / Маркус Борг: Пер. с англ. М. И. Завалова. – М.: Эксмо, 2009. – С. 96.

Багато мислителів і дослідників у різних галузях знання, особливо суспільно-гуманістичного спрямування, шукали й дорожили найменшою можливістю підкріпити свої погляди посиланнями на Святе Письмо. До числа таких вчених відносять себе і автори цих рядків. При всій своїй ідеалістичності християнство не проклинає й не заперечує ні одної сфери діяльності, в тому числі оподаткування та функціонерів фіску – митарів, передбачаючи можливість морального вдосконалення людини налюбій посаді, в будь-якій соціальній ролі.

Питанням співвідношення державно-правової й церковно-духовної влади над людьми інтересувалися здавна. Так, у 1623 р. вийшов друком трактат французького богослова П'єра де Берюля (1575–1629) «Рассуждение о государстве и о власти Иисуса»¹⁵⁴.

Безумовно, Ісус усвідомлював, що оподаткування в римській провінції не могло не бути частиною політичного панування та фіскальної експлуатації. Але Христос прямо не закликав до визвольної війни проти Риму, вчив, що Царство Боже не від світу цього, воно не приходить видимим чином, а міститься в душах і серцях людей. Якщо представники радикальних іудейських партій вважали за гріх визнання римської влади в формі сплати податків монетами з зображенням кесаря, то Ісус визнавав законність податків, сплачуваних у імператорський фіск. Вислів «отдавайте кесарево кесарю, а Божие Богу» по праву належить до найбільш відомих, вдумливих і проникливих євангельських притч. Тим самим Спаситель бачив глибше і дальші римського панування, Христова й апостольська проповідь була розрахована на всі часи.

Для нас принципове концептуально-екзистенціальне значення має ставлення до податків ідеологів і організаторів християнства – самого Ісуса, апостолів, а пізніше – перших отців церкви, церковних ієрархів. Бачення податків з боку християнського віровчення, його логіка, етика і прагматизм не суперечать ні науковим принципам, ні практичним мотиваціям. Релігія дає мудру пораду – неминуче зло податків, але їх зло запобігає ще більшому злу не контрольованої владою анархії, а фінансована за рахунок податків держава і влада – конче потрібні блага. «Ибо начальствующие страшны не для добрых дел, но для злых» [Послание к римлянам святого апостола Павла 13:3]. Податки треба сприймати в світлі властивих християнській цивілізації ціннос-

¹⁵⁴ *Леви Э.* Кардинал Ришелье и становление Франции / Энтони Леви: Пер. с англ. Е. Е. Сырневой. – М.: АСТ: Астрель, 2008. – С. 208.

тям смирення, органічній відповідності оподаткування суспільним реаліям, неминучості задоволення державних потреб.

В часи зародження християнства податки у Римській імперії вже набули досить складних фіскально-технологічних форм і більш розроблених публічно-правових підстав. У методологічному плані позиція засновника християнства в питаннях оподаткування важлива тим, що він об'єднав воедино дві сутності податків: власне державницьку і етичну, все одно неминучий обов'язок перед фіском Христос підняв на рівень необхідного елементу суспільної поведінки, облаго-родив релігійним почуттям страху Божого.

Під назвою «*податок кесаря*» в Євангеліях введено найперше за значенням, ніким, нічим, ніде і ніколи не замінимо функціональне призначення податків. Показано одвічно властиву їм *фіскальну функцію*, об'єктивно обумовлену фінансовими потребами для існування та діяльності держави, якою вона не була б. Термін *податок кесаря* – аналог податкам царя, фараона, короля, султана, хана, навіть президента. Суто фіскальні податки – найперший за історичним походженням різновид оподаткування, що виник у стародавніх державах і зберігся донині. Це така форма податку, призначення якої – забезпечувати доход, виконувати виключно фіскальну функцію без огляду на будь-які супутні мотиви чи побічні ефекти, хоч останні неминуче виникають незалежно від намірів законодавця.

У Святому Письмі можна виділити *два змістовно різні погляди* на сутність оподаткування й ставлення до податків з боку платників: *ветхозавітний* та *євангельський*. Ветхий Завіт лише констатує існування та тягар податків, авторитарні способи їх справляння. В євангельському погляді вже відчутна правова свідомість, (як у наведеній вище розмові між Спасителем і апостолом Петром). У ветхозавітному поясненні податкових явищ превалює примус і звичай, у новозавітному на перший план виходять етична мотивація податків і прагматично осмислений фіскальний порядок.

Вочевидь, що сучасні християни по-різному розуміють настанови Ісуса. Стосовно матеріальних умов існування – багатства, власності, оподаткування – вони розділені на два табори. Так, християни правих соціально-економічних поглядів відверто на стороні тих заходів податкової політики, котрі вигідні владі імушним, багатим і сильним світу цього. В кращому випадку такі вбачають у податках «неминуче зло», ратують за зменшення державної діяльності та відповідне ско-

рочення податків. Ліві, навпаки, з євангельських позицій критикують подібну політику, наполягаючи, що Спаситель проповідував справедливий розподіл благ.

У категоріях Святого Письма неоднозначно інтерпретують і нагальні проблеми морально-етичного характеру: перерозподіл доходів через оподаткування за прогресивно зростаючими ставками та ухилення від сплати податків. Тут особливий інтерес до поглядів представників протестантських конфесій. Адже в ролі найбільш поширеного на Заході віросповідання саме протестантизм відіграв велику роль у становленні капіталістичного ладу, що доводив німецький соціолог Макс Вебер (1864–1920) у знаменитій статті «Протестантська етика і дух капіталізму» (1901 р.). У багатьох країнах (США, Великій Британії, Німеччині, Нідерландах, Швеції та ін.) економіка і досі зберігає запозичений з протестантизму релігійний імпульс, ним пояснюють податкову дисципліну, ділові та матеріальні успіхи людей.

(Вважають, що не випадково удар клерикальних ісламських терористів нанесений саме по нью-йоркському Торговому центру – комерційному символу секуляризованої ринкової цивілізації Заходу).

Тлумачення проблем оподаткування дуалістично розходяться. Здавалося б, відповідь лежить на поверхні: прогресивні податки відповідають християнському ідеалу, ухилення – ні. Однак, згідно євангельського постулату, «каждый уделай по расположению сердца, не с огорчением и не с принуждением; ибо доброхотно дарующего любит Бог» [Второе послание к коринфянам святого апостола Павла 9:7]. Тим самим богоугодною визнається лише особиста добровільна доброчинність, а не масова, здійснювана в обов'язковому порядку через централізовану податкову систему. Але допомога ближньому – також християнський ідеал. З такого погляду, професор Університету штату Алабама Сюзанна Хаміль (Hamill) вважає податковий кодекс штату, в якому переважають регресивні податки, антихристиянським¹⁵⁵!

Щодо ставлення платників до податків сучасні протестантські теологи висувають досить суперечливі постулати. (1) Доброчинність і благодійництво по відношенню до других людей мають індивідуальний характер, чому не відповідає загальнонаціональна податкова система. (2) На особистому рівні сприйняття податок, сплачений за прогресивною шкалою ставок, не суперечить канонам Біблії. (3) Християни

¹⁵⁵ A theology of taxation. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.taxresearch.org.uk/Blog/2009/11/18/a-theology-jo-taxation/>

зобов'язані платити податки, передбачені законом, але ухилення від податків, можливе без формального порушення законодавства, не вважається аморальним, гріховним вчинком. Заслуги перед Богом не залежить від суми сплачених податків. «На суді Божому про податкову декларацію запитувати не будуть», – запевняє один із проповідників.

Отже, сучасні інтерпретатори дуже розходяться в соціальному та морально-етичному тлумаченні смислу біблійних текстів. Уже згадуваний у вступі радикальний американський теолог-фундаменталіст Норт спростовує навіть доцільність милосердя, котрим пронизана Біблія, особливо Новий Завіт. Він стверджує, що Бог не на стороні бідних, тому що існує безпосередній зв'язок між пороком і бідністю. Податки призначені не для допомоги неїмущим, оскільки «піддерживать бездельников – значить поддерживать зло»¹⁵⁶. За Нортом, причина зубожіння країн, що розвиваються, – їх язичництво, розпуста і ідолопоклонство, тому їм нічого волати про допомогу.

У підсумку, – хоч погляди самих авторів Біблії, святих отців, рядових християн не завжди погоджувалися і погоджуються між собою, віросповідна догматика Святого Письма сприяла формуванню певного морально-етичного кодексу оподаткування, котрий виконує роль світоглядного дороговказу у вченні про податки, служить окремим критерієм податкової політики, фактором ставлення суспільства до фіску і його функціонерів – митарів.

На основі християнства, що за фактом свого походження включає також великі істини іудейських пророків, склалася своєрідна *теологія оподаткування* – знання, котре, опираючись на віру і маючи гуманістичну направленість, не потребує наукової аргументації. На суспільні уявлення про податки і напрям досліджень оподаткування християнство справило неминущі впливи:

- тексти Святого Письма містять численні згадки про податки та оподаткування історичного і морально-етичного змісту, ідеалістичний і метафізичний характер Ветхого й Нового Завіту не применшує усвідомленість і розуміння реалій фіскальної дійсності їх авторами;
- погляди на оподаткування, на фінансово-економічні явища взагалі в світлі положень Біблії поширилися по Римській імперії, а пізніше по всьому світі завдяки євангельській проповіді, християнському прозелітизму, єврейській діаспорі;

¹⁵⁶ Цит. по: Армстронг К. Библия: Биография книги / Карен Армстронг: Пер. с англ. М. Черняк. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – С. 275.

- християнство визнало за оподаткуванням важливе значення у ставленні населення до держави і влади та навпаки: держави і влади – до населення;
- тлумачення питань оподаткування властиве як для догматичних церковно-богословських апологій, так і для апокрифічної, еретичної, атеїстичної, філософської та наукової літератури;
- християнське вчення не заперечує жодної сфери людської діяльності, в тому числі оподаткування, при умові морального самовдосконалення суб'єктів оподаткування – платників податків і агентів фіску;
- Ісус визнавав податки законними, не цурався митарів – збирачів податків, великих непростимих грішників у очах його сучасників; вже протягом двох тисячоліть звучить в устах віруючих коротка, проста, щира молитва митаря: «Боже! Будь милостивим до мене грішника!»;
- сучасні християни в осмисленні й ставленні до оподаткування умовно розділені на два табори: правий і лівий, кожен із яких висуває свої ділові та морально-етичні аргументи «за» і «проти» податків;
- навіть вчення великої світової релігії не змогло повністю перевернути одвічні уявлення про функціональне призначення податків; багато в чому сучасне сприйняття сутності податків не відрізняється або мало відрізняється від того, котре існувало у ветхозавітні дохристиянські часи; навіть при нових фіскально-технологічних формах і адміністративних інститутах оподаткування по своїй суті залишається одним із самих консервативних фінансово-економічних явищ.

2. ОПОДАТКУВАННЯ В АНТИЧНУ І СЕРЕДНЬОВІЧНУ ЕПОХИ

Протягом більш, ніж двох тисяч років – від заснування Риму в середині восьмого століття до нашої ери до падіння Східно-римської імперії в 1453 р. – оподаткування розвивалося відповідно до умов і потреб тих епох. З одного боку, для свого часу в багатьох моментах Рим був світочем права, державного порядку і цивілізації.

Але, з другого боку, – негативні фінансово-економічні явища, в тому числі недосконалості й зловживання в оподаткуванні, поступово розкладали спочатку рабовласницький, потім феодалний лад і відповідні їм форми державності. В ті віки, особливо за часів європейського Середньовіччя, визрівали перші ідейні та організаційні передумови того фіскального порядку, котрий у майбутньому вилився в буржуазно-демократичні перетворення, в тому числі в податковій сфері.

2.1. РИМ І ВІЗАНТІЯ В ІСТОРІЇ ПОДАТКІВ

Коли прийняти за точку відліку початок християнської ери, податкову систему Риму – тодішньої світової супердержави – характеризують реформи імператора Октавіана Августа (31 р. до н. е. – 14 р. н. е.). Саме він виділив із державної казни власне *фіск* – ту частину державних доходів, витрачанням яких розпоряджався особисто імператор. Він поділив основний римський податок (*tributum*) на два податки: *tributum capitis* – подушний податок на дорослих віком від 14 до 65 років; і *tributum soli* – майновий податок на землю, а також на будівлі, морські судна, рабів. Правила оподаткування були суворі. «За неверные показания о размере имущества гражданин лишался своих прав и продавался в рабство»¹⁵⁷.

У другій половині III ст. вибудовану Октавіаном Августом податкову систему зруйнувала інфляція. За умов загального ослаблення імперії Діоклетіан (284–305 рр.) аби дещо виправити фінансове становище держави провів податкову реформу, замінивши знецінені грошові податки на натуральні. Це було кроком назад, тому імператор Костянтин Великий (323–337 рр.) намагався відновити грошові податки дзвінкою монетою. Пізніше до моменту розділу (375 р.) Римської імперії на дві половини – Західну і Східну – в її західній частині податкова система деградувала разом із занепадом держави в цілому.

Загалом, фіскальна політика імператорського Риму плутана, а законодавство нестабільне. Плоди мудрих і далекоглядних заходів деяких імператорів зводилися нанівець їхніми бездарними наступниками. Так, Доміціан (81–96 рр.), крім регулярних податків, вдавався до свавільних конфіскацій. Каракала вимагав одноразових зборів із приводу коронації (*aurum coronarium*) або воєнних перемог. Після

¹⁵⁷ Комаровский Л. Очерки Рима в финансовом и экономическом отношениях. Кандидатское рассуждение / Л. Комаровский. – М.: Университетская типография (Катков и К°), 1869. – С. 16.

марнотратного екстравагантного Комода (180–192 рр.) державна казна опустіла до такої міри, що імператор Пертінакс вимушено пішов на безпрецедентну лібералізацію оподаткування, але протримався на троні менше року. Надалі дезорганізація податкової системи лише посилювалася. Фіскальна криза Риму вкупі з іншими причинами зрештою зруйнували державу.

Імператор Пертінакс (127–193 рр.) за походженням із рабів-вільновідпущеників у молодості був збирачем податків. Він відокремив особисту власність імператора від державного фіску, скоротив роздутий придворний штат, роздав під обробку пусті землі під умовою звільнення від податків на 10 років. Своєю ощадливістю, посиленням воєнної й фінансової дисципліни Пертінакс викликав повстання імператорської гвардії (преторіанців) і був ними убитий.

У Римі прями податки платили негромадяни (населення провінцій) і не платили, (принаймні в окремі періоди), громадяни Риму; не оподатковувався привілейований клас (патриції); в часи завоювань і великих перемог фіск наповнювався за рахунок воєнної здобичі¹⁵⁸. Деякі податки (на євреїв) накладали за ознакою етнічної приналежності.

Одних цих нагадувань достатньо, щоб впевнитися в кричущій несправедливості римської системи оподаткування. Не в останню чергу і з цієї причини грандіозна історична подія – загибель світової держави – для маси платників означала лише полегшення непосильного податкового тягаря, покращання матеріальних умов існування. Удари варварів по Риму лише довершили справу вже зроблену обставинами: надмірними й несправедливо розподіленими податками, високою інфляцією, некомпетентним державним управлінням, загальною моральною кризою суспільства.

Життя й смерть Римської імперії (лат. – Imperium Romanum) відкрили на прикладі світової супердержави декілька повчальних істин, уроки яких відчуваються донині. (1) Життєздатною може бути лише основана на грошових податках *податкова держава*. Оподаткування – домінуюча фіскальна форма державності, неподаткові джерела існування держави можуть мати лише допоміжне другорядне значення. (2) Кількість податків, висота ставок, способи адміністрування податків, інші податкові технології не повинні переходити межу, за якою наступає параліч приватної господарської ініціативи платників, утрачається почуття па-

¹⁵⁸ Покровский И. А. История Римского права / И. А. Покровский. – Минск: Харвест, 2002. – С. 64, 99, 157, 197.

тріотизму, зростають масштаби ухилення від податків, розвиваються цинізм і деморалізація в усіх верствах населення. (3) Свою руйнівну роль відіграють також мінливість фіскальної політики, нестабільність законодавства, примхи і безумства необмежених монархів.

Особлива, забарвлена історичною пам'яттю українського народу, сторінка в історії оподаткування в християнському світі пов'язана з Візантією. Загинувши в своїй західній частині, Римська імперія під назвою Візантії ще тисячу років існувала на Сході. Центр європейської цивілізації перемістився у столицю Візантії Константинополь. Візантіїці першими в християнському світі піднялися до таких висот культури, що давало їм підстави до XII ст. вважати народи Західної Європи варварами, «темними бродячими племенами». Свого часу Візантія стояла на куди вищому щаблі розвитку, ніж сучасна їй західноєвропейська імперія Карла Великого (742–814 рр.), яку вважають ледве не прообразом Євросоюзу.

Вплив Константинополя опирався на економічну основу і перевагу, саме приплив візантійського золота і срібла спонукав перехід Європи до грошового господарства. В часи, коли навіть Карл Великий, самий могутній правитель середньовічного Заходу припинив у VIII ст. чеканку золотих монет¹⁵⁹, до XII ст. у Європі як символ багатства і процвітання знаходився в обігу «долар Середньовіччя – *безант* (хоча також під назвами соліда, візантина, златници), золота монета візантійської чеканки вагою 4,54 г, (еквівалентно близько \$ 240 у світових цінах на золото на початок 2013 р.)».

На тлі сучасної *західнофілії* – перебільшено уклінного захоплення всім західним, якось забувають, що серйозні дослідники, в тому числі західні фахівці візантинознавства, визнавали за Візантією самостійне всесвітньо-історичне значення. Один із самих авторитетних істориків XX ст., Жак Ле Гофф (н. 1924) стверджує, що свого часу Західна Європа мов губка вбирала знання, ремесла, культуру візантійського походження. «Не варто забувати, – пише Гофф, що воно [західне суспільство] було спочатку учнем... протягом довгого часу, коли воно було бідним і варварським, вважаючи, що може замкнутися в своїй пихатій самовпевненості»¹⁶⁰.

¹⁵⁹ *Ле Гофф Ж.* Цивілізація середньовічного Запада / Жак Ле Гофф: Пер. с франц. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – С. 303.

¹⁶⁰ *Ле Гофф Ж.* Цивілізація середньовічного Запада / Жак Ле Гофф: Пер. с франц. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – С. 184.

Як визнають деякі західні історики, донині на Заході про Візантію згадують неохоче. Не дивно, що замовчують зверхність Сходу над Заходом, хай давню й тимчасову. Дивно, що візантійською минувшіною нехтують немов безрідні, наші не в міру екстатичні доморошені поклонники Заходу, хоч у самому серці Києва височіє пам'ятник рівноапостольному князю Володимирі Святославовичу – нагадування про візантійську спадщину. Для українців, інших східноєвропейських народів Візантія в деяких важливих відношеннях – наша материнська цивілізація, завдяки православній вірі та письменності на кирилиці ми – духовні нащадки Візантії, саме нам дісталися цивілізаційні цінності, культурні надбання, котрі залишилися від візантійців.

На перших порах податкова система Візантії знаходилася під впливом фіскальних порядків Риму. Та, поступово сформувалася власна, неповторно оригінальна податкова система. Державний і фіскальний устрій Візантії опирався на так звані *фем* – регіональні утворення, котрі виконували функції адміністративно-територіальних одиниць, воєнних і податкових округів. За кодексом, прийнятим імператором Юстиніаном I Великим (527–565), селянська громада служила основною податковою одиницею, населення якої за принципом кругової поруки відповідало за регулярне сплачування податків. Наділяли землею тільки тих, хто давав зобов'язання фіскально підтримувати державу, тобто діяв своєрідний *податковий ценз* на право землеволодіння й землекористування. В межах фем і проній поземельне оподаткування комбінувалося з подушним.

Під тиском воєнних загроз і фінансових потреб держави, починаючи з XI ст. візантійський уряд запроваджує систему «кормління» у формі так званих проній. *Пронія* – довічне з правом успадкування пожалування служилим людям землі та іншого нерухомого майна як засобів існування під умовою військової служби. Завдяки проніям було створено систему військово-податкових ділянок, на яку опирався адміністративний і воєнний устрій Візантії в останні віки її існування. (Хіба не наводять візантійські фема і пронія на думку: чи не звідти походять в Україні козацької епохи *паланки* – адміністративно-військово-господарські територіальні округи на Запорожжі й схожого призначення *полки* в Гетьманщині?)

Дослідження походження, значення, організації фем і проній у Візантійській імперії провели відомі історики-візантиністи: професор Київського університету св. Володимира Ю. А. Кулаківський (1855–1919) і професор Новоросійського (Одеського) університету Ф. І. Успенський (1845–1928).

В ході фінансово-економічної реформи, проведеної імператором Никифором I (802–811), були скасовані численні податкові пільги, переглянуті податкові ставки. Він скасував податковий імунітет для церкви і монастирів, запровадив податок на спадщину, а також подимний податок (*капнікон*), який вважають найбільш відомим податком візантійського Середньовіччя.

Занепад Візантійської імперії був почасти обумовлений звертанням до економічно шкідливих і деморалізуючих джерел державних доходів – відкупних податків, продажу урядових посад, псування монети. Право на справляння податків передавалося приватним особам з публічних торгів, що призводило до перебору платежів, значну частину яких присвоювали відкупники. Могла «приватизуватися» навіть посада голови фіскального відомства, яку в часи імператора Костянтина X (1059–1067) можна було купити, не кажучи вже про посади рядових збирачів податків.

Отже, державний порядок і податкова система Візантії далекі від ідеалізації. На відміну від середньовічної Західної Європи у Візантії інтереси платників податків не були захищені від свавілля імператорів становими і церковними привілеями, цеховими структурами. Високі податки, відсутність безпеки при безперервних нападах варварів вимушували населення покидати землі, котрі, залишившись незаселеними й необробленими, не приносили доходу казни. Власті як могли боролися з цією бідною, в тому числі і методом примусової приписки неплатоспроможної в податковому відношенні землі до ділянки іншого власника, що ще залишалася доходною. З часом і така практика стала зовсім неефективною й була замінена на ще більш зловредну *відкупну систему* справляння податків. Під силою зовнішньої агресії, політичної кризи влади, морально-етичної деградації суспільства, а також з внутрішньо-економічних причин, у тому числі фіскально-адміністративного характеру, Візантія в 1453 р. впала.

В загальному підсумку процеси в оподаткуванні протягом римської й візантійської епох мали *низхідний характер*, поступово з фіскальної сторони наближали державність до краху. Тим часом, поки на Візантію насадили сусідні народи, поки вони шматували її територію, а вона, стікаючи кров'ю і виснажуючи ресурси, відбивалася від них на всі боки і, врешті решт, зійшла з історичної арени, в Західній Європі йшли процеси формування національних держав, визрівали передумови перших буржуазно-демократичних перетворень.

2.2. СЕРЕДНЬОВІЧНА ДОБА В ОПОДАТКУВАННІ

Після загибелі Риму Західна Європа поринула в морок Середньовіччя. Атмосферу перших темних феодальних часів виразно передає англійський історик Норман Дейвіс: «У давні віки в Альпах села, притулившись до неприступних скель, були захищені від бандитів, загарбників і збирачів податків»¹⁶¹. Явища оподаткування в період раннього Середньовіччя нечисленні й на початках неоригінальні. Пізніше окремої згадки заслуговує безумовно визначна подія – Велика хартія вільностей (1215 р.), що на приклад усій Європі започаткувала в Англії порядок, згідно якого король був повноважний витратити кошти, але лише парламент мав право запроваджувати податки.

В епоху Середньовіччя доктрини християнства безроздільно домінували над умами європейської людності, в тому числі і стосовно фіскальної сфери. Довгий час будь-які знання ув'язували з догматикою богослов'я, фінансово-господарську практику виправдовували або засуджували, посилаючись на Біблію. Тому не дивно, що в середньовічній Західній Європі фіск взяв на озброєння біблійну десятину. Спочатку десятину виконувала приписану їй Святим Письмом роль добровільної пожертви на користь церкви: «Разве вы не знаете, что священнодействующие питаются от святилища? что служащие жертвеннику берут долю от жертвенника?» [Первое послание к коринфянам святого апостола Павла 9: 13], – запитував апостол Павло.

Згідно канонічного церковного права, сплату десятину трактували як священний обряд і добровільний фіскальний обов'язок християнської совісті, що було визнано на Турському соборі в 567 р. Невдовзі Маконський собор (585 р.) зобов'язав сплачувати десятину під загрозою анафемі (відлучення від церкви). В 779 р. король Франкської держави Карл Великий (742–814) перетворив десятину в повинність, яку накладали в силу державного закону під страхом покарання. Цим було започатковане формування незалежної від церкви світської фіскальної системи, хоч релікти такої залежності зберігалися ще довго і навіть дійшли до наших днів (наприклад, церковний податок у Німеччині).

Одержані від десятини кошти призначалися на церковно-функціональні (будівництво і оздоблення церков, утримання духовенства)

¹⁶¹ Дейвіс Н. Европа: История / Норман Дейвис: Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. – С. 75.

та благодійницькі цілі (матеріальну допомогу бідним, прочанам і богомольцям). За економічним походженням десятина ділилася на три види: земельну або велику, яка справлялася з щорічних урожаїв; змішану або середню від продуктів землі (скот, молоко, сир, шерсть і т.п.); індивідуальну або малу в залежності від промислів і професійних доходів платників. Податковим імунітетом користувалися монахи і взагалі духовенство, власники необроблюваних земель, відлучені від церкви, особи, звільнені від сплати десятини римським папою¹⁶². З огляду на порівняно незначні винятки, десятиною була охоплена більша частина середньовічного суспільства, оподатковувалася практично вся господарська діяльність.

У фінансово-адміністративному відношенні збір десятини спочатку покладався на єпископів і абатів, пізніше був переданий приходським священикам або перейшов до світської знаті. Остання в такій мірі «відстібувала» від десятини на свою користь, що Третій Латеранський собор (1179 р.) заборонив передавати адміністрування десятини в руки мирян без спеціального дозволу папи. На десятину претендували всі впливові стани середньовічного суспільства: римські папи і національний клір, монархи і феодалі. На ґрунті дільби доходів виникали серйозні конфлікти між духовенством і світською владою. Яскравим прикладом таких зіткнень може служити описана у фундаментальній праці «История реформации в Польше» (1883 р.) видатним українським істориком-медієвістом М. М. Любичем (1855 – репресований між 1933 і 1938 рр.) вікова боротьба за десятину між шляхтою і католицьким духовенством.

Колоритна сторінка в історію податків вписана так званою *саладіною десятиною* – цільовим податком, запровадженим з ініціативи римського папи у західноєвропейських країнах для фінансування третього хрестового походу (1189–1192 рр.). Податок був названий за іменем вождя мусульманського опору проти хрестоносців Саладіна (1137–1193). Податок накладався на тих, хто не приймав участі у поході, а хрестоносцям було дароване звільнення від усіх податків і відстрочка уплати боргів. У результаті, як зазначають деякі історики, таких великих армій для походу на Схід Європа ще не бачила. Щоправда, ентузіазм швидко ущух і надалі про податки, збуджені почуттям релігійного натхнення, нічого невідомо.

¹⁶² Tithes: Catholic Encyclopedia. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newadvent.org/cathen/14741b.htm>

У власне церковному середовищі, тобто не торкаючись мирян, обмеженого поширення набув *подушний податок* (*poll tax*). Так, у XIV ст. в єпархії Лінкольн в Англії з духовенства брали подушний податок за тринадцяти розрядною шкалою ставок, диференційованих у залежності від клерикального рангу платника та величини його доходу.

Крім десятини, подушного, доходів від земельних угідь, середньовічна церква одержувала значні доходи від торгівлі *індульгенціями* – виписаними від імені римського папи відпущеннями гріхів за гроші. Вперше в Європі про індульгенції почули від папи Олександра II (1061–1073). Православний Константинопольський собор (1838 р.) дав таке визначення індульгенції: «Ужасное и неслыханное злоупотребление, происходящее от дерзости, по которой епископы Рима святейшие, священнейшие и страшные предметы Христовой веры используют как средство добывания денег»¹⁶³. Утім, і західні автори визнавали, що з самого початку індульгенції виконували роль джерела доходів. Небезпідставно середньовічна католицька церква мала репутацію «священного тресту», «церковно-економічної фірми».

У світлі сучасних економічних уявлень індульгенцію можна кваліфікувати як підпорядкування духовної сфери набожних грішників заходам ринкової грошової економіки. Адже в духовному житті людини індульгенція виконувала ту саму функцію, котру гроші мали в господарській діяльності. З цього боку торгівля індульгенціями – свого роду вдалий бізнес-проект римсько-католицької церкви.

У силу претензій римських пап на світську владу, корисливих інтересів церкви, а з боку віруючих по причині можливості легкого прощення гріхів, продаж індульгенцій набув настільки масового характеру, що по суті перетворився в *податок на християн*. Папа Лев X (1513–1521) віддав торгівлю індульгенціями на відкуп, чим ще більш посилив зловживання. Побири Риму особливо в Німеччині, Англії, Шотландії, Швейцарії, Скандинавських країнах стимулювали свого роду *фіскальний націоналізм*, котрий і став одним із головних приводів для Реформації, розпочатої Мартином Лютером (1483–1546). Скасував продаж індульгенцій папа Пій V (1566–1572), відомий також тим, що намагався заборонити королям накладати нові податки без дозволу римського папи.

¹⁶³ Говорун С. Индульгенции в истории Греческой церкви. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://krotov.info/history/11/1/govorun_05.htm

У єпархіях православної церкви на території України та Росії індульгенції під назвою *дозвільних грамот* (*разрешительных грамот*) одержали дуже обмежене поширення в XVII ст. На Русь їх привозили і продавали за гроші ємісари східних патріархів (Константинопольського, Єрусалимського). Продаж індульгенцій більше і довше практикувався Грецькою православною церквою, котра в деякій мірі піддалася, за висловом Г. В. Флоровського (1893–1979), «західній метаморфозі».

З часом фіскальні прерогативи все більше переходять до держави. Тут не обійшлося без ідейної критики церковних зазіхань на оподаткування. Так, англійський релігійний філософ, теологічний предтеча Реформації Джон Вікліф (1330–1384) виступив із протестом проти претензій римського папи на церковну десятину. Вчинок Вікліфа тим привертає увагу, що його аргументи й сьогодні виглядають логічно й етично виправданими, демонструють дивовижну спадкоємність ідей у віках. За Вікліфом, в основі влади знаходиться здатність держави служити людям, забезпечувати потрібні їм блага, надавати необхідні послуги. Звідси – право держави справляти податки. Оскільки папа не робив ніяких послуг англійському королівству і навіть підтримував його ворогів, то в нього не було ніяких моральних підстав претендувати на податкові платежі на користь Святого престолу. Тому парламент мав повне, етично, економічно й політично мотивоване, право відмовитись від фіскальних зобов'язань перед папським Римом. Ідея взаємної обумовленості оподаткування і послуг із боку держави актуальна донині, саме ця ідея знаходиться в концептуальній основі сучасних теорій суспільних благ та суспільного вибору.

Загальне уявлення про середньовічні податки у Західній Європі за ознаками порядку їх запровадження та особливостями адміністрування дає Додаток Б.

Вже в епоху пізнього Середньовіччя так звані консенсусні податки приймалися голосуванням, не примусовий характер по суті мали і податки, які сплачувалися в силу звичаю, що, однак, співіснувало з волюнтаристським принципом в оподаткуванні. Одні податки збирали постійно, другі – ситуативно, для покриття конкретних затрат.

Однотипні процеси фінансування державної діяльності комбінованими методами спостерігалися в Середні віки і на початках Нового часу і в Україні, як на тих територіях, що входили до складу Литви, Польщі, Росії, так і на землях, які контролювала Запорозька Січ. Так, ресурси січового скарбу формувалися за рахунок податків (мито, мос-

тове, подимне, десятина та ін.), натуральних та особистих повинностей козачого й не козачого населення, доменів (лісові угіддя, сіножаті, пасовища), регалій (соляна, рибальська, мисливська)¹⁶⁴. Одним словом, в Україні протягом віків розвиток фіскальних інститутів не випадає із загальноєвропейських процесів і тенденцій.

Податки співіснували з неподатковими джерелами державних ресурсів. Так, у середньовічній Німеччині імператор так званої Священної Римської імперії германської нації був обмежений у правах накладати податки на підданих. Натомість монарх фінансував державні функції у приватноправовому порядку, тобто в формі справляння доходів від розсіяних по всій країні власних *доменив* (родових маєтків), а також від *регалій* (монополізованих короною певних видів господарської діяльності). За влучним зауваженням І. Х. Озерова (1869–1942), коли того потребували обставини, вдавалися до фіскальної містифікації, «*чи налог переряживали тогда в регалию*»¹⁶⁵. Практикувалися навіть фіскальні платежі з приводу деяких екстраординарних подій і людських проступків. Так, імператор Фрідріх I Барбаросса (1152–1190) одержував доходи, походження яких мало морально-етичну окраску: стягнення з недостойних осіб, а також від майна осіб, які вступили в кровозмісні шлюби, засуджених і оголошених поза законом¹⁶⁶.

Поступово у країнах Західної Європи пройшов *процес комутації* – переведення платежів неподаткового характеру, особистих трудових, воєнних і натуральних повинностей у податки. Вже в XII ст. в Англії обов'язок воєнної служби для рицарів був переведений у грошовий податок («*scutage*»). З часом податки і митні збори надзвичайно розплодилися. Так, у 1431 р. з судноплавства по Лаурі справляли 130 митних зборів. Пивоварство і гуральництво дозволялось після оплати ліцензій¹⁶⁷, у чому легко побачити, крім суто фіскального інтересу, і деякі мотиви морального характеру.

Наведені приклади засвідчують досить високу фіскальну винахідливість середньовічних економістів. На думку відомого французького історика Фернана Броделя (1902–1985), неможливо винайти нічо-

¹⁶⁴ Андрущенко В. Л. Запорозька Січ як український феномен / В. Л. Андрущенко, В. М. Федосов. – К.: Заповіт, 1995. – С. 99–113.

¹⁶⁵ Озеров И. Х. Основы финансовой науки. Выпуск 1-й. Учение об обыкновенных доходах / И. Х. Озеров. – Издание 5-е. – М.: Типография Г-ва И. Д. Сытина, 1917. – С. 57.

¹⁶⁶ Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Г. Дж. Берман: Пер. с англ. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – С. 454, 456, 459–460.

¹⁶⁷ Берман Г. Дж. Западная традиция права. – С. 289, 323, 347, 432.

го, в тому числі прибуткового податку, що вже не мало прецеденту в якій-небудь італійській республіці¹⁶⁸. В ті часи саме міста були тою фінансово-економічною лабораторією, де формувалося податкове право, особливо стосовно загально-майнового податку, що потребував досить складної технології сукупної оцінки оподаткованого доходу і майна.

З морально-етичного погляду, ганебна сторінка в історії середньовічних податків – *спеціальні податки на євреїв*, тобто податки, які справлялися виключно за етнічною ознакою. В оподаткуванні євреїв понад усе «відзначилися» імператори Священної Римської імперії (існувала тисячу років – з 800 р. по 1806 р.), римські папи, курфюрсти німецьких князівств, баварські королі. І. Х. Озеров відносить податки на євреїв до групи *екстраординарних ресурсів* і цитує з цього приводу одного західноєвропейського автора: «Євреї, як губки, всасували средства в мирное время, а король только брал на себя труд выжимать эти губки, когда они были достаточно пропитаны; эта выжимка и приурочивалась к моментам нужды... Еврей мог быть обобран дочиста»¹⁶⁹. В «Єврейській енциклопедії» наведено довгий і скорботний перелік податків, які справляли з євреїв у країнах Західної Європи. Податки даного виду вийшли з вжитку лише в ХХ ст.! Ще у 1939 р. у гітлерівській Німеччині був запроваджений податок на майно євреїв.

Набір свого роду інструментів фіскальних тортур – перелік двадцяти спеціальних податків на євреїв інколи з навмисне знищальними назвами вартий того, щоб його навести повністю¹⁷⁰: 1. податок на коронацію (coronation tax); 2. податок на одягу (tax on dress); 3. золотий жертвний пфеніг (golden offerpfennig); 4. збір за проводи єврея на той світ (judengeleitgeld); 5. місцевий податок на захист євреїв (landfrieden protection tax); 6. подушний податок, буквально: «подать на череву» (leibzoll); 7. податок на нерухоме майно і будівлі (real estate and building tax); 8. податок на багатих (reichssteuer); 9. королівський і папський податок на захист євреїв (royal and papal protection tax); 10. податок на послуги (servitium); 11. десятий пфеніг (tenth pfennig); 12. третій пфеніг (third pfennig). Навіть на фоні загалом тяжких се-

¹⁶⁸ Бродель Ф. Время мира / Фернан Бродель: Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1992. – С. 87.

¹⁶⁹ Озеров И. Х. Основы финансовой науки. Выпуск 1-й. Учение об обыкновенных доходах / И. Х. Озеров. – Издание 5-е. – М.: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1917. – С. 58.

¹⁷⁰ Taxation – Jewish Encyclopedia. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/14274-taxation>

редньовічних податків наведений перелік справляє гнітюче враження. До того ж, крім названих регулярних податків, періодично стягувалися разові податки.

Великий пласт фінансово-економічної думки пов'язаний з світоглядною системою християнства. Згідно християнської віри держава, державна влада з її фіскальними вимогами – людські установа, про що сказано в уже згаданому нами повчальному вислові Спасителя: «Отдавайте кесарево кесарю, а Божие Богу», звідки випливає й ідеологія послуху перед властями і фіском. Згідно вчення середньовічного богослова і вченого-схоласта Фоми Аквінського (1225–1274) влада держави порівняна з владою Бога, хоч суперечливим чином у теократичній доктрині Аквінського немає розуміння ні індивідуальних, ні національних інтересів. Але концептуально важливо, що церковна доктрина ставила ринкові відносини, податки і державні позики в морально-етичний контекст. Наприклад, Егідій Колонна (1247–1316) засуджував проценти за кредит як плату за час – благо, дароване людям Богом.

Під кінець Середньовіччя в зв'язку з церковною реформацією поширилися погляди на оподаткування відповідні протестантській етиці. Мартин Лютер надавав податкам значення необхідної фіскальної умови, за якої держава здатна творити добро, закликав світських володарів не розкошувати, а витратити кошти з суспільною користю. Схожу позицію займав і Жан Кальвін (Calvin, 1509–1564), але з властивим йому ригоризмом наполягав на церковному контролі над державними фінансами. Через два століття засновник методистської секти Джон Веслі (Wesley, 1703–1791) критикував податкову політику англійського уряду під кутом зору її впливу на економічну ефективність та відповідність засадам соціальної справедливості.

Погляди загалом гуманістичного характеру на етичні проблеми оподаткування мали також католицькі й мусульманські богослови.

Звільнення від догматичних оков теології тим більш розкрило перед наукою нові можливості й нові теми осмислення фінансово-економічних явищ. Так, є згадки, що німецький гуманіст і філософ Ніколай Кузанський (1401–1464) підтримував ідею прибуткового податку, а знаменитий флорентійський політолог Нікколо Макиавеллі (1469–1527) – загально-майнового податку. Італійський гуманіст Маттео Пальмієрі (1406–1475) інтерпретував природу податків майже по-сучасному, – як плату державі за безпеку і допомогу людям. Ви-

щим досягненням пізньої середньовічної думки на тему державних фінансів, вважають твори італійського письменника-мораліста Діомеда Карафа (Carafa, 1407–1487), написаних, коли вже наступила епоха Відродження, у жанрі повчальних порад урядовим адміністраторам.

Поглядам Карафа однаково високу оцінку дають історик економічного аналізу Йозеф Шумпетер (1883–1950) і засновник школи лібертаріанізму (libertarianism) Мюррей Ротбард (1926–1995), небезпідставно вважаючи Карафу першим представником меркантилізму¹⁷¹. Карафа вже дивився на проблеми державних фінансів у ракурсах практичної фінансової політики, економічних інтересів і свобод платників: державний бюджет має бути збалансованим, примусові позики з боку уряду рівнозначні грабунку чи злодійству. Податки слід установити по справедливості й на помірному рівні, аби не стримувати працелюбність людей, не витіснять капіталів із країни, дати спокій бізнесу. Карафа закликав субсидувати національне виробництво і комерцію, підтримувати добробут. Він уникав позитивного аналізу нормальних ринкових процесів, його інтересували лише нормативні проблеми менеджменту й вдосконалення функціонування фінансово-економічної системи.

Як доводить Шумпетер, середньовічні релігійні схоластики вже розуміли доктринальне значення вчення про суспільне благо. Вони вже задумувалися над природою взаємин між громадянами та державою, ставили на цій основі питання про етику оподаткування в широкому розумінні цього терміну – «коли і які податки мають бути законним чином запроваджені, ким і на кого, для якої мети і в якій мірі»¹⁷². З занепадом феодалізму, розвитком міст і ринкових відносин вплив теології на фінансову наукову думку практично сходе нанівець.

Загалом, середньовічні мислителі підготували інтелектуальне підґрунтя, на якому розвинулась фінансова думка Нового часу та послідовуючих епох. З огляду на історію ідей і подій в оподаткуванні, не можна не помітити дивовижний консерватизм ідей, а також ротацію впродовж віків фактично незмінних проблем. За переконанням Жака Неккера (1732–1804), уславленого міністра фінансів Франції: «Заметим однажды навсегда, что в области финансов открытия

¹⁷¹ Schumpeter J. A. History of Economic Analysis. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epubud.com/read.php?g=6H6Z3EUD&p=20> Rothbard M. N. Absolutist Thought in Italy. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lewrockwell.com/rothbard/rothbard220.html>

¹⁷² Schumpeter J. A. History of Economic Analysis / J. A. Schumpeter. – London: George Allen & Unwin, 1955. – P. 97.

невозможны. Новые великие идеи по части финансов суть одна лишь пустая мечта»¹⁷³. Практично фігурують одні і ті ж теми та проблеми, але в різних історичних обставинах і соціально-економічних умовах, на різних рівнях суспільного досвіду й теоретичної розробки.

За нашим переконанням, саме гуманістична традиція створила такі передумови, що великі суспільно-національні потрясіння – Англійська (XVII ст.), Американська і Французька (XVIII ст.) революції – носили суто соціально-політичний характер і майже не руйнували потенціал реальної економіки. На Заході ворогуючі політичні сили рано і щасливим чином зрозуміли довготермінові економічні вигоди взаємної толерантності, ротації політичних сил при владі, компромісу інтересів.

В епоху буржуазно-демократичних перетворень оживилися водночас ідеалістичні й прагматичні уявлення про податки, як про платежі, підпорядковані внутрішньо усвідомленому переконанню платників щодо необхідності й користі платити податки. Щоправда, дійсність постійно вимушує ковтати гірку пілюлю, коли приходиться платити проти волі чи під примусом. Зрештою, відштовхуючись ще від релігійних ідеалів, сформувалася сучасна система добровільної по формі сплати податків, але під постійною загрозою застосування силового примусу.

Таким чином, історична епоха, протягом якої податки виконували функцію, обмежену їх фіскальним призначенням, тривала декілька тисяч років – від появи перших держав до перших буржуазних революцій. При збереженні фіскального значення податків кардинальні зміни в податкових системах західних держав відбуваються у зв'язку з підпорядкуванням податків буржуазно-демократичним цінностям правової культури, а також раціональним принципам і технологіям оподаткування, пристосованим для вирішення задач економічної та соціальної політики.

На нашу думку, кращу, хоч на перший погляд парадоксальну, підсумкову оцінку впливу податків на події світової історії дав корифей дожовтневої російської фінансової науки І. Х. Озеров (1869–1942): «Рассматривая средневековые налоги, мы попадаем как бы в музей орудий, которыми пытались людей; но, вместе с тем, налоги же принесли людям и свободу: разве политический строй Англии не вырос

¹⁷³ Цит. по: Шилль И. Современная теория финансов и ее влияние на финансовую администрацию в западноевропейских государствах. – СПб., 1860. – С. 74.

на почве боротьби против произвольных налогов, разве свободная жизнь Северной Америки не была вскормлена английским произволом в сфере обложения, а во Франции разве не налоговый гнет и финансовые неурядицы внесли в головы французского населения идеи свободы? Налог – это закоренелый смутьян, проникнутый мятежным духом подстрекателя, источник свободы, но и орудие пытки»¹⁷⁴. Краше не скажеш.

В загальному підсумку процеси в оподаткуванні протягом середньовічної епохи мали *висхідний характер*, поступово наближали не до краху, як у Римі та пізніше у Візантії, а вели до рятівних для економіки і державних фінансів буржуазно-демократичних перетворень.

Середньовіччя в Західній Європі завершилися під кінець XV ст. декількома важливими, неминущими змінами систем оподаткування:

- відбувається перехід від канонічного церковного до світського фінансового права; здійснюється поступова секуляризація податкових систем, церква, зокрема Римський Престол, втрачає контроль над фінансами національних держав; в Англії, Голландії, Шотландії, Швеції, значній частині території Німеччини оподаткування підпадає під вплив протестантської етики, монархічно-абсолютистський контроль над податковими системами поступово виходить із вжитку;
- від Середньовіччя у спадщину Новому і Новітньому часові перейшла сформульована у Великій хартії вільностей (Англія, 1215 р.) демократично-правова доктрина обмеження доступу голови держави до розпорядження державними фінансами. Буржуазні революції довершують справу передачі парламентам виключних прав на перше й останнє слово в питаннях оподаткування;
- відбувається остаточний перехід від натуральних до грошових податків, більш зручних у фіскально-адміністративному плані, мобільних та ефективних з народногосподарських міркувань;
- морально-етичним аспектам і критеріям оподаткування відводиться важливе постійно зростаюче значення у науково-теоретичних трактатах, програмах політичних партій і суспільних рухів, парламентських дебатах.

¹⁷⁴ Озеров И. Х. Основы финансовой науки. Выпуск 1-й. Учение об обыкновенных доходах / И. Х. Озеров. – Издание 5-е. – М.: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1917. – С. 41–42.

3. ФІСКАЛЬНИЙ ФЕРМЕНТ СУСПІЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Принаймні з часів перших наукових шкіл камералістів і фізіократів теоретичне осмислення супроводить розвиток оподаткування. Вчені трактати то передують реаліям і змінам у фіскальній сфері, то сліднують за ними, служать їм інтелектуальною підтримкою. Довгі віки практичний інтерес до податків відтісняв від них інтерес теоретичний. Тому пов'язані з оподаткуванням ідеї й події до певної міри допускають відокремлений розгляд, але в сукупності їх роль в історії держав і народів важко переоцінити.

Винесений у назву підрозділу термін «ремінісценція» означає відгомін минулих подій, людських борін і досягнень, у даному контексті – тих із них, котрі якнайбільше спряли розвитку морально-етичних засад оподаткування.

3.1. ПОДІЇ ТА ПРОЕКТИ

Серед західних дослідників не рідкість переконання, що протест, конфлікт, опозиція існуючим порядкам – важлива, порою вирішальна рушійна сила перетворень у сфері оподаткування. Так, у написаній американським публіцистом Чарльзом Адамсом (Adams), колишнім прокурором з податкових справ (tax attorney), низці робіт історія оподаткування, починаючи з біблійних часів, – це історія опору домаганням фіску, в тому числі шляхом ухилення та обману. Але він же впевнений, що завдяки повстанню проти безчесних і ненависних податків США зобов'язані своєю свободою й державністю. Зрештою Адамс приходиться висновку, що в становленні цивілізації податки в однаковій мірі відіграли роль і добра, і зла¹⁷⁵.

В «Світовій історії податкових бунтів»¹⁷⁶ американця Бурга (Burg) охоплено чотирьохтисячну історію протестних рухів, революцій і навіть війн, спонуканих обтяжливими податками, жорстокими методами їх справляння, численними зловживаннями з боку нечесної, негуман-

¹⁷⁵ Adams C. W. For Good and Evil: The Impact of Taxes on the Course of Civilization / Charles W. Adams. – Second Edition. – New York: Madison Books, 2001. – 568 p.

¹⁷⁶ Burg D. F. A World History of Tax Rebellions: An Encyclopedia of Tax Rebels, Revolts, and Riots from Antiquity to the Present / David F. Burg. – New York: Routledge, 2003. – XXXIV, 502 p.

ної, корумпованої фіскальної адміністрації. Автор налічує більш, ніж 150 таких подій, кількість яких із століття в століття зростала. В ХХ ст. їх налічується 75. Завжди і всюди першопричини цих протестних дій мали соціально-економічне походження, корінилися в несправедливостях оподаткування.

Для українського і російського народів одною з форм опору податкам була *козаччина*. Походження козацтва можна пояснити стремлінням ухилитися від податків, уникнути економічного гноблення взагалі. Адже позбавитися поземельного й подушного податків для активних і волелюбних елементів населення в XVI–XVIII ст. можна було втечею на окраїни – на Запорожжя, на Дон, у Сибір.

З історії податкових бунтів розглянемо декілька яскравих епізодів.

Якщо взяти за момент відліку події, описані в священній книзі християн та іудеїв – Біблії, то перше антифіскальне повстання відбулося в Х ст. до н. е. за царя Ізраїлю Ровоама. Його батько, знаменитий цар Соломон наклав на народ тяжкі податки, а Ровоам відмовився їх послабити та ще й пригрозив: «Я увеличу иго ваше» (Третья книга Царств 12: 14). У результаті стався заколот з вбивством «начальника над собиранием даней» (Вторая книга Паралипоменон 10: 18), а єдина держава розпалася на два царства: Ізраїльське та Іудейське. Так був покараний непрозорливий цар, бунт проти податкової політики якого відбувся за підтримки самого Бога (Третья книга Царств 12: 24).

На початках християнської епохи Римську імперію роздирали соціально-економічні суперечності, посилені національним і релігійним гнітом підневільних народів. У першому столітті в Палестині спалахнуло повстання *зелотів* – учасників релігійно-політичного руху єврейського народу за незалежність від Риму. Безпосереднім поштовхом до повстання став перепис населення в 7 р. н. е. з метою установа податку. В програму зелотів, крім іншого, входив девіз: «Немає податків, крім храмової податі». Повстання придушили, однак зелоти зберегли свій вплив, стали фанатичними учасниками низки так званих іудейських війн проти римлян. Зрештою в 70 р. Єрусалим й іудейський храм було зруйновано. Податок, який сплачували в храмову скарбницю, імператор Віспасіан (69–79 рр.) перетворив у *податок на євреїв (fiscus judaicus)* на користь храму Юпітера.

Саме до років протиборства партії зелотів із Римом відноситься відомий євангельський епізод, коли фарисеї звинувачували Спасителя в підбурюванні народу не платити податків. «Мы нашли, что Он разв-

рашает народ наш и запрещает давать подать кесарю, называя себя Христом Царем» (Евангелие от Луки 23: 2). Щоправда, римський прокуратор Пілат не знайшов такої вини, а сам Ісус не дав себе оговорити, що описав євангеліст Марк (Евангелие от Марка 12: 14–17) у вже згаданому нами епізоді про динарій кесаря.

Із подій епохи Середньовіччя ми б виділили інспіроване запровадженням подушного (поголовного) податку повстання (1381 р.) в Англії під проводом Уота Тайлера (Wat Tyler, 1341–1381). Податок був однаковим для бідних і багатих і вже в силу цього несправедливим. Справляння податку король віддав на відкуп іноземним лихварям, котрі стягували платежі з крайньою жорстокістю. Крім того, облік платників (осіб по досягненню 15-ти річного віку) провадився в принизливій для людської гідності формі. Повсталі спалили кадастрові книги, лютували проти відкупників податків, духовенства і дворян. Серед селян народні проповідники поширювали наївні егалітаристські ідеї: «Коли Адам орав, а Єва пряла, хто був дворянином?»¹⁷⁷ Поразка повстання Тайлера не применшує його ролі у розкладі феодалізму.

За доби Нового часу привертає увагу громадянська війна у Франції (1648–1652 рр.), так звана Фронда. Безпосереднім приводом до Фронди став непопулярний майновий податок на будинки, що викликало незадоволення всіх верств суспільства, в тому числі феодальної знаті.

Пам'ятний епізод в історії англійського народу – запровадження в 1635 р. з волі короля податку на морські перевезення під назвою *корабельні гроші (ship money)*. Для нації мореплавців і комерсантів, для острівної країни з активним судноплаством і розвинутою морською торгівлею такий податок дуже шкодив економіці. Не менш важлива політична складова цього акту.

Справа в тому, що згідно Великої хартії вільностей (Magna Charta), прийнятої в 1215 р., податок не може бути установлений без згоди парламенту. Вперше сам король був зв'язаний законом, – відмічав видатний державний діяч, історик і письменник Уїнстон Черчилль (1874–1965). Основоположна ідея верховенства закону була звеличена цим документом і «превращена в национальную доктрину»¹⁷⁸. В силу прийнятого у Британії *прецедентного права* положення Великої хартії ніколи не втрачали юридичної сили. Тому нелегітимний податок,

¹⁷⁷ Дейвис Н. Европа: История / Норман Дейвис: Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. – С. 432.

¹⁷⁸ Черчилль У. С. Рождение Британии: Пер. с англ. – Смоленск: Русич, 2005. – С. 265.

встановлений у XVII ст. від імені короля, викликав протест. Депутат парламенту Джон Гампден (Hampden, 1595–1643) демонстративно відмовився заплатити цей податок і очолив опозицію проти короля. Наростання конфлікту вилилось у громадянську війну і революцію.

Зрештою король Карл I Стюарт (правив 1625–1649 рр.) поплатився головою за спробу ввести податок в обхід парламенту. Гампден воював проти короля у складі парламентської армії. Загинув у бою, на місці його смерті споруджено пам'ятник.

Так відмова сплатити податок в сумі 20 шилінгів послужила прологом Англійської буржуазної революції XVII ст. У результаті корона остаточно втратила контроль над державними фінансами, що було закріплено в «Біллі про права» (1689 р.). У «Біллі» є пункт, що лише по королівській волі, без згоди парламенту «не вправі вимагати ні надмірних податків, ні накладати непомірні штрафи, ні призначати надто суворі покарання»¹⁷⁹. Згодом досвід Британії – «матері парламентів» – у податковій правотворчості набув світового визнання.

Через 350 років у Гампдена знайшовся послідовник. У 1991 р. депутат парламенту Теренс Філдс (Fields, 1937–2008) у знак протесту проти місцевого податку подушного типу (poll tax) відмовився сплатити 373 ф. ст. За непокору закону був ув'язнений на 60 днів і виключений із лейбористської партії з формулюванням: «Законодавці не можуть бути законопорушниками».

Мова йде про установлений у 1900 р. урядом Маргарет Тетчер так званий громадський збір (community charge). Даний податок не диференціювався в залежності від майнового стану платників. Тому податок спричинив сильне суспільне незадоволення, навіть викликав безпорядки, і був замінений у 1993 р. місцевим майновим податком.

Величні події XVIII ст. – Війна за незалежність США і Велика французька революція – також не обійшлися без пов'язаних з податками інцидентів і подій, що послужили стартом для історичних звершень, які вийшли далеко за межі власне оподаткування, історії державних фінансів.

Так, 16 грудня 1773 р. трапилася знаменита подія, котра увійшла в американську історію під назвою *Бостонського чаювання* (*Boston Tea Party*). Їй судилося стати прелюдією до відокремлення англійських колоній у Північній Америці від метрополії. Обурені підви-

¹⁷⁹ Bill of Rights. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://avalon.law.yale.edu/17th_century/england.asp

щенням мита на чай (stamp duty), запровадженого урядом у Лондоні, колоністи напали в гавані м. Бостон на кораблі з вантажем чаю і викинули у воду 342 тюки¹⁸⁰. Британські власті відповіли репресіями, почалося гостре протистояння, що переросло у воєнні дії. Зрозуміло, що даний інцидент послужив лише приводом до збудження волелюбних настроїв, котрі вже існували в умах і серцях американців. Це той самий випадок, про який кажуть, що із іскри розгорілося полум'я, – у даному разі Війна за незалежність (1775–1783 рр.).

У кого є інтерес до подробиць цієї події, можна звернутися до споминів Джорджа Хев'юза (Hewes, 1742–1840) – учасника «*чаювання на солоній воді*» («*saltwater tea*»)¹⁸¹. Пошукова система Google навіть перекладе текст на українську мову.

У той історичний момент до американських колоністів і не лише до них прийшло усвідомлення, що згідно демократично-правового порядку податки не можуть бути установлені без згоди самих платників, вираженої ними самими чи їхніми представниками. Процедури запровадження податків мають бути такими, аби не провокувати безпорядків і бунтів. З тих пір був засвоєний урок, що негативне ставлення населення до податкової системи небезпечно для уряду, котрий її установив. Під морально-етичним кутом зору прогресивний податок на доходи взагалі несумісний з недемократичним політичним режимом, неможливий без підтримки з боку громадян-платників.

У сучасних США Бостонське чаювання нагадало про себе реінкарнацією в формі популістсько-політичного руху опозиції проти фінансової політики президента Барака Обами. Одержавши назву від знаменитого епізоду американської історії, «*чайники*» (*Tea Party Movement*) діють по всій країні, зорганізувавшись у 2010 р. у *Національну федерацію любителів чаювання* (*National Tea Party Federation*). Колективними членами федерації є 85 різних організацій, які об'єднують більше одного мільйона осіб. Лідери руху проголосили мету діяльності – фіскальна відповідальність уряду відповідно принципу: «нижчі податки, менші видатки»; скорочення державного боргу; обмеження конституційними нормами державного втручання в економіку; прийняття поправки до Конституції про обов'язкову без-

¹⁸⁰ Boston Tea Party. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.u-s-history.com/pages/h646.html>

¹⁸¹ Account of the Boston Tea Party. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ahp.gatech.edu/tea_party_account_1773.html

дефіцитність федерального бюджету; забезпечення повного простору вільним ринкам. Тим самим рух «чайників» перетворився в серйозний фактор внутрішньої політики.

Цілу епоху в історії оподаткування відкрила Велика французька революція (1789–1793 рр.). Вона вела людей на демократичні й соціальні перетворення під знаменитим гаслом «Liberte, Egalite, Fraternite» («Свобода, Рівність, Братерство»). Є дотепна перифраза цього закликів – «Liberte, Egalite, Fiscalite» («Свобода, Рівність, Фіскальність»), в якій вдало підкреслено органічну єдність свободи, рівності, необхідності й легітимності оподаткування. Завдяки революції було встановлено рівність усіх громадян перед фіском; скасовано податкові імунітети й церковну десятину; податки проголошено почесним громадянським обов'язком; оголошено «ворогами народу» відкупників податків, котрі переобтяжували платників й одночасно обкрадали державу. Замість – «ворогами народу» революціонери найперше оголосили не вбивць і бандитів, а тих, хто не відповідав народним уявленням про справедливість в оподаткуванні.

Водночас із прогресивними перетвореннями революція показала і своє криваве обличчя, – відкупників податків стратили, у провінції податки збирали в супроводі мобільної гільйотини!

Погляди революціонерів не були позбавлені наївного романтизму. Відомий французький економіст Фредерік Бастіа (1801–1850) так висміював сподівання монтаньярів – групи романтичних ультра-демократичних депутатів Національного конвенту (парламенту): «Монтаньяри помышляют еще и о том, чтобы “налог потерял притеснительный характер и был только делом братства”». «Силы небесные! Я знал, что теперь в моде всюду совать братство, но я и не подозревал, что его можно поставить в заголовке окладного листа сборщика податей»¹⁸².

З більш сучасних подій, що мали далекосяжні політичні наслідки, виділимо організований у 1930 р. лідером національно-визвольного руху Індії Махатмою Ганді (1869–1948) масовий марш (так званий *соляний похід*) у знак протесту проти встановленої колоніальними властями фіскальної монополії на сіль. Ця акція піднімала народ на боротьбу проти британського колоніалізму.

Гучний резонанс викликав *податковий бунт (tax revolt)* у США. Ця подія сколихнула суспільство і наукову громадськість, ввійшла

¹⁸² Сэй Ж. -Б., Бастиа Ф. Трактат по политической экономии / Жан-Батист Сэй; Экономические софизмы. Экономические гармонии / Фредерик Бастиа. – М.: Дело, 2000. – С. 130.

в підручники державних фінансів. Опираючись на масові протести платників податків, бунт розпочався в Каліфорнії, його очолила група з 13 економістів, політиків, суспільних діячів. У своїй програмі «Народна ініціатива по обмеженню майнового податку», більше відомій як «Пропозиція тринадцяти», вони поставили за мету домогтися встановлення ліміту ставки податку на нерухомість не вище 1% ринкової вартості майна. У 1978 р. цю норму внесли в конституцію штату в формі поправки («Jarvis-Gann Amendment»), правомочність якої було підтверджено Верховним судом США в 1992 р.

На момент 30-ти річного «ювілею» податкового бунту в 2008 р. прикладу Каліфорнії наслідували 10 штатів, у тому числі Техас і Мічиган. Ще десять лібералізували оподаткування нерухомості в інших формах, без внесення змін у конституції. Так що далеко не всі штати підтримали фіскальних інсургентів. Не всюди вигоди платників переважили негативні наслідки більш широкого фінансово-економічного характеру. Адже податкова реформа такого роду призвела до звуження фінансових ресурсів штатів і, відповідно, до посилення дефіцитності бюджетів, викликала небажані процеси на ринку нерухомості, засвідчила радикалізацію податкової справи.

Сплески антиподаткових настроїв на початку XXI ст. навіть частішали.

Так, у США один із резидентів Федерального округу Колумбія закликав не платити федеральні податки на тій підставі, що в Конгресі США немає представника від даного округу. Майже скандальних форм набув опір оподаткуванню з боку людей нетрадиційної сексуальної орієнтації в тих штатах, де власті не визнають одностатевих шлюбів. У штаті Пенсільванія після 10%-го підвищення місцевих податків платники розпочали компанію протидії під звуки пісні «Візьміть цей податок і подавіться ним».

У Великій Британії наростає протест проти збільшення місцевого податку (council tax) на 30%, деякого із особливо агресивних протестантів навіть ув'язнили. В 2010 р. бізнесмени міста Ковентрі відмовилися платити місцевий податок і виграли справу в суді.

В Ірландії податковий конфлікт розгорівся навколо прибирання сміття. В Новій Зеландії запровадили податок на велику рогату худобу під приводом захисту довкілля від забруднення. Фермери пригрозили несплатою й демонстративно надіслали міністрам посилки з кізком. В Іспанії власті одного із муніципалітетів відключили воду у відпо-

відь на оголошення податкового страйку домовласниками. І т.д. Подібні приклади легко продовжити, з плином часу множаться все нові й нові епізоди такого роду.

Отже, спричинені оподаткуванням події залишили не лише незгладимі сліди в історії різних епох, держав і народів. Навколо податків достатньо в'ється і серйозних, і порівняно незначних, постійно виникаючих, скороминущих ситуацій конфліктного характеру. Що об'єднує ці різнозначні, різнопланові, різномасштабні події та епізоди?

Учасники і грандіозних історичних звершень, і повсякденних турбот залишаються однаковими в розумінні власного само інтересу, досягання на який завжди і всюди сприймається болісно. Ніякі логічні доводи, економічні аргументи, пафосні заклики не можуть до кінця заглушити в людині почуття, що податок – зазіхання зі сторони на право власності, спосіб привласнення державою приватних ресурсів. Не завжди подібні настрої доходять до ступеня войовничого фіскального аморалізму, адже в кращому випадку відразу до податків прикриває громадянська свідомість, виховання, цивілізованість.

Разом із тим часом анти фіскальні нападки набувають фантазмагоричного характеру. Наряду з серйозними і виправданими протестами навіть на просвіченому Заході достатньо гостро стоять питання непрофесіоналізму, наївності, спрощеності, навіть глупства у поглядах на оподаткування однаково такими ж поверхнево-неуцькими, як і цинічними.

Прикладом можуть служити погляди американського радикала Фредеріка Манна. Через форум «Економічний бунтар» в Інтернеті Манн популяризує абсолютно нереальні, перебільшено й виключно негативні оцінки оподаткування як зловредної системи економічного насильства над Америкою¹⁸³. За інвективами Мана, запровадивши податки, всі цивілізації, зрештою, «заоподатковували» себе до смерті; податок – крадіжка, легалізований грабіж власності і плодів праці, державний рекет; оподаткування призводить до паразитування одних людей за рахунок інших; збирачі податків – лицеміри, які маскують свої дії пишномовними розглагольствуваннями про громадянський обов'язок платників; функціонери податкових органів виродилися в згуртовану, порочну і корумповану корпорацію і т.д. і т.п.

Повну абсурдність подібних звинувачень і нападок хіба що можна порівняти з агресивними протестами і заворушеннями так званих *люд-*

¹⁸³ Mann F. The Economic Rape of America. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.buildfreedom.com/tl/rapecon.shtml>

дитів проти використання машин у промисловому виробництві в Англії на початку XIX ст. На жаль, екстремістські погляди на податки підхоплюють нерозбірливі журналісти, розділяє дехто з економістів і публіцистів, до певної міри вони поширені серед платників податків не лише на Заході, але й в Україні.

Переломні моменти в історії податкових систем – установлення не просто нових податків, а *податків нового типу*. До таких подій призводить увесь хід соціально-економічного розвитку: зміни економічної бази податків і суспільно-політичних умов; поява нових ідейних й нормативно-етичних уявлень; модернізація фіскальних технологій та адміністративних інститутів. Наприклад, до моменту визрівання необхідних умов спроби оподаткування доходів були передчасними подібно до безрезультатного відкриття Америки вікінгами. Прийшов час і відбулися знакові події: запровадження прибуткових податків (income taxes) у Великій Британії (1842 р.) і США (1913 р.), універсального акцизу (Umsatzsteuer) в Німеччині (1916 р.), котрі мають ознаки фіскальних революцій, оскільки дали старт глобальному поширенню податків цих типів. Подібним чином слід оцінити і введення податку на додану вартість (taxe sur la valeur ajoutée) у Франції (1954 р.), звідки він розповсюдився по всій планеті.

«Много толков вызвал в Германии проект налога на всю сумму товарного оборота (Warenumsatzsteuer), обсуждающийся сейчас печатью... Неизвестно, какова будет его судьба, но немецкая печать, общая и специальная, уделяет ему немало внимания»¹⁸⁴. Тепер відомо, що доля і податку з обороту, і особливо його родича – податку на додану вартість перевершила всі очікування.

В епоху глобалізації розпочався новий етап еволюції оподаткування. На авансцену податкової теорії та практики виходять *міжнародні (глобальні) податки*. Такі податки – явище вже не національно окремих державних фінансів, це небачений фіскальний феномен міждержавного характеру. Потреба в глобальних податках виникла в силу причин троякого роду: (1) мобілізації ресурсів для вирішення проблем планетарного масштабу (потепління клімату, забруднення довкілля, бідність, голод, СНІД, наркотрафік та ін.); (2) солідарної допомоги країнам, що розвиваються, котрі потребують нових джерел фінансування програм боротьби з соціально-економічною відсталіс-

¹⁸⁴ Хроника. Новые налоги в Германии / Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1916. – № 15. – С. 73.

тєю; (3) вирішення викликаних кризовими явищами фінансово-економічних проблем різних держав на всіх континентах. Ідея міжнародних податків знаходить як підтримку, так і зазнає опору з боку впливових наукових кіл і політичних сил.

У вересні 2010 р. на засіданні Генеральної Асамблеї ООН, присвяченій задачам світового розвитку в 3-му тисячолітті, президент США Барак Обама закликав держави-донори добровільно взяти на себе обов'язок справляння глобальних податків, які він назвав «інноваційними фінансовими механізмами» (*«innovative financial mechanisms»*). Надходження від цих податків мають доповнювати традиційні методи допомоги країнам, що розвиваються.

На рівні Євросоюзу давно йде дискусія навколо проекту *європейського податку (european tax)*, запропонованого Єврокомісією і підтриманого Європарламентом. Заявлена мета запровадження європодатку – стимулювання інновацій у сферах енергетичної ефективності та захисту довкілля. В 2011 р. європейські лідери схвалили проект *податку на банківські операції (EU bank tax)* з метою мобілізувати кошти, аби виручити з фінансової біди Грецію та інші країни. Фіскальний потенціал європодатку складає близько 50 млрд. євро в рік.

З 2006 р. французька податкова система доповнена *цільовим податком солідарності на авіа білети* філантропічно-гуманістичного характеру. Кошти від надходжень (близько 200 млн. євро в рік) направляються у фонд ООН для закупки ліків, медикаментів, продовольства для населення колишніх колоній Франції. На відміну від вище названих проєктів, це вже *реально існуючий податок*. Хоч він і не знайшов одностайної підтримки серед інших держав, ООН розцінила даний податок як перший крок на шляху створення *глобальної податкової системи*.

У перспективі міжнародні податки мають стати установленими на основі міждержавного консенсусу платежами юридичних осіб і громадян суверенних держав з метою одержання ресурсів для проведення під наднаціональною юрисдикцією соціально-економічних заходів у глобальному масштабі.

Міжнародні й глобальні податки привносять у податкову теорію та практику сутнісно нові риси: (1) вперше в історії оподаткування переходить з державного на міждержавний і глобальний рівень; (2) ті, хто розробляє проєкти і приймає рішення щодо міжнародних податків для фінансування заходів гуманітарного характеру безумовно керу-

ються моральними принципами й етичними ідеалами. Розглянуті новації свідчать, по-перше, про наростання проблем глобального масштабу; по-друге, – про новий, вищий рівень оцінки ситуації в світлі морально-етичних цінностей.

Податки двояко впливають на історичний процес: з одного боку, спонукають до змін чи задають старт соціально-економічним перетворенням. Причому податки в ролі інструментів фінансово-економічної політики діють однаково результативно як у позитивному, так і негативному відношенні. Ні жодна подія, ні жоден державний чи суспільний інститут, причетні до оподаткування, не позбавлені морально-етичного підтексту. З другого боку, податкові ресурси – нічим не замінимий, постійно відтворюваний, а тому фактично бездонний фіскальний резервуар, без черпання з якого не буває ні дій, ні подій державного і/або глобального масштабу.

3.2. ІДЕЇ ТА ПЕРСОНАЖІ

Нововведення в податкових системах визрівали не тільки в соціально-економічних обставинах свого часу, але й були підготовлені в умах, їх спонукали настрої та етичні ідеали сучасників.

Відповідно, крім евентуальної (рос. – *событийной*), існує інтелектуальна або науково-теоретична сторона оподаткування. Під нею треба розуміти *сукупність ідей і знань про податки, стан творчої та аналітично-критичної думки, суму індивідуальних напрацювань учених, досягнутих на основі певної парадигми мислення та світоглядної доктрини*. Якщо евентуальна історія розглядає перебіг подій, сприйнятих поглядом у минуле, процес змін і розвитку податкових явищ, то інтелектуальна історія – це історія творчості людей: теоретиків, істориків, аналітиків оподаткування, державних діячів і спеціалістів податкових відомств, це історія їх послідовних зусиль по осмисленню й вирішенню фіскальних проблем.

Так, у контексті нашого дослідження виділяється своїм воістину програмним характером і класичним значенням уже згадана у вступі книга німецького вченого-фінансиста Вільгельма Фокке «*Обов'язкові платежі, збори і податки під кутом зору історії та моралі*»¹⁸⁵. (Смисл німецького терміна *Sittlichkeit* більш вдало передає російський термін

¹⁸⁵ Vocke V. Abgaben, Auflagen und die Steuer vom Standpunkte der Geschichte und Sittlichkeit / Vilgelm Vocke. – Stuttgart: J. G. Cotta, 1887.

нравственность). Дану роботу неодноразово перевидавали, останнє видання вийшло в 2010 р., що засвідчує її неминущу актуальність. Не будемо приховувати, що зміст цієї книги, численні послідовні роботи на дану тему переконали нас у потрібності вивчення сучасної західної фінансової думки і податкової практики на фіскально-соціологічному, морально-етичному напрямку. В порівнянні з Заходом в Україні явно бракує подібного роду досліджень.

Яка провідна ідея, що за лейтмотив пронизують усю сукупність численних наукових праць західних мислителів на податкові теми? Знайомство з багатьма з них дають нам підстави дати відповідь.

Оподаткування ніколи не буває відірваним від умов і обставин більш широкого плану. Так, жага до збагачення, потяг до власності – важливі мотиви поведінки людей, реалізації котрих певною мірою заважають податки. Тому податки – потужний суспільний алерген і, разом із тим, ставлення соціуму до податків істотно складніше й багатогранніше, ніж одні міркування індивідуального економічного інтересу. Справді, аби суспільство не допускало будь-які дії, направлені проти власності, аби оподаткування здійснювалося єдино під загрозою примусу та покарання, щоб тоді лишалося від цивілізації, від цінностей моралі, солідарності, альтруїзму, громадянського обов'язку?

Ідеї, які впродовж багатьох віків генерували й розсіювали представники західної фінансової думки, лінія, котру неухильно проводили національні еліти, полягають у переконанні населення в необхідності платити податки, привчання до фіскальної дисципліни інколи навіть самими немилосердними способами. Паралельно йшов розвиток засад демократично-правової державності, що гарантувала достоїнство і права людини.

Так, в епоху Великій революції Франція, крім знаменитого гасла «Свобода, Рівність, Братерство», стала батьківщиною вікопам'ятної «Декларації прав людини і громадянина» (1789 р.), котра не втратила актуальності донині. Революція проголосила права і свободи людини в супроводженні конституційних обов'язків громадян. У цьому сенсі з Французької революції розпочалася соціально-політична доба, триваюча донині. Відтоді право вотування (схвалення й приймання) податків передано в парламент, встановлено всезагальний обов'язок платити податки. «С этого времени этот принцип фигурирует во всех наших конституциях»¹⁸⁶, – писав відомий французький учений-фінан-

¹⁸⁶ Штурм Р. Бюджет / Рене Штурм: Пер. с франц. – СПб.: Общественная польза, 1907. – С. 34.

сист Рене Штурм (1883–1950). Додамо: і не лише у Франції. Аналогічна норма передбачена і в Конституції України.

Стосовні оподаткування положення «Декларації» варті того, щоб їх процитувати повністю. Стаття XIII: «На содержание вооруженной силы и на расходы по управлению необходимы общие взносы; они должны быть равномерно распределены между всеми гражданами сообразно их возможностям». Стаття XIV: «Все граждане имеют право устанавливать сами или через своих представителей необходимость государственного обложения, добровольно соглашаться на его взимание, следить за его расходованием и определять его долевым размер, основание, порядок и продолжительность взимания»¹⁸⁷. Через більш ніж два століття по тому важко додати ще щось до цих карбованих положень. Підсумок «Декларації» підведений у статті XVII, де стверджено «неприкосновенное и священное» право приватної власності.

Революція скасувала податкові імунітети привілейованих класів, що тоді було нечуваною сенсацією. Пафос цієї події один із істориків революції виразив таким чином: «Какое дело этим мещанам, крестьянам и поденщикам... Зачем им, этой “черни”, знать, что они платят почти все, привилегированные же – почти ничего»¹⁸⁸? Так ось, – цей вікопомний переворот в оподаткуванні у передових умах був підготовлений задовго до революції.

У дослідженні еволюції ідей на перший план виходять уже не самі податки, а люди – державні діячі, вчені, спеціалісти, які приймали участь у політичних рішеннях і теоретичній творчості щодо оподаткування. В науці інколи буває так, що колись популярні праці та ідеї згодом залишаються тільки пам'ятниками фінансової літератури і навпаки, – твори, котрими знехтували свого часу, пізніше виявилися затребуваними сучасною наукою.

Скажімо, в XIX ст. американський економіст Генрі Джордж (1839–1897) будоражив уми ідеєю замінити існуючі множинні податкові системи єдиним податком на землю. Його пропозиція не зустріла підтримки, вважалася прикладом екстравагантно-романтичного теоретизування. А проте інтерес до ідей Джорджа зберігається і досі, зокрема, з боку прихильників заміни податків рентними платежами.

¹⁸⁷ Декларация прав человека и гражданина. 1789 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.agitclub.ru/spezhran/spezdeklaracial1789.htm>

¹⁸⁸ Блос В. Французская революция / Вильгельм Блос: Пер. с франц. – СПб.: Типография Альтшюллера, 1906. – С. 27.

Або, – праці представників італійської та шведської шкіл фінансової науки, піонерний характер яких не був оцінений свого часу, під кінець ХХ ст. створили основу для вибудовування вчення про оподаткування в демократично-правовій державі, що опирається на теорії суспільних благ та суспільного вибору.

Як глянути глибше в історичну далечінь, значний пласт осмислення оподаткування належить християнським богословам, натхнення та креативний імпульс яких були задані Святим Письмом. Загальний сенс богонатхненних текстів двохтисячолітньої давності полягає в смиренні й покорі властям. Тим самим християнська релігія не допускає антидержавного ставлення до податків.

У античну епоху найбільш вагома заслуга грецьких мислителів полягає в тому, що вони першими торкнулись етики державних фінансів, – питань, які вийшли на авансцену фінансової науки через кілька тисячоліть після них. Інтелектуальний внесок Стародавнього Риму в період його розквіту більше характеризує розвиток права і фінансової практики: законотворчості, фіскальної адміністрації, різних форм оподаткування. Ще й досі римське право інколи називають «*писаним розумом*» (*ratio scripta*). Недарма воно стало фундаментом сучасного загальноєвропейського права.

Раннє християнський письменник і філософ Лактацій (250–330), сучасник занепаду Римської імперії, писав, що сільське господарство підірвали занадто високі податки, поля занехаяли, колись оброблені землі перетворилися на пустирі. Чи не першою в історії фінансової літератури інтерпретацією податків з теологічно-правових позицій став написаний у Візантії в Х ст. «Фіскальний трактат», що регламентував принципи оподаткування та способи стягування податків¹⁸⁹. Під кутом зору християнської догматики оподаткування трактували відомі богослови західної церкви Фома Аквінський (1225–1274), Егідій Колонна (1247–1316). У XV ст. німецький гуманіст Ніколай Кузанський (1401–1464) пропонує запровадження загального прибуткового податку, що реально було здійснено майже через 500 років. Середньовічні схоластики вже задумувалися над природою взаємин між громадянами та державою, на цій основі ставили питання про етику оподаткування – «коли і які податки мають бути законним чином запроваджені, ким і на кого, для якої мети і в якій мірі»¹⁹⁰.

¹⁸⁹ Острогорський Г. Історія Візантії / Георг Острогорський: Пер. з нім. – Львів, 2002. – С. 205, 248, 277.

¹⁹⁰ Schumpeter J.A. History of Economic Analysis / J.A. Schumpeter. – London: George Allen & Unwin, 1955. – P. 97.

У більш близькі до нас часи науково-фінансова література відображає напругу ідейно-теоретичної боротьби навколо податків. Яку лавину філософських, економічних, соціологічних, фіскально-технологічних робіт викликало оподаткування! Скільки роздумів і сумнівів бушувало навколо прибуткового податку перш, ніж він утвердився в податкових системах! Російський економіст Й.М. Шілль (1825–1876) виразно передає атмосферу періоду запровадження прибуткового податку в Англії. «... Подобная подать хуже всякой войны! Где же в ней выражение и требование правды и справедливости? И что такое наука, идеал которой неосуществим и, кроме того, нравственный урод»¹⁹¹. Сьогодні навряд чи хтось назве податок на доход моральним вироком, але сумніви і претензії до нього нікуди не ділися.

Складно розділити неперервний науковий процес на певні етапи, оскільки в усі часи діяла філіація ідей. Наприклад, епоха запровадження прибуткового податку приходиться на кінець ХІХ – початок ХХ ст., але в ідеях прибуткове оподаткування існувало за віки до того. Цей же приклад доводить, що при певній суверенності існування ідей їх реалізація залежить від історичного оточення, їх не можна сприймати у відриві від умов, настроїв, уподобань й очікувань суспільства в конкретну епоху, в окремій країні.

Воднораз, окремі теорії і цілі наукові школи, складаючись із сукупності ідей, підпорядкованих певному замислу і вимогам обставин, мають поетапну структуру. Вони належать своєму часу і відмирають разом з ним. Скажімо, тепер важко знайти й згадку про існування в Німеччині ХІХ ст. оригінальної класно-станової системи податку на доходи¹⁹², конструкція якого передбачала залежність політичних прав платника від його соціального статусу та платоспроможності. Такий податок був побудований за критерієм доходно-майнового цензу, відомого ще з античної епохи. Відмова від податку цього типу, запровадження загальногромадянського прогресивного податку не могла бути реалізована раніше, ніж відбулися буржуазно-демократичні перетворення, не виросла соціальна правосвідомість народних мас.

В період між двома світовими війнами одним із найвидатніших досягнень фінансово-теоретичної думки стала *концепція податкової держави*, детальна мова про яку піде в розділі 5.

¹⁹¹ Шилль И. Современная теория финансов и влияние ее на финансовую администрацию в западноевропейских государствах / И. Н. Шилль. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1860. – С. 80.

¹⁹² Андрущенко В. Класно-становий тип прибуткового податку / Володимир Андрущенко // Вісник податкової служби України. – 2000. – Листопад. – С. 58–63.

Таким чином, народження, життя і смерть конкретних податків, цілих податкових систем обумовлюються соціально-економічними умовами, ідейно-інтелектуальним середовищем, історичними обставинами, морально-етичним рівнем суспільства в епоху їх існування. В яскравій літературній формі писав про це І. Х. Озеров: «Как геологические наслоения отражают в себе жизнь своих эпох, так и финансовая структура отражает в себе общественные отношения своего времени»¹⁹³. Види податкової флори визначає ґрунт, на якому вона зростає. «Для финансовой флоры, – продовжував І. Х. Озеров, – такое значение имеет общественное строение данной страны, развитие народного хозяйства, государственного устройства, особенно организация избирательного права, народный характер, положение среди других стран, исторические воспоминания и переживания, “...” степень культуры, “...” степень политического развития и общего образования... и т. д.»¹⁹⁴. Тим самим податки, державні фінанси загалом – рефлекс економічного розвитку, могутній фактор суспільного життя. Із радикальними змінами соціального ладу, політичного режиму, суспільної свідомості змінюються і форми оподаткування, залишаючи нерушимим споконвічне фіскальне призначення податків.

Загалом послідовний розвиток вчення про державні фінанси – та ж історія ідей, історія принципів мислення й діяльності, наукової та адміністративної культури. В історії фінансів є приклади, коли носіями новаторських для свого часу ідей були люди, котрі поєднували в собі риси вченого, державного діяча, політика, адміністратора. Вони залишили слід в історії своїх країн і створили собі ім'я у науці. Найбільш відомі з них: Жан Батист Кольбер (1619–1683) і Анн Робер Тюрго (1727–1781) – у Франції, Олександр Гамільтон (1757–1804) – у США, Джон М. Кейнс (1883–1946) – у Великій Британії, Густав Шмоллер (1838–1917) і Людвіг Ерхард (1897–1977) – у Німеччині, Ейген Бем-Баверк (1851–1914) і Йозеф Шумпетер (1883–1950) – в Австрії, М. Х. Бунге (1823–1895) і С. Ю. Вітте (1849–1915) – у Росії, Гуннар Мюрдаль (1898–1987) – в Швеції. Їхня інтелектуальна спадщина не вийшла з наукового вжитку донині.

8-ми томна (!) антологія найбільш значних праць з історії оподаткування¹⁹⁵, котрі лише у Великій Британії вийшли у світ з кінця XVII

¹⁹³ Озеров И. Х. Основы финансовой науки. Выпуск 1-й. Учение об обыкновенных доходах / И. Х. Озеров. – Издание 5-е. – М.: Типография Г-ва И. Д. Сытина, 1917. – С. 23.

¹⁹⁴ Озеров И. Х. Основы финансовой науки. – С. 41.

¹⁹⁵ The History of Taxation, 8 vols. / Ed. by D. P. O'Brien. – London: Pickering and Chatto, 1999. – 2800 pp. (set).

до початку XX ст., налічує близько 60 найменувань. Розпочавшись з знаменитого трактату «Про податки і збори» Вільяма Петті (Petty, 1623–1687), антологія закінчується дослідженнями Едвіна Кеннона (Cannon, 1861–1935) «Справедливість і економіка в оподаткуванні» (1901 р.), Густава Касселя (Cassel, 1866–1945) «Теорія прогресивного оподаткування» (1901 р.), Томаса Карвера (Carver, 1865–1961) «Теорія мінімальної жертви в оподаткуванні» (1904 р.). В XX ст. лавина публікацій на подібні теми, немале число яких послужило матеріалом для даної роботи, виросла багатократно і продовжує зростати. На Заході проблема справедливості, морально-етична тематика загалом ніколи не виходили з поля зору дослідників податків.

Розмежування загалом єдиного потоку ідей і подій – аналітичний підхід, що знадобився аби прослідкувати як в одних випадках події випереджають ідеї, а в других – навпаки. Адже в силу практичної необхідності податки виникли задовго до перших написаних про них наукових трактатів. У іншому разі навпаки проекти податків на доходи і прибутки на віки випередили їх реальне впровадження. Взаємобумовленість подій та ідей впливає із інтелектуальної й практичної діяльності всіх причетних до податкового процесу людей – носіїв знання, досвіду, обов'язків – у залежності від характеру їхніх світоглядних цінностей, рівня громадянської свідомості, напряму політичних орієнтацій і, звичайно, поставлених у певні сприятливі чи несприятливі обставини.

Без розмежування подій та ідей неможливо відділити існуюче від перспективного. Без такого підходу в поле зору не попали б, наприклад, проекти глобального чи європейського податку на валютні операції – новації, котрі можуть стати реальними в досяжному, навіть у недалекому майбутньому.

Біля витоків ідей і подій, успіхів і проблем оподаткування однаково знаходяться люди з їхніми переконаннями, інтересами, пріоритетами у взаємодії між собою та з офіційними державними структурами. Морально-етична сторона податків базується на вивченні раціональних й ірраціональних мотивацій поведінки, а також соціально-економічних й етичних чинників та інституціональних умов, що впливають на функціонування податкових систем.

* * *

Підводячи підсумки всьому розділу, на перший план ми б вивели наступні положення та висновки.

У Нагірній проповіді як цивілізаційній основі духовності й моралі християнських народів Ісус прямо нічого не говорить про державу й оподаткування, але проголошені ним знамениті заповіді забезпечили б щастя будь-якої держави, будь усі її громадяни наділені душевними, моральними й культурними якостями, проголошеними в цій проповіді [Евангелие от Матфея 5–7; Евангелие от Луки 6:17–49]. Християнські істини та євангельські заповіді, котрі стосуються ставлення до держави, влади і податків, Спаситель виголосив іншим разом у знаменитому повчанні: «Итак отдавайте кесарево кесарю, а Божие Богу». Христос визнавав, що слідування «пути Божию» – зовсім не перешкода для виконання земних обов'язків перед фіском.

В античну епоху були посяяні перші зерна податкового права і фіскальних технологій. Грецько-римська доба, особливо римська, знаменувала перехід від примітивних варварських податкових систем до більш-менш цивілізованих форм оподаткування. За віки Середньовіччя набула розвитку оригінальна податкова система Візантії – найстаршої парості середньовічного християнського світу, котра «всупереч сліпим прихильникам “західної цивілізації” є одним з доконечних складників європейської історії»¹⁹⁶.

Від Нового до Новітнього часу загальний процес розвитку податкової практики і теоретичного вчення про податки, як на наш погляд, визначався *трьома тенденціями*, історично обумовленими факторами й подіями соціального і політичного характеру.

По-перше, особливо інтенсивно теоретичне осмислення фіскальних явищ та оновлення фіскального інструментарію наростає, починаючи з XVII–XVIII століть, коли переможні буржуазно-демократичні революції – Нідерландська, Англійська, Французька, Американська (Війна за незалежність США) – привели до влади волелюбну, ділову, активну буржуазію. Революції («події подій») задали початок низці інших наукових і практичних явищ, що привели вчення про податки до його сучасного стану.

По-друге, з половини XIX ст. особливо помітна активізація наукової фінансової думки й інтенсифікація фіскально-бюджетних пере-

творень в Німеччині та Італії, що не було випадковістю. Ці процеси співпали з національним відродженням – звільненням від іноземного панування та об'єднанням Італії, створенням єдиної німецької держави. Відповідно піднімається значення німецької й італійської наукових шкіл, які внесли неоцінний вклад у розвиток фінансового знання, зокрема у вчення про принципи оподаткування, суспільні блага і фіскальну соціологію.

У фіскальній історії XX ст. домінують дві події: глобальне розповсюдження прогресивного оподаткування доходів і прибутків та запровадження універсальних акцизів (податку з обороту, податку на додану вартість). Маючи на меті забезпечення соціальної справедливості та фіскальної ефективності, на початку XXI ст. активізувалася розробка нових різновидів податків, а також проектів міжнародних і глобальних податків. Новизна останніх полягає вже в тому, що вони мають бути позбавлені національних особливостей. Саме ці процеси визначають зміст фінансової літератури і тренди розвитку податкових систем.

По-третє, помітно, що західноєвропейська наукова думка домінує в розробці питань теорії податків і державних фінансів загалом; ученим американського походження здебільшого належить пріоритет у вивченні оподаткування підприємницько-корпоративних структур. І ті, і другі інтерпретують податки під кутом зору як державних інтересів, так і вигод платників. І європейці, і американці осмислюють оподаткування в світлі його функціональної ролі та морально-етичних принципів.

¹⁹⁶ Дейвіс Н. Європа: Історія / Норман Дейвіс: Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. – С. 229.

Розділ 4

ФІСКАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ

Найбільш серйозний недолік усього наукового суспільствознавства полягає у відсутності теорії фінансової соціології, а тому проблеми державних фінансів залишаються без соціологічної основи. Тільки соціологія здатна з'ясувати як соціальні умови визначають суспільні потреби та методи їхнього задоволення, а також як структура та еволюція суспільства формують взаємозв'язок між державними видатками і доходами¹⁹⁷.

Рудольф Гольдшейд

Державні фінанси – одна з кращих стартових площадок для дослідження суспільства, перш за все, хоч і не виключно, його політичного життя¹⁹⁸.

Йозеф Шумпетер

Фіскальна соціологія (соціологія оподаткування) належить до тих галузей фінансового знання, наукові пріоритети в розвитку якого цілковито належать західним економістам і соціологам. В Україні в порівнянні з західними державами впродовж багатьох десятиліть не існувало суспільно-політичних умов для розвитку цієї сфери фінансового знання. Задачі даного підрозділу – розкрити теоретичний та аналітичний потенціал фіскально-соціологічного дослідження, охарактеризувати сферу фіскальної соціології, з'ясувати пізнавальні та прикладні можливості цієї галузі знання про податки.

¹⁹⁷ Classics in the Theory of Public Finance / Ed. by R. A. Musgrave, A. T. Peacock. – London: Macmillan; New York: St Martin's Press, 1967. – P. 202.

¹⁹⁸ The Economics and Sociology of Capitalism / Ed. by R. Swedberg. – Princeton: Princeton University Press, 1991. – P. 101.

Визнаючи за економікою матеріальну основу оподаткування, приймаючи це за даність, фіскальна соціологія відходить в сторону від економічних питань. На макрорівні вона з'ясовує вплив податків на існування народів, держав і цивілізацій. На мікрорівні вивчає поведінку окремих людей, поставлених у певну ситуативно-функціональну роль: платників податків, боржників і кредиторів, розпорядників чи споживачів бюджетних коштів і т. п.

1. ПІЗНАВАЛЬНА РОЛЬ ФІСКАЛЬНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Сучасне вчення про податки розрослося до такої міри, що всеохоплюючий, комплексний аналіз оподаткування навряд чи можливий, реально він може бути лише фрагментарним. Податки до такої міри перенавантажені нефіскальними функціями й ефектами: економічними, соціальними, політичними, етичними та ін., що досягнути їх можливо лише шляхом розчленування, розмежування всього масиву податкових знань за їх джерелами та предметно-функціональним призначенням на складові частини.

1.1. ПРЕДМЕТ І СФЕРА СОЦІОЛОГІЇ ПОДАТКІВ

Узагальнений аналіз сукупності різних тематично-предметних напрямів зарубіжних і вітчизняних досліджень оподаткування дозволяє виокремити фіскальну соціологію в окрему сферу пізнавальних інтересів шляхом контрастного порівняння з другими галузями знання про податки. Таких напрямів три: (1) податково-морфологічний; (2) політико-економічний (іменований в англійській літературі political economy of taxation, economics of taxation); (3) фіскально-соціологічний. Тобто, за методом виключення до фіскальної соціології належать всі питання, котрі не відносяться до податкової морфології та політекономії оподаткування (див. Таблицю 4.1).

Таблиця 4.1

Предметні сфери наукового податкознавства

Три джерела знання і три складові частини вчення про податки		
<p><i>Податкова морфологія</i> Структурні, правові, організаційно-технологічні аспекти оподаткування: – податкова система; – структура і динаміка податкових надходжень; – адміністрування податків; – загалом – устрій, правила, форми оподаткування</p>	<p><i>Політична економія оподаткування:</i> – дія на економіку, тягар і перекладення податків, вплив на ринки, ціни і фактори виробництва; – вплив на рішення господарюючих суб'єктів; – загалом – економічна теорія оподаткування</p>	<p><i>Фіскальна соціологія (соціологія податків):</i> – вплив оподаткування на суспільну мораль, демографію, екологію, енергетичну сферу, освіту і культуру; загалом – вплив на позаекономічні явища та залежність від них</p>

Джерело: Розроблено автором.

Отже, *податкова морфологія* характеризує оподаткування з боку його структури, організації та форми, зі сторони устрою й розвитку податкової системи, динаміки податкових надходжень. Іншими словами, морфологія – позбавлене сторонніх впливів суцільно «чисте» знання про податки, воно має своїм об'єктом явища, методи і процеси оподаткування за їх очевидним змістом. У частині незалежності від оціночних суджень податкова морфологія є сферою позитивного знання, а в своїй нормативній частині з'ясовує напрями удосконалення й реформування податкових систем. Відповідно *морфологічний аналіз* передбачає формулювання адекватних реаліям понять і дефініцій, започатковує пошук способів вирішення проблем, що стосуються функціональних режимів і правил оподаткування.

Термін морфологія (від грецького слова *morphe* – форма) перенесений із природознавства і лінгвістики, де він означає будову речовин і слів. У науковому вжитку знаходяться поняття на зразок «морфологія культури», «урбаністична морфологія», «морфологія кредитної кризи» і т.п. Як окрему предметну сферу фінансової науки, рубрику «фінансова морфологія» введено в Універсальну десяткову класифікацію (УДК) наук, наукових тем і галузей знання.

Політекономія (економічна теорія) оподаткування розкриває вплив економіки, ринково-кон'юнктурних умов на оподаткування

на тягар і процес перекладання податків, на пропорції розподілу й перерозподілу доходів і прибутків. І навпаки з'ясовує ефекти й результати дії податкової системи на ціноутворення та інфляцію; на поведінку господарюючих суб'єктів; на конкуренцію. Економічна теорія оподаткування наставляє як збільшувати державні доходи та регулювати економічні процеси за допомогою податків.

На політико-економічному рівні вчення про податки допускає розмаїття доктрин і теорій. Так, за однією з теорій податкова система ефективна при дотриманні двох умов: (1) якщо вартість її функціонування, включаючи затрати на адміністрування, мінімальна, але без скорочення обсягу державних доходів; (2) корисність оплачених податками суспільних благ і послуг перевищує шкоду, нанесену податками економічним інтересам суб'єктів ринку. В першому випадку йдеться про політико-адміністративну ефективність, у другому – про соціально-економічну ефективність податкової системи. Зрозуміло, що конкретний кількісний вимір ні перша, ні друга умова не допускає. Політекономія оподаткування допускає теоретичні побудови досить схоластичного характеру.

Об'єктивно лише частина явищ і процесів, що відбуваються в податковій системі, обумовлена власне внутрішніми причинами в самому оподаткуванні, а більша частина залежить від зовнішніх обставин і факторів якого завгодно характеру. Тут вступає в свої права фіскальна соціологія. Її призначення – зосередитися на позафіскальних наслідках й ефектах оподаткування, а також на з'ясуванні впливів на устрій і функціонування податкової системи з боку права, історичних умов, суспільної моралі, національних традицій та ін. Соціологія податків розкриває моральні й емоційні дилеми платника податків як особи, котра страждає від податкового гніту і водночас має бути законслухняним громадянином і навіть може боліти душею за державу.

Засобами фіскальної соціології (спостереження, опитування, емпіричні дані, концепції та ін.) створюють соціологічні портрети платника і його антипода – функціонера фіску, митаря-збирача податків, розкривають мотивації їх поведінки. З такого погляду, фіскальна соціологія має багато спільного з *деонтологією* – наукою про мораль обов'язку, про етичні імперативи обов'язковості й відповідальності.

Термін «деонтологія» ввів у науковий вжиток англійський філософ Ієремія Бентам (1748–1832), автор двохтомного твору «Деонтологія

або наука про мораль» (1834 р.). Формально деонтологія відділяє етику обов'язку від етики добра, але практично ці суспільні морально-етичні цінності нерозривні. Згідно сформульованого Бенґамом *принципу максимізації щастя* (*greatest happiness principle*), кінцева мета діяльності держави – можливо більше щастя для можливо більшої кількості людей.

Отже, податкова морфологія – суто системно-податкова, організаційно-функціональна, фіскально-технологічна сфера, що стосується майже виключно фахівців податкової справи, їх діяльності по адмініструванню податків. Політекономія і соціологія оподаткування мають іншу специфіку, тут дослідження охоплює широке коло питань, що виходять за межі власне оподаткування, і потребує залучення спеціалістів з різних галузей знання, найперше соціологів, економістів, правознавців, психологів.

Основоположник сучасного вчення про фіскальну соціологію Рудольф Гольдштейн (1870–1931) писав, що соціологічний підхід є фундаментальною передумовою будь-якого послідовного вчення про державні фінанси. «Історія, соціологія і статистика – ті три опори, котрі підтримують теорію державних фінансів, щоб не допустити її повної ізоляції від реальності. Серед цих трьох основних опор фінансова соціологія найбільш важлива. Саме вона розкриває ту роль, яку відіграє походження та структура державних доходів у розвитку суспільства, а звідси позначається і на долі цілих народів й окремих людей»¹⁹⁹. Отже, фіскальна соціологія – домінуючий науковий метод сучасної теорії державних фінансів, що розкриває суспільне значення податків.

У своєму походженні вчення про фіскальну соціологію знаходилося під безпосереднім впливом теорії «соціальної дії» Макса Вебера (Weber, 1864–1920) і теорії соціальної економіки Фрідріха Візера (Wieser, 1851–1926). Ці ідеї розвинув Йозеф Шумпетер (1883–1959) у фундаментальній «Історії економічного аналізу» (1954 р.), сформулювавши *чотири напрямки комплексного аналізу економічних явищ: (1) історія; (2) теорія; (3) статистика; (4) соціологія*²⁰⁰. Звідси ці методи перейшли у фіскальну соціологію, поповнившись правом,

¹⁹⁹ Classics in the Theory of Public Finance / Ed. by R. A. Musgrave and A. T. Peacock. – London: Macmillan; New York: St Martin's Press, 1967. – P. 206–207.

²⁰⁰ Schumpeter J. A. History of Economic Analysis / Joseph A. Schumpeter. – Edited from manuscript Elizabeth Boody Schumpeter and with an introduction by Mark Perlman. London: Taylor & Francis e-Library, 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://digamo.free.fr/schumphea.pdf>. – P. 10–19, 31–45.

політологією, соціальною психологією. Аналітичному потенціалу фіскальної соціології Шумпетер відводив велику роль: «Ми можемо певно говорити про окрему групу фактів, коло специфічних проблем, а також про особливий підхід, – словом, про специфічну сферу: фіскальну соціологію, від якої багато чого можна очікувати»²⁰¹.

Що саме можна очікувати уточнив сучасний британський філософ і політолог Мік Мур (Moore). Для нього фіскальна соціологія – «макро-історична парадигма, котра охоплює, уособлює і розкриває домінуючі сили суспільних, економічних і політичних змін. Суспільна еволюція рухається такими шляхами, на яких держави натрапляють на виклики, пов'язані з підвищенням державних доходів і економного витрачання бюджетних коштів»²⁰².

Нерідко фіскальна соціологія має справу з явищами, науковий аналіз яких носить соціально-психологічний характер. Наприклад, як пояснити поведінку виборців, коли вони підтримують програми скорочення податків і водночас виступають за розширення фінансування соціальних видатків? Потужне інтелектуальне підсилення соціально-психологічних суджень у процесах прийняття рішень, економічної поведінки і споживання прийшло з боку Даніеля Канемана (Kahneman, 1934–), вченого ізраїльсько-американського походження, лауреата Нобелівської премії 2002 року. Зокрема, Канеман інтерпретує споживання наданих державою коштом податків суспільних благ типу безпеки чи комфорту існування як купівлю моральної вдовolenості.

Характер знань і напрями дослідження фіскальної соціології автори університетського підручника «Нова фіскальна соціологія» (США) визначають наступним чином: стосовно податків та оподаткування фіскальна соціологія – «взаємозв'язана сукупність економічних, політологічних, правових, історичних, державно-політичних і соціологічних питань»²⁰³. Однак економічні мотиви у фіскальній соціології не домінують, до них звертаються лише по мірі потреби при поясненні тих чи інших фактів. Це підтверджує і зміст згаданого підручника, котрий при відсутності економічних тем структурно складається з трьох частин: (1) Соціальні джерела оподаткування і податкової

²⁰¹ Schumpeter in the History of Ideas / Ed. by Y. Shionoya and M. Perlman. – Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1977. – P. 78.

²⁰² Moore M. Revenues, State Formation, and the Quality of Governance in Developing Countries / Mick Moore // International Political Science Review. – 2004. – Vol. 25. – No. 3. – P. 298.

²⁰³ The New Fiscal Sociology. Taxation in Comparative and Historical Perspective / Ed. by I. W. Martin, A. K. Mehrotra, M. Prasad. – Cambridge etc.: Cambridge University Press, 2009. – P. 2.

політики. (2) Поведінка платників податків. (3) Соціальні наслідки оподаткування. По суті в сфері фіскальної соціології економічні аргументи не мають самостійного значення, вони потрібні тільки в межах соціально-політичного дискурсу.

Тим самим фіскальна соціологія передбачає аналіз податків з огляду на зовнішні по відношенню до власне оподаткування позаекономічні умови їх функціонування, а також приймає до уваги мотивації учасників податкового процесу. Соціологія розглядає податкові системи як зі сторони впливу на них фактів і факторів неекономічного характеру, так і впливу на фінансово-економічні явища і процеси з боку оподаткування. Іншими словами, фіскальна соціологія зосереджує всі знання про податки за межами власне самої податкової системи та економічних наслідків оподаткування.

Узагальнюючи, пропонуємо наступне визначення: *фіскальна соціологія – метод дослідження оподаткування при врахуванні зовнішніх по відношенню до власне податків правових, політичних, соціальних, гуманістичних та ін. умов і мотивацій їх функціонування, а також сукупність знань відповідного змісту*. Фіскальна соціологія враховує не лише ефекти від заходів податкового характеру, але й реакцію на них з боку суспільства. Що слід враховувати при проведенні податкової реформи: народне невдоволення, національні (регіональні, кланові та ін.) інтереси, доводи науки, приклад других держав?, – ось питання соціологічного дослідження. Утім, визначення фіскальної соціології можна дати і від оберненого – це вся соціологія за винятком усього, що не відноситься до податків та оподаткування, до платників податків.

В центрі фіскально-соціологічного дослідження знаходяться люди, якщо навіть про них напряду мова не йде. Так, переважну частину податків формально платять і фактично збирають юридичні особи. Податок на доходи фізичних осіб, внески у фонди соціального страхування, ПДВ, акцизи, – всі ці платежі збирають бізнесові структури. Звісно, що державі зручніше і дешевше одержувати доходи через компанії-посередники, ніж адмініструвати податки з мільйонів громадян-платників. «Власноручний» спосіб платежу поширюється хіба що на податок на нерухомість.

Але знеособлений бізнес реально платити податки не може. Фактично оподатковуються люди, пов'язані з діяльністю конкретної фірми, корпорації, банку. «З економічної точки зору саме люди – акціонери, робітники, домовласники й землевласники, споживачі, а зовсім

не корпорації, несуть тягар податків»²⁰⁴, – повчає своїх студентів професор Принстонського університету (США) Гарві Роузен (Rosen). Точно так же акциз на тютюнові вироби – це податок на курців і торговців тютюном, а не на сам тютюн.

Словом, – по-справжньому податки обтяжують лише людей. Податковий тягар на бізнес, якщо він не торкається тих його форм (середнього, малого, сімейного), де заробітна плата нероздільно зливається з прибутком і рентою, не більш, ніж фікція та риторика. За Роузеном, коли говорять про податки на бізнес, не ясно, що це означає, якщо взагалі має сенс. Схоже, широкі маси, як це показують рухи антиглобалістів, «окупуй Уолл-Стріт», так званих чайників та ін. усе більше усвідомлюють і реагують на ці факти. Тому саме соціологічне дослідження подібних суспільних явищ у зв'язку з оподаткуванням виходить на перший план.

1.2. СОЦІОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ОПОДАТКУВАННЯ

Класика соціології Макса Вебера (1864–1920) критикують за те, що він, зосередившись на вивченні суспільного життя та впливу на нього з боку державних інститутів, ігнорував оподаткування, тобто фіскально-ресурсні можливості держави, які визначають мотиви національних еліт і зміст політики. Адже походження джерел державних доходів дуже впливає, а їхній обсяг дуже залежать від характеру взаємин між владою і громадянами-платниками податків. Фіскальна соціологія заповнює цю наукову лаку.

Фіскальна соціологія передбачає відповіді на питання такого змісту: чому люди платять податки; настільки з готовністю вони це роблять; що спонукає їх платити податки – елементарний страх перед карою чи більш складні мотиви, скажімо, альтруїстичні почуття патріотизму і релігійного благочестя, або, навпроти, своєкорисливий розрахунок на компенсацію в формі забезпечуванних державою благ і послуг? За влучним висловлюванням німецького економіста Клауса Тіпке подібного роду питання знаходяться в площині «моралі оподаткування і податкової моралі» (Besteuerungsmoral und Steuermoral).

Додамо, – відповіді на такі питання сходяться в понятті *tax compliance*, під яким розуміють *ступінь, в якій характер дії платника податків відповідає (або не відповідає) вимогам податкового за-*

²⁰⁴ Rosen H. S. Public Finance / H. S. Rosen. – Boston etc.: Irwin / McGraw-Hill, 1995. – P. 274.

конодавства щодо декларування доходу, подачі декларації, виконання податкових зобов'язань повністю й своєчасно²⁰⁵. Тим самим степінь tax compliance по суті означає не лише податково-платіжну дисципліну, але й правову і морально-мотивовану громадянську позицію платника, спосіб його поведінки в сфері оподаткування.

Тіпке належить спроба класифікаційної диференціації платників податків за фіскально-соціологічними ознаками ставлення платників до виконання податкових зобов'язань. За цим критерієм виділено сім категорій платників²⁰⁶:

(1) Звичайна *homo oeconomicus* – людина економічна (під людиною економічною розуміють раціональну, свескорисливу істоту, націлену на власні вигоди й інтереси, задоволення котрих до певної міри обмежують податки, а тому типова *homo oeconomicus* ладна позбавлятися податків, як тільки може).

(2) Особи, які вірять у вартісну рівновагу, баланс між тягарем податку і вигодами від забезпечуваних державою суспільних благ.

(3) Особи, незадоволені владою взагалі.

(4) Особи, які вважають, що оподаткування обмежує їхню свободу.

(5) Ті, хто допускає лише легальні способи ухилення від податків.

(6) Рядові платники-обивателі, не обізнані з податковим кодексом.

(7) Люди з надто розвиненим почуттям справедливості.

Існує інший підхід до систематизації платників податків за ознаками тих типів держав, яким вони мусять платити податки. З такого погляду, можна виділити три типи держав: (1) держава, що максимізує суспільний добробут (А. Пігу, Р. Масгрейв)²⁰⁷; (2) держава як фінансова монополія або Левіафан (біблійний образ чудовища Левіафана ввів у науку англійський філософ Томас Гоббс (1588–1679) як поняття могутньої й безпощадної держави), котра максимізує податкові надходження (Дж. Бреннан, Дж. Б'юкенен); (3) держава як інструмент свескорисливих політиків та бюрократії (Е. Даунс, Дж. Туллок, М. Олсон). Зрозуміло, що в кожній з названих держав мотивації платників будуть різними, самі сприятливі вони в державі суспільного добробуту.

²⁰⁵ International Tax Glossary. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.http://join.ibfd.com/Taxglossary](http://join.ibfd.com/Taxglossary)

²⁰⁶ IIPF Congress 2010. Prinz A. A Moral Theory of Tax Evasion. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://editorialexpress.com/cgi-bin/conference>

²⁰⁷ Buchanan J.M. Public Finance and Public Choice: Two Contrasting Visions of the State / James M. Buchanan, Richard A. Musgrave. – The MIT Press: Cambridge (Mass.); London, 2000. – P. 29–49.

Отже, для характеристики правових і морально-етичних мотивацій платників податків, що впливають на стан tax compliance, є два альтернативні підходи: а) безпосереднє ставлення платників до податків; б) ставлення платників до держави, яка установлює та справляє податки. Належний рівень tax compliance демонструє об'єктивну фінансову спроможність, а також суб'єктивно мотивовану готовність і згоду платників виконувати податкові зобов'язання. Розкриває рівень додержання установлених правил та ступінь відповідності суми податкових платежів чинному законодавству.

При масовій деморалізації суспільства відбувається ерозія суб'єктивної готовності й індивідуально мотивованої згоди платників виконувати податкові зобов'язання. У дійсності в масштабі суспільства не буває ні абсолютного додержання (рос. *соблюдения*), ні абсолютного невиконання правил оподаткування, тому важлива пропорція між фіскальними «праведниками» і порушниками. В підсумку поняття tax compliance розширює пізнавально-аналітичний потенціал *фіскальної соціології* – науки, предмет якої знаходиться в сфері взаємодії «держава – податки – суспільство», де дана наука створює соціологічні образи податкової держави і платника податків.

Французький економіст Марк Лерой (Leroy) розробив соціологічну типологію податків за ознаками ставлення до податків з боку платників.

Таблиця 4.2

Концепції податків у соціологічній інтерпретації

Різновид податку	Сутнісні особливості податку
Безтурботний податок з прихованою сутністю	Індиферентна концепція: реальний тягар податку платник не усвідомлює, в силу непоінформованості чи байдужості сприймає ціну товару, послуги як суму невідиму на власне вартість товару і податкову надбавку (акциз, мито, ПДВ). Податок зливається з ціною, платник не задається питанням про тягар податку. Поширення знань про оподаткування через ЗМІ та Інтернет практично звело подібне ставлення платників до податків нанівець

Продовження табл. 4.2

Різновид податку	Сутнісні особливості податку
Податок – внесок на користь держави із почуття політичної лояльності та/або громадянської правосвідомості	<u>Політична концепція.</u> Під час Великої Французької революції (1789–1793 рр.) в офіційному лексиконі термін « <i>податок</i> » – <i>impôt</i> (від <i>imposer</i> – «накласти», «нава'язувати») замінили на <i>contribution</i> – <i>внесок</i> (від <i>contribuer</i> – «приймаючи участь», «платити свою долю»), що було відображено в ст. XIII «Декларації прав людини і громадянина». Пізніше до терміну «податок» повернулися, але в розумінні добровільної політичної згоди платника на легітимну фінансову підтримку держави з його боку. Американська концепція такого податку: «Ніяких податків без згоди на них» (самих платників або їхніх представників)
Податок – ціна благ в обмінній угоді між державою і платником	<u>Економічна концепція:</u> податки – свого роду ціни на блага і послуги, надані з боку держави. Тлумачення оподаткування як обмінної угоди між державою і платниками податків у ринкових категоріях. Вибірчі права та громадянство також виглядають як винагорода в обмін на сплату податків. Податкові пільги мають характер фіскально-цінової уступки певним групам платників у силу їх претензій на статусні, соціальні, економічні та інші привілеї
Податок – юридичний обов'язок	<u>Правова концепція:</u> податок – законний обов'язок громадян, за виконання якого передбачено юридичну відповідальність, на основі чого виникли податкові держави. Ухилення від податків знаходиться під впливом громадянської свідомості, ризику покарання і втрати репутації. На Заході податкова дисципліна платників перетворилася в різновид масової культури. (В Україні поки що ні громадянська, ні ділова репутація не ціняться)
Податок – примусовий платіж	<u>Концепція примусу:</u> примусові податки, якими вони були більшу частину історії, наносять психологічну травму, сприймаються як дуже важкі, крім епізодів релігійного ентузіазму (податки на храм, на оплату хрестових походів, на патріотичну війну). Лише за доби демократично-правової державності податки змінюють примусову форму на обов'язкову, але й досі немало людей вважають податки примусовими

Продовження табл. 4.2

Різновид податку	Сутнісні особливості податку
Податок – подати, данина	<u>Архаїчна концепція.</u> Данина і дань – вибулі із вжитку давні назви податку, конфіскації, воєнної контрибуції, феодалної ренти у Київській Русі та за часів монгольського іґа. Подати – податок у казну з осіб «податного сословия» (селян і міщан у дореволюційній Росії), з осіб «третього стану» (з усіх, крім дворян і духовенства) у Франції до революції 1789–1793 рр. Подати і дані мали по суті силовий, несправедливий, нестерпний характер.

Джерело: Різновиди податків узагальнено й складено на основі: Leroy M. Tax Sociology. Sociopolitical Issues for a Dialogue with Economists. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://socio-logos.revues.org/document2073.html>
Описання сутнісних особливостей виконано автором.

З огляду на Таблицю 4.2, найбільш логічно переконливою й відповідною сучасним теоретичним уявленням про сутність оподаткування є економічна концепція так званого *фіскального обміну* (*fiscal exchange*) – обміну благ і послуг з боку держави на податки. В цій обмінній угоді квазі-ринкового характеру податки виконують роль цін на блага і послуги неділимого суспільного споживання, забезпечувані державою (національна безпека, екологічні заходи, об'єкти інфраструктури та ін.). Зрозуміло, що концепція *fiscal exchange* знімає питання про примусову чи обов'язкову природу податків, оскільки по формі відбувається взаємовигідний обом сторонам обмін приватних ресурсів платників на блага і послуги з боку державних органів.

Поняття обмінного акту «податки – блага» ринкового типу запропонував шведський економіст Ерік Ліндаль (Lindahl, 1891–1960). Оскільки за ознакою матеріального стану платники різні, то Ліндаль тлумачить визначення податкової ціни благ, що мають платити споживачі цих благ, як двосторонній обмін між двома категоріями платників: заможнішими й біднішими. Опосередкована політичним процесом (адже платники податків водночас є і виборцями) перерозподільна угода між ними досягається на основі рішень, згідно яких за обома сторонами однаково зберігаються їх права. «При умові, що всі платники мають рівні можливості відстоювати свої економічні інтереси, в результаті фінансового процесу кожен із платників платив би податок, відповідний індивідуальній оцінці послуг, наданих йому з боку дер-

жави. Це означає, що фактична диференціація податкових зобов'язань до деякої міри результат тих самих економічних принципів, які діють на вільному ринку, забезпечуючи однакові ціни на тотожні товари»²⁰⁸. В цих словах Ліндаля – суть ринкової концепції оподаткування.

Переконливість цієї теоретичної інтерпретації визнав лауреат Нобелівської премії Поль Самуельсон (Samuelson, 1915–2009) й увів її в науковий вжиток під назвою теорії добровільного обміну (voluntary exchange theory). Другий нобелівський лауреат Гуннар Мюрдаль (Myrdal, 1898–1987) іменував її обмінною операцією або бартером благ і послуг на податки²⁰⁹, а лауреат 1986 року – Джеймс Б'юкенен – називає фіскальним обміном (fiscal exchange). На цій основі Б'юкенен розробив всеохоплюючу теорію суспільних благ, фіскального обміну і суспільного вибору.

Зрозуміло, що наукове визнання концепції фіскального обміну трьома нобелівськими лауреатами, а також іншими відомими вченими багато чого варте. Подібно до звичайного ринку, в ході подібних обмінних угод реалізується принцип інтересу, – тобто, пропонувані споживачу благ, платнику податків і громадянину-виборцю в одній особі блага і послуги державного походження потребують з його боку грошових затрат у формі податків, еквівалентних одержаним ним вигодам.

Економічну концепцію доповнює концепція, згідно якої податок – юридичний обов'язок, фіскально-правова ознака політичної лояльності платника. В гіршому випадку поглядам досить чисельних платників відповідає концепція податку як примусового платежу на користь держави.

В цьому зв'язку ми наполягаємо на принциповій концептуальній різниці між примусовими і обов'язковими податками. Перші викликають явний і/або прихований опір з боку платників, що ускладнює й здорожує фіскальне адміністрування, посилює суспільну нестабільність і деморалізацію. Навпаки, обов'язкові податки – результат, якщо не повного консенсусу між владою й оподатковуваними, то, принаймні, вони мають договірний характер, досягнутий шляхом демократичної процедури при посередництві народного представництва (парламенту, ради, законодавчих зборів та ін.).

²⁰⁸ Classics in the Theory of Public Finance // Ed. by R.A. Musgrave, A.T. Peacock. – London: Macmillan; New York: St. Martin's Press, 1967. – P. 173.

²⁰⁹ Myrdal G. The Political Element in the Development of Economic Theory. – London: Routledge & Kegan Paul, 1965. – P. 179.

Підводячи підсумки даному підрозділу, ми, по-перше, відводимо важливе методологічне значення розмежуванню вчення про податки на три складові: податкову морфологію, політекономію оподаткування, фіскальну соціологію, що відкриває поглиблені можливості аналізу ідей, явищ і фактів, притаманних кожній з цих галузей знання зокрема. Запропонована *тринітарна схема* вчення про податки та оподаткування виокремлює фіскальну соціологію у відносно окрему галузь. Сподіваємося, що фіскальна соціологія виконає свою роль на важливому напрямку пізнання податкових явищ.

По-друге, приєднуючись до американських авторів підручника «Нова фіскальна соціологія» щодо тематичної структури науки і навчальної дисципліни «Фіскальна соціологія» з трьох частин: (1) соціальні джерела оподаткування і податкової політики; (2) поведінка платників податків; (3) соціальні наслідки оподаткування, ми б додали ще теми про (4) соціологічний образ податкової держави, (5) фіскальний федералізм, (6) людські ресурси податкового відомства, (7) фіскально-адміністративні аспекти податкової культури.

2. НАЧАЛО НАЧАЛ ФИСКАЛЬНОЙ СОЦИОЛОГИИ ТА ПІЗНІШЕ

Історія фіскальної соціології налічує декілька віків, вона пройшла кілька етапів розвитку від зародження до розквіту, потім до напівзабутого стану й знову до відродження з новою силою аргументів та з новими темами дослідження. Попутно фіскальна соціологія вбирала поняття й аналітичний інструментарій з інших галузей знання від політології до статистики.

2.1. ІДЕЙНІ КОРЕНІ ТА ПОХОДЖЕННЯ

На початках сучасної фіскальної соціології знаходиться німецька школа *камералістики*, що взяла свою назву від латинського слова *camera* чи німецького *Kammer* в значенні державної казни, сукупності державної власності взагалі. Найперша особливість вчення камералістів полягала в тому, що по суті вони зводили весь

зміст економіки до державних фінансів. За джерела добробуту народів вони вважали не ринкові операції, як це пізніше доводив Адам Сміт. Для камералістів джерелом багатства і щастя народів (*Wohlstand und Gluckseligkeit*) була державна діяльність. Під назвами *камералістика*, *камеральні науки*, *камералізм* (нім. *Kameralwissenschaft*, англ. *Cameralism* або *Cameralistics*) склалася окрема наука як сукупність приведених у систему знань про практичне мистецтво ефективного управління державним господарством: власністю, маєтностями, фінансами, оподаткуванням. До речі, дилема пояснення походження матеріальних благ і «щастя народів» – більше у залежності від ринку чи від держави – збереглася донині навіть на рівні визначення напрямів соціально-економічної політики Євросоюзу.

Надамо слово одному з найдавніших представників камералістики Мельхіору Оссе (Osse, 1506–1556). Корінь усіх державних проблем Оссе знаходив у нестачі належним чином навчених людей, готових нести відповідальність за державні справи і національні інтереси, що він пояснює чотирма причинами: неправильним вихованням дітей; нехтуванням із боку молоді порадами старших; частими змінами місця служби; фаворитизмом по відношенню до родичів і друзів. Названі соціологічні чинники заважають талановитим людям зробити успішну кар'єру або зайняти посаду, на якій був би достойний простір їхнім здібностям. За Оссе, функціонер державної служби має бути неупередженим, об'єктивним, невідкупним²¹⁰.

В Оссе фінансовий стан держави підтримують чотири опори: порядок, власність, комерція, оподаткування, з яких останні три по суті підпорядковані першій. «Дякуючи Богу, – писав Оссе 450 років тому, – наша країна вже забезпечена солідним, належним, достойним похвали порядком (Policey)»²¹¹. В академічному плані саме професура із числа камералістів готовила в університетах державних службовців, які відповідали вимогам високого професіоналізму, лояльності, відповідальності, пунктуальності. Більше того, – двохвікове інтелектуальне домінування школи камералістів позитивно вплинуло на формування національного характеру німецького народу.

Професор Юстус Дітмар (1677–1737), засновник кафедри камералістики в університеті Франкфурта-на-Одері (1723 р.) відносив пред-

²¹⁰ *Small A. W.* The Cameralists. The Pioneers of German Social Policy / Albion W. Small. – Kitchener: Batoche Books, 2001. – P. 40.

²¹¹ *Small A. W.* The Cameralists. – P. 45.

мет камеральної науки до способів «як збирати і підвищувати дохід держави, використовувати його для утримання суспільства». За розширеним визначенням Георга Зінке (1692–1768), камералістика «частково опирається на економіку (*die Oconomie*), а частково – на особливі правила і максими, які установлюють права і обов'язки правителя стосовно мудрого, передбачливого, справедливого і вмілого накопичення, забезпечення, збільшення та управління засобами існування, умовами життя і багатством держави водночас з забезпеченням правителя коштами на благо держави і його самого»²¹².

Йоганн Юсті (Justi, 1717–1771) і Йосип Зонненфельс (Sonnenfels, 1732–1817). сформулювали принципи оподаткування (див. Додаток Д), котрі пізніше по суті повторив Адам Сміт. Реалістично основу ючись на природі та можливостях сучасної їм держави, камералісти створили емпірично й етично орієнтовану міждисциплінарну галузь знання, що поєднувала економічні, соціальні, правові, фінансові й адміністративні практики. Подібна інтеграція наук у наш час переживає ренесанс саме в формі фіскальної соціології.

Канадський соціолог Альбїон Смолл (1854–1926) таким чином визначав сутність камералістського вчення: «Для камералістів центральною проблемою науки була проблема держави. Для них мета всього суспільствознавства полягала в розкритті способів забезпечення добробуту держави. Вони вважали процвітання держави джерелом добробуту всіх. За ключову умову багатства країни визнавали доходи, призначені для задоволення державних потреб. Їхні соціальні погляди були підпорядковані основній задачі забезпечення держави готівкою»²¹³. Погодимося, що в камералістів розкриття способів забезпечення добробуту держави носить явні ознаки фіскально-соціологічного підходу.

Отже, в історичній ретроспективі перші паростки фіскальної соціології як галузі фінансового знання сягають XVI–XVIII ст. Однак, сучасник камералістів англійський філософ Джон Локк (1632–1704) бачив далші від них. По-перше, суспільне взаєморозуміння між правителями і підданими виникає в разі справедливого обміну достатньої безпеки існування, гарантованої з боку держави, на належну фінансову підтримку влади з боку суспільства платників податків; по-друге,

²¹² *Spannaus N.* The Roots of the American System: From Cameralism, to the American System of Economics. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.movisol.org/roots.pdf>. – P. 9.

²¹³ *Small A. W.* The Cameralists. The Pioneers of German Social Policy / Albion W. Small. – Kitchener: Batoche Books, 2001. – P. – P. 4–5.

посередником між ними має виступати представницький орган (парламент, законодавча асамблея). Тоді ж прийшов і час відмовитися від домен, регалій, періодичних доходів воєнного і грабіжницького характеру і перейти на регулярне оподаткування. Тим самим у формуванні національних податкових держав Локк більше вбачав фіскально-соціологічні чинники, ніж власне економічні фактори.

Камералістика мала і свого предтечу, котрому належать спроби соціологічної інтерпретації явищ державних фінансів ще в середньовічну епоху. Мова про арабського мислителя Ібн-Хальдуна (Ibn Khaldun, 1332–1406), твори якого стали відомими в Європі лише в XIX ст. У трактаті «Моккадама» («Muqaddimah») розглянуто численні питання соціологічного характеру: смисл історії, способи пізнання істини, еволюція форм суспільного і державного життя, економічний та інтелектуальний розвиток, роль держави і державних фінансів та ін. Наукові заслуги Ібн-Хальдуна визнані, його твори перекладено на французьку, італійську, німецьку, англійську та інші мови.

За Ібн-Хальдуном, держава – несучий елемент цивілізації, «цивілізація розцвітає разом із державою й гине разом із нею»²¹⁴. Існування цивілізованої держави опирається на ресурси різного походження, з яких головним, визнаним усім суспільством ресурсом зрештою стають податки, в ідеалі підпорядковані нормам законності, справедливості, рівності, обов'язкової загальності для всіх, платоспроможності. Порушення цих нормативних вимог – одна з фундаментальних причин занепаду держав. По суті, з огляду на відомий йому відрізок історії, Ібн-Хальдун попереджав, що екстремальний рівень оподаткування, крайня несправедливість податкової системи здатні викликати колапс держави. І все це Ібн-Хальдун описав за чотири століття до принципів оподаткування Адама Сміта!

Охарактеризувавши державні фінанси в соціологічних й історичних поняттях, Ібн-Хальдун показав, що оподаткування, обсяг і структура доходів відображають умови епохи і потреби держави в конкретній ситуації. Тим самим Ібн-Хальдун зайняв почесне місце першого фіскального соціолога, на диво, випередивши навіть західну науку.

Впродовж віків фіскальні елементи соціологічного знання з своїм специфічним об'єктом науки про суспільство, способи життя, соціальні відносини і міжособові стосунки («соціальна фізика», «наука

²¹⁴ Andic F. M. An Exploration into Fiscal Sociology: Ibn Khaldun, Schumpeter, and Public Choice / F. M. Andic, S. Andic // Finanzarchiv. – 1985. – Bd. 43. – H. 3. – S. 457.

про звичай», «наука про свідомість»). Переломний, якісно новий етап знаменувала Перша світова війна 1914–1918 рр.

Під час і по закінченню війни відбулися важливі події, котрі завершили формування сучасної податкової держави й обумовили злет фіскально-соціологічних досліджень: (1) запровадження податку на доходи фізичних осіб у США і в деяких країнах Західної Європи (зокрема, у Франції); (2) істотне зміцнення демократичного контролю над бюджетами у зв'язку з поширенням права обирати і бути обраним у парламент незалежно від податкового цензу. Раніше таке право мали лише громадяни, здатні платити певну суму прямих податків, не нижчу установленної межі. В результаті сила впливу соціально-політичних факторів на функціонування податкової системи значно виросла.

Наука відреагувала не забарно. В 1917 р. вийшла друком книга «Державний соціалізм і державний капіталізм» австрійського економіста і соціолога соціал-демократичного напрямку Рудольфа Гольдшейда (Goldscheid, 1870–1930) – засновника соціологічної школи фінансів і автора самого терміну «*фінансова соціологія*» (*Finanzsoziologie*). З часом ця галузь знання закріпилась у науці під назвою *фіскальна соціологія*. За Гольдшейдом, в історичній ретроспективі фіскальна експлуатація людини державою виникла раніше від експлуатації людини людиною²¹⁵. В системі поглядів Гольдшейда бюджет – кістяк будь-якої держави, позбавлений своєї облудної ідеологічної оболонки незалежно від суспільно-економічного ладу.

Завдяки монографіям Йозефа Шумпетера (1883–1950) «Die Krise des Steuerstaates» («Криза податкової держави», 1918 р.) та «Економіка і соціологія прибуткового податку» (1929 р.) фіскально-соціологічний метод дослідження набув по суті канонізованого статусу. Солідні трактати на тему оподаткування й досі не обходяться без посилання на «Кризис», і ми ще не раз будемо звертатися до її положень. У США емігрант із Німеччини Ричард Масгрейв (1910–2007) опублікував роботу «Теорія фіскальних криз: нарис фіскальної соціології» (1980 р.).

На роботи Шумпетера опирався німецький економіст Фріц Карл Манн (Mann, 1883–1979). Його праці: «Ідеальна податкова політика» (1937 р.), «Соціологія оподаткування» (1943 р.), «Фіскальна складова революції: нарис фіскальної соціології» (1947 р.). Манн розвиває думку, що фінанси – дволикий Янус, котрий при одних обставинах вико-

²¹⁵ Classics in the Theory of Public Finance / Ed. by R. A. Musgrave, A. T. Peacock. – London etc.: Macmillan; New York: St Martin's Press, 1967. – P. 204.

нує по відношенню до політичних і соціально-економічних процесів стабілізуючу статичну роль, а при других – динамічну й революційну. В методологічно важливій статті «Три науки про фінанси» (1971 р.) Манн розмежує науку про державні фінанси на три складові частини: економіку державних фінансів, політологію державних фінансів, соціологію державних фінансів, що стало важливим внеском у сучасне вчення про фінанси з боку впливу на оподаткування суспільно-економічних і політичних ідей. Манн не приховував, що його погляди склалися під впливом вчення німецьких камералістів (XVI–XVIII ст.) про практичне мистецтво ефективного і справедливого державного управління за допомогою фіскальних засобів наповнення казни.

Загалом, у фіскальній соціології особливо помітний німецький слід. Так, віхами у розвитку соціологічних поглядів на державні фінанси стали праці видатних учених історичної та соціальної шкіл політекономії Густава Шмоллера (1838–1917), Вернера Зомбарта (1863–1941), Франца Оппенгеймера (1864–1943). Одні назви робіт представника так званого етичного напрямку в політичній економії Густава Кона (Kohn, 1840–1919) «Система фінансової науки» та «Етика і соціологія» засвідчують внутрішній зв'язок між цими галузями знання. Ганс Рітцль (Ritschl, 1897–1993) розвивав соціологічний метод у роботах «Общинне господарство і капіталістичне ринкове господарство» (1931 р.), «Державне господарство і оподаткування» (1935 р.). Цю тенденцію підсилили Герберт Зультан (Sultan, 1894–1954) книгою «Фінансова наука і фінансова соціологія» (1952 р.) та Герхард Кольт (Colm, 1897–1968) – автор монографії «Ідеальна податкова система» (1934 р.) і пізніших праць. На ідеї фіскальної соціології опираються дослідження відомих німецьких вчених Фріца Ноймарка (Neumark, 1900–1991) «Принцип справедливої та економічно раціональної податкової політики» (1970 р.); Гунтера Шмольдерса (Schmölders, 1903–1991) «Податкова мораль і податковий тягар» (1932 р.), «Податкова ментальність в міжнародних порівняннях» (1970 р.) та ін.

Шмольдерс – засновник *Кельнської школи фіскальної психології*, члени якої намагалися звести міст між економікою та соціальною психологією. Шмольдерс відкрив, що рівень податкової моралі чи дисципліни серед само зайнятих працівників у західноєвропейських країнах нижчий, ніж серед інших категорій платників. Ним встановлено, що податкова мораль нижча в тих країнах, де покладаються на примусові методи стягнення податків, і вища там, де до платників ставляться

з повагою, більше їм довіряють. У статті «Фіскальна психологія: нова галузь державних фінансів» (1959 р.), котра пізніше ввійшла в зібрання його творів, Шмольдерс доводив, що ця галузь знання, «добираючись якомога глибше до мотивацій, емоцій, умонастроїв платників й інших громадян, мабуть не має прецеденту в традиційних державних фінансах»²¹⁶.

Німецький економіст Юлий Ландман у 1929 р. описав фіскально-соціологічні явища на прикладі хрестових походів XI–XII століть. Апелюючи до почуттів релігійного фанатизму, для фінансування походів католицька церква організувала збір «*саладінової десятини*» – цільового податку, названого за іменем вождя мусульманського опору хрестоносцям Саладина (1137–1193). У цьому випадку держава делегувала церкві право на збір квазіподаткових платежів.

В Ерфуртському університеті з 2000 р. діє *кафедра державних фінансів і фіскальної соціології*, котру очолює Юрген Бекгаус – автор 60 підручників і монографій. Тут проводяться наукові конференції з фіскальної соціології. В жовтні 2008 р. відбулася восьма така конференція, на якій, зокрема, були заслухані доповіді про соціологічні аспекти теорії еліт В. Парето, про вплив камералізму на менеджмент й адміністрування.

Французький вчений і державний діяч (деякий час обіймав посаду генерального інспектора фінансів, тобто міністра фінансів) Габріель Ардант (Ardant, 1906–1977) у своїй двохтомній «Соціологічній теорії оподаткування» (1965 р.) та «Історії податків» (1972 р.) стверджував, що ефективність фіскальної системи знаходиться в залежності від ступеня її адаптації до існуючих соціально-економічних умов і національних особливостей.

У сфері фіскальної соціології дуже відзначилися й італійці. Так професор з Університету Перуджі Амількаре Павіані (Puviani, 1854–1907) розробив теорію *фіскальної ілюзії*, що пізніше викликала велику літературу. Теорія протиставляє ілюзії платників податків щодо «благородних» намірів своїх урядів ілюзіям, які властиві самим урядам відносно рівня лояльності своїх підданих. Павіані також інтересували питання впливу на оподаткування і державний кредит патріотизму, релігійної віри, революційної ситуації, – словом, вплив на фіскальну сферу моральних і психологічних умов.

²¹⁶ Schmölders G. The Psychology of Money and Public Finance / Günter Schmölders. – Houndmills, New York: Palgrave Macmillan, 2006. – P. 158. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: metro-natshar-31-71.brain.net.pk/articles/_DCuxVwJEP.pdf

Джіно Боргатта (Borgatta, 1888–1949), відомий «Науковим дослідженням фінансових феноменів» (1920 р.), Емануеле Морселлі (Morselly, 1899–1975) – плодovitий автор численних монографій і підручників по теорії та історії державних фінансів, податковій системі Італії. Ці та інші представники італійської школи знаходилися під впливом ідей свого знаменитого співвітчизника Вільфредо Парето (1848–1923), котрий виводив сутність фінансів та оподаткування із політичних, правових і морально-етичних імперативів державної волі.

Яскравий представник соціологічної школи, видатний російський учений І. Х. Озеров (1869–1942) писав так: «Как геологические наслоения отражают в себе жизнь своих эпох, так и финансовая структура отражает в себе общественные отношения своего времени»²¹⁷.

Взагалі вчення про фіскальну соціологію було створене спільними зусиллями переважно австрійських, американських, італійських, німецьких економістів і соціологів. Процвітаючи в 20–30-ті роки, фіскальна соціологія відродилася заново наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. завдяки Юргену Бекгаусу (Bachhaus), Ричарду Бонні (Bonney), Ричарду Вагнеру (Wagner), Джону Кемпбеллу (Campbell), Едварду Маккаффі (McCaffery) та багатьом іншим.

2.2. НОВА ФІСКАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ

Водному із досліджень професора Університету ім. Джорджа Мейсона (США) Р. Вагнера показово розкрито багатогранність й різноплановість фіскально-соціологічного методу. Він поміщає оподаткування в складний контекст взаємодії державних інтересів, духовних цінностей, інтелектуальних резонів, суспільних уподобань.

Одна із останніх робіт – колективна монографія «Нова фіскальна соціологія: оподаткування в порівняльній та історичній перспективі», автори якої проводять думку, що соціологічне описання й пояснення оподаткування полягає в акцентуванні уваги на трьох найбільш важливих питаннях: (1) соціальній базі податкової політики; (2) причинах податкового конформізму або нонконформізму, тобто на наявності чи від-

²¹⁷ Озеров И. Х. Основы финансовой науки. Выпуск 1-й. Учение об обыкновенных доходах. – Издание 5-е. – М.: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1917. – С. 23.

сутності установки платника на виконання законного обов'язку перед фіском (tax compliance); (3) соціальних наслідках оподаткування»²¹⁸.

Характеризуючи сучасний сплеск інтересу до фіскальної соціології, американський економіст Джон Кемпбелл писав: «На відміну від інших підходів, фіскальна соціологія повністю зосереджується на комплексі суспільних взаємодій в інституційному та історичному контекстах, які пов'язують державу і суспільство у такі способи, що формують податкову політику та породжують її ефекти»²¹⁹. Можна сказати, що фіскальна соціологія перешкоджає фрагментації знань, її місія полягає в об'єднанні досі розпорошених вузько спеціалізованих знань про оподаткування.

В іншій своїй праці Кемпбелл визначає чотири ознаки нової фіскальної соціології (*new fiscal sociology*)²²⁰:

По-перше, дана галузь фінансового знання комбінує різні соціальні дисципліни, руйнує міждисциплінарні кордони, забезпечує перехресне інтелектуальне опилування ідеями, що призводить до важливих наукових проривів у поясненні фіскально-бюджетних явищ. За Кемпбеллом, творення нової фіскальної соціології нагадує зародження свого часу танцю рок-н-ролу, котрий склався з елементів блюзу, церковної музики і джазових мелодій.

По-друге, нова фіскальна соціологія висуває оподаткування в сферу неоліберальної політики, котра передбачає зниження податків і зменшення державних видатків. Але реально процеси стрімкого зростання бюджетних дефіцитів і державних боргів диктують необхідність підвищення податків. У результаті фіскальна соціологія все більше зосереджується навколо проблем осмислення бюджетних дефіцитів і збалансування державних фінансів.

По-третє, новий імпульс розвитку фіскальної соціології, що забезпечує справжній ренесанс цієї галузі знання, придала глобалізація. Оподаткування глибоко задіяне в сферу міжнародної фінансово-економічної діяльності: в торгівлю, інвестування, операції транснаціональних корпорацій, рух капіталів і робочої сили. Фіскально-соціологічні аналітики шукають відповіді на питання, – настільки глобалізація

²¹⁸ The New Fiscal Sociology. Taxation in Comparative and Historical Perspective / Ed. by I. W. Martin, A. K. Mehrotra, M. Prasad. – Cambridge etc.: Cambridge University Press, 2009. – P. XIII.

²¹⁹ Campbell J. L. The State and Fiscal Sociology. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.questia.com/googleScholar.qst?docId=50002257888>

²²⁰ The New Fiscal Sociology. Taxation in Comparative and Historical Perspective / Ed. by I. W. Martin, A. K. Mehrotra, M. Prasad. – Cambridge etc.: Cambridge University Press, 2009. – P. 256–265.

впливає умови оподаткування і зближує величину податкового тягря в різних країнах?

По-четверте, фіскальна соціологія привертає увагу до тих інститутів, у оточенні яких функціонують бізнесові структури, живуть і діють платники податків. Комерційні успіхи залежать не лише від динаміки витрат виробництва, але й від інституціонального середовища. В країнах з високим рівнем податків бізнес намагається виграти конкурентну боротьбу за рахунок зниження витрат виробництва. Навпаки, в країнах з високими податками фірми розраховують на інші фактори успіху: інновацію виробничих процесів, якісну новаторську продукцію, high-tech, високий рівень підготовки робочої сили та ін. Для прикладу Кемпбелл порівнює Данію, де частка податків у ВВП складає більше 48%, і США, де ця частка близько 30%, і констатує, що «всупереч дуже високим податкам Данія займає високе місце серед найбільш конкурентоздатних країн світу, а також є одною з найпривабливіших для бізнесових інвестицій»²²¹.

А все тому, що наперекір теорії неолібералізму високі податки парадоксальним чином *можуть бути не гальмом, а стимулом розвитку* при умові витрачання податкових надходжень на фінансування освіти, науки, охорони здоров'я. Загалом – на забезпечення високого професіоналізму, ефективної роботи, здорових і комфортних умов життя. До того ж, в електоральному плані платники підтримують податкову політику, котра гарантує вигоди їхнього існування. Отже, бізнесмени, політики, вчені, навіть журналісти можуть впевнитися, що фіскальна соціологія відкриває велике вікно можливостей для дослідження взаємозв'язку між оподаткуванням і масою соціально-економічних і суспільно-політичних явищ.

Під фіскально-соціологічним кутом зору оподаткування водночас відображає фіскальні взаємовідносини громадян з суспільством і державою, а також, з свого боку, впливає на них, що знаходить втілення в різних суперечностях, конфліктах, домовленостях, компромісах. Чи не найгостріша проблема, яку осмислює сучасна фіскальна соціологія, – феноменальне зростання державних боргів у багатьох країнах. У результаті сучасна податкова система по суті передбачає необхідність свого роду суспільного й економічного контракту з прийдешніми нащадками, котрим прийдеться своїми засобами і ресурсами

²²¹ The New Fiscal Sociology. Taxation in Comparative and Historical Perspective / Ed. by I. W. Martin, A. K. Mehrotra, M. Prasad. – Cambridge etc.: Cambridge University Press, 2009. – P. 262.

компенсувати фіскальну недисциплінованість і марнотратство теперішніх поколінь. Не менша біда – старіння населення, що породжує проблему наповнення пенсійних фондів.

Не випадково в силу широти охопту процесів, явищ і проблем на Заході фіскальна соціологія – квітуча нива знання. Тим часом в Україні цій галузі фінансової науки, на жаль, поки що не надають належного значення, хоч першу спробу викласти положення соціології податків вітчизняні економісти зробили ще 20 років тому назад²²², а також зверталися до цієї теми і пізніше²²³.

Поступово завдяки низці основоположних праць фіскальна соціологія трансформувалася в повноцінне відгалуження як фінансової, так і соціологічної науки, що має справу з інтересами, мотивами і боротьбою людей навколо оподаткування та державного бюджету, помічених у фокус суспільно-політичних процесів. За статтями доходів і видатків бюджету лише озброєний фіскально-соціологічним методом дослідник бачить хто оплачує кого, хто одержує що і скільки, які економічні сили домінують над фіскально-бюджетною політикою, інтереси яких соціальних груп ігноруються. Особлива риса фіскальної соціології – наголос на морально-етичній, вольовій і мотиваційній стороні оподаткування. Тематика фіскально-соціологічних досліджень все більше розростається за рахунок питань адміністрування податків, податкового консультування, управління державним боргом і пенсійними фондами та ін.

Все нові аспекти доповнюють, посилюють і піднімають роль пізнавальної традиції, що залишилася у спадщину від Ібн-Хальдуна, камералістів, Finanzsoziologie Гольдшейда, фіскальної соціології Шумпетера і визріла в нову фіскальну соціологію.

²²² Суторміна В. М. Держава – податки – бізнес: (Із світового досвіду регулювання ринкової економіки): Монографія / В. М. Суторміна, В. М. Федосов, В. Л. Андрущенко). – К.: Либідь, 1992. – С. 26–38.

²²³ Андрущенко В. Л. Економічні та позаекономічні аспекти оподаткування / В. Л. Андрущенко, Ю. І. Ляшенко // Фінанси України. – 2005. – № 1. – С. 36–43.

3. ФІСКАЛЬНО-СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

Як течія наукової думки фіскальна соціологія виникла на теоретичній базі *інституціоналізму* – наукової школи, адепти якої вважали пояснення поведінки людей виключно економічними мотиваціями неповним і неадекватним реаліям. Інституціоналізм – скелет сучасного соціально-економічного знання. Увага його послідовників сконцентрована на неекономічних факторах приймання рішень і господарської діяльності: менталітеті, звичаях, традиціях, правових і моральних нормах, релігійних віруваннях, а також на дії колективних інститутів (профспілок, політичних партій, різних асоціацій громадян). У роботі «Політичні елементи у розвитку економічної теорії» відомий інституціоналіст, шведський економіст Гуннар Мюрдаль (1898–1987) наголошував, що аналіз явищ державних фінансів важливо «підтримати соціологічними і психологічними методами»²²⁴. Водночас прихильники інституціоналізму не абсолютизують роль економіко-математичних методів дослідження, скептично ставляться до абстрактно-дедуктивних теорій.

З погляду інституціоналістів, економіка, фінанси, оподаткування не функціонують в автономному режимі поза впливом соціальних, політичних, етичних, релігійних та інших позаекономічних факторів. Тому інституціоналізм інколи називають *соціологічною школою*. Надамо слово одному із яскравих представників цієї школи, по суті предтечі інституціоналізму російському економісту І.Х. Озерову (1869–1942). «Мы при нашем исследовании вовсе не должны стесняться экскурсиями, иногда весьма продолжительными, в другие области знания... Для финансовой флоры такое значение имеет общественное строение данной страны, развитие народного хозяйства, государственного устройства, особенно организация избирательного права, народный характер, положение среди других стран, исторические воспоминания и переживания...»²²⁵, – писав він. Тим самим інституціоналізм визнає значення соціології, політології, права та ін. у дослідженні явищ і вирішенні фіскально-бюджетних проблем.

²²⁴ Myrdal G. The Political Element in the Development of Economic Theory / Gunnar Myrdal. – London: Routledge & Kegan Paul LTD, 1965. – P. 190.

²²⁵ Озеров И.Х. Основы финансовой науки. Выпуск 1-й. Учение об обыкновенных доходах / И.Х. Озеров. – Издание 5-е. – М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1917. – С. 41.

Свого часу вітчизняні вчені-фінансисти радянського періоду, наголошуючи на тому, що фінансова практика більше залежить від мотивованих комуністичними ідеями рішень «партії та уряду», ніж від об'єктивних соціально-економічних умов по суті, самі того не підозрюючи, розділяли погляди «буржуазної» теорії інституціоналізму, беззастережно оголошену ідеологічно шкідливою. Тим самим свідомо чи підсвідомо інституціоналізм демонстрував силу свого пізнавального методу.

Сучасний інституціоналізм існує в основних формах американської «конституційної економіки» та німецького ордо-лібералізму (теорії «порядок плюс вільний ринок»). Науковий пріоритет у розробці *конституційної теорії оподаткування* належить лауреату Нобелівської премії (1986 р.) американцю Джеймсу Б'юкенену (1919–2013). У циклі праць, зокрема «Щодо податкової конституції для лівіафана» (1977 р.), «Влада оподаткування: аналітичні основи фіскальної конституції» (1980 р.), Б'юкенен і його співавтори (Віргінська школа) сформулювали поняття фіскальної конституції та обґрунтували вимогу обмежень масштабів і параметрів оподаткування конституційними нормами, хоч деякі риси фіскальної конституції мають податкові кодекси.

Оскільки, за Б'юкененом, функціонування державних фінансів на відміну від стихії ринку зрегульоване конституційно установленими правилами і процедурами бюджетного процесу, система державних фінансів набуває характеру *конституційної економіки*²²⁶, котра забезпечує споживання оплачених коштом податків суспільних благ.

Дефініцію фіскальної або податкової конституції Б'юкенен і Бреннан дають у дещо алегоричній формі, розуміючи під конституцією набір правил або соціальних інститутів, у межах яких люди взаємодіють між собою на зразок правил гри. «Ці правила обмежують дії гравців границями законної діяльності, а також установлюють цілі гри та порядок визначення переможця»²²⁷. Порушення лімітів виконують роль свого роду попереджувальних сигналів тривоги. Думка авторів стає яснішою в подальшому викладі.

Так, за чинними в США конституційними правилами неможливо накласти на містера А податок конфіскаційного рівня, при цьому повністю звільнивши містера Б від податку. При демократично-право-

²²⁶ Бьюкенен Дж. М. Сочинения – Т. 1 / Дж. М. Бьюкенен: Пер с англ. / Гл. ред. Р. М. Нуреев. – М.: Таурус Альфа, 1997. – С. 54.

²²⁷ Brennan G., Buchanan J. The Power to Tax: Analytical Foundations of a Fiscal Constitution / Geoffrey Brennan, James M. Buchanan. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.econlib.org/library/Buchanan/buchCv9c1.html>

вому порядку приймання подібних аморальних рішень це просто не-реально. Однак, не існує конституційної норми, котра б обмежувала чи забороняла установа податку *будь-якої*, хоч і конфіскаційної, висоти на *всіх* платників. Саме ця обставина і робить необхідністю фіскальну конституцію. Особливо ліміти висоти податку на нерухомість потрібні для органів місцевого самоврядування, де власті мають можливість варіювати висотою ставок як завгодно.

Практично правила фіскальної конституції допомагають платникам податків у ролі громадян-виборців контролювати податкову систему таким чином, щоб оподаткування більш-менш відповідало суперечливим матеріальним вигодам різних соціальних, регіональних, вікових і т.д. груп, влаштовувало їх. Наприклад, – потрібно знайти баланс між інтересом нинішнього покоління в максимальному фінансуванні своїх потреб за рахунок держбюджету, й інтересами прийдешніх поколінь платників податків, котрим прийдеться оплачувати державний борг, егоїстично накопичений прашурами. Подібного роду конфлікти відбуваються на наших очах по всій Європі.

В дещо іншій інтерпретації фіскальну конституцію можна розуміти як *основане на консенсусі зведення правил і обмежень функціонування державних фінансів з метою забезпечення фінансово-економічної стабільності*. В цьому сенсі за новітній приклад фіскальної конституції можна вважати *Договір про бюджетну стабільність*, (більше відомий під назвою *Бюджетний пакт*), підписаний між країнами Євросоюзу в березні 2012 р. Пакт передбачає обмеження дефіциту бюджетів членів Євросоюзу 0,5% ВВП. Порушникам Пакту загрожує штраф (0,1% ВВП), кошти від якого мають надходити в *Стабілізаційний фонд ЄС*. Країни, державні борги яких перевищують 60% ВВП, а це 24 (!) із 27 членів Євросоюзу, повинні знижувати суму боргу не менш, ніж на 5% щорічно.

В руслі інституціоналізму і фіскальної соціології знаходиться також *теорія суспільного вибору (public choice theory)*. Тут теорія «наводить міст між економікою і політикою», за що її автор Б'юкенен і був нагороджений Нобелівською премією. Суспільний вибір означає різні способи і підходи, за допомогою яких люди використовують, по суті експлуатують державу у формі так званої *політичної ренти* заради власної вигоди. Скажімо, уряд з раціональних міркувань обмеженості ресурсів має намір закрити фінансування певної програми. Природно піднімається протест з боку тих, хто одержує

за рахунок бюджету, значить, політичну за своїм походженням ренту з даної програми, а тому заінтересований в її збереженні: бізнесменів, працівників, членів їхніх сімей. Подібне також можна спостерігати по всьому світу.

Ордо-лібералізм (Фрейбурзька школа) передбачає органічне поєднання дії вільного ринку з твердим державно-конституційним порядком. Парадоксальним чином дані доктрини дозволяють послабити державний контроль над економікою за допомогою самої держави, достатньо сильною, щоб без особливого втручання забезпечити неухильну дію законів, виконання обов'язків і зобов'язань.

В структурі соціологічного вчення про податки є групи ідей, пов'язані з фрагментацією на складові частини теоретичного осмислення джерел і наслідків оподаткування. Ці ідеї склалися в три наукові школи чи теоретичні традиції новітньої фіскальної соціології: *теорію модернізації, теорію еліт, мілітаристську традицію* (див. Таблицю 4.3).

Таблиця 4.3

Наукові школи фіскальної соціології

Теорія модернізації (Modernization Theory)	
Класики теорії	Зміст і особливості теорії
Едвін Селігман (1861–1939) Карл Шоуп (1903–2000) Уолт Росту (1916–2003) Ричард Масгрейв (1910–2007) Алан Пікок (1922–) та ін.	Пояснює як і чому формується певна система оподаткування, виникають спричинені нею наслідки. Розкриває здатність податків пристосовуватися до існуючих соціально-економічних умов і політичних інститутів і в свою чергу впливати на них. Тому в кожен момент податкова система має модерні форми, а зміст податкової політики залежить від суспільного середовища
Теорія еліт (Elite Theory)	
Амількаре Павіані (1854–1907) Еміль Дюркгейм (1858–1917) Вільфредо Парето (1848–1923) Роберт Мічелс (1876–1936) Гаетано Моска (1858–1941) Гюнтер Шмольдерс (1903–1991) та ін.	Фундаментальна проблема суспільства – конфлікт між урядом і громадянами з приводу податків. Влада намагається приховати чи виправдати масштаби фіскальної експлуатації, перебільшити вигоди людей від державних видатків. Податкова система перерозподіляє ресурси на користь меншості: еліти і бюрократії. Крім економіки, ефекти оподаткування розкривають право, кримінологія, облік, психологія

Продовження табл. 4.3

Мілітаристська традиція (Militarist Theory)	
Герберт Спенсер (1820–1903) Макс Вебер (1864–1920) Рудольф Гольдшейд (1870–1931) Йозеф Шумпетер (1883–1959) Фріц Манн (1883–1978) та ін.	Оподаткування – основний фактор сили і розвитку держави, оскільки воно забезпечує ресурси для ведення війн та усунення конкурентів. В історії ріст воєнного суперництва і зростання податків йшли рука в руку. Окрім мілітаризму, оподаткування справляє вплив на цивілізацію, культуру, спосіб життя, а надто – на ріст бюрократизму.

Джерело: Узагальнено і складено автором на основі – Martin I. W., Mehrotra A. K., Prasad M. The Thunder of History: The Origins and Development of the New Fiscal Sociology. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://assets.cambridge.org/9780521738392/excerpt/9780521738392_excerpt.pdf

До теоретичного фіскально-соціологічного арсеналу безумовно належать теорії суспільних благ і суспільного вибору. В цьому сенсі сучасні інтерпретації економічної природи держави розпадаються на дві основні групи: ототожнення держави або з державними фінансами (*теорія державних фінансів*), або з суспільним вибором (*теорія суспільного вибору*). Їх квінтесенцію викладено в знаменитій дискусії (1998 г.) між Джеймсом Б'юкененом і Річардом Масгрейвом, матеріали якої опубліковані в книзі «Державні фінанси і суспільний вибір: два протилежних погляди на державу»²²⁸. Представники державно-фінансової теорії (Масгрейв та його послідовники) вважають державу всеохоплюючою суспільною структурою, утримувану коштом податків. Така держава через бюджетні механізми втручається в економіку з метою корегування ринків і/або максимізації державних доходів. У adeptів даної теорії назва «державні фінанси», як правило, супроводжується уточненням чи підзаголовком «державна економіка» (англ. – public economy)²²⁹, «державне господарство» (нім. – Staatswirtschaft).

Навпаки, теоретики суспільного вибору (Джеймс Б'юкенен, Гордон Таллок, Людвіг Мізес та їхні прибічники) вбачають у державі організацію, що склалася із заінтересованих у власній вигоді осіб, дії яких повністю мотивуються індивідуальними розрахунками затрат і результатів. «Для всіх людей суспільство і держава, – писав Мізес (1881–

²²⁸ Buchanan J. M. Public Finance and Public Choice / J. M. Buchanan, R. A. Musgrave. – The MIT Press: Cambridge (Mass.); London, 2000. – IX, 272 p.

²²⁹ Musgrave R. A. The Theory of Public Finance. A Study in Public Economy / R. A. Musgrave. – New York etc.: McGraw-Hill Book Company, 1959. – XVII, 628 p.

1973), – дуже важливий засіб досягнення цілей, які вони переслідують з власної волі»²³⁰. З такого погляду, мотивація людської діяльності на ринку не відрізняються від мотивів служби на державному поприщі. Річард Вагнер у монографії «Фіскальна соціологія і теорія державних фінансів» (2007 р.) намагався примирити ці підходи, оскільки ринок і потреба в державному порядку однаково коріняться в людській природі, нерозривно взаємозалежні й доповнюють один одного.

Сучасна фіскальна соціологія опирається також на *нову інституціональну економічну теорію (New Institutional Economics)*, зосереджену на питаннях ефективності управління та діяльності. З цих міркувань дійові особи державного (фіскально-бюджетного) сектору мають брати приклад з приватно-ринкового сектору, більш ефективного в порівнянні з державними структурами *по определению*. Дана теорія – одна з найбільш впливових сучасних наукових методологій адміністрування податків.

Фіскальна соціологія – водночас і самостійна галузь знання, і метод дослідження суспільних ефектів фінансових явищ. Вона досліджує реальні інтереси, боротьбу за владу і доступ до обмежених ресурсів, мотиви дій у сфері оподаткування. Під фіскально-соціологічним кутом зору оподаткування – та сфера соціальної дійсності, де чи не найповніше розкривається ставлення суспільства до влади і держави.

Пізнавальні можливості фіскальної соціології засвідчує, зокрема, такий приклад. Лозунг часів буржуазно-демократичних революцій XVII–XVIII століть: «*no taxation without representation*» – («ні податкам без представництва») довго сприймався як заклик до запровадження податків лише через згоду (consent) народних представників, тобто депутатів парламенту. Коли в 1773 р. британський уряд запровадив мито на чай у своїх північноамериканських колоніях, і свідки епізоду, і сучасні дослідники однаково і по справедливості коментували, що американці збунтувалися власне не проти копійчаного мита на фунт чаю. Найперше протест викликало те, що колоністи не були репрезентовані в парламенті, котрий приймав рішення щодо їхньої долі. Заклик «no taxation without representation» мав і міжнародний революційний резонанс. Адже, що мали думати народи тих європейських країн, в яких на той час навіть не було парламентів?

²³⁰ Мізес Л. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории / Л. Мизес. – Пер. с 3-го испр. англ. изд. А. В. Куряева. – М.: ОАО НПО «Экономика», 2000. – С. 140.

Однак, зміст заклику про representation в епоху ще далеку від ідей зрівнювально-перерозподільного підходу до майнової нерівності треба розуміти й інакше. Цей лозунг мав смисл права на політичну участь в управлінні відповідно до фінансових можливостей. Раз багатство і влада йдуть рука в руку, то лише ті громадяни, які платили значні суми податків, мали право обирати і бути представленими в парламенті. Тільки відносно багаті платники податків допускалися до управління державою, адже саме вони *репрезентували* багатство, вплив і владу. Такий порядок зберігся в деяких країнах Заходу до Першої світової війни і розпався лише по мірі всезагальної участі у виборах і зміцнення демократично-правових засад державності.

Яскравим прикладом сучасної теми для фіскально-соціологічного дослідження є суспільні процеси в Україні у зв'язку з прийняттям Податкового кодексу. Або – протести проти фінансово-економічної політики США в формі так званого руху *чайників* (назва по аналогії з *Бостонським чаюванням 1773 р.*, акцією проти податкової політики Британії в американських колоніях).

Всі явища, досліджувані методом фіскальної соціології, мов у фокусі, сходяться в державному бюджеті, можливості й обмеження котрого відображають ледве не всі умови життя, роботи, підприємництва і комерції. Саме бюджет, сформований у парламенті прагненнями і голосами депутатів – по суті «політичних підприємців», дає відповідь на питання: хто одержує що, хто платить за кого, які суспільні сили представляють і захищають національні інтереси в економіці й політиці.

Вчення про фіскальну соціологію має два масштаби: *вузький* стосується лише податків, *широкий* – державних фінансів узагалі. У вузькому розумінні *предмет фіскальної соціології – взаємозв'язки між оподаткуванням, державою і суспільством*. Відповідно фіскальна соціологія – це галузь наукового знання, що вивчає як оподаткування впливає і саме зазнає впливу не так з боку економічних сил і чинників, як зі сторони неекономічних факторів (політичних, правових, культурних, історичних та яких завгодно інших). На мікрорівні оподаткування і податкова політика справляють вплив на вибір роботи і рівень зайнятості, на шлюб і сімейні справи, дітонародження, домашнє господарство, що і є предметом дослідження фіскальної соціології.

Гольдшейд, один із корифеїв соціологічної теорії фінансів вважав, що лише соціологія здатна розкрити вплив соціально-економіч-

них умов на державні потреби та показати способи задоволення тих потреб. Він писав: «Скажи мені, як і звідки ти одержуєш свої доходи, і я скажу тобі якою має бути структура твоїх видатків. І навпаки: скажи мені, на що ти збираєшся витратити твої гроші, а я скажу тобі, яким чином добути необхідні тобі доходи, за рахунок якого суспільного класу, а також який штат і структуру адміністративного апарату треба для цього створити»²³¹. По суті без фіскально-соціологічного підходу свідомо чи підсвідомо, навмисне чи нехотя не обходиться жодне дослідження державно-фінансових явищ.

Словом, – фіскальна соціологія аналізує наслідки оподаткування для різних сторін дійсності, як і вплив суспільних реалій на податкову систему. Фактично різноманітним і багатозначним причинно-наслідковим ефектам оподаткування немає ні числа, ні краю, що перетворює соціологію в унікальний за різносторонністю й масштабами охопту метод пізнання.

4. ПРИКЛАДНА СФЕРА СОЦІОЛОГІЇ ОПОДАТКУВАННЯ

За наведеними вище загальними положеннями є побоювання, що досі в очах читача предметно-тематична сфера фіскальної соціології виглядає досить аморфно, розпливчато. Розвіяти неясність допоможе приклад конкретних тем фіскально-соціологічних досліджень, узятий із колективної монографії «Нова фіскальна соціологія. Оподаткування в порівняльній та історичній перспективі», виданій у США в 2009 р.

Автори монографії ведуть дослідження в таких напрямках²³²:

- історичні та/або національні особливості податкових систем окремих держав, історичні уроки оподаткування;
- проблеми соціальної справедливості в оподаткуванні;
- соціально-психологічні аспекти ставлення до податків людей різних і правих поглядів, представників різних політичних партій;

²³¹ Classics in the Theory of Public Finance / Ed. by R. A. Musgrave, A. T. Peacock. – London etc.: Macmillan; New York: St Martin's Press, 1967. – P. 202.

²³² The New Fiscal Sociology. Taxation in Comparative and Historical Perspective / Ed. by I. W. Martin, A. K. Mehrotra, M. Prasad. – Cambridge etc.: Cambridge University Press, 2009. – P. V–VI.

- заходи податкової політики в боротьбі з СНІД-ом, іншими хворобами;
- оподаткування у воєнних умовах;
- справна сплата податків як фактор патріотизму;
- демократія і режими оподаткування;
- ідеальні податки і податкові системи.

Відомого американського фіскального соціолога Едварда Маккаффі інтересують теми: «гендерні аспекти оподаткування», «оподаткування жінок», «податки і сім'я», «податки і щастя», навіть «податки і проституція» і тому подібна тематика. У США ведуться дослідження на зразок оподаткування індіанських племен, впливу податків на поведінку філантропів і меценатів та ін. Тим самим фіскальна соціологія претендує на роль *соціальної інженерії* (*social engineering*) в розумінні з'ясування взаємодії людей і оподаткування.

В практично нероздільній єдності з темами фіскальної соціології знаходяться і теми *фіскальної психології*: скупість платників; почуття ризику, довіри, впевненості; опір (дійсній або гаданій) несправедливості податків чи конформістська пасивність з огляду на установленний порядок; страх чи навпаки відважна рішучість у протиборстві з податковою адміністрацією і т.п. Зокрема, пізнавальні засоби економічної та/або фіскальної психології приносять користь при аналізі причин ухилення від податків.

На соціологічному факультеті Університету штату Нью-Йорк (м. Олбані) читається лекційний курс і ведеться 12-ти тижневий семінар, тематика якого дає достатньо повну і конкретизовану уяву про предметно-проблемну сферу фіскальної соціології. Так, крім творів класиків фіскальної соціології (Й. Шумпетера, Дж. О'Коннора) і теоретиків суспільного вибору (Дж. Б'юкенена, Р. Вагнера та ін.), вивчають сутність податків і походження податкових систем, досвід оподаткування в умовах демократії та суспільства споживання, фіскальний федералізм, причини податкових правопорушень, нові віяння в осмисленні природи податків. (Див. Додаток Е).

Ілюстрацією можливостей соціологічної інтерпретації може бути будь-який податок, але особливо яскравий приклад – *податок на розкіш*. Тут справа і проблема в тому, що при всій інтуїтивній ясності поняття «розкіш», критерії й ознаки розкоші в історично-побутовому контексті, а тим більше конкретний перелік розкішних предметів і послуг визначити не легко. Так, на 48% війни з революційною

і наполеонівською Францією (1793–1815 рр.) Велика Британія профінансувала за рахунок прибуткового податку з заможних верств, а також оподаткування предметів розкоші. Але в ту епоху до розкоші відносили каву, газети, скляні вироби, шовкову одягу і т.п. (див. Додаток Л). За теперішніх умов автомобіль, побутова електроніка, модна одягу, екзотичні продукти харчування, котрі ще двадцять років тому були доступні небагатьом, стають досяжними для все ширшого кола людей. З такого погляду, те, що колись вважали за розкішність, втрапило риси сибаритства, показує лише дещо підвищену якість життя, предметно-матеріальну можливість жити на рівні сучасного достатку і комфорту. Так що в кожен конкретний період визначення розкішного асортименту – тема для фіскально-соціологічного дослідження.

Здавна і до початку ХХ ст. як категорію предметів розкоші оподатковували годинники, прислугу, гральні карти, навіть собак (податок з доходу власників собак). З тих пір перелік «кандидатів» на роль об'єктів розкоші не змінимо виріс. Словом, – поняття розкоші, перелік подібного роду товарів має мінливий, історичний характер.

Водночас проекти податку на розкіш дають знак суспільству, що владі дійсно не чужі ідеали соціальної справедливості, або ж вона нешироко удає таку турботу. За задумом подібна ініціатива призначена для фіскальної експлуатації споживання маргінально-багатих, марнославних, марнотратних верств населення, скажімо, олігархів, зірок естради, корумпованих чиновників на високих посадах, а в соціальному плані виконує роль умиротворення настроїв незадоволення народної маси. Збираючись запровадити оподаткування розкоші, законодавці керуються певними мотиваціями щодо різних категорій населення, що і є підходом фіскально-соціологічних позицій. (Що правда, коли є можливість завозити в країну предмети розкоші шляхами, котрі знаходяться поза сферою контролю, то за таких умов сам намір запровадити оподаткування розкоші виглядає як політичне лицемірство).

Таким чином, щоб запровадити податок на розкіш, перш треба висвітлити, що розуміти під розкішшю, чи доступні її предмети і послуги для оподаткування. В більш широкому плані, сприймаючи як даність макроекономічні фактори, фіскальна соціологія зосереджується, як ми вже говорили, на позаекономічних ефектах взаємодії оподаткування з політичними, соціальними, правовими явищами, історичними

подіями, як і приймає до уваги дію податків на суспільство, поведінку і культуру людей.

Щоправда, фіскально-соціологічний підхід не варто вульгаризувати. Так, вартість згаданої війни Великої Британії з Францією на третину (!) була покрита за рахунок оподаткування лише алкогольних і тютюнових виробів. Виходить, – якби паління й алкоголь не були так поширені серед тодішнього британського населення, то одно із двох: або Британія збанкрутувала; або війна з Францією була б програна. До такого курйозного висновку може привести вульгаризоване тлумачення фіскально-соціологічного методу.

В наш час при підвищенні акцизу на тютюнові вироби, крім фіскального ефекту приймається до уваги і зменшення шкоди здоров'ю від паління, до досліджень фіскально-соціологічного типу відноситься визначення коефіцієнта цінової еластичності попиту на сигарети. Згідно економетрії при підвищенні ціни на 10% попит знижується на 8%, що виявилось близьким до реалій. Так, у США при підвищенні завдяки акцизу цін на тютюнові вироби на 13,3%, продажі знизилися на 10,6%. Звичайно, подібний метод придатний і для інших шкідливих здоров'ю чи небезпечних споживацьких товарів.

Отже, з соціологічних позицій відкривається можливість з'ясувати взаємовплив між оподаткуванням, структурою та еволюцією податкових систем та якими завгодно суспільними і навіть природними явищами: політичними режимами, революційними рухами, демографічними процесами, національними традиціями, війнами, релігіями, міграцією робочої сили, боротьбою за соціальну справедливість і права людини, закономірностями споживання, екологічними проблемами і кліматичними змінами й безліччю інших. У подібного роду дослідженнях вдаються до ідей і положень з елементами соціальної психології, антропології, юриспруденції, природознавства та ін. Тим самим фіскальній соціології властива унікальна палітра пізнавальних підходів.

Фіскальна соціологія допускає функціональний підхід до оподаткування, але при цьому уявлення про функції податків дещо змінюються, розширюється їх діапазон. Французький економіст Марк Лерой (Leroy) формулює сукупність функцій податків під фіскально-соціологічним кутом зору.

Функції податків у фіскально-соціологічній інтерпретації

Функції податків	Призначення і похідні ефекти
Фінансова (фіскальна) функція	Мобілізація податкових надходжень для фінансування державних видатків
Функція економічного регулювання	Економічний вплив податків на пріоритетні галузі виробництва, експорт, наукові дослідження та ін.
Соціальна функція	Перерозподіл доходів на користь мало їмущих за допомогою прогресивного оподаткування. Категоризація суспільства за ознакою податкового режиму: оподаткування сімей, окремих соціальних груп, продукції, соціально пріоритетних або дискримінованих секторів
Територіальна функція	Визначення: (1) легальної території, на якій правомочні податкові закони; (2) територіальної податкової нерівності. Вирішення задач територіального розвитку: звільнення від податків окремих зон і регіонів, стимулювання їх конкурентоспроможності. Захист довкілля: екологічні податки, податки на видатки
Політична функція	Податок як внесок громадян заради загального суспільного інтересу. Передбачає політичну легальність податків, законопослух платників, пряму демократичну згоду платити податки

Джерело: Розроблено за матеріалами Leroy M. Tax Sociology. Sociopolitical Issues for a Dialogue with Economists. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://socio-logos.revues.org/document2073.html>

Таким чином, нарівні з традиційними, давно відкритими й детально описаними функціями податків фіскально-соціологічний метод дає можливість інтерпретувати роль оподаткування з інших точок зору. З соціологічної позиції відкриваються властиві оподаткуванню позаекономічні й навіть нефіскальні функції, інколи за своїм значенням не менш важливі від призначення податків, одвічно їм притаманного.

Тематика досліджень фіскальної соціології простягається від аналізу змін у національних податкових системах, викликаних геополітичними і взагалі неекономічними причинами, до виявлення залежності демографічних процесів, скажімо статистики розлучень, від рівня податкових ставок. Фіскальна соціологія близько підходить до процесів і проблем адміністрування податків. Утім, легше назвати питання, котрими фіскальна соціологія не займається, ніж ті, які вона вивчає. Однак, у сферу фіскально-соціологічну аналізу не входить по-

вномасштабні дослідження економічних ефектів податкової політики і навпаки впливу макроекономічних факторів на стан оподаткування. Але без окремих економічних аргументів фіскальна соціологія обійтися не може.

Повторяємо в який раз – фіскальна соціологія задає і дає відповіді й на питання фундаментального характеру. А саме і найперше, що примушує владу проводити податкові реформи: народне невдоволення, кланові, регіональні, станові, інші групові вимоги, доводи наукової думки, приклад других держав, національні інтереси, корисливі вигоди так званих еліт, щось інше? Яким буде вплив запровадження чи реформування податків на всю суспільно-політичну систему; і навпаки – якою буде реакція суспільно-політичної систем на податкову реформу?

Дослідник соціологічного спрямування розшукує в історичних і суспільних явищах фіскальних слід, вписує факти оподаткування в соціально-політичний контекст.

5. СОЦІОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ УХИЛЕННЯ ВІД ПОДАТКІВ

Під фіскально-соціологічним аспектом ухилення слід розуміти типологію явищ ухилення за легальною й нелегальною ознаками, суб'єктивну мотивацію анти фіскальних вчинків, їх моральну оцінку. Важливо також розглянути ті матеріали західних дослідників, які розкривають характер ухилення за логікою поведінки неплатників. Тобто, – якими доказами і доводами неплатники виправдовують свою поведінку у власних очах? Адже осуд суспільства для них мало що значить.

5.1. РІЗНОВИДИ УХИЛЕННЯ: ЩО ГІРШЕ?

У фіскально-соціологічному з'ясуванні ухилення від сплати податків, як у законних (tax avoidance), так і незаконних, девіантних формах (tax evasion) велика роль належить Нобелівському лауреату 1992 року, американському економісту Гарі Беккеру (Becker,

1930-), відомому своїми роботами про економічну і податкову злочинність, ресурсні затрати на боротьбу з нею (tax compliance costs). За Беккером, злочинна діяльність – той же бізнес, учасники якого керуються діловими міркуваннями максимізації прибутку, вигоди й користі в співставленні з затратами.

Під морально-етичним кутом зору виникають серйозні питання щодо концептуального розмежування між законними й незаконними способами ухилення. З цього приводу наведемо повчальний історичний приклад.

У роки «Нового курсу» – системи фінансово-економічних реформ, викликаних наслідками Світової економічної кризи 1929–1933 рр., – між президентом США Франкліном Рузвельтом (1882–1945) з одного боку і олігархом Джоном Морганом (1867–1943) – з другого розгорнулася гостра полеміка в тому числі щодо заходів, направлених проти ухилення від податків.

Президент вважав, що навіть легальні форми ухилення по суті аморальні. Переводячи прибутки в «податкове сховище» (на Бермудські острови), корпорації лише по-фарисейському прикриваються законом, а по суті – це таке ж асоціальне явище, як і нелегальні форми ухилення. Різниця між обома схемами ухилення скоріш технологічна, ніж сутнісна. За словами міністра фінансів у адміністрації президента Франкліна Рузвельта Генрі Моргентау (1891–1967), якщо податки – ціна цивілізації, то обидва способи ухилення – рівнозначні спробам скористатися благами цивілізації по ціні з дисконтом.

Навпаки, мільярдер Морган вважав, що різниця між легальною і нелегальною формами ухилення має принциповий характер. Формально небезпідставно він наполягав, що слід керуватися буквою діючого закону, а не моральними оцінками чи міркуваннями державної доцільності. Платники податків вправі користуватися дозволеними законодавством «податковими лазівками» (tax loopholes) допоки вони існують. Адже вина за надану можливість легалізованого применшення податків лежить на авторах відповідних законів, а не на платниках. Зрештою, останні не вправі вносити платежі, не передбачені законом, а податкова служба – їх адмініструвати. Вихід із ситуації – змінити закон у потрібному напрямку.

Не дивно, що американці приймають за реальне й каране ухилення лише його нелегальні способи (tax evasion). У США суддя Федерального апеляційного суду Льюїс Хенд (Hand, 1872–1961)

у 1934 р. виніс рішення, згідно якого: «Кожен може вести свої справи таким чином, щоб податки з нього були якомога нижчими; ніхто не зобов'язаний вибирати той спосіб дій, котрий найкраще відповідає інтересам фіску. Навіть з патріотичних міркувань не варто платити більші податки... Вимагати більше податків в ім'я моралі – це просто лицемірство»²³³. Ухилення без формального порушення норм законодавства (*tax avoidance*) не вважається не то що провинною чи проступком, а навіть не заслуговує морального осуду, в очах віруючого це не гріх. Допущена можливість ухилення – проблема для урядів, а не для платників.

У світлі наведеної аргументації моральна атака на легальні форми ухилення надто вразлива для критики. В оподаткуванні діється свого роду змагальний процес платників з фіском, в якому кожна із сторін відстоює свій інтерес і свою правду. Образно кажучи, оподаткування нагадує вічне протиборство «броні» (податкової служби) і «снаряда» (неплатників). Як колись, так і тепер морально-риторичне обурення ухиленням принесло мало плодів. Рішучого успіху в боротьбі з легальним, але агресивним «податковим плануванням» ні Рузвельт, ні державні діячі в інших країнах так і не досягли.

У морально-етичному контексті *tax avoidance* – *спроба платника в легальний спосіб знизити податкові зобов'язання*; таким чином улаштувати свої ділові операції, щоб заплатити менший податок від передбаченого законом; форма обкрадання казни, створена самою державою в особі законодавчих органів. *Tax evasion* – *використання нелегальних способів применшення податкових зобов'язань* шляхом фальсифікації декларацій і бухгалтерської звітності, затаювання доходів, штучного завищення пільг, підтасовок у справах і документах.

У результаті *tax avoidance* платник має право і законну можливість, а внаслідок *tax evasion* – лише зловмисну можливість скорочувати в порівнянні з нормою податкові зобов'язання. І те, і друге є результатом користолюбства і байдужості до державних інтересів з боку платників, безвідповідальності й некомпетентності – зі сторони державного апарату. І те, і друге носить особистісний соціально-психологічний характер, що означає: одні люди ухиляються в тих ситуаціях і тоді, де і коли другі не ухиляються.

²³³ The Difference Between Legal Tax Avoidance and Illegal Tax Evasion. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.moneybluebook.com/>

Ми не торкаємося різних варіантів понять «ухилення», «втеча від сплати податків», «податкове планування» та ін., тлумачення яких вичерпно розкрито А. М. Соколовською²³⁴.

Безліч публікацій про ухилення від податків написано за позитивістським методом дослідження. Їх зміст зводиться до фактів, цифр, документів, економіко-математичних моделей, присвячено способам і схемам ухилення від податків, а також контрзаходам по боротьбі з цим злом. З такого погляду, ухилення виникає на ґрунті об'єктивних базисних явищ: економічних криз, фінансових проблем, надмірного тягара податків та ін.

Тим часом ухилення – це людський вибір і вчинок. Адже навіть при наявності матеріальних проблем не всі поспішають уникнути податкових зобов'язань, а інші ухиляються і при відсутності проблем. Тому вичерпно пояснити ухилення можна лише з позицій людської ментальності, мотивів і намірів конкретної особистості. Неможливо напевно визначити, що сильніше діє на людину: об'єктивні обставини, в яких вона знаходиться, чи її моральні переконання та етичні орієнтири. Раз так, то сучасна суспільна наука відмовилася від догми про обов'язкову залежність «надбудовних» явищ від базисних. У дійсності цій залежності немає переконливих доказів. Ментальні, соціально-психологічні «надбудовні» фактори процесів ухилення мають цілком самостійне значення незалежно від «базису», діють не менш сильно від нього.

У силу природи людини ухилення від податків існує з тих часів відколи були запроваджені перші податки – від моменту зародження держави і цивілізації. Етичні проблеми ухилення вже згадуються в релігійних книгах двох чи трьохтисячолітньої давності. Так, у священних текстах іудаїзму – Торі й Талмуді – закон забороняє правозірному єврею ухилитися від податків, оскільки це пов'язано з недопустимими гріхами обману та ув'язнення, а додержання законів відкриває шлях у життя вічне. Питання етики оподаткування спорадично дискутуються в теологічній і науковій літературі принаймні вже протягом декількох останніх віків.

Під кутом зору фіскальних інтересів держави легальні й нелегальні форми ухилення дають один і той же результат – зменшення потенційно можливих податкових надходжень. Тому оцінка способів ухилення і заходи боротьби з ними не можуть мотивуватися лише

²³⁴ Соколовська А. М. Основи теорії податків: Навчальний посібник / А. М. Соколовська. – К.: Кондор, 2010. – С. 154–155.

з моральних позицій, тут потрібно взяти до уваги більш широкий діапазон причин і проявів ухилення, котрі британський економіст Алекс Кобхем (Cobham) зводить до наступного²³⁵:

- стратегія мінімізації податків шляхом трансфертного ціноутворення та розміщення штаб-квартир корпорацій таким чином, щоб сприяти мінімізації;
- неповне декларування доходів і прибутків;
- хабарництво функціонерів податкової служби;
- пряма відмова платити податки;
- лобіювання державних органів з метою зниження податкових зобов'язань або фактичного впливу податкової системи;
- лобіювання мультинаціональними корпораціями урядів своїх країн, щоб змусити уряди приймаючих країн надати аналогічні сприятливі умови;
- лобіювання з цією ж метою міжнародних організацій (Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Світова організація торгівлі).

В даному переліку моральний осуд напряму стосується лише фактів хабарництва, нечесного декларування та відмови платити податки, але зовсім не торкається законних форм лобіювання інтересів, трансфертного ціноутворення, виробництва продукції чи переховування прибутків у офшорах.

Офшори (offshore) – країни і території з ліберальним податковим режимом і/або дешевої робочою силою є найбільш поширеною й шкідливою для інтересів фіску формою легального ухилення від податків. Не можна не визнати, що у розвинених державах Заходу багато хто вважає навіть легальне ухилення ганебною асоціальною поведінкою. Там діють впливові суспільні рухи за податкову справедливість, приймають деякі практичні заходи проти офшорної діяльності бізнесу. Моральні перестороги проти ухилення мало дієві в країнах, що розвиваються, а також у деяких постсоціалістичних країнах.

Загалом досліджень на теми етичних аспектів ухилення порівняно не так багато. В західних джерелах і досі трапляються посилання на докторську дисертацію католицького священника Мартина Кроува (Crowe, 1914-) «Моральний обов'язок платити справедливі податки», захищеної ще в 1944 р.! Звернемо увагу, що Кроув відносив мораль-

²³⁵ Cobham A. Tax evasion, tax avoidance and development finance. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www3.qeh.ox.ac.uk/pdf/.../qehwps129.pdf

ний обов'язок лише до *справедливих* податків і вважав, що відносно нелегальних форм ухилення в принципі існують три по суті релятивістські позиції: ухилення – явище неетичне, котре не може бути етичним у принципі; завжди етичне; етичне чи неетичне в залежності від конкретних фактів і привхідних обставин, пов'язаних з природою держави, характером влади і здійснюваної нею політики.

Є спроби придати відмові від легальних способів ухилення від податків статус офіційно прийнятого і зведеного в моральний принцип поведінкового кодексу. Так, у британському парламенті з вересня 2012 р. розглядають білл (законопроект) про недопущення ухилення на будь-яких підставах (General Anti-Tax Avoidance Principle Bill). Утім, навіть закон неспроможний скасувати ухилення як факт індивідуального вибору.

5.2. МОРАЛЬ І ЛОГІКА ПРОТИДІЇ УХИЛЕННЮ

Для розробки стратегії й тактики боротьби з конкретними схемами і технологіями ухилення від податків (див. Додатки Ж, З, М) необхідне пояснення ухилення з морально-етичних позицій. Спроби створити таку теоретичну основу робились неодноразово.

Так, у дослідженні Роберта Макгі (McGee) «Чи справді неетично ухилятися від податків?» (1994 р.) зроблено ретроспективний огляд філософської та етичної літератури, але без емпіричних даних. У дисертації (2003 р.) Бенно Торглера (Torgler) «Податкова мораль: теорія та емпіричний аналіз сплати податків»²³⁶ автор навпаки зосереджений на емпіриці.

Американець Макгі – плодотивний автор численних робіт на теми оподаткування. Крім інших праць, у 1998 р. першим виданням, а в 2012 р. другим під його редакцією вийшов 700 сторінковий фоліант, колективна монографія «The Ethics of Tax Evasion» («Етика ухилення від податків» з підзаголовком «Перспективи теорії та практики»). На основі дослідження філософських, правових, психологічних, релігійних, фіскальних і соціологічних аспектів автори розкривають складні мотиви, що призводять до ухилення, а також умови, при яких поведінку платників можна раціоналізувати.

Найбільш серйозна проблема – нелегальне ухилення. Пошуки відповіді на питання: чому люди прагнуть обманути казну? мають змі-

²³⁶ McGee R. W. Opinions on the Ethics of Tax Evasion / Robert W. McGee, Wendy Gelman. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uakron.edu/law/lawreview/taxjournal/atj24/docs/McGee.pdf>

шаний економічно-психологічно-соціологічний характер і піддаються теоретичному узагальненню.

Таблиця 4.5

Теоретичні концепції нелегального ухилення

<p>Економічна концепція</p> <p>Виходить із передумови, що економічно раціональну поведінку мотивують міркування затрат і вигод. Тому, приймаючи рішення ухилитися, платник розраховує, що очікувана вигода має перевищувати можливі невігоди і втрати кримінального переслідування. Ухиляючись, приймають до уваги принаймні три умови: висоту податкових ставок; міру і форму покарання; імовірність розкриття злочину. Чим умови вищі й суворіші, тим менший потяг ухилитися. Важлива складова економічного обґрунтування ухилення – інтерпретації взаємодії платників і фіскального відомства на основі теорії ігор, теорії часткової та загальної рівноваги, теорії вибору в ризикових обставинах.</p>
<p>Психологічна концепція</p> <p>Всупереч економічній позиції з психологічної точки зору – платники не аморальні, ризикові максимізатори корисності. Психологічно цілком допустимо, що на індивідуальному рівні навіть анти законне ухилення може мати моральне виправдання. Люди керуються ідеями і цінностями, через які фільтрують свої емоції й вчинки, оцінюють можливі наслідки. Психологічне походження мають наступні причини ухилення: сила звички, інерція поведінки; мимовільне (спонтанне) ухилення: навіть не маючи такого наміру, платник, скажімо, може запустити облік доходів і у результаті порушити закон через неорганізованість. Нарешті будь-що може статися внаслідок непередбачуваної суб'єктивної реакції. Ухилитися можуть з відчаю, на зло, з почуття протесту, як і можуть не ухилитися навіть при сприятливих умовах, адже індивідуальна психіка – загадковий феномен людського духу.</p>
<p>Соціологічна концепція</p> <p>В світлі даної концепції причини поведінки вбачають у соціальній системі, пояснюють ухилення впливом тих людей, з якими потенційні неплательники податків повсякденно спілкуються, та дією тих сил і обставин, серед яких знаходяться. З такого погляду, покарання й заохочення не обмежується одними законами. Платники живуть і діють не в ізоляції, а в суспільному середовищі, члени якого також впливають на поведінку, підтримують чи осуджують певні вчинки. За своїм значенням вплив соціального оточення може бути не меншим від впливу з боку державних структур.</p>

Джерело: Складено автором на основі узагальнення різних джерел.

Названі концепції мають суто емпіричне походження, вони відкриті шляхом спостережень, діють не відособлено, а всі разом й одночасно. Ні одна із них не займає домінуючого положення. Їх сукупна дія настільки різноманітна і багатопланова, що податкові відомства

вимушені реагувати на них досить спрощено й одноманітно. А саме: мінімізують можливості ухилення всіма доступними способами в рамках чинного законодавства. Фіск визнає і декларує, що справді існує деяке число людей, котрі щиро і чесно виконують свої податкові зобов'язання. Але більшість з користолюбства, безпринципності, слабоволля негайно скористається шансом ухилитися, якщо тільки надати таку можливість. Тому вигоди ефективності знаходяться на стороні такої податкової системи, котра змушує платити через блокування схем ухилення від податків. Щоправда, ці міркування не так актуальні для держав Заходу, як для України.

За оцінками фахівців із Служби внутрішніх доходів (податкового відомства США), на поведінку платників податків впливають більше, ніж 60 (!) факторів. Але домінують погляди, що повнота виконання податкових зобов'язань (tax compliance) у найбільшій степені залежить від раціонального стремління платників зберегти набуте багатство, реалізувати свої матеріальні інтереси. Під таким кутом зору податки для платника – затрати, котрих він намагається уникнути чи мінімізувати. Платники діють таким чином у тій мірі, в якій це допускає вірогідність виявлення зловживань, як і приймають до уваги ступінь ризику зазнати суворого й невідворотної кари. За простою логікою, – чим вища вірогідність розкриття провини та/або серйозніша кара, тим менший потяг шкодити фіску. Першу роль у страханні й стримуванні платників податків відомі теоретики ухилення M. G. Allingham і A. Sandmo відводять імовірності розкриття провини, можливості доказу винуватості, характеру і мірі відплати²³⁷. Проте, одні ці аргументи не вичерпують проблему.

Для адептів альтернативної ідеалістичної фіскально-соціологічної позиції впевненість у домінуванні корисливої само заінтересованості – надто прямолінійне перебільшення. Вони ставлять питання ширше, пояснюючи поведінку платників податків соціальними мотивами: етичними нормами, моральними імперативами справедливості й законності²³⁸. З такого погляду, інтереси матеріального характеру відступають перед духовними цінностями громадянського обов'язку й відповідальності, фіскальна дисципліна може не так залежати від

²³⁷ Allingham M. G. Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis / M. G. Allingham, A. Sandmo // Journal of Public Economics. – Amsterdam, 1972. – Vol. 1, No. 3–4. – P. 323–338.

²³⁸ Alm J. Why do people pay taxes? / James Alm, Gary H. McClelland, William D. Schulze // Journal of Public Economics. – 1992. – vol. 48. – Issue 1. – P. 21–38.

карально-правових заходів з боку влади, як від внутрішньо притаманих особистості совісті й сумління. В свою чергу ці риси формуються під впливом з'ясованих за фіскально-соціологічною методикою різноманітних факторів: походження й виховання, соціального статусу, релігійного віросповідання, рівня освіти, величини доходу, сімейного стану, віку, статі та ін. Звісно, між названими факторами і ухиленням існує не функціональна, а кореляційна залежність. Так що зовсім не обов'язково, щоб, скажімо, вища освіта платника, в справі ухилення від податків обов'язково була позитивним для фіску чинником.

Якщо одні люди платять податки беззастережно, то чому другі ухиляються, – ось справжня соціально-психологічна загадка податкової моралі. Американські економісти Роберт Макгі та Шелдон Сміт (Smith) намагаються розгадати цю головоломку (див. Таблицю 4.6) на прикладі дослідження поведінки платників у штатах Юта (Utah) і Нью-Джерсі (New Jersey).

Таблиця 4.6

Виправдні фактори ухилення від податків

Ухилення від податків (tax evasion) має етичний характер, якщо:	
1.	Ставки податків надто високі
2.	В середньому податкові ставки не дуже високі в силу того, що уряд збирає з одних соціальних груп високі податки, з других – низькі. В такому разі етично ухилятися групам з високим рівнем оподаткування
3.	Податкова система несправедлива в цілому
4.	Значна частина податкових надходжень марнується, розбазарюється
5.	Для деяких платників ухилення етично виправдане, якщо навіть значна частина зібраних податків витрачаються раціонально
6.	Значну частину податкових надходжень уряд витрачає на проекти, які не знаходять підтримки з боку населення
7.	Для деяких громадян ухилення буває етично виправданим, навіть коли зібрані податки витрачають на фінансування потрібних проектів
8.	Значну частину зібраних податків уряд витрачає на фінансування проектів, некорисних для окремих груп громадян
9.	Для деяких громадян ухилення буває етично виправданим, навіть коли урядові проекти відповідають їхнім інтересам
10.	Всі ухиляються від податків
11.	Значна частина зібраних коштів попадає в кишені корумпованих політиків, членів їхніх сімей і друзів
12.	Імовірність попасти на ухиленні невелика

Продовження табл. 4.6

13.	Продовжується війна, котру вважають несправедливою
14.	Окремі громадяни не спроможні платити
15.	Для окремих громадян ухилення етично виправдане, навіть коли вони платять менші податки, а інші вимушені платити більше
16.	Уявити себе євреєм у нацистській Німеччині 1940 року
17.	Платник зазнає дискримінації за ознаками релігії, раси, національності
18.	Влада ув'язнює людей за їхні політичні переконання

Джерело: McGee R.W. Opinions on the Tax Evasion / Robert W. McGee, Sheldon R. Smith. – P. 3983–3984. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.decisionsciences.org/.../398-4586.pdf>

Дослідники не випадково вибрали саме ці два штати. Юта – один із самих «провінційних», консервативних штатів США. Деяку частину населення Юти складає екзотична релігійна громада *мормонів*. Навпаки, штат Нью-Джерсі багатоетнічний і багатоконфесійний. Він населений протестантами і католиками європейського, азійського й афроамериканського походження.

В силу демографічних відмінностей порівняльний рейтинг морально-етичних факторів, які найсильніше (перші місця) й найслабкіше (останні місця) виправдовують ухилення від податків, досить різний. Так, у Нью-Джерсі опитувані вважають, що ухилення від податків виправдовує корупція владних структур, порушення прав людини, несправедлива податкова система. Найменш простими фактори: ухилятися при раціональному витрачанні зібраних коштів державою та бездумно йти слідом за масою, котра нехтує виконанням фіскального обов'язку. В Юті перші місця віддали тим же факторам, що і в Нью-Джерсі (корупції та ін.). Але ухилятися від податків по причині побоювання бути пійманим; хитрувати лише тому, що так роблять інші; корисливо розраховувати на вигоди від витрачання податкових надходжень у Юті багато хто вважає нижче своєї гідності. Схоже, причина тут – моральний ригоризм мормонів.

Обов'язок платити «чесний» податок «королям, президентам, правителям і магістратам», а також десятину на благодійність, входить у символ віри мормонів – релігійної секти, представник якої Міт Ромні балотувався на посаду президента США на виборах 2012 р.

Із вищенаведених даних впливають три варіанти податкової етики: (1) громадяни повинні платити будь-які податки, покладені на них державою; (2) податки етичні в силу того, що платник виконує свій

моральний обов'язок перед суспільством; (3) оподаткування створене Божественним промыслом, це Бог наклав на людей обов'язок платити податки. Останнє по суті означає найбільш універсальне суб'єктивно-індивідуалістичне ставлення до податків на основі міркувань добра і зла, справедливості чи неправди. Відтак, ухилення можна вважати явищем етичним в одних обставинах і неетичним – у других.

З огляду на повчальну Таблицю 4.2, було б небезітересно провести подібне міжрегіональне порівняльне дослідження і в Україні. Є підстави догадуватися, що в Києві та Харкові, Донецьку і Львові, Полтаві й Одесі воно відкрило б ті ж морально-етичні тенденції, що і в США чи деінде, а саме – відразу до корупції, несправедливості, правового нігілізму.

Австрійський економіст Еріх Кірчлер (Kirchler) розвиває соціально-психологічне пояснення явищ ухилення від податків. У опублікованій з цього приводу і розміщеній в Інтернеті монографії «Економічна психологія поведінки платників податків» (2007 р.) він робить спробу класифікувати передумови ухилення, виокремивши з них психологічні чинники. (Див. Таблицю 4.7).

Таблиця 4.7

Детермінанти виконання податкових зобов'язань

Напрямок впливів	Характер дії на поведінку платників
З боку політики	Заходи податкової політики, стан податкової системи і фіскального законодавства
З боку соціальної психології та ментальності	Рівень податкових знань і характер менталітету платників податків, їхні переконання та оцінки; Норми поведінки: індивідуальні, суспільні, громадянські; Усвідомлено допустима можливість ухилитися; Міркування з позицій справедливості: дистрибутивної, процедурної, каральної; Мотивації до ухилення: душевний стан, мораль
З боку приймання рішень	Приймаються до уваги раціональні рішення: вірогідність перевірки, сума штрафів, висота податкових ставок, величина доходу
З боку само зайнятих осіб	Платники податків цієї категорії майже абсолютно самостійні в своїх рішеннях
Взаємодія між податковим відомством і платниками	Має характер дилеми: «полицейські і грабіжники» або «обслуговуючий персонал і клієнти»

Джерело: Kirchler E. The Economic Psychology of Tax Behaviour / Erich Kirchler. – Cambridge, New York etc.: Cambridge University Press, 2007. – P. 3.

Раніше Кірчлера з психологічних позицій поведінку платників податків розглядав уже згадуваний нами німецький економіст Гунтер Шмольдерс. На його думку, неплатників не можна порівнювати з злочинцями, скоріше вони поведуться як кмітливі бізнесмени²³⁹. Шмольдерс моралізує на теми: чи хотіли б ви, щоб неплатник був вашим діловим партнером, співробітником, вашим зятем і т.п. Він ставиться до цих питань досить нейтрально. Але не будемо забувати, що Шмольдерс досліджував проблему на прикладі німецького суспільства з притаманними йому здавна, вихованими ще камералістами традиціями порядку, дисципліни, громадянської лояльності. Крім того, важлива та обставина, що для абсолютної більшості ухилитися від податків немає ніякої можливості. Адже ця більшість сплачує податки в момент і по місцю одержання доходу (по місцю зайнятості та виплати заробітної плати) при посередництві свого роботодавця, виконуючого роль податкового агента. Можливість ухилитися лишається лише для бізнесменів і само зайнятих осіб.

Спокуси до ухилення підсилюються сприятливими економічними і/або фіскально-технологічними умовами, котрі створюють додаткові стимули і можливості для ухилення від податків, як то офшори, електронна комерція та ін. (Див. Додаток 3). Відомий експерт МВФ Віто Танзі для означення легальних, але все рівно зловмисних методів ухилення від податків ввів у науковий вжиток поняття «*фіскальні терміти*» (*fiscal termites*)²⁴⁰. «Терміти» цілеспрямовано здійснюють фінансово-економічні операції, неоподатковувані в силу упущень чи ліберальних норм податкового законодавства. (Близький за значенням термін у лексиконі вітчизняних економістів – «податкові ями»). «Терміти» ослаблюють доходну базу податкової системи, подібно до того як справжні терміти підточують будівлю. Міжнародний характер бізнесу посилює їх дію до такої міри, що загрожує ризиком фіскальної кризи деяких держав.

По контрасту з аморальним ухиленням існує податок, запроваджений з безумовно високоморальних міркувань. Мова – про податок під метафоричною назвою *windfall tax* (буквально: «*принесений*

²³⁹ *Schmölgers G.* The Psychology of Money and Public Finance / Günter Schmölgers. – Houndmills, New York: Palgrave Macmillan, 2006. – P. 161. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: metro-natshar-31-71.brain.net.pk/articles/_DCuxVwJEP.pdf

²⁴⁰ *Tanzi V.* The Role of the State and Public Finance in the Next Generation / V. Tanzi // OECD Journal on Budgeting. – 2008. – Vol. 8. – No. 2. – P. 7–8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.oecd.org/dataoecd/43/0/43410951.pdf

вітром») – податок на невиправданий надприбуток. Йдеться про по суті незаслужений, незароблений, що називається «нетрудовий» прибуток нових власників державного майна, одержаний ними внаслідок приватизації за заниженими цінами. Наприклад, банки одержали «навіяні вітром» надприбутки в розпалі фінансово-економічної кризи в 2009 р. У цьому зв'язку уряд Великої Британії запровадив морально виправданий так званий *супер-податок* (*super-tax*) типу windfall tax на бонуси за ставкою 60% (для порівняння: максимальна ставка на заробітну плату – 40%). (Податок подібного типу вже згадувався в підрозділі 2.2.4 Розділу 1).

В Україні моральну доцільність windfall tax пояснює сумнівне походження багатьох багатств, добутих за умов, коли державну власність придбано за безцінок. Приватизація проходила не лише в Україні, але на Заході знайшли форму бодай часткової компенсації понесених державою і (народом!) втрат. Ухилитися від даного податку таки можливо, але абсолютно законним чином – треба інвестувати прибуток у придбане підприємство і/або купити його по справедливій ринковій ціні.

Ухилення залишається серйозною проблемою. Однак, правда і те, що в останні роки уряди західних (і не тільки) держав при підтримці громадськості та наукових кіл приймають заходи, направлені на викорінення, принаймні на рішуче обмеження можливостей нелегального і легального ухилення від податків. Так, у Великій Британії – країні відносно благополучній у відношенні ухилення – в межах так званого *Маніфесту податкової справедливості* в 2010 р. розроблено проект законодавчих норм (див. Додаток М) покликаних приборкати легальні форми ухилення (General Anti-avoidance Provision). У цьому ж руслі діє програма *Great Tax Parachute* (Великий податковий парашут, див. Додаток З). Схожі документи прийнято в Індії, Австралії, інших країнах. Лібералізму в оподаткуванні, схоже, приходить кінець.

За останні 30 років кількість текстів на теми ухилення від податків істотно збільшилася і надалі зростає. Однак, навіть на Заході морально-етичні та соціально-психологічні аспекти ухилення мало досліджені в порівнянні з суто фіскально-технологічною стороною справи – схемами ухилення, способами їх розкриття, засобами боротьби з ними.

Підсумовуючи: два протилежних – позитивний і негативний – мотиви домінують над поведінкою платників податків. Як позитив, більшість платників усвідомлює, що сплата податків – громадянський

обов'язок. Як негатив, платники знають, що податки передбачені законом, що ухилення (tax evasion) – злочин, що податкові порушення караються. Наміри до ухилення виникають з причин морально-етичного та соціально-психологічного характеру: (1) у випадках, коли влада корумпована, неефективна, порушує права людини; (2) скрізь і завжди, де і коли існують: низька платоспроможність громадяни при надто високих ставках податків; несправедлива податкова система, що коштом податкових надходжень оплачує непопулярні, не вигідні, непотрібні платникам податків дії держави; (3) у результаті політичної, економічної, соціальної опозиції уряду з боку платників.

В інтересах суспільства задача фіскального відомства, державних органів загалом полягає в посиленні обох мотивів: позитивного – з метою підвищення громадянської свідомості й на цій основі самодіяльної дисципліни платників; негативного – з метою посилення правозастосовних заходів щодо виконання податкових зобов'язань. На Заході про подібного роду заходи говорять і пишуть відверто, застосовують їх активно.

6. ОРІЄНТИРИ РОЗВИТКУ ФІСКАЛЬНОЇ СОЦІОЛОГІЇ В УКРАЇНІ

Для вітчизняних читачів, як зрілих дослідників, та і особливо для прозелітів фінансової науки, пізнавальна й методологічна цінність фіскально-соціологічного дослідження ґрунтується на тому, що воно допомагає розкрити важливі явища і процеси життєдіяльності суспільства на стику історії, соціології, політики, права, культури, а також пролити світло на взаємозв'язок між фіскальними інститутами та макроявищами типу криз, війн, соціальних рухів, демографічних і гендерних процесів, релігійних віросповідань і багато іншого, загалом – виявити взаємовпливи між оподаткуванням і цивілізацією.

Науковий метод фіскальної соціології має міждисциплінарний характер, що дозволяє висвітлити й пояснити природу оподаткування та інших державно-фінансових явищ з декількох важливих у науково-пізнавальному і прикладному значенні точок зору: історичної ретро-

спективи та національної специфіки податкової, в цілому фінансової системи; соціальної бази податкової (загалом – фінансової) політики; оціночного ставлення громадян-платників до бюджетних доходів і видатків держави; соціально-економічних наслідків оподаткування, дії системи державних фінансів разом. По правді, жодне дослідження податків не обходиться без тих чи інших соціологічних нюансів, якщо навіть сам автор цього не усвідомлює, не знає про існування фіскально-соціологічного методу.

В термінах фіскальної соціології сучасне суспільство – суспільство платників податків, а в більш широкому контексті – суспільство платників податків і кредиторів держави. У соціологів таке ж право пояснювати і пропонувати вирішення проблем існування людей, як і в економістів. Приймаючи всеохоплююче значення економіки як даність, фіскальна соціологія розглядає дію оподаткування на сфері, котрі знаходяться за безпосередніми межами економіки, – там, де ринки не справляють свого прямого впливу. Соціологія оподаткування тим відрізняється від інших аспектів знання про податки, що розглядає їх як зі сторони впливу численних факторів неекономічного характеру: історичних, інституційних, політичних та ін., так і впливу на ці фактори з боку податкових систем. У результаті діапазон аналізу розширяється ледве не до безкінечності.

В будь-якій роботі на тему податків практично не обійтися без огляду на умови і факти, котрі мають неекономічний, скажімо, правовий або морально-етичний характер. Був довгий період, коли наука про оподаткування знаходилася в «полоні» в економіки. Фіскальна соціологія вивільнила її з-під цієї залежності, створила можливість тлумачити податки і як форму позаекономічного явища. По суті уникнути елементів фіскально-соціологічного підходу неможливо в серйозних дослідженнях державно-фінансових явищ незалежно від того усвідомлюють це самі дослідники чи ні.

У фокусі соціологічного описання й пояснення оподаткування знаходяться три найбільш важливі мега-питання: (1) соціальна база податкової системи і податкової політики; (2) причини податкового конформізму або нонконформізму, тобто наявність чи відсутність морально-етичної установки платників на виконання законного обов'язку перед фіском (tax compliance); (3) оцінка загального тягара оподаткування, в тому числі його соціальних, екологічних та інших позаекономічних наслідків.

Опираючись на роботи таких корифеїв фінансової науки і фіскальної соціології, як Джеймс Б'юкенен, Кнут Вікселль, Рудольф Гольдшейд, Гордон Туллок, Фрідріх Хайек, Йозеф Шумпетер, професор Маастріхтського університету (Нідерланди) Юрген Бекхауз (Backhaus) більш конкретно сформулював найбільш актуальні напрями і проблеми фіскально-соціологічного дослідження²⁴¹. В лаконічно узагальненому вигляді до них він відносить наступні питання:

- вимір й інтерпретація тягара податків, соціально-економічної ролі податкових кредитів і пільг, у тому числі прискореної амортизації;
- визначення еластичності попиту і пропозиції оподатковуваних товарів;
- вплив фіскальної ілюзії на політику урядів і поведінку платників;
- питання еквівалентності облігацій державних позик і податків як джерел фінансування державних потреб (теорема Рікардо);
- вплив оподаткування на охорону здоров'я, освіту, культуру, спорт;
- альтернатива соціальних допоміг коштом бюджету: гроші чи натура?
- соціальні наслідки оподаткування сімей з дітьми й іншими утриманцями;
- соціальні аспекти оподаткування інвестицій і дивідендів;
- моніторинг: справляння податків за соціальними, професійними, регіональними та іншими категоріями платників; розміщення коштів у офшорах; якості послуг платникам з боку податкових органів;
- виявлення і попередження ризиків, небажаних наслідків оподаткування в конкретних соціально-економічних обставинах;
- моніторинг поведінки платників податків як учасників виборів, що визначають напрям і характер політики в сфері оподаткування;
- вплив системи оподаткування на виробництво, темпи зростання, накопичення й збереження багатства;
- оцінка загального тягара податків згідно принципу вигоди платників при врахуванні прихованої інформації з боку плат-

²⁴¹ Backhaus J. G. Fiscal Sociology: What For? / Jürgen G. Backhaus // – P. 16–27. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www2.uni-erfurt.de/finanzwissenschaft/download/valuedictory_lecture.pdf

ників і податкових агентів, стимулювання інформаційної відкритості між бізнесом і фіском.

З наведеного переліку вочевидь, що фіскальна соціологія або соціологічне вчення про оподаткування – один із магістральних напрямків розвитку знання про податки. У широкому сенсі дана наукова дисципліна вивчає взаємообумовлену залежність між соціально-політичним середовищем і оподаткуванням, державними фінансами взагалі, у вузькому – податкове мислення людей. Предмет даної науки знаходиться в сфері взаємодії системи «держава – податки – суспільство», а її мета полягає в обґрунтуванні легітимності податкової держави та створенні соціологічного портрета платника податків, розкритті мотивацій його поведінки, якими вони б не були: високими чи нищими.

В коло тем фіскальної соціології входить і *податкова мораль*, під якою треба розуміти моральні принципи і цінності, котрими керуються люди при сплаті податків. Зрозуміло, що від країни до країни податкова мораль має мінливий характер у залежності від національної культури, історії, інших умов.

Так, фіскально-соціологічними дослідженнями встановлено, що рівень податкової моралі в США вищий, ніж у будь-якій іншій країні. Друге й третє місця займають Австрія та Швейцарія. Американці по праву гордяться масовою добровільною сплатою податків, що знімає величезний тягар роботи і відповідальності з фіскальних органів. Правду кажучи, добровільна сплата – результат не однієї громадянської свідомості платників. Велику роль відіграє гроза суворих законів, невідворотність покарань, ефективна діяльність податкової служби.

Зробимо спробу порівняти критерії й ознаки податкової моралі платників, пропонувані американськими і німецькими економістами, з станом податкової моралі по цих позиціях в Україні. Зрозуміло, що з нашого боку така оцінка має суб'єктивний характер. Вона ґрунтується на авторських спостереженнях за вітчизняними реаліями. Оцінку пропонуємо трьохступеневу: «відповідає повністю», «відповідає частково», «не відповідає» (див. Таблицю 4.8).

Ступінь відповідності стану податкової моралі в Україні критеріям, прийнятим на Заході

Критерії та фактори податкової моралі	Відповідність їм в Україні
– Сприймання справедливості тягаря податків	Відповідає частково
– Довіра до уряду і державних інститутів	Відповідає частково
– Адекватність наданих державою благ і послуг сплаченим податкам (fiscal exchange)	Відповідає частково
– Наявність розмаїття індивідуальних позицій	Відповідає повністю
– Низька вірогідність аудиту, відсутність ризику	Не відповідає
– Наявність моральних стримувань (почуття вини, сорому, відрази до нанесення шкоди іншим людям)	Не відповідає
– Наявність визнаної всім суспільством норми виконання податкових зобов'язань (tax compliance)	Не відповідає
– Наявність зв'язків між людьми та окремими соціальними категоріями населення	Не відповідає
– Залежність законослухняної поведінки платників від можливості участі в політичному процесі	Відповідає частково

Джерело. Узгалено на основі: Alm J. Culture Differences and Tax Morale in the United States and in Europe / James Alm, Benno Torgler. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.yale.edu/.../tax_morale_leitner.pdf; Güth W. Tax Morale and (De-) Centralization / Werner Güth, Vittoria Levati, Rupert Sausgruber. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://papers.econ.mpg.de/es/discussionpapers/2003-05.pdf>

Визнаємо, що запропоновані нами оцінки вітчизняних реалій податкової моралі західним стандартам не зовсім чіткі й досить спрощені. Зупинимось лише на категорії «не відповідає».

Багато хто погодиться, що в Україні при всіх зусиллях уряду скоротити кількість і частоту податкових перевірок, аж ніяк не можна вважати низькою вірогідність аудиту. Ризик бути пійманим на несплаті податків завжди існує. Цей фактор безумовно, хоч і вимушено, дещо підвищує рівень податкової моралі. Прояви почуття вини, сорому перед самим собою й іншими людьми за несплату податків в Україні сміливо можна вважати кількісно мізерними. Страх є, а сором мало кого стримує. Тим часом на Заході експериментальними спостереженнями встановлено, що місцеві податки платять більш відповідально й дисципліновано, ніж платежі у центральний бюджет. Тобто де-

централізована податкова мораль вища від централізованої. В Україні подібне явище щось не дуже помітне. Немає в Україні і визнаної всім суспільством норми справедливості оподаткування, вище чи нижче якої податкові зобов'язання вважаються несправедливими. Нерідко деякі політики, журналісти, обивателі огульно піддають анафемі всю вітчизняну податкову систему. Індивідуалізм, соціальна роз'єднаність людей – доконаний факт, елітні верстви населення – ніби громадяни другої країни. Податкова мораль останніх нижче всякої критики.

Вивчення й реалізацію наведених вище положень податкової моралі можна прийняти за програму розвитку фіскально-соціологічних досліджень в Україні. Щоправда, з великою корекцією в сторону врахування могутнього негативного впливу корупції та тіньової економіки, котрі як фактори податкової моралі американські й німецькі економісти навіть не згадують.

Інтенсифікація використання соціологічних методів відкриває перед представниками вітчизняної фінансової науки заманливі перспективи, істотно посилює творчі можливості, доповнює аналітичний інструментарій.

* * *

На методологічно-аналітичному озброєнні фіскальної соціології заходяться факти, теоретичні постулати, морально-етичні імперативи, календарні дати і цифрові дані, взяті з дійсності й зосереджені в наукових поглядах і концепціях, у аналітичних матеріалах вчених. Саме вміння комплексно пояснити фінансово-економічні явища в світлі сучасних та історичних фактів, теоретичних положень, статистичних даних і соціологічних спостережень відрізняє вченого-економіста від звичайного обивателя, котрий, утім, може бути успішним практиком.

Подвійна предметність фіскальної соціології – оподаткування, а в більш розширеному розумінні бюджет у цілому, з одного боку, і соціологія, з другого, – дозволяє застосовувати соціологічний метод для дослідження дій людей, їхніх оцінок, припущень, переживань стосовно фіскальних явищ.

Запропонована нами *тринітарна схема* розмежування вчення про податки на складові частини: податкову морфологію, політекономію оподаткування, фіскальну соціологію відкриває поглиблені можливості аналізу явищ, фактів, ідей, притаманних кожній із цих галузей знання зокрема. Виділення фіскальної соціології в окрему наукову

парость здатне виконати, за нашим сподіванням, роль свого роду «дорожньої карти» на важливому напрямку пізнання податкових явищ. Задача фіскально-соціологічного дослідження – вивчення поведінки людей та їх взаємовідносин з державними установами і суспільними організаціями з приводу оподаткування. Мета фіскальної соціології – з'ясування способу життя і мислення платників під впливом податків; у даному контексті – розкриття сподівань і критеріїв забезпечення соціальної справедливості в оподаткуванні.

Фіскальна соціологія відкриває велике вікно можливостей для дослідження взаємозв'язку між оподаткуванням і масою соціально-економічних і суспільно-політичних явищ.

Теорія і соціологія податків мають характер тверджень, доказів і міркувань, морфологія – констатацій стану, структури і змін податкової системи, описаних відповідними термінами, дефініціями, формулюваннями. Елементи податкової морфології мають законодавче оформлення і/або чіткі визначення. Чого не скажеш про положення політекономії та соціології оподаткування, тут навіть у межах однієї теорії чи певної концепції можливий деякий розбід поглядів і розкид дефініцій. Звичайно, всі три галузі взаємно доповнюють одна одну, обмінюються аргументами і знаннями про податки. Змішані в різних пропорціях, пізнавальні елементи податкової морфології, політекономії оподаткування, фіскальної соціології зливаються воедино в реальних дослідженнях явищ і проблем оподаткування.

За правилами фіскальної соціології ізоляція податкових явищ від їхнього політичного, соціального, національно-історичного чи іншого середовища неможлива. Поведінку основної маси платників податків у країнах Заходу визначає сукупний вплив укорінених загалом позитивних суспільних установок, із якими вимушена рахуватися окремо взята індивідуальна самосвідомість з огляду на неминучість й кінцеву корисність раціонального громадянського обов'язку – платити податки.

Розділ 5

ПОДАТКОВА ДЕРЖАВА

Беря от своих подданных больше, чем положено, государь истощает их любовь и верность, гораздо больше необходимые для существования государства и сохранения его особы, чем золото и серебро, которые он может поместить в свою казну... Однако не следует требовать и меньше, чем это необходимо для государства²⁴².

Кардинал Ришелье

В налогах воплощено экономически выраженное существование государства. Чиновники и попы, солдаты и балетные танцовщицы, школьные учителя и полицейские, греческие музеи и готические башни, гражданский лист и табель о рангах, – все эти сказочные создания в зародыше покояются в одном общем семени – в налогах²⁴³.

Карл Маркс

Позитивні морально-етичні явища в оподаткуванні дуже важливі для держави, котра існує коштом податків, – податкової держави. В державі такого типу зливаються воедино два явища й відповідні їм поняття – «податки» і «держави». Їхня нерозривно органічна двоєдина сутність підводить до розуміння істини категоріальної ваги, що фактично держава і влада над нею має належати тим, хто забезпечує джерела існування та діяльності держави – платникам податків. Без оподаткування держава фактично безбройна, абсолютно немічна. Цю думку виразно розкривають винесені в епіграф слова Карла Маркса. Другий епіграф, взятий із політичного заповіту видатного французького державного діяча XVII ст. кардинала Решильє, на-

²⁴² Цит. за: Черкасов П. П. Кардинал Ришелье / П. П. Черкасов. – М.: Международные отношения, 1990. – С. 227.

²⁴³ Маркс К. Морализирующая критика и критицирующая мораль / Карл Маркс и Фридрих Энгельс. – Соч. – Т. 4. – С. 308–309.

1. Походження і різновиди податкової держави

голошує на морально-етичних устоях держави, уряду якої понад усе необхідні «любовь и верность» громадян, хоч і оподаткуванням у певних межах нехтувати неможливо й нереально.

Розкриття сутності й призначення податкової держави передбачає розгляд теоретичних і прикладних питань, що стосуються походження, різновидів та концептуалізації податкової держави, адміністративної етики при збиранні податків та етичних питань фіскального федералізму.

1. ПОХОДЖЕННЯ І РІЗНОВИДИ ПОДАТКОВОЇ ДЕРЖАВИ

Важливі події економічної та соціальної історії пов'язані з створенням і розвитком *податкової держави* (англ. – *tax state*, *fiscal state*; нім. – *Steuerstaat*; франц. – *e'tat fiscale*; рос. – *налоговое или фискальное государство*). У найбільш завершених формах податкової держави сформувалися на теренах західноєвропейської цивілізації. Однак, феномени податкової держави властиві не лише одним державам Заходу. В Україні окремі елементи податкової держави також відомі здавна на різних етапах її історичного існування. З здобуттям незалежності в Україні розвивається повноцінна сучасна податкова держава на принципах ринкової економіки, правової держави, плюралістичної демократії, громадянського суспільства. Україна має всі формальні ознаки такої держави, шлях до якої пройдено за час, котрий на Заході проходили віками.

1.1. ПОДАТКОВА ДЕРЖАВА ТА ЇЇ ПЕРЕДІСТОРІЯ

У фундаментальній колективній монографії «Походження і розвиток фіскальної держави в Європі, 1200–1815 рр.» автори виділяють чотири типи державності, фіскальні режими яких, починаючи з XIII ст., послідовно опиралися на трибути, домени, податки, і нарешті – на податки і позики в комплексі з іншими платежами й надходженнями на користь держави.

Однак держави з деякими елементами оподаткування появилися на декілька тисячоліть раніше. В Додатку В показано поетапний розвиток засад податкової держави, починаючи від часів перших знахідок археологічних і письмових джерел історії людства (V–VI тис. до н. е.). Вже в найдавніших державах існували зачатки натуральних і грошових податків, хоч головні джерела доходів ще мали неподатковий характер.

Фіскальною основою стародавніх держав були майнові й подушні податки, відомі у Римській імперії під назвою *трибутів*. Протягом середніх віків, коли у Європі формувалися національні держави (nation-states), останні стали власниками майна і монопольними держателями деяких комерційних прав, тобто володіли *доменами* (нерухомою власністю, здебільшого землями), а також виключними правами на певні види господарської діяльності (так звані *регалії*). Коли того потребували обставини, влучно зауважив І. Х. Озеров (1869–1942), власті вдавалися до фіскальної містифікації – «налог переряжували тогдa в регалию»²⁴⁴. Еволюція податкових і фіскальних держав відбувалася нелінійно, інколи поступально-зворотним чином. Так, за структурою і рівнем розвитку джерел доходів *domain states* середньовічна Європа явно уступала досить розвиненій податковій державі Риму імперського періоду. А достатньо зріла податкова держава Візантії (395–1453 рр.) на багато віків випередила формування держав цього типу в Західній Європі.

Доменами володіли не лише монархи, а також за методом «кормління» крупні феодала на високих державних посадах. Так, знаменитий кардинал Решильє (1585–1642) мав власний домен – «источник доходов, приносимых недвижимым имуществом, приобретением должностей и распоряжением ими, взиманием юридических и других сборов, пошлин за охоту или рубку деревьев и налогов, установленных к уплате при переходе поместий из одних рук в другие»²⁴⁵.

Вже тоді фіскальну функцію оподаткування доповнювали «виховною» шляхом фіскальних стягнень з приводу деяких екстраординарних подій і людських вчинків аморального характеру. Наприклад, у середньовічній Німеччині імператор Фрідріх I Барбаросса (1152–

²⁴⁴ Озеров И. Х. Основы финансовой науки. Выпуск I. Учение об обыкновенных доходах. – М., 1917. – С. 57.

²⁴⁵ Леви Э. Кардинал Ришелье и становление Франции / Энтони Леви: Пер. с англ. Е. Е. Сырневой. – М.: АСТ: Астрель, 2008. – С. 104.

1190), крім регалій і виключних прав господарського призначення, одержував доходи від примусових стягнень з недостойних осіб та від майна осіб, які вступили в кровозмісні шлюби, а також засуджених і оголошених поза законом²⁴⁶.

Широкий розвиток домени і регалії одержали в силу відсутності системи ефективного адміністрування податків. Тодішні фіскальні власті або максимізували державні доходи, діючи на грані здириства, або були фактично безпомічні в справлянні податків, а тому вимушені користуватися доходами від державних маєтностей і монополій. Трансформації доменальної держави в податкову Йозеф Шумпетер (1883–1950) придавав більше соціально-економічне значення, ніж марксиста приписують переходу від феодалізму до капіталізму. Паралельні процеси формування податкових держав (tax states) і національних держав (nation states) співпадали, прийшовшись у Європі та Північній Америці на XVI–XVIII ст.

Однозначного тлумачення часових рамок становлення податкової держави немає. Англійський історик Ричард Бонні (Bonney) переносить початок формування податкових держав у Західній Європі в XIII ст., а завершує початком XIX ст. Подекуди створення податкових держав продовжувалося в XIX ст. (Японія) і навіть у XX ст. (колишні колонії західних держав у Азії та Африці).

У соціальному плані архітектором податкової держави стала буржуазія. По справедливості саме їй належало моральне право розпоряджатися державними фінансами, бо всупереч привілейованим феодально-аристократичним верствам, які лише гайнували гроші, вона вміла примножувати національне багатство. Попри гірші буржуазні інстинкти – індивідуалізм, користолюбство, завдяки своїм підприємницьким, організаційним, адміністративним здібностям буржуазні елементи сформувалися в сильний, упевнений у своєму суспільному призначенні клас. Для держави, котра завжди потребує коштів, буржуазія стала необхідним кредитором, ефективність державного управління виросла на ґрунті буржуазного хисту, ділової хватки, раціональної поведінки.

Після виходу на історичну арену буржуазії їй судилося стати експропріатором доменів – феодальної державної власності, приватизувати останню. Будучи основними платниками податків, буржуазні верстви («трегій стан») на цій підставі претендували на політичну

²⁴⁶ Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – С. 454–460.

владу, як і вимагали позбавлення влади тих, хто мав привілей *податкового імунітету* (дворянство і духовенство). У Франції напередодні Великої Французької революції на сплату податків відволікалося близько двох третин доходів селян, міщан і буржуа, а привілейовані владні класи самі себе звільнили від прямих податків. Зрозуміло, що не лише кричуща несправедливість, але й економічний інтерес «третього стану» полягав у розкладі тягаря податків на все населення без винятків.

За словами американського економіста і соціолога Йозефа Шумпетера, котрий ввів у науковий вжиток саме поняття «податкова держава»: «Податки не лише допомогли створити державу. Вони сприяли оформленню її. Податкова система стала тим органом, розвиток якого спричинив появу других органів. За допомогою податкового законодавства держава підпорядкувала собі приватні господарства і забезпечила домінування над ними. Податок вносить дух грошей і розрахунку в усі закутки, де ним до того і не пахло, і таким чином стає творчим фактором самого державного організму, який створив податок»²⁴⁷. За Шумпетером, система фінансів податкової держави організована таким чином, що ресурси для фінансування загальносуспільних потреб в основному надходять за рахунок оподаткування економічної діяльності членів цього суспільства. Податкову державу він протиставив тим державам, доходи яких формуються від економічної діяльності державних підприємств і власності, маючи на увазі доменальну й соціалістичну держави.

Отже, *податкова держава*, – це держава, існування та діяльність якої забезпечені головним чином за рахунок податків. Оподаткування створює саму можливість держави. По своїй суті та назві податкова держава – це *держава-податкозбирач (tax-collecting state)*.

На формування податкової держави сильно діяв воєнний фактор, так що небезпідставні твердження, що наряду з економічними й соціальними причинами податкову державу породила війна. Фінансування воєнних (і не тільки) видатків не вкладалося у можливості оподаткування, тому викликало потребу в позиках, погашення яких потребувало нових податків. Так агресивна політика породила спіраль «війна – збільшення державного боргу – підвищення податків». При все більшому залученні позик для фінансування державних по-

²⁴⁷ Schumpeter in the History of Ideas / Ed. by Y. Shionoya and M. Perlman. – Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1997. – P. 79.

треб податкова держава трансформується в свій більш широкомасштабний сучасний різновид – *фіскальну державу*.

В історичній ретроспективі низку трансформацій типів держав за ознакою джерел і характеру доходів представлено в Таблиці 5.1.

Таблиця 5.1

Етапи еволюції держав за джерелами доходів

Типи держав	Джерела і характер державних доходів
Доменальна або майнова держава (domain or demesne state)	Архаїчна держава античної та середньовічної епох, доходи якої формувалися головню за рахунок доменів і регалій (земельних володінь корони, державних маєтностей, казенних монополій), а також з подушного податку, мита, оподаткування майна приватних осіб
Податкова держава (tax state)	Доходи від державної власності мінімізуються. Набувають розвитку акцизи, в т.ч. універсальні, а також дітище (tax child) капіталізму – податок з заробітків і прибутків, котрий після численних спроб і проектів перетворився в одне з вищих досягнень податкової технології. Остаточо цей податок утвердився в кінці XIX – початку XX ст.
Фіскальна держава (fiscal state)	Податкове фінансування держави все більше доповнюється позиковим. У Великій Британії фіскальна держава існувала вже в середині XVIII ст. У другій половині XX ст. настає епоха ПДВ, під впливом СОТ і Євросоюзу митні надходження істотно знижуються; значно, а в деяких країнах катастрофічно наростають державні борги
Рентна держава або держава-рентьє (rentier state)	Існує коштом <i>невиробничих доходів рентного походження (unearned income)</i> , тобто головню за рахунок експлуатації природних ресурсів, що супроводжується низьким рівнем життя населення, неефективною організацією праці та управління. Деякі риси рентної держави має Україна, більше – Росія, а також абсолютна кількість багатих ресурсами країн, що розвиваються.

Джерело: Типологія держав запозичена з статті – Moore M. Revenues, State Formation, and the Quality of Governance in Developing Countries / Mick Moore // International Political Science Review. – 2004. – Vol. 25. – No. 3. – P. 297–319. Опис джерел і характеру державних складено автором.

Дані Таблиці 5.1 відносяться до Європи. У більш віддаленій (до VI тисячоліття до н.е.) і глобальній історичній перспективі етапи становлення податкової держави в різних регіонах світу представлено у Додатку В.

У рафінованому вигляді неподаткові або, навпаки, податкові держави на теренах близькосхідної й європейської цивілізації ніколи не існували. Навіть у давнину держава не утримувалася виключно за рахунок експлуатації казенного майна. Вже в ті часи виникли такі найдавніші форми оподаткування як мито, поземельний і подушний податки. І навпаки сучасній податковій державі фіскальною підмогою служать неподаткові доходи (від приватизації, державних монополій та ін.).

Поставимо питання і так: чи можливі в принципі неподаткові держави? Історія не знає абсолютно безподаткових держав, але знає такі з них, де не було *грошових податків*. Подібні унікальні держави існували за рахунок натуральних зборів, особистих повинностей, безплатної служби підданих²⁴⁸. Йдеться про так звані доколумбові держави, які існували в Америці до її відкриття (1492 р.) європейцями. Так, державний механізм в імперії інків міг дивним чином функціонувати і досягти досить високого рівня розвитку за умови, що ця індіанська цивілізація не знала ні грошей, ні письменності, ні колеса! Золото у них мало лише естетичне призначення. При першому ж зіткненні з представниками «грошової цивілізації» – жадібними до золота європейськими завойовниками такі держави загинули.

З наведеного прикладу вочевидь, що неприродність безгрошових держав перетворює в норму «природну державу» (a state of nature). В останній, за одним влучним висловом, грошові податки «почувають» себе подібно до риби в морі.

Особлива сторінка в становленні податкової держави – Сполучені Штати Америки. З першого моменту свого історичного існування США практично сформувалися як податкова держава. Приватноправові засади державних фінансів (домени, регалії) не були перенесені з Європи на американську землю. В британських колоніях у Північній Америці з самих початків складалася державність, фінансові ресурси якої залежали від податків. Тим самим у Новому Світі відбулася безпосередня метаморфоза державних фінансів у їх *публічно-правову форму*, що означало створення національної держави нового типу, тобто в фіскальному відношенні відразу податкової держави.

Публічно-правовий устрій передбачав демократично виражену згоду платити податки за принципом «*no taxation without consent*» («ні-

²⁴⁸ Murra J. V. The Economic Organization of Inca State. – Greenwich: JAI Press, 1980. – P. X–XIV, 95, 121.

яких податків без згоди на них») – гасло за своїм політичним змістом і суспільним значенням незрівнянне з наївним кличем середньовічних селян у Європі: «Хай живе король, але без податку на сіль!» Відсутність такої згоди не раз викликала повстання, провокувала й виправдовувала масове ухилення від податків. Безперечною ознакою заснування в Америці податкової держави стала також відмова США від податкових імунітетів – цього кричуще недемократичного привілею, соціально несправедливого фіскального архаїзму феодальної епохи.

Таким чином, податкова, у більш розширеному сенсі – фіскальна, держава склалася при реалізації певних передумов. По-перше, прийшов кінець середньовічному порядку, коли державні видатки фінансували за рахунок ресурсів, одержаних від власне королівських domenів і регалій. Почалася епоха, коли податки забезпечували існування держави. По-друге, були ліквідовані податкові імунітети для привілейованих верств суспільства, оподаткування набуло всезагального характеру. Віднині податкову державу утримує вся маса підданих чи громадян, що і є першою фіскальною ознакою національної держави, справжнього «королівства платників податків»²⁴⁹. По-третє, ідея податкової держави визріла в умах політичної й наукової еліти, відбулися зміни в масовій свідомості, прийшло розуміння, що економічна і воєнна могутність держави, її авторитет і сила напряду залежать від оподаткування.

Особливий вплив на формування повноцінної податкової держави справила Велика французька революція (1789–1793 рр.). Під лозунгом «Свобода, Рівність, Братерство» і згідно положень «Декларації прав людини і громадянина» революція здійснила переворот, вивівши на історичну авансцену життєдіяльний і продуктивний «третій стан». Буржуазія при підтримці народної маси замінила свавільство законом, а соціальні привілеї – рівністю; вона звільнила людей від станової диференціації; вивільнила виробництво від провінційних митних застав, промисловість – від оков цехових корпорацій, землеробство – від феодальних повинностей. Революція скасувала податкові імунітети дворян і духовенства, церковну десятину і відкупну систему справляння податків, оголосила податки хоч обов'язковим, але почесним громадянським платежем, накладеним «на кожного всіма». Ті революційні перетворення, – писав свого часу П. О. Кропот-

²⁴⁹ Kwass M. A Kingdom of Taxpayers: State Formation, Privilege, and Political Culture in Eighteenth-Century France // The Journal of Modern History. – 1998. – Vol. 70. – No. 6 (June 1998). – P. 295.

кін (1842–1921), – мають неминуще значення, вони відкрили людству широкі горизонти²⁵⁰.

Буржуазні порядки в оподаткуванні (податковий ценз виборчих прав, деяка лібералізація податків та ін.) формувалися з огляду на безспірні права на володіння власністю, на яку без ухвали народного представництва, прийнятої більшістю голосів, уряд розраховувати не може. Адже в буржуазному розумінні сутність оподаткування зводиться до посягання державних властей на священну й недоторканну приватну власність. Таке посягання допускається лише в мірі, дозволеній самими платниками податків або їх повноважними представниками через процес суспільного вибору за демократичними процедурами приймання рішень. Політично зріла податкова держава функціонує на засадах компромісу, ділового партнерства, діалогу між владою і суспільством щодо питань визначення параметрів податкової системи і режиму оподаткування.

В ідеалі сучасній податковій державі відповідає податкова система і податкова політика за такими критеріями ефективності:

- здатність до належного наповнення бюджетів усіх рівнів;
- мінімізація негативного впливу з боку оподаткування на динаміку та економічні показники виробництва і комерції;
- блокування тіншової економіки податковими інструментами;
- недопущення небезпечних сплесків соціального незадоволення чи дестабілізації суспільства, спричинених оподаткуванням.

Тим самим істинна ефективність податкової держави та її податкової системи передбачає баланс фіскальних, економічних, соціальних інтересів і морально-етичних цінностей, кого б вони не стосувалися: державних структур чи громадян-платників податків. Система оподаткування і податкова політика не повинні спричиняти надто гостре незадоволення суспільства. Тому для урядів західних держав важливо, щоб податкова система була ефективною, а податкова політика прийнятною для всіх учасників податкового процесу.

Створення національної податкової держави – велике завоювання народів Західної Європи і Північної Америки, що знаходить там відповідне втілення в законодавстві й висвітлення у наукових трактатах. Не випадково автори поняття податкової держави фігурують в антології праць класиків теорії державних фінансів²⁵¹. Однак в Україні

²⁵⁰ Кропоткин П. А. Великая Французская революция / П. А. Кропоткин – М.: Наука, 1979. – С. 449.

²⁵¹ Classics in the Theory of Public Finance // Ed. by R. A. Musgrave, A. T. Peacock. – London etc.: Macmillan; New York: St Martin's Press, 1967. – P. 202–213.

податкова держава, її сутність і значення ще не знайшли, за деякими винятками²⁵², належного осмислення у теоретичних роботах, відображення у навчальній літературі. Тим часом в Україні вже складається в багатьох аспектах повноцінна податкова держава, що потребує відповідної творчої реакції з боку вітчизняних учених-фінансистів.

1.2. ФІСКАЛЬНА ДЕРЖАВА

У феодальній абсолютистській державі державна власність була окремим різновидом приватної власності монаршого двору. Під впливом ринкових і буржуазно-демократичних перетворень розвинулися дві тенденції, однаково направлені на відчуження державної власності, її приватизацію. Перша обумовлена природженим марнотратством свавільних монархів, розбещених і легковажних аристократичних царедворців, їхньою адміністративною неефективністю, нездатністю раціонально розпоряджатися грошима і власністю. Друга тенденція – заінтересованість буржуазних кредиторів експлуатувати державу, котра у фінансовому відношенні, а через механізм парламентської демократії – і в політичному, опинилася під їхнім контролем.

За логікою таких подій державна влада експлуатувала платників податків, а кредитори через позики експлуатували саму державу. «Таким чином експлуатація з боку держави завершилася експлуатацією самої податкової держави»²⁵³ через систему державного кредиту. В результаті *податкова держава (tax state)* переросла у *фіскальну державу (fiscal state)*. Додамо, що в такий спосіб буржуазія взяла історичний реванш за втрати й приниження, зазанані в часи феодалізму, коли сама належала до оподаткованого стану.

Першими повноцінними фіскальними державами вже з XVII ст. стали Нідерланди і Англія – передові країни парламентської демократії, правового ладу, комерційного успіху. Дотепер високий рівень податків і державного боргу – неодмінна ціна демократично-правової державності, як і ознака щедрого фінансування соціальної сфери, забезпечення комфортних умов існування. Голландці, англійці, інші буржуазні нації Європи не лише дали приклад ділового прагматизму

²⁵² Андрущенко В. Л., Данілов О. Д. Податкові системи зарубіжних країн / В. Л. Андрущенко, О. Д. Данілов – К.: Комп'ютерпрес, 2004. – С. 36–45; Андрущенко В. Податкова держава: генезис, концепція, еволюція / В. Андрущенко // Світ фінансів. – 2009. – № 3 (16). – С. 7–15.

²⁵³ Classics in the Theory of Public Finance / Ed. by R. A. Musgrave, A. T. Peacock. – London: Macmillan; New York: St Martin's Press, 1967. – P. 205.

і звеличили матеріальний інтерес, але й перетворили оподаткування і державний кредит у фактори державної могутності та суспільного добробуту.

Доходи податкової держави завжди супроводжувалися, а з часом інтенсивно доповнювалися розвитком неподаткових ресурсів, особливо позик. У результаті фіскальна держава черпає кошти з двох основних джерел: податків і позик. Якщо величина державного боргу наближається до рівня ВВП або навіть перевищує обсяг економіки, то за цим критерієм таку державу можна називати *борговою державою (debt state)*. У державі такого типу позикове фінансування бюджетних видатків набуває гіпертрофованого розвитку. До категорії боргових держав з феноменальною величиною державного боргу належать США.

Однак, *фіскальна держава залишається податковою державою*, хоч істотно доповнює податкові джерела фінансування державних видатків позиками, органічно сполучає податкові й боргові фінанси. Що означає метаморфоза податкової держави у фіскальну в морально-етичних категоріях добра і зла, це означає прогрес чи регрес у розвитку державних фінансів, державності загалом?

Над цими питаннями задумувалися здавна вже родоначальники теорії державного кредиту французький економіст Жак Лаффіт (Laffitte, 1767–1844) і професор Гейдельберзького університету (Німеччина) Карл Дітцель (Ditzel, 1829–1884), а також російський економіст М. Ф. Орлов (1788–1842). З погляду Лаффітта, «налог берет капиталы везде, не спрашивая производительно ли заложены капиталы или нет, ... налог требует жертв, сокращает производство... Займы, делаемые правительством, берут только те капиталы, которые представляют сами собой, которые не находят лучшего применения»²⁵⁴. Дітцелю, автору книги «Система державних позик під кутом зору зв'язку з народним господарством» («Das System der Staatsanleihen im Zusammenhang der Volkswirtschaft betrachtet», 1855), приписують фразу: «Коли б не було державного боргу, то його варто видумати». В 1833 р. вийшла друком російською, а в 1840 р. – німецькою мовою робота Орлова «О государственном кредите». Тіньову сторону податків у порівнянні з позиками Орлов вбачав у тому, що «Свойство налога есть насилие. Свойство займа есть свобода»²⁵⁵. До речі, К. Дітцель

²⁵⁴ Экономические воззрения М. Ф. Орлова. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/Ecohist/OB9/orlov.htm>

²⁵⁵ Орлов М. Ф. О государственном кредите / М. Ф. Орлов. – М., 1833. – С. 10.

не приховав, що він цитував й посилався на німецьке видання книги Орлова.

Всі троє проголосили настання «віку державного кредиту». Державний кредит було оголошено найважливішим фінансовим джерелом прогресу і процвітання, запорукою суспільного багатства, державний борг розцінено як національний скарб, а не тягар. Багато хто не безпідставно посилався на приклад Англії, котра в XVII–XVIII ст. завдяки державному кредиту перетворилася в наймогутнішу державу світу. Державний борг може зростати до межі, допустимої для обслуговування боргу податковими надходженнями. У принципі борг може бути непогасимим, безповоротним вічно, (оскільки сама держава в масштабах людського життя вічна), достатньо лише виплачувати проценти по позиках. Пізніше принцип дефіцитного фінансування державних видатків був підтриманий авторитетом Джона М. Кейнса (1883–1946).

Державна заборгованість відповідає природі демократії в силу ряду причин економічного, етичного і політичного характеру.

По-перше, в царині кредиту все пов'язано з такими морально-етичними поняттями як довіра, гарантія, оцінка ресурсів держави-боржника з боку кредитора, бажання й здатності уряду обслуговувати державний борг. Платоспроможність держави гарантується законом, держава в масштабах людського життя існує вічно, що посилює довіру до неї з боку кредиторів.

По-друге, оскільки в умовах демократії держава позичає гроші в своїх же громадян на основі добровільної угоди, між позичальницею та її кредиторами в принципі не виникає конфлікту інтересів. Тим самим демократичні уряди мають внутрішньо притаманну кредитоздатність і платоспроможність, оскільки природно очікувати, що кредитори вправі очікувати від держави, громадянство якої вони мають, готовність обслуговувати державний борг. Однак, ці заспокійливі аргументи не діють стосовно зовнішніх запозичень. При певному збігу обставин держборг стає причиною найсерйозніших проблем. І все ж жодна держава, крім деяких унікальних нафтодобувних країн, без позичених коштів існувати не може.

Отже, морально-етичні та правові передумови функціонування державного кредиту зводиться до наступного:

- запозичення з боку держави неможливі в атмосфері недовіри до неї;

- не заслуговуючи довіри, уряд не одержує кредиту, що справедливо з боку кредиторів і по суті відповідає державним інтересам;
- держкредит перетворює позики, взяті власне урядом, у національний борг, породжуючи суспільно-солідарні зобов'язання по його обслуговуванню.

В хронологічному порядку етапами розвитку ідеї та практики оподаткування були насильство, примус і лише насамкінець став усвідомлений громадянський обов'язок. Тим часом умовою державної позики за деякими нетиповими винятками завжди були свобода, вільний вибір, власний інтерес кредитора. Розкриваючи фіску доступ до приватних заощаджень, державний кредит – справжній скарб у тому розумінні, що означає завжди наявний грошовий фонд. Щоправда, при цьому як в окремих людей, так і в цілих країн і народів може виникати перебільшене почуття безпеки й благополуччя, вони вважають себе багатшими, ніж є насправді.

Додамо, не слід ігнорувати й політично-електоральні переваги державних позик. Адже підвищивши податки при потребі в коштах, чинна влада може й програти на виборах. Звісно, – вигідніше позичати. В такому разі безперервна зміна тих політичних діячів, хто укладає угоди про позики, знімає індивідуальну відповідальність за зростання державного боргу.

Коротко кажучи, перебільшено неправдоподібним чином державний борг постає в ролі національного багатства, ознаки політичної мудрості, показника суспільного добробуту, фактора могутності держави.

До подібної апологетики кредиту слід зробити суттєве застереження, – кредит сам по собі не створює доходу чи багатства, але створює умови для росту доходів і багатства при неодмінній вимозі раціонального, продуктивного використання запозичених коштів. Раціоналізм і користь – ключові передумови успіху державно-кредитних операцій. Не випадково у Німеччині прийнято «золоте правило» державних фінансів, що санкціонує витрачання позик лише на фінансування видатків інвестиційного характеру. Про це ж говорить запровадження для країн Євросоюзу лімітів на величину бюджетного дефіциту (3% ВВП), на обсяг державного боргу (60% ВВП), на інші фінансово-економічні показники.

Теоретична апологія державної заборгованості одержала назву *нової філософії державного боргу (the new philosophy of public debt)*. Однак, заспокійливі аргументи про соціально-економічну й політич-

ну безпечність позикового фінансування і наростання державної заборгованості дещо поставив під сумнів американський економіст Гарольд Моультон (Moulton, 1883–1965). Новим у поглядах Моультона була критика експансії держкредиту і нарощування державного боргу. В умовах боргової кризи невеличку, біля 100 стор. книжку Моультона рекомендують перечитати президенту Баракі Обамі, іншим лідерам західних держав.

Якісно й масштабно «кредитний» етап у розвитку фіскальних держав наступив напередодні і після Другої світової війни під впливом теорії кейнсіанства про вигоди дефіцитного фінансування державних видатків і практичної політики Президента США від Демократичної партії Франкліна Д. Рузвельта (1882–1945) протягом 1933–1945 рр. Обсяги бюджетів держав Заходу істотно виросли, головним чином за рахунок нарощування державних запозичень.

Сучасну сторінку в долі фіскальної держави відкрила світова фінансово-економічна криза, що розпочалася осінню 2008 р. Слідом за нею прийшла *глобальна фіскальна криза (global fiscal crisis)*, обумовлена скороченням податкових надходжень унаслідок кризових явищ в економіці при відповідному зростанні соціальних виплат населенню, а також багатомільярдною державною допомогою збанкрутілим банкам. Масштаби боргової кризи вражають. Так, за підрахунками експертів Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) на початок 2013 р. державний борг відносно ВВП сягає (в округлених показниках): в Японії – 227%, Греції – 184%, Італії – 127%, Португалії – 124%, США – 108%, Великій Британії – 102%, Німеччини – 86%, у цілому по 30 країнах ОЕСР – 108%. (Для порівняння: в Україні близько 30%).

Аби зменшити суму державної заборгованості до рівня «bearable public debt» – емпірично установлені норми (60% ВВП) при умові (мало реалістичній), що починаючи з 2015 р. буде забезпечено бездефіцитність державних бюджетів, а на погашення боргів буде витрачатися 1% ВВП, в Японії це займе час до 2084 р., в Італії до – до 2060 р., в США – до 2033 р.

Чи справдиться пророцтво шотландського філософа й економіста Девіда Юма (Hume, 1711–1776): «Одне з двох – або нація мусить звести державний кредит до нуля, або державний кредит знищить націю»²⁵⁶? Не менш рішуча заява класика англійської політекономії Девіда Рікардо (1772–1823), що «не прийняти жодних заходів для уплати

²⁵⁶ Цит. по: De Haan J. The (un) importance of Public Debt: A Review Essay / J. De Haan // Economist. – Leiden, 1987. – Jg. 135, No. 3. – P. 367–384.

национального долга это все равно, что спать на вулкане»²⁵⁷. Іншим разом він напише: «Система займов более разорительна для национального капитала, чем система тяжелого налогового обложения того же размера»²⁵⁸. Справді, оподаткування проблем і тривог подібного масштабу ніколи не створювало.

Тепер державну заборгованість уподібнюють ролі Троянського коня в економіці й фінансах фіскальної держави. Не випадково в тому чи іншому аспекті критичне ставлення до державних боргів висказували наприкінці ХХ і початку ХХІ ст. лауреати Нобелівської премії Фрідріх Хайек (Hayek), Мілтон Фрідман (Friedman), Джордж Стіглер (Stigler), Джеймс Б'юкенен (Buchanan), Рональд Коуз (Coase), Гері Беккер (Becker), Дуглас Норт (North), Вернон Сміт (Smith) і багато інших.

В умах довго трималася ілюзія, що внутрішній державний борг не покладає фінансового тягаря на майбутні покоління. В силу національного характеру в процесі обслуговування боргу частина доходів від однієї групи людей переходить до іншої без зміни загального рівня доходів і споживання. Щось на зразок, коли ліва рука позичає правій або, коли кошти перекладають з правої кишені в ліву.

Якісний поворот у теоретичних уявленнях про природу державного боргу і відповідно про фінансовий стан фіскальної держави пов'язаний з іменем Джеймса Б'юкенена, Нобелівського лауреата 1986 року. Він відкинув вищенаведені порівняння як малодостовірні, спрощені, наївні, прирівнявши дію державного боргу до приватного боргу. За Б'юкененом, державний борг – справжній, реальний борг у повному, без будь-яких застережень розумінні цього слова. Для держави заборгованість створює проблеми, аналогічні тим, що виникають у людей і корпорацій, які попали у боргову залежність від кредиторів. Сучасний рівень боргів зумовлений відмовою від здорової *фіскальної моралі* збалансованих бюджетів, що рівнозначно відвертому запрошенню перевитрачати й марнувати кошти за рахунок майбутніх поколінь.

Інтерес до проблем, причин і наслідків державної заборгованості підтверджується матеріалами авторитетного форуму наукової еліти – конгресів Міжнародного інституту державних фінансів (МІДФ).

²⁵⁷ Рикардо Д. Сочинения. Парламентские речи / Давид Рикардо. – Т. IV: Пер с англ. – М.: Соцэґгиз, 1961. – С. 165.

²⁵⁸ Рикардо Д. Сочинения. Письма к экономистам / Давид Рикардо. – Т. V: Пер с англ. – М.: Соцэґгиз, 1961. – С. 189.

Так, у 1984 р. в м. Інсбрук (Австрія) проводили конгрес на тему «Державні фінанси і державний борг». В серпні 2012 р. у Дрездені (Німеччина) відбувся конгрес МІДФ з порядком денним «Державні фінанси, державний борг і глобальний ріст».

Негативне ставлення до боргів оголошено проривом у розвитку фінансової думки, рекомендується урядам як рятівна політика. Отже, на зміну виправданню державної заборгованості прийшло теоретичне обґрунтування і практичне розуміння реальних небезпек нарощування боргів, звучать заклики, здійснюються заходи до їх скорочення. Щоправда, в умовах фінансової кризи 2008–2009 рр. на короткий час відбувся ренесанс кейнсіанських рецептів регуляторної ролі держави в економіці, в тому числі й засобами державного кредиту. Однак такі погляди швидко зійшли нанівець.

За альтернативу суто податковій державі можна прийняти лише її посилення й доповнення позиками як практично необмеженим джерелом фінансування. На наш погляд, податково-позикова (фіскальна) держава забезпечує суспільну єдність платників податків і кредиторів. Спільно фінансуючи державу, вони зв'язані узами взаємної залежності й солідарності. Оподаткування об'єднує людей на основі поширення на всіх громадянського обов'язку й особистої відповідальності перед фіском; позикові операції – на основі індивідуальної заінтересованості при умові довіри до держави.

Важко не побачити морально-етичні достоїнства сучасної демократично-правової фіскальної держави. Адже вона забезпечила взаємодію влади з суспільством із фіскальних і меркантильних питань, згуртувала навколо фіску всю націю, представників усіх соціальних класів і верств суспільства, в обов'язковому порядку поширила податки на всіх і дала змогу всім бажаючим за винагороду і по своїй волі кредитувати уряд.

Отже, посилений позиками різновид податкової держави – *фіскальна (податково-боргова) держава* – має наступні видові ознаки:

- домінування податків як визначального джерела існування та функціонування держави;
- зростання впливу на формування урядової політики з боку маси громадян-виборців-платників податків і кредиторів держави;
- створення потужних багатофункціональних фіскальних і державно-кредитних відомств;

- розвиток технологій і адміністративного мистецтва оподаткування та управління державним боргом піднісся на небувалий до того рівень;
- радикально зросли масштаби державних фінансово-кредитних операцій, державний борг у деяких країнах набув загрозливих величин;
- рівень податкової культури як з боку платників, так і персоналу податкових служб якісно виріс у порівнянні з попередніми епохами;
- на африканському, азійському, латиноамериканському континентах збереглася деяка кількість держав, які мають лише деякі елементи податкових держав, а переважно опираються на доходи від природної ренти та іноземну фінансову допомогу.

Всі країни сучасного світу – в тій чи іншій мірі, більш чи менш досконалі фіскальні держави. Останні замінили собою всі попередні типи держав. Проте не перевелися ще деякі інші типи держав.

1.3. МІНІМАЛЬНА ДЕРЖАВА

Протягом 2008–2012 рр. у США, країнах Євросоюзу уряди здійснили серйозні заходи по скороченню бюджетних видатків на соціальні програми, по економії коштів на утримання державних структур. Не випадково в розряд бестселерів попала книга американського професора М. Мандельбаума «Економна супердержава» (2010 р.) з красномовним підзаголовком «В епоху нехватки готівки». Чи не сигналять ці заходи і публікації про радикальний перегляд ролі держави? Довгий час втручання держави в економіку й соціальну сферу мало інтенсивний характер, розколовши політиків і вчених на два табори: одні наполягають на доцільності масштабного втручання, другі знаходять за потрібне звести його до мінімуму.

Наукові уявлення про оподаткування і відповідні їм визначення податку розвивалися в залежності від домінуючих теоретичних поглядів і настроїв суспільства. Так, прихильники економічного лібералізму свого часу сформулювали бойовий клич: «*Laissez faire, laissez passer!*» (афоризм на архаїчній французькій мові XVII–XVIII ст. означає: «*Дайте діяти, не заважайте!*»). Вислів треба розуміти як заклик, щоб промисловість і торгівля турбувалися самі про себе, а уряд

мінімально втручався в економіку. З такого погляду, призначення держави зводиться до забезпечення індивідуальної свободи, вільного підприємництва, охорони приватної власності. Відповідно, масштаби і форми оподаткування мають обмежуватися виконанням функцій фінансового забезпечення даних державних задач.

Щоправда, прихильники державного втручання в економіку повернули смисл *laissez faire* по-другому: хай продовжуються нещастя, не пробуйте покращити долю людства. Коли так, то становище людства як раз і можна покращити раціональною діяльністю уряду.

Тут доцільно нагадати, що в роботах західних теоретиків на теми держави та оподаткування завжди є посилання на англійського філософа і політолога Джона Локка (Locke, 1632–1704). Його вважають засновником вчення про конституційну державу на засадах «природних» (рос. – *естественных*) прав людей на особисту свободу, щастя, добробут. Донині неминущі ідеї з книги Локка «Два трактати про державу» («*Two treatise on government*»): (1) влада не має права неміряно відчужувати власність у будь-кого, в тому числі і тому, що власність у розпорядженні уряду використовують гірше, з меншою суспільною користю, ніж у приватних руках; (2) державна влада не має права збирати податки без згоди більшості народу або його представників.

Отже, «природні» права ставлять межу діяльності держави, і в той же час люди передоручають державі право захищати дотримання законів, установлених, за Локком, виключно для збереження індивідуальної свободи і приватної власності. Тим часом функції сучасної держави набагато ширші. Що ж доцільніше – активність держави у всіх сферах життя чи обмеження її ролі?

Ідея мінімального втручання, навіть невторчання втілилися в образі мінімальної держави. Під назвою *мінімальна держава* (англ. *minimal state*) фігурує поки що гіпотетична держава з вкрай обмеженими функціями, пристосованими головним чином для захисту приватної власності та виконання адміністративних задач при відповідному зменшенні податкових надходжень і звуженні перерозподільних процесів. Термін «мінімальна держава» є сучасною метаморфозою колишнього найменування держави такого типу – «*держава-нічний сторож*» (нім. *Nachtwächterstaat*). Так називав німецький соціаліст Фердинанд Лассаль (1825–1864) потрібну буржуазії державу, котра відповідає лише за внутрішню й зовнішню безпеку. Схоже, Лассаль опирався на логіку вчення про оподаткування британських класиків

політичної економії, яким приписують ставлення до податків як до «необхідного зла». Логічно: раз податки – зло, то й необхідно звести його до мінімуму.

Створення мінімальної держави – мрія крайніх адептів економічного лібералізму, так званих лібертаріанців. Для них нестерпне втручання держави в економічне життя. Вони називають інтервенціонізмом примусовий перерозподіл чужої власності під видом забезпечення загального блага. Для них держава «есть общественный аппарат сдерживания и принуждения», це інститут, «предназначением которого является сохранение миролюбивых отношений между людьми»²⁵⁹ і не більше. Тому роль держави має бути зведена до цих функцій. Відповідно і надходження податків мають бути зменшені до суми, необхідної для задоволення цих потреб. Особливе неприйняття лібертаріанців викликає оподаткування за прогресивними ставками доходів і спадщини, що вони вважають формою дискримінації та методом замаскованої експропріації доходів успішних людей і прибутків ефективних підприємців.

Антипод мінімальної держави – реальні *держави суспільного добробуту (welfare states)*, які в порядку *дистрибутивної (перерозподільної) справедливості* щедро фінансують соціальні потреби деяких категорій населення, підтримують інших. Усупереч поки що гіпотетичній мінімальній державі держава загального добробуту має численні й диверсифіковані соціально-економічні функції. Аби придати такій державі соціальну направленість необхідні масштабні перерозподільні процеси за допомогою податків, бюджетних субсидій (дотацій, субвенцій, грантів), державних позик.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. держави загального добробуту знаходяться в кризовому стані. Адже постійне чи тимчасове фінансування вигод одних людей коштом других не може не породжувати небажаних економічних наслідків, соціально-політичних напруг, міжрегіональних незгод. Для багатьох вітчизняних економістів властиве благодушне ставлення до ефектів перерозподілу, але західні політики і економісти б'ють тривогу, проблему перерозподілу ставлять гостро. З їхнього погляду, перерозподільні заходи знижують економічний потенціал: «спроби поділити пиріг порівну зменшують його розмір», у кінцевому підсумку менше дістається всім.

²⁵⁹ Мизес Л. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории / Людвиг фон Мизес: Пер. с англ. – М.: ОАО «НПО «Экономика», 2000. – С. 141.

По суті питання поставлено таким чином: чи допустима організована державою соціальна щедрість на користь одним особам або суспільним верствам за рахунок інтересів других? Чи варто роздувати інші державні функції? В ідеалі вирішити ці сумніви має створення мінімальної держави.

Під кінець ХХ ст. стали помітними ознаки ренесансу ідеалів і проєктів мінімальної держави. В сучасному розумінні сутність мінімальної держави виклав американський економіст Роберт Ноузік (Nozick, 1938–2002) у монографії «Анархія, держава та утопія» (перше видання в 1974 р.), до ідей якої ми вже мали нагоду звертатися²⁶⁰. В центрі дослідження Ноузіка знаходиться образ справедливої держави з етично виправданими, а тому легітимними функціями: «Наша основна думка зводиться до мінімальної держави, обмеженої вузьким колом правомірних функцій щодо гарантії дотримання договорів, протидії насильству, злочинству, обману; більш функціональна держава порушує і звуває певні права людини, що несправедливо; дії мінімальної держави неправильними бути не можуть»²⁶¹. Звідси висновок: державний апарат не повинен змушувати одних людей допомагати другим або перешкоджати діяльності людей, направленої на забезпечення їх власних інтересів.

Наполягаючи на цих дійсно визивних ідеях, автор розвиває свій ідеал: «Мінімальна держава поводить з нами як майже з недоторканими особами, котрі не можуть бути певним чином використані іншими особами в ролі засобів, знаряддя, інструментів чи ресурсів; вона поводить з нами як з людьми, наділеними особистими правами і внутрішнім достоїнством. Ставлячись до нас з повагою до наших прав, держава дозволяє нам особисто чи разом з ким захочемо вибирати спосіб життя, досягати поставлених цілей, самовиражатися, оскільки у нас є можливість вільно співробітничати з іншими людьми з таким же рівнем достоїнства, як і у нас»²⁶². Тим самим розкрито світоглядну програму автора, вочевидь, що для нього держава, зосереджена на перерозподільних процесах, аморальна.

Новий посилений сплеск інтересу до умовиводів і рецептів Ноузіка спричинили події початку ХХІ століття: світова фінансово-еко-

²⁶⁰ Андрущенко В.Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: (Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів). / В.Л. Андрущенко. – Львів: Каменяр, 2000. – С. 49–51.

²⁶¹ Nozick R. Anarchy, State, and Utopia / Robert Nozick. – New York: Basic Books, 1974. – P. IX.

²⁶² Nozick R. Anarchy, State, and Utopia / Robert Nozick. – New York: Basic Books, 1974. – P. 334.

номічна криза, феноменальне зростання бюджетних дефіцитів і державних боргів, звертання соціальних програм, суперечлива реформа системи охорони здоров'я в США. В ряду подібних явищ знаходиться і «податковий майдан» в Україні. Вважають, що епоха процвітання й достатку закінчилися, прийшов час затягнути пояси.

На перший план вийшли питання, відповіді на які шукав Ноузік: оптимальний обсяг функцій держави, межі повноважень і задач влади, а в цьому зв'язку – допустимі рівні оподаткування, взагалі масштаби перерозподільних процесів. За Ноузіком, уряд мінімальної держави не повинен без крайньої на те потреби займатися трансферами власності та/або доходів від одних людей іншим, матеріально забезпечувати чи, скажімо, лікувати одних людей за рахунок оподаткування других. За переконанням Ноузіка, держава руйнує приватні інтереси, для нього перерозподільні процеси нелегітимні, аморальні, несправедливі. Відповідно податки, накладені на одних людей заради забезпечення інтересів других, є проявом соціальної несправедливості. Навпаки, податки стають справедливими лише в межах держави, потреби й перерозподільні функції котрої зведені до мінімуму. Він доводив, що люди мають бути максимально вільними від необхідності ділитися через систему оподаткування з ким би то не було.

Подібних поглядів нетерпимого ставлення до податків трималися і теоретики крайніх форм лібералізму Людвіг фон Мізес (1881–1973), Мюррей Ротбард (1926–1995), Мілтон Фрідмен (1912–2006), розділяють їхні послідовники. На думку Ротбарда, історично держава виникла шляхом насильства, завоювання та експлуатації. То ж і запроваджене державою з насильницьким походженням оподаткування має такий же характер.

Заперечуючи в принципі саму можливість досягнення перерозподільної справедливості через систему державних фінансів, Ноузік стверджував, що спроби покращити стан однієї соціальної групи за рахунок іншої виключає навіть найменше зростання добробуту всього суспільства²⁶³. Протидія соціальній несправедливості засобами прогресивного оподаткування марна, оскільки, за Ноузіком, податки – аналог підневільної праці (*forced labour*), свого роду експлуатації, коли платники податків працюють на неплатників. Несправедливість податків полягає також у тому, що вони вимушують платників витратити частину коштів не так, як їм хотілося.

²⁶³ Nozick R. *Anarchy, State, and Utopia* / Robert Nozick. – New York: Basic Books, 1974. – P. 231.

Радикально непримирима, нереалістична позиція Ноузіка і Ротбарда – представників надто ультра-ліберального напрямку економічної думки і палких adeptів мінімальної держави – справляє враження гротеску. Вважати гроші в бюджеті вкраденими (*theft, robbery*), отожднювати оподаткування з експлуатацією і злодійством з боку держави, прирівнювання платників податків до учасників великої кримінальної афери, – все це не підтримує абсолютна більшість західних економістів.

Дехто пускається у «виправдання» податків на тій підставі, що з сучасної точки зору рабство аморальне, але свого часу було законним ладом, а раз легітимним, то і морально прийнятним²⁶⁴. Джордж Вашингтон (1732–1799), Томас Джефферсон (1743–1826), інші Отці-засновники (*Founders*) США були рабовласниками, що не позбавляло їх статусу законслухняних громадян і великих американців.

Adeptи соціально щедрої держави загального благоденства виводять моральне виправдання держави з її діяльності по забезпеченню суспільних благ і послуг коштом перерозподільного оподаткування. Тут у фокусі знаходяться головним чином інтереси *неплатників* податків. Навпаки прихильники мінімальної держави, керуючись етичними міркуваннями захисту інтересів *платників* податків, вбачають свою правоту в радикальному скороченні державних функцій, особливо у звуженні до крайньої межі перерозподільних процесів. «Мінімалісти» сприймають оподаткування як форму *експропріації* частини приватних доходів і прибутків, як обмеження індивідуальних прав і можливостей людей з боку держави. визнається, що відчуження відбувається в законних формах, але ігнорується, що воно здійснюється в загальнонаціональних (суспільних, державних) інтересах.

З боку електорату знаходять підтримку обидва варіанти податкової політики. Звичайно, бюджетники, малозабезпечені, національні меншини, емігранти і т.п. підтримують політику перерозподілу доходів. У підприємців, само зайнятих і високооплачуваних категорій протилежні мотивації, вони ставлять мету і доцільність перерозподільної політики під знак питання.

Ідея мінімальної держави знайшла продовження. Джон Хаснас (*Hasnas*) із Університету імені Джона Мейсона (США) вважає за рефлексію на концепцію мінімальної держави її різновид – так звану *вилікувану державу* (англ. *remedial state*, рос. *исцелённое государство*).

²⁶⁴ Feser E. *Taxation, Forced Labor and Theft* / Edward Feser // *The Independence Review*. – Vol. V, No. 2. – 2000. – P. 233.

Традиційна держава забезпечує суспільство ексклюзивними благами і послугами (законодавство, судочинство, силові структури та ін.), котрі ринок надати не в змозі, що морально виправдовує і діяльність держави, і оплату тих благ за рахунок податків. На думку Хаснаса, *неспроможність ринку (market failure)* – ще не доказ, що надання благ суспільного користування є державною монополією²⁶⁵. Не виключено, що не зв'язуючи себе постачанням неділимим на індивідуальні частки благ колективного споживання, держава може бути порукою загальної доступності цих благ. Якщо remedial state буде гарантувати і регулювати забезпечення суспільних благ з боку приватного сектора економіки, тоді це і буде справжня мінімальна держава.

На наш погляд, концепція Хаснаса мало переконлива. Адже приватний сектор в принципі не здатний до законотворчості або судочинства. Виходить, що приватизувати залишається силові структури: армію і поліцію, що також здається мало реалістичним. Маючи суверенітет, конституцію, фінансовані коштом податків функції, remedial state залишається звичайною податковою державою. Однак, від останньої remedial state відрізняється значно меншим обсягом компетенції та повноважень, а від деяких функцій звільнена абсолютно. Звідси Хаснас виносить термінологічно заплутаний малозрозумілий присуд, що remedial state – це *недержавна держава (non-state state)*. В наукових колах цей проект знаходить підтримку лише з боку крайніх лібералів.

Дуже схоже на те, що радикальні проекти функціонально урізаних мінімальної чи «вилікуваної» держави реальної перспективи не мають.

Теорія мінімальної держави черпає ідеї з декількох джерел. Свого часу засновник волонтаризму англійський філософ Ауберон Герберт (Herbert, 1838–1906) пропагував прожект *добровільної держави (voluntary state)* – добровільної організації, існування якої замість примусових податків мали забезпечувати добровільні внески громадян. Пізніше провідна роль у теоретизуванні мінімальної держави перейшла до доктрини лібертаріанізму (libertarianism), мова про яку йшла в першому розділі. Один із представників цього напрямку, Девід Бергланд затаврував оподаткування як крадіжку (theft) і закликав до створення безподаткової *вільної держави (free state)*.

Згодом естафету прийняв так званий *мінархізм*. Мінархізм – концепція, що проповідує зведення державних функцій і владних повно-

²⁶⁵ Hasnas J. Reflections on the minimal state / John Hasnas. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://faculty.msb.edu/hasnasj/GTWebsite/06_Hasnas.pdf

важень уряду до мінімуму, обмеженого гарантіями виконання контрактів, захисту громадян від зовнішньої агресії, насильства, злочинства, шахрайства при відповідному зменшенні податкових платежів та скороченні фінансових зобов'язань держави. Термін «мінархізм» (англ. minarchism) – неологізм, введений у науковий вжиток американським економістом Самюелем Конкінім (Konkin, 1947–2004).

До вчення про мінімальну державу причетний також Роберт Лефевр (LeFevre, 1911–1986) – автор теорії *автаркізму (autarchism)*, від гр. autarkeia – самовдоволення). Якщо більш поширене поняття *автаркії* означає економічне само відособлення певної країни з метою створення незалежного від зовнішніх ринків національного господарства, то у Лефевра неологізм автаркізм означає впевненість у можливостях самоуправління (belief in self rule).

Науковий і практичний інтерес до ідей мінархізму та мінімальної держави підсилює сучасна тенденція, в тому числі і в Україні, до скорочення державного сектора та економії бюджетних коштів. У цьому руслі в західних державах переглядають соціально-патерналістську практику. Люди мають звести до мінімуму перекладання на державу, значить – на платників податків, відповідальності перед самим собою й своєю сім'єю. Тому тим, хто неспроможний справитися з життєвими проблемами самостійно, найперше повинні допомагати сім'я, сусіди, колектив по місцю роботи, благодійні організації, громада, а державі слід втручатися в останню чергу. Соціальна поведінка на засадах самопомогти і взаємодопомогти, скорочуючи фінансові зобов'язання держави, відповідає *принципу суспільної солідарності та соціальної субсидіарності*.

У контраст державі загального благоденства прихильники мінімальної держави ратоборствують проти соціального егалітаризму, захищають й ідеалізують інститути приватної власності, майнову нерівність, ділову та інтелектуальну мерітократію. Перерозподільне оподаткування для них – лише замасковане в форму податку злочинство, що руйнує приватні інтереси. На їх переконання, бідність і безробіття не обов'язково зводяться до соціальних зол, властивих капіталізму. Їхні джерела також – лінощі, безглуздя, доля безталанних невдах, неуків, нероб. Несправедливо і, зрештою, шкідливо перекладати на успішних громадян утримання цих соціальних категорій.

Державі приходится «націоналізувати», брати на бюджетний кошт людей бідних і нещасних, у тому числі з їхньої власної

волі й вини. Роздаючи хліб плебсу, – пророче писав колись німецький економіст й історик Герман Мейєр (Meuer, 1839–1899), – знамениті римські політичні діячі-філантропи брати Тиберій і Гай Гракхи у II ст. до н.е. кинули всьому світу палаючий факел, який відтоді ніколи не згасав. «Этот факел – стремление к государственному обеспечению беднейших классов»²⁶⁶. Тому для державних діячів, охочих не тощо остаточно, а лише істотно демонтувати соціальні завоювання, така спроба може стати рівнозначною політичному самогубству.

Щоправда, на стороні мінімальної держави не одні лише доводи «за», є і вагомі доводи «проти».

Адепти мінімальної держави апелюють до переконливої на перший погляд, але по суті поверхневої думки: «Хто краще знає як витратити ваші гроші – ви самі чи уряд»? На цій підставі підтримують істотне скорочення податкових платежів, зменшення бюджетних видатків і в результаті повернення коштів у приватне розпорядження. В такому разі виникає друге питання: як в індивідуальному порядку взяти під захист суспільні блага і цінності – від устоїв демократії, правопорядку, національної культури до забезпечення кордонів, протидії тероризму, контролю за станом інфраструктури та багато іншого?

Навіть вчені радикально ліберального напрямку визнають, що, крім виконання власне первинних функцій (захист суверенітету, здійснення правосуддя і т.п.) держава зобов'язана приймати участь у справах забезпечення соціально-економічного розвитку. Реально власті, з одного боку, декларують необхідність заморожування рівня державних видатків, а з другого, визнають потребу в інвестиціях у освіту, інфраструктуру, альтернативні джерела енергії, дослідження космосу, чого не буває без асигнувань із бюджету. В можливість існування мінімальної в повному розумінні цього слова держави не зовсім вірив навіть однодумець Ноузика Ротбард, оскільки у такої держави немає справжнього «ордера» (warrant) на введення податків²⁶⁷.

Взагалі, що відноситься і до України, мінімізація функцій держави має свої об'єктивні межі. Щонайголовніше – в Україні скорочення соціальних зобов'язань перекреслить сподівання тієї частини населення, матеріальні умови існування якої нижче від визначеного рівня

²⁶⁶ Мейєр Г. – Р. Развитие экономических идей / Герман-Рудольф Мейер: Пер. с нем. – Петроград: Мысль, 1923. – С. 31–32.

²⁶⁷ Rothbard M. N. Robert Nozick and the Immaculate Conception of the State / Murray N. Rothbard. – Journal of Libertarian Studies. – Vol. 1. – No. 1. – P. 56.

життя. В такому разі розрив між 10% самих заможних і 10% самих бідних верств і далі буде зростати. Такі обставини, доповнені ростом цін, розгулом казнокрадства і корупції, загрожують деморалізацією й дестабілізацією суспільства.

В аргументації навколо мінімальної держави та похідних від неї економічні й фінансові сторони оподаткування знову на соціологічний лад змішуються з морально-етичними і правовими аспектами.

1.4. РЕНТНА ДЕРЖАВА

До так званих *рентних держав* (rentier states), тобто держав з *рентною економікою*, відносять багаті природними ресурсами держави, де прибутки в значній, навіть у переважній частині мають рентне походження, а бюджетні доходи наряду з податками на 40% і вище формуються за рахунок платежів рентного характеру. Найперше до цієї групи належать країни-експортери нафти та газу: Росія, Венесуела, Саудівська Аравія, Ірак, Іран, Лівія, Нігерія та ін., а також транзитні держави. З такого погляду, і Україна – частково рентна держава, але рентні доходи від власне транзиту нафти та газу в десятки разів менші від обсягу внутрішніх податкових надходжень. Так що Україна залишається повноцінною податковою державою.

В умовах рентної економіки й рентної держави формується і специфічна *рентна ментальність*. Поняття останньої ввів у науковий вжиток відомий дослідник рентних держав американський економіст Дуглас Ятес (Yates). Навіть при наявності інтелектуального потенціалу і напруженої роботи рентна ментальність стримує соціально-економічний і демократичний розвиток країни. «Рентна ментальність – психологічний стан, що справляє сильний вплив на продуктивність: контракти укладають скоріш із почуття вдячності до партнерів, ніж з економічного розрахунку; для діла державні чиновники вважають достатнім обов'язком знаходитися на робочому місці; бізнесмени втрачають інтерес до виробництва і переключаються на спекулятивні операції з нерухомістю та ресурсами ... і т.п.»²⁶⁸.

Іншими словами, рентна ментальність розбещує суспільство, доходи природного походження гальмують розвиток оподаткування доходів фізичних осіб. У світлі положень фінансової соціології це знижує

²⁶⁸ Yates D. A. The Rentier State in Africa / Douglas A. Yates. – Trenton, NJ: Africa World Press, 1996. – P. 22.

залежність урядів від громадян, і, в свою чергу, рентна ментальність не стимулює суспільну активність платників податків.

З деякими застереженнями за приклад рентної держави можна взяти Росію. На основі унікального багатства Росії природними ресурсами виник проект заміщення існуючої податкової системи рентними платежами. Як вважають адепти такої реформи, рентна система більш відповідає характеру російської економіки, де переважаюча частина ВВП (близько 70%) формується в паливно-енергетичному комплексі та інших галузях, експлуатуючих природу. Рента висувається на місце головного джерела доходів державного бюджету, а податкам відводиться периферійна, додаткова фіскальна роль. Очікується, що в разі реалізації радикальної реформи рентного характеру пріоритетні галузі економіки (машинобудування, авіаційна й космічна промисловість та ін.), а також малий бізнес, будуть практично звільнені від податків.

В одному з проектів «налогозамещающей» реформи акад. Д. С. Львов (1930–2007) пропонував, щоб рентні платежі нафтогазового сектора поступали в цільовий позабюджетний фонд. Автори проекту посилаються на приклад інших країн. Так, штат Аляска в США має спеціальний фонд (Alaska Permanent Fund), куди зачисляється четверта частина рентних платежів приватних нафтових компаній. Однотипні фонди існують у Норвегії, Кувейті, Саудівській Аравії, Об'єднаних Арабських Еміратах. «Мораль» цих і подібних проектів полягає в тому, щоб надходження від рентних платежів розподіляти серед малозабезпечених громадян, а також резервувати кошти для майбутніх поколінь, коли природні ресурси будуть вичерпані.

Опоненти абсолютизації природної ренти як основного джерела державних доходів вважають цю ідею шкідливою химерою, що нагадує одіозний, неодноразово спростований проект «єдиного податку» (*single tax*).

У порівнянні з успішною (*effective state*) податково-позиковою державою рентна держава не витримує критики. Англійський дослідник Мік Мур налічує декілька «паталогій»²⁶⁹, властивих державам рентного типу, доходна база яких надто опирається на нафту, газ, інші природні ресурси. Найперша з цих «паталогій» – автономія держави від власних громадян, оскільки в уряді під рукою завжди доступне джерело доходів, незалежне від платників податків. Така держава не потребує взаємного узгодження інтересів з потенційними платни-

²⁶⁹ Moore M. Revenues, State Formation, and the Quality of Governance in Developing Countries / Mick Moore // International Political Science Review. – 2004. – Vol. 25. – No. 3. – P. 306–308.

ками податків і кредиторами шляхом парламентських процедур. Вона здатна експлуатувати природні ресурси напряму, без втручання вимогливих і критичних посередників.

Тому небезпідставно в рентному характері держави вбачають одну із причин неефективного управління, корупції, відсталості, браку демократії, авторитарних тенденцій. У результаті жодна з рентних держав, не дивлячись на унікальне багатство, не знаходиться серед найбільш економічно й соціально розвинених країн світу.

У підсумку типологічний аналіз держав за ознакою порівняльно-го значення оподаткування відкрив головне: фіскальна, мінімальна, «вилікувана» чи рентна держави однаково залишаються в більшій чи меншій степені *податковими державами*. Всі різновиди держав мають спільні риси, а саме:

- Податки – незамінний фіскальний засіб існування держав і перерозподілу ресурсів. З тими чи іншими застереженнями й обмеженнями цю істину визнають за даність представники всіх основних напрямків фінансово-економічної думки.
- Оподаткування – могутній суспільний подразник, що впливає на інтереси потужних соціально-економічних сил: народних мас, політичних партій, профспілок, громадських організацій і викликає реакцію з їх боку.
- Скільки-небудь істотний демонтаж податкової держави як вічної в масштабах тривалості людського життя природної монополії, котрій немає реальної альтернативи, безперспективний у принципі.
- Теоретики мінархізму і адепти мінімальної держави ставлять під сумнів доцільність й ефективність перерозподільної (дистрибутивної) соціальної справедливості за допомогою податків, субсидій і позик, що, однак, в оглядовому майбутньому не наближає створення мінімальної держави.
- Основна етична проблема рентної держави – забезпечення ресурсних і фіскальних інтересів прийдешніх поколінь.
- Рентна і мінімальна держави не мають переваг над податково-фіскальною державою щодо забезпечення суспільного добробуту й фіскальної ефективності. В інших функціях вони ще менш успішні.
- В залежних від природної ренти та надходження іноземної фінансової допомоги державах оподаткування лише обмежено

виконує роль сполучної ланки між державою і громадянами-платниками.

- Для сучасної України успішна податкова держава залишається гарантом реалізації соціальних пріоритетів і дотримання суспільної стабільності.

2. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОДАТКОВОЇ ДЕРЖАВИ

Концептуалізація передбачає означає оригінальний внесок у теоретичне осмислення явищ на рівні нових поглядів, а також формулювання нових або уточнення вже існуючих понять, введення в науковий вжиток відповідної термінології. Даному критерію відповідають практично всі роботи згаданих у даному підрозділі авторів, особливо Шумпетера, Гольдшейда, О'Коннора.

Податки виникли на тисячоліття раніш, ніж були написані перші відомі нам наукові трактати на тему оподаткування. Навпаки, розрив у часі між появою податкової держави і теоретичним осмисленням цього явища набагато коротший, тут лаг не перевищує століття. Генезис вчення про податкову державу пов'язане з іменами економістів австрійського походження – Рудольфа Гольдшейда (1870–1931) та Йозефа Шумпетера (1883–1950), представників соціологічної школи в економічній і фінансовій науці. «Бачення Шумпетером податкової держави, її місця в капіталістичному суспільстві, – писав відомий американський учений-фінансист Ричард Масгрейв (1910–2007), – залишається серед найбільш авторитетних внесків. Воно не лише відновлює інтерес до погляду з боку фіскальної соціології, але й переконливо демонструє можливість розглядати економічні проблеми у більш широкому соціальному контексті та моделювати логіку подій у відповідних поняттях»²⁷⁰.

Водночас з концепцією податкової держави ці ж вчені – розробили методи фіскальної соціології для вивчення оподаткування, державних фінансів (public finance) загалом. (Про фіскальну соціологію докладна мова йшла в Розділі 4). Нагадаємо, що *фіскальна соціологія* поза

²⁷⁰ Musgrave R. A. Schumpeter's crisis of the tax state: An essay in fiscal sociology / R. A. Musgrave // Journal of Evolutionary Economics. – 1992. – Vol. 2. – No. 2. – P. 89.

безпосередніми межами економіки, але при врахуванні її впливу і породжуваних нею ефектів, *вивчає взаємозалежність між оподаткуванням, суспільними явищами і політикою*.

В своїй науковій концепції й реальній суспільній практиці податкова держава уособлює центральне значення оподаткування у державному житті, стверджує податки як фіскальну основу цивілізованого існування в умовах демократично-правового порядку. Звідси *податкова держава – існуючий головно за рахунок податків орган виконання суспільних функцій, розміщення та (пере) розподілу ресурсів, регулювання соціально-економічних процесів засобами оподаткування та податкової політики*. «Дві системи – податкова держава і капіталістична система – існують пліч-о-пліч, взаємно підтримуючи й формуючи одна одну, і в той же час способи їхніх дій залишаються зовсім різними»²⁷¹, – писав Шумпетер. Податкова держава функціонально відокремлена від ринку, але в ролі адміністративно-правової організації, призначеної для збирання податків, матеріально залежить від економіки, водночас зберігаючи свій вплив на неї. Для характеристики сутності й функцій податкової держави фіскально-соціологічний метод є ключовим.

Так, у методологічному плані деякі сучасні дослідники податкової держави претендують на творення *« нової фіскальної історії »*. Власний останній фіскально-соціологічний метод передбачає вивчення податкових систем у широкому контексті супутніх оподаткуванню конституційно-правових, політичних, соціальних і економічних обставин. Оскільки умови розвитку і функціонування національних податкових систем різні, мають конкретно-історичний характер, то фіскальний досвід однієї країни не може бути еталоном чи взірцем для іншої²⁷². З цим можна погодитися, зауваживши, що через певні еволюційні етапи мусять пройти всі податкові системи.

Гольдшейд виходив із того, що на ранніх стадіях розвитку державності – в античну епоху та середні віки – держава була багатогою, бо володіла землею та іншим майном. За таких умов вона мала здатність утримувати саму себе, лише при екстраординарних обставинах (війни, епідемії) звертаючись до податків. З часом починається про-

²⁷¹ Schumpeter in the History of Ideas // Ed. by Y. Shionoya and M. Perlman. – Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1997. – P. 79.

²⁷² The Rise of the Fiscal State in Europe, c. 1200–1815 / Ed. by R. Bonney. – New York: Oxford University Press, 1999. – P. 2, 12.

цес, який Гольдшейд називає «експропріацією держави»²⁷³. Дійсно, майнові права хоч і багаті, але марнотратної, нерациональної феодалної знаті безумовно заслуговували вилучення й передачі в більш ефективне розпорядження під демократичним контролем.

За Гольдшейдом, капіталізм створив матеріально бідну, позбавлену значного нерухомого майна державу. Раз так, то існування держави має опиратися на фіскальну експлуатацію платників податків, – експлуатацію давнішою від якої було лише рабство. Автор близько підходить до марксистського розуміння класової природи держави, вважаючи, що позбавлена власності держава (property less state) відповідає інтересам економічно панівних суспільних класів. З появою політичного контролю над державою її матеріальне багатство стало приступним для приватизації з боку буржуазних претендентів, багата майном держава зробилася їм непотрібною.

Якщо докапіталістична держава матеріально покладалася на саму себе, то податкова держава повністю залежала від податків з приватного сектора. Крім того, кредиторам також стало вигідно експлуатувати державу в фінансовому відношенні. «Таким чином, експлуатація з боку держави трансформувалася в експлуатацію її самої як податкової держави»²⁷⁴. Маючи обмаль власних джерел матеріальних і фінансових ресурсів, «держава стала не більш, ніж каналом для руху податкових платежів»²⁷⁵, – пише Гольдшейд.

У відчуженні держави від власності Гольдшейд вбачав корінну суперечність капіталістичної податкової держави і пропонував повернути їй власність, – шлях вочевидь нереалістичний, бо немає і не може бути жодних ознак відмови від фундаментальної буржуазно-демократичної цінності: священного права на недоторкану приватну власність.

Підтримавши й посиливши аргументацію Гольдшейда, Шумпетер вбачав суттєву типологічну ознаку податкової держави у зростаючій важливості оподаткування і новому значенні державного боргу, що зумовлено посиленням централізованої влади, розширенням урядових функцій, активністю зовнішньої політики, амбіціями національ-

²⁷³ Classics in the Theory of Public Finance // Ed. by R. A. Musgrave, A. T. Peacock. – London etc.: Macmillan; New York: St Martin's Press, 1967. – P. 203.

²⁷⁴ Classics in the Theory of Public Finance // Ed. by R. A. Musgrave, A. T. Peacock. – London etc.: Macmillan; New York: St Martin's Press, 1967. – P. 205.

²⁷⁵ Classics in the Theory of Public Finance // Ed. by R. A. Musgrave, A. T. Peacock. – London etc.: Macmillan; New York: St Martin's Press, 1967. – P. 207.

них еліт. Зауважимо, що за цими ознаками і Україна вже належить до типу амбіційних держав.

Шумпетер – сучасник грандіозних історичних подій початку ХХ століття: Першої світової війни, розпаду чотирьох імперій (Австро-Угорської, Російської, Німецької, Турецької). В перші важкі роки самостійної Австрійської Республіки Шумпетер деякий час займав посаду міністра фінансів. Можливо під впливом обставин цієї епохи написаний у 1917 р. роботі він дав назву «Криза податкової держави» («Die Krise des Steuerstaates»). У пізніших дослідників ця невелика книжка набула репутації біблії фіскальної соціології.

Фіскальні кризи траплялися і в давні епохи. Так, деградація і загибель Римської та Візантійської імперій – супердержав свого часу – обумовлені системною кризою, частиною якої було скорочення податкових надходжень у результаті занепаду економіки, зменшення кількості платників, втрати контролю над кордонами.

За Шумпетером, соціально-економічний розвиток наряду з створенням нових можливостей супроводжується небезпечними ефектами і ризиками:

- породжує відособлені від загальних інтересів суспільства, по суті сектантські групи, котрі вимагають від держави все більше вигод, але самі не підтримують державу ні економічно, ні політично;
- викликає зниження мотивацій до прибутку, що, в свою чергу, дестимулює виробництво;
- спричиняє підвищені запити соціального характеру, що вимушує фінансувати суспільний добробут за рахунок надмірного оподаткування;
- сприяє морально-етичній деградації суспільства, в тому числі еліти.

Ці побоювання Шумпетера не повною мірою справдилися щодо старих демократично-правових країн з розвинутою ринковою економікою, зате щосили торкнулися постсоціалістичних країн, надто на теренах Співдружності Незалежних Держав. Наприклад, «сектантські групи», про які говорив Шумпетер, матеріалізувалися в «нових українців», «нових росіян», а особливо в олігархів, котрі політично дуже активні, але нерідко уникають фіскальної підтримки держави.

Шумпетер також звернув увагу, щоправда перебільшену, на дію так званої *фіскальної ілюзії* (*fiscal illusion*) – створюваний непрями-

ми податками ефект приховування істинного тягаря податку, який маскується цінами товарів та послуг. Зливаючись з цінами, податок психологічно сприймається нижчим від реального, а тому менш будоражить народ. За Шумпетером, природі капіталістичної демократично-правової податкової держави більш відповідає прозорий прибутковий податок. Війни ніколи не було б, дещо простодушно стверджував Шумпетер, аби її неймовірна фінансова вартість була видимою відразу і відкрито перекладена на народ у формі прямих податків.

Погляди Шумпетера можна пояснити обставинами епохи та його творчого життя. Проте, його пророцтва відносно історичної долі капіталізму виявилися надто песимістичними, а здатність податкової чи фіскальної держави забезпечувати високі темпи економічного росту й соціального розвитку при все зростаючих бюджетах була ним недооцінена. Адже всі сучасні держави – податкові, в ширшому розумінні – фіскальні, в тому числі й країни разючого східно-азійського «чуда»: Японія, Південна Корея, Тайвань. Усі вони здійснили економічний ривок, знаходячись у статусі податкових і/або фіскальних держав.

З огляду на події другої половини ХХ ст. і початку ХХІ ст., складається сучасне уявлення про кризу податкової держави, яка можлива за умов:

- надмірного переростання податкової держави у фіскальну державу, тобто збільшення позикового фінансування державних потреб до величини, близької до обсягу ВВП і навіть вище від нього;
- втрати державою здатності ефективно адмініструвати податки, повністю контролювати податковий процес у силу дисфункції податкової служби і деморалізації населення;
- перебільшеного розвитку функцій держави і росту видатків бюджету;
- у разі війн, природних катаклізмів, катастрофічних явищ в енергетичній, екологічній, технологічних сферах з макроекономічними наслідками.

Значною мірою параліч здатності приборкати тіньову економіку, переслідувати і карати порушників фінансової дисципліни властивий останнім рокам існування Радянського Союзу, який, до того ж, не був податковою державою в повному розумінні цього слова, згубив СРСР.

Державу, котра намагається підмінити собою економіку, прагне виконувати весь комплекс економічних і політичних функцій, неми-

нуче очікує банкрутство і крах. У світлі поглядів Шумпетера, держава, котра контролює економіку, сама господарює і відповідно, не збираючи податків, живе за рахунок відрахувань від прибутків державних підприємств і організацій, а громадяни якої пасивно очікують на блага від держави, приречена. Переконавання Шумпетера тим вагомніше, бо він передбачив, що фактично безподаткова держава з неефективною усупільненою економікою нежиттєздатна в принципі, час її існування – не більш, ніж поступова агонія.

Вчення про кризові явища знайшло продовження в монографії економіста й соціолога із США Джеймса О'Коннора «Фіскальна криза держави» (1973 р.). Під кризою О'Коннор має на увазі диспропорцію, розрив між обсягом доходів і видатків, зумовлену випередженням темпів росту державних видатків у порівнянні з доходами, що в свою чергу спричиняє економічну, соціальну й політичну кризи²⁷⁶. За таких умов, додає німецький соціолог Клаус Оффе, настає також «криза кризового менеджменту» державними фінансами. Кризові явища загострюються ще й від того, що видатки і доходи лобіюють впливові, але полярні за своїми інтересами соціально-економічні сили, суспільно-політичні структури, різні верстви населення.

Виходить, – причина фіскальних криз криється в політиці патерналістського розподілу бюджетних коштів на користь одним за рахунок других, полягає ледве не в філантропічній місії держави, у селективному фаворитизмі через перерозподільний механізм оподаткування, а також через систему виплат, субсидій, трансфертів соціальним клієнтам і/або депресивно-дотаційним регіонам. О'Коннор приходить до досить неочікуваної для американського автора думки, що «податкові системи є просто особливим різновидом класових систем»²⁷⁷. Не дарма його звинувачують у неомарксизмі.

На ґрунті обсягу і дільби державного бюджету виникають політичні конфлікти, а демократія, на думку О'Коннора, лише загострює кризові явища. Небезпідставність такого висновку засвідчує фінансова криза «держави загального добробуту», котра торкнулася розвинених країн Заходу. Адже будь-яка держава не може бути державою загального благоденства буквально – місцем, де всім без винятку можна лише вигравати і ніколи не програвати. Таке місце, за одним влучним зауваженням, може бути лише в раю.

²⁷⁶ O'Connor J. The Fiscal Crisis of the State / James O'Connor. – New York: Wiley, 1973. – P. 283.

²⁷⁷ O'Connor J. The Fiscal Crisis of the State / James O'Connor. – New York: Wiley, 1973. – P. 203.

У кінцевому підсумку фіскальна криза – не просто криза фінансів, не деякий другорядний, периферійний процес, а криза держави в цілому. Навіть не руйнуючи конституційних основ державності, фіскальна криза в її гострих формах – це всеохоплююча криза системи відносин між суспільством і державними структурами, що в змозі тимчасово паралізувати управлінські й контрольні функції влади, принизити її авторитет.

Не одні потрясіння національного чи глобального масштабу спричиняють фіскальні кризи. Останні частіше протікають у латентних формах. Наприклад, у будь-якій сучасній західній державі, хоч і у зовні фінансово несокрушимій Німеччині – лідері Євросоюзу, на порядку денному знаходяться взаємно суперечливі принаймні чотири напрямки фіскально-бюджетної політики:

- оплата принаймні частини затрат на соціальне забезпечення за рахунок загальних податків з метою зменшення вартості робочої сили;
- оздоровлення державних фінансів шляхом зменшення державного боргу;
- зниження податків на окремі соціальні категорії населення і/або на окремі галузі бізнесу;
- збільшення державних видатків інвестиційного характеру, викликане виникненням нових потреб соціально-економічного характеру.

Взаємне блокування цілей названої або іншої їх комбінації посилює неусувна суперечність соціальної психології, – адже народна маса водночас вимагає і скорочення податків, і збільшення соціальних видатків із бюджету.

Аби не допустити фіскальної кризи, «категоричний імператив» передбачає: вимагати з платників не так багато, щоб вони втрачали інтерес до роботи і виробництва, щоб рівень оподаткування паралізував ділову енергію, надто шкодив індивідуальним вигодам платників, спричиняв деморалізацію суспільства. В протилежному разі, як попереджав Шумпетер, податки руйнівним чином позначаються «спершу на економіці, потім на способі життя, а наостанку – на культурному рівні»²⁷⁸. Податковим державам загрожує небезпека, якщо платники податків втрачають довіру до держави, а уряди допускають неміч

²⁷⁸ Schumpeter in the History of Ideas // Ed. by Y. Shionoya and M. Perlman. – Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1997. – P. 82.

фіскально-адміністративних інститутів²⁷⁹. Фінансовий стан держави знаходиться в тісному органічному зв'язку з ефективністю влади, залежить від рівня організованості й етичної зрілості суспільства.

У кінцевому підсумку податкова держава сформувалася як закономірний результат загальної історичної тенденції неухильного відходу держави від безпосереднього володіння та управління господарськими об'єктами і, відповідно, від неподаткових доходів – до податкових. Не обминула дана об'єктивна ринкова тенденція і Україну. Зворотний рух від податкового принципу до одержавлення бюджетних доходів спостерігався лише в умовах командно-адміністративної економіки при соціалізмі. Тепер ця фіскальна патологія вже належить минулому.

З часом податкова держава, котра ніколи не була стерилізована від інших джерел доходів і фінансових надходжень, ще більше диверсифікує неподаткові доходи і під їх впливом видозмінюється у змішану *податково-позикову (фіскальну)* форми державності. Однак, ні фіскальна, ні інші можливі типи держав не перестають бути податковими державами. Пріоритет ресурсного забезпечення за податковою державою зберігається.

Звідси і концептуальне значення поняття податкової держави. Його пізнавальна цінність найперше полягає в тому, що вже існуючий аналітичний інструментарій дослідження оподаткування істотно розширюється. Дане поняття виникло як результат певного якісного етапу розвитку державності, котрий виокремлено за фіскальною ознакою. В податковій державі податки набувають *екзистенціального значення*, тобто знаходяться на рівні уявлень про життя і смерть державного організму. Порівнянню з всеохоплюючим поняттям податкової держави смислового потенціалу не мають ні податкова система, ні податкова політика, ні податковий механізм. Ці складові оподаткування комплексно знаходяться на службі у податкової держави, стосуються окремих сфер і напрямків її діяльності.

У підсумку навколо податкової держави склалася наукова традиція на основі сукупної дії декількох джерел ідей, знань, практичного досвіду:

- з боку *теології*: догматів християнської релігії, відображених у Святому Письмі та Священному Переданні, а також трансформації канонічного церковного права в секуляризоване світське фінансове право;

²⁷⁹ The Rise of the Fiscal State in Europe, c. 1200–1815. – Ed. by R. Bonney. – New York: Oxford University Press, 1999. – P. 2, 12.

- з боку права: засад римського права, конституційного і бюджетного права, сформованого в періоди буржуазно-демократичних перетворень і становлення демократично-правової державності;
- з боку економічної теорії: починаючи з камералістів, вчення представників різних шкіл політичної економії й течій економічної думки, елементи яких увійшли до теорії податків;
- з боку соціології: знаходячись на пересіченні різних наук, найперше власне соціології, історії та політології, фіскальна соціологія відкриває як соціальні корені, так і наслідки оподаткування для суспільства, в тому числі морально-етичного характеру;
- з боку фіскальної практики: тисячолітнього досвіду оподаткування, еволюції натуральних поборів і особистих служб ветхозавітної, античної, середньовічної епох у грошові податки Нового і Новітнього часу.

3. ЕТИКА АДМІНІСТРУВАННЯ ПОДАТКІВ

Адміністрування – необхідна умова існування податкової держави. Етика адміністрування податків здебільшого торкається трьох функціональних і соціальних груп учасників податкового процесу: (1) персоналу податкової служби; (2) платників податків; (3) представників громадянського суспільства. Під податковою етикою адміністрування слід розуміти міру додержання дисциплінарних норм і лояльної поведінки всіх учасників податкового процесу в їхніх взаємовідносинах між собою, а всіх разом – в ставленні до інтересів фіску, до державних законів та інститутів.

З морально-етичного ракурсу в управлінні корисно керуватися певними ідеалами як уявленнями про вищу досконалість, що дає «полное удовлетворение человеческому разуму и чувству»²⁸⁰. Тим самим ідеали протипоставлені завідомо недосконалії дійсності. Якщо тільки ідеали не мають абсолютно нездійсненого характеру, вони передба-

²⁸⁰ Жюлиа Д. Философский словарь: Пер. с франц. / Дидье Жюлиа. – М.: Международные отношения, 2000. – С. 147.

чають перетворення дійсності у відповідності з ідеалами. Щоправда, з одного боку, дійсність може виявитися нездатною до поліпшення, а з другого, – ідеали можливі лише в теорії, на практиці неминучі різні уступки об'єктивним умовам, угоди, компроміси. Реалізація чистих ідеалів у реальній суспільній практиці – рідкість. Здебільшого вони трансформуються в продиктовані потребами і обставинами стандарти, еталони, норми, критерії, вимоги реалістичного характеру.

3.1. ІДЕАЛИ ПОДАТКОВОЇ СЛУЖБИ

Податкова служба – найактивніша дійова структура фіскально-адміністративного процесу. В ідеалі належний морально-етичний рівень діяльності податкового відомства забезпечує мерітократія або влада достойних. *Мерітократія (meritocracy) – метод управління податковою системою, модель державного управління взагалі, коли владні й адміністративні повноваження належать людям, достойним за ознаками інтелекту, чесності, совісності, справедливості, ефективності.*

Принцип влади достойних щодо управління державними і суспільними справами елітою обдарованих людей, осіб, інтелект і честь яких поєднані з працьовитістю й компетентністю, розробив англійський соціолог Мікаел Янг (1915–2002). На чільне місце достоїнств людини і соціальної стратифікації суспільства Янг поставив не походження чи багатство, а індивідуальні здібності й досягнення на основі IQ (*intelligence quotient*) – рівня інтелекту людини в порівнянні з середньостатистичним показником. Можна сказати критерій соціальної нерівності Янг замінив на нерівність інтелектуальну.

При проведенні податкових реформ та адмініструванні податків принцип мерітократії задекларовано ООН при підтримці Міжнародного валютного фонду, Світового банку та Світової митної організації, котрі рекомендують наступні норми етики і моралі для податкових і митних служб²⁸¹:

- Підбір кадрів і просування по службі на основі особистої обдарованості та персональних заслуг (*merit-based system*);
- Перехід співробітників податкової служби на нові робочі місця за принципом ротації на регулярній і передбачуваній основі;

²⁸¹ Codes of Ethics and Conduct in Revenue Administration: What does International Practice Tell Us? Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www1.worldbank.org/publicsector/tax/CodesofEthics.doc>

- Оплата роботи адекватно рівню кваліфікації та інтенсивності зусиль;
- Гласність фактів корупції;
- Організація системи фахової підготовки, яка забезпечує виконання службових функцій у відповідності з установленими вимогами і стандартами;
- Запровадження внутрішньої служби етичного моніторингу, здатної контролювати й поправляти норми поведінки в робочому колективі.

З огляду на загрози корупції та посиляючись на рекомендації експертів Світового банку з питань податкової політики та адміністрації, здійснювані реформи і/або оперативні заходи фіскального адміністрування мають бути підпорядковані наступним вимогам:

- Реорганізації податкового відомства на функціональних засадах;
- Критеріям *інжинірингу* або *ергономіки* (*engineering, ergonomics*), що передбачає досконалу взаємодію людей з засобами технічного й товарного забезпечення їх діяльності з метою зменшення стресу, дискомфорту, втоми користувачів;
- Створенню інтегрованої інформаційної системи;
- Оновленню методів справляння податків таким чином, щоб максимально пристосувати її до специфічних особливостей окремих податків, категорій платників і т. д.;
- Створенню на основі сучасних технологій менеджменту зручної для платників податків клієнтурної й інформаційної служби;
- Перегляду в сторону підвищення критеріїв підбору і посилення підготовки персоналу (людських ресурсів) податкових та митних органів.

Зміст кодексу фіскально-адміністративної етики не зводиться до сентиментальних трузізмів на зразок ввічливості, чесності й добросовісності (при всій важливості цих елементарно цивілізованих норм поведінки самих по собі). Етичний кодекс має позитивно впливати на стиль взаємодії органів фіску з підприємцями, оскільки позиція бізнесу – це позиція найбільш економічно сильних, політично активних, хоч і завжди належним чином соціально відповідальних верств суспільства. Обійтися без врахування їхніх інтересів у економічній стратегії та фінансовій політиці нереально, а спроби ігнорувати їх – шкідливо. Кодекс покликаний формувати державно-приватне партнерство в атмосфері довіри і діалогу між державою та комерційно-діловим сектором.

Узагальнюючи й оцінюючи вироблені експертами ООН та інших міжнародних організацій орієнтири щодо змісту та значення етичного кодексу поведінки для фіскального відомства, слід наголосити, що в цілому рекомендації направлені на формування й підтримання серед персоналу податкової адміністрації наступних пріоритетів:

- Високих стандартів моралі та організаційної культури;
- Службової дисципліни, відповідальності, підзвітності;
- Прозорих і ретельно кодифікованих процедур податкового процесу;
- Комплектування органів податкової служби компетентними кадрами, котрі заслуговують на довіру.
- У відповідності з названими пріоритетами структура кодексу етики і поведінки податкового відомства має передбачати:
- Кредо, (девiз, символ) діяльності;
- Установки щодо приймання рішень у разі виникнення етичних дилем;
- Дефініції, пояснення, посилання (на конституцію, різні кодекси та ін.);
- Умови і правила, що приписують або заохочують одні дії, забороняючи другі (наприклад, не дозволяють *конфлікт інтересів*).

Мета і задачі або краще – *місія та мрія* (*mission and vision statement*) виражають уявлення про те, якою повинна бути податкова служба в *ідеалі*, смисл її існування та значення для суспільства, кінцева мета, цінності й стратегія діяльності, стандарти стосунків з платниками податків. *Mission and vision statement* схожий на ту роль, яку в бізнесі виконує *бізнес план* – документ, в якому лаконічно сформульовані цілі та задачі організації на певний період, викладені ключові фактори успіху та перспективи розвитку.

Для прикладу наведемо ключові фрагменти *mission and vision statements* на прикладі національних фіскальних відомств Швеції.

У Швеції *призначення податкової служби (mission)* полягає в здійсненні оподаткування відповідно законодавству та ефективним чином при одночасному забезпеченні простоти і запобігання правопорушенням. *Мрія, погляд у майбутнє (vision)* передбачають суспільство, де всі готові нести свою справедливую частку тягаря податків. *Задачі і стратегічні цілі (goals / strategic objectives)* орієнтовані на²⁸²: (1) зменшення наповини *податкового розриву (tax gap)* – відношення суми фактично зібраної

²⁸² Tax Administration in OECD and Selected Non-OECD Countries: Comparative Information Series (2008). – Paris: СТПА, 2009. – Р. 65. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oecd.org/dataoecd/57/23/42012907.pdf>

них податків до потенційно можливої суми податків; (2) довіру фізичних та юридичних осіб до податкового відомства; (3) розрахунок платників на доброзичливе ставлення до них з боку податкових органів; (4) податкової службі Швеції стати найкращою серед податкових відомств країн ОЕСР; (5) запровадження *електронного уряду (e-government)* в сфері оподаткування; (5) наявність компетентного персоналу, готового здійснити потрібні зміни у діяльності фіскального відомства.

В старинних підручниках мораль фіскального відомства ілюструвалася малюнком стрижки овець і здирання з них шкур з надписом «Девізу податкової політики римського імператора Тиверія (I ст. н.е.): «*Top dei vult, non deglubit*» («Хоче бути остриженою, а не обідраною»)»²⁸³.

Виразно й показово виглядають ідеали податкового відомства США – Служби внутрішніх доходів (Internal Revenue Service, IRS). IRS mission: «Забезпечити американських платників податків високоякісними послугами, допомагаючи їм усвідомити й виконати податкові зобов'язання, при неухильному дотриманні податкового законодавства та справедливому ставленні до всіх». IRS vision: «Це агентство 21-го століття з людським капіталом і технологічним потенціалом, придатними для забезпечення функціонально (effectively) й економічно (efficiently) ефективного справляння податків при найменших перешкодах та обтяженні платників». Цінності IRS: чесність і правдивість (integrity); підзвітність і відповідальність (accountability); точність і старанність (accuracy); повага до поглядів і достоїнства будь-кого (respect); компетенція та ділова підготовка персоналу (professionalism); співробітництво з заінтересованими сторонами (partnering)²⁸⁴. У всеозброєнні цих якостей IRS декларує готовність гарантовано виконати свої функції при дотриманні прав платників податків.

Окрему увагу відведено великому і міжнародному бізнесу (LB&I), для якого IRS виступає в ролі установи з світовим статусом, відповідальною за обслуговування за новітніми технологіями адміністрування податків ділових операцій у глобальному масштабі.

Помітно, яке виключно велике значення надають уряди західних держав людському фактору в адмініструванні податків, морально-етичному рівню персоналу фіскального відомства.

²⁸³ *Иванов К. А.* История древнего мира / К. А. Иванов. 6-е изд. – СПб.: Тип. М. П. Фроловой, 1908. – С. 200.

²⁸⁴ IRS Strategic Plan. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.irs.gov/.../irs.../strategic_plan_05_09.pdf

3.2. ГРОМАДЯНИН-ВИБОРЕЦЬ-ПЛАТНИК ПОДАТКІВ

За емпірично відкритою закономірністю, чим у структурі податкових надходжень вища частка податків з фізичних осіб, тим вища взаємозалежність й взаємоузгодженість урядової політики і сподівань громадян, сильніший їхній вплив один на одного. Демократії найбільше там, де державні фінанси формуються за рахунок податків на абсолютну більшість самодіяльного населення. І навпаки, можливостей розвитку демократії *по определению* менше в тих країнах, в яких доходи бюджету переважно залежать від рентних платежів компаній, котрі добувають природні ресурси. Податки на прибуток юридичних осіб не мають тої політичної ваги і не дають тих соціальних наслідків, як податки на доходи фізичних осіб. Оподаткування останніх посилює роль представницьких органів влади, стимулює діяльність виконавських відомств. Адже в умовах демократії державний апарат залежить від маси осіб, кожна з яких суміщає і постачає громадянина, платника податків, виборця, зосереджує разом їх почуття і поведінку. Саме ця залежність забезпечує підконтрольність, відповідальність, ефективність уряду, що англійський соціолог Мік Мур (Moore) назвав ефектом *управлінського дивіденду (governance dividend)*²⁸⁵.

М. Мур – автор численних публікацій на теми податкової держави і фіскальної соціології. Серед них: «Глобалізація і влада в слабких державах» (2011 р.), «Оподаткування і державне будівництво в країнах, що розвиваються» (2008 р.), «Політична недорозвиненість: причина поганого управління?» (2001 р.), «Без податків – погибель» (1998 р.) та ін.

Позитивний ефект управлінського дивіденду буває при умові, коли параметри податкової системи, режим оподаткування установлені в результаті переговорної домовленості між державною владою і суспільством. У найбільш успішних випадках така домовленість з одного боку забезпечує вплив інститутів громадянського суспільства на формування доходів і витрачання бюджетних коштів, а з другого дозволяє навіть підняти рівень оподаткування і домогтися більш масової добровільної сплати податків.

²⁸⁵ *Moore M.* Revenues, State Formation, and the Quality of Governance in Developing Countries / Mick Moore // International Political Science Review. – 2004. – Vol. 25. – No. 3. – P. 310–313.

З іншого боку, виборці можуть не прийняти вкрай необхідні, буквально рятівні заходи фінансово-економічної політики, що також не раз бувало.

Морально-етичний рівень платників податків складається під впливом виховання та поведінки в атмосфері домінуючих у певному суспільстві ціннісних уявлень, характеру державної влади, національних традицій. Норми й характер поведінки платників – вкрай важливий фактор функціонування держави й самопочуття суспільства. Скажімо, якщо колись не платили податків по праву соціально-станових привілеїв, то тепер ухилення від податків – питання совісті, почуття громадянського обов'язку, зрештою, патріотизму в його діловому, буденному значенні.

Для характеристики поведінки платників відомий німецький учений-фінансист Гюнтер Шмольдерс (1903–1991) ввів поняття «*податкова ментальність*» («*tax mentality*»). Ментальний характер оподаткування означає, що особистісні думки й індивідуальне ставлення до податків невіддільні від емоцій. Крім того, в науковому вжитку знаходяться поняття *податкової свідомості* (*tax consciousness*) і *податкової «безграмотності»* (*tax illiteracy*). Ключовий момент високої податкової свідомості – добровільна сплата податків. Інший представник німецької наукової школи – Фріц Ноймарк (1900–1991) – інтерпретував податкову культуру як «втільнення ясності, недвозначності, строгості податкових законів перед загрозою ухилення від податків»²⁸⁶. Тут слід зауважити, що для німців властива привита протестантизмом правосвідомість, для якої притаманні культ порядку і пієтету перед державною владою.

Всі позитивні й негативні морально-етичні риси платника податків сходяться і вимірюються результативним показником *tax compliance*. В ідеалі *tax compliance* – стан виконання податкових зобов'язань при умові дотримання платником норм і правил чинного законодавства щодо повного й своєчасного декларування, адміністрування і справляння податку при недопущенні легальних і нелегальних форм ухилення від податків. Результат *tax compliance* можна розуміти і як різницю (*tax gap*) між належною сумою податку і фактично зібраною сумою. Податки, сплачені з остраху перед загрозою покаранням (*tax*

²⁸⁶ Цит. за: Nerre B. Do social and cultural norms matter? – The Concept of Tax Culture. Extended version / B. Nerre. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.worldbank.org/publicsector/pe/Tax/norms/pdf>.

compliance by fear), не відповідають критеріям істинної податкової моралі. Словом, – вище достоїнство громадянина полягає в тому, щоб платити податки не за страх, а за совість.

Загалом на поведінку платників податків впливають суперечливі мотивації духовного і прагматичного характеру: (1) почуття громадянського обов'язку, патріотизму, суспільної чи національної солідарності; (2) почуття честі, острах ганьби, прагнення завоювати довіру; (3) усвідомлення гріховності асоціальної поведінки, богобоязливе очікування віддяки за добродібно проведене життя на тому світі; (4) при девіантній поведінці сподівання на удачу, як і страх перед покаранням.

Найбільш поширена форма девіантної поведінки в сфері *tax compliance*, в оподаткуванні загалом – ухилення від податків. Ухилення – зона ризику, хто ухиляється завжди ризикує. Ризик, точніше – ставлення до ризику з боку того, хто ризикує має морально-етичний вимір, що дає підстави коротко обмовитися про природу ризику.

На відміну від стану невизначеності, котрий спричиняє брак інформації, людина наперед знає, що ризикує і здатна оцінити ступінь ризику, а також має можливість вибору. На ризик ідуть з почуттями надії і страху. В першому випадку намічена дія з певною вірогідністю може призвести до сподіваних бажаних наслідків (вигода, прибуток, бариш). Звідси, – хто не ризикує, той не п'є шампанського. В другому – до небажаного результату (небезпека, шкода, збиток). Якщо для платника податковий ризик означає співвідношення між ризикованістю діяльності (продаж, інвестицій та ін.) і очікуваним прибутком, то для держави податковий ризик – співвідношення між потребою в доходах і ступенем можливої їх втрати. Наприклад, завжди існує ризик перетворення великих платників податків у великих неплатників. Нині дослідження податкових ризиків перетворилося в окремих напрямках фінансової науки.

Впродовж XVI–XVIII ст. у Західній Європі та Північній Америці синхронно розвивалися три процеси: становлення національних держав (*nation states*); формування в них засад податкової держави; зміцнення демократичних порядків, прав і обов'язків людини й громадянина. Саме людина стала в центрі податкового процесу. Коли платник податків більше не був безправною й інертною людиною, з фіскально-соціологічної точки зору не стало важливішою суспільною проблеми, ніж налагодження взаємовідносин між індивідуальними платниками, автономними в своїх інтересах, і державою.

На передових позиціях опинилися носії протестантської етики, серцевину якої складає дисциплінований, цілеспрямований, раціональний спосіб життя. Справді, громадянам розвинених держав Заходу, особливо з населенням протестантського віросповідання – Німеччини, Великої Британії, США, Скандинавських країн – притаманний досить високий рівень податкової свідомості, що наближається до вимог як релігійних догматів, так і норм писаного світського права. Щоправда, Людвіг фон Мізес (1881–1973) висміював подібного роду ідилію, стверджуючи, що діяльність індивіда в ринковій економіці направляють вульгарні мотиви егоїзму, користоловства, жадоби наживи. На його думку, явно тенденційну, замінити ці ниці почуття благородним спонуканнями: «совісністю, праведністю, альтруїзмом, богобоязливостю і милосердям»²⁸⁷ безперспективно і навіть шкідливо для капіталістичної економіки.

Схоже, що Мізес перестарався в паплюженні податкової моралі західного суспільства. Адже важливо, що нерідко взірцеву платіжну дисципліну на Заході демонструють представники державного апарату та бізнесової еліти. Чого не скажеш про багатьох представників істеблішменту деяких постсоціалістичних націй, котрим при завищених претензіях на елітний статус, аж ніяк не властиві високі моральні принципи.

Для порівняння зауважимо, що деякі причини низького рівня податкової свідомості коріняться в соціалістичному минулому, бо планово-командна економіка, опираючись на непрямі, непрозорі, замасковані під ціни форми оподаткування типу податку з обороту, передбачала мінімальні прямі контакти органів фіску з платниками податків. Не дивно, що спочатку з незвички до ясності й відкритості податкові системи, основані на прямих податках і ПДВ, викликали в платників негативні почуття. В країнах Східної Європи важливий резерв підвищення рівня податкової дисципліни знаходиться на стороні платників податків, що, звичайно, не виключає і заходів проти нечесного бізнесу та наведенню суворої дисципліни в органах фіскальної адміністрації. Свого часу видатний учений-фінансист соціологічної школи і блискучий публіцист І. Х. Озеров говорив про корисність «*прививки американізму*» – культу роботи, діловитості, творчості²⁸⁸. Ці риси важливі також усім причетним до руху бюджетних коштів – від рядового платника до міністра.

²⁸⁷ Мізес Л. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории / Пер. с англ. – М.: ОАО «НПО Экономика», 2000. – С. 679.

²⁸⁸ Озеров И. Х. Что делать? / И. Х. Озеров. – М.: Универсальное книгоиздательство Л. А. Столяр, МСМХІІІ (1913). – С. 370.

Мізес жалкує, що багато економістів і політиків десятиліттями даремно розтрачують зусилля на безплідні пошуки *справедливого податку* замість того, що зосередитися на вирішенні соціально-економічних проблем оподаткування проблем шляхом *нейтрального податку*. Останній мислився Мізесом «как не отклоняющий функционирование рынка от траектории, по которой он бы двигался в отсутствие налогообложения»²⁸⁹. Утім, Мізес не наводить переконливих доказів, що нейтральний податок практично досяжний

Не всі міркують подібно до Мізеса. Для представників інституціоналізму вершиною податкової свідомості є формування раціонального розуміння *чому, для кого, для чого* кожен має платити податки, а також примирення з самим фактом оподаткування. В результаті приходить усвідомлення, що перед державою громадянин – «фіскально зобов'язаний» (на зразок військовозобов'язаного) платник податків. І він же для держави – *клієнт*, якому надають оплачені за рахунок податків блага і послуги вкупі з гарантованими владою правами і свободами. Так досягається баланс прав і обов'язків.

Своєрідні податкові порядки склалася в Швейцарській Конфедерації. Головна їх особливість, що називається ізюминка, полягає в унікальній транспарентності податкового процесу. В більшості швейцарських кантонів дані про доходи та інші джерела податкової інформації мають на диво відкритий характер. Аби домогтися, щоб податкові зобов'язання знаходилися у повній відповідності з фінансовою платоспроможністю, будь-хто з громадян за платним запитом має право одержати на основі офіційних даних і податкових декларацій детальну інформацію про доходи і власність будь-кого іншого. Тим самим процес оподаткування не обмежується власне взаємодією між податковими органами і платниками, а передбачає також поінформованість платників податків про доходи і податкові платежі один одного. За законом на інформацію фіскального характеру не поширюється той ступінь захисту, який стосується особистого життя громадян (privacy).

Схожі правила діють також у Швеції та Японії, де списки громадян, які заплатили найбільші суми податків, підлягають оголошенню місцевими фіскальними органами, потім узагальнюються в національному масштабі та публікуються в спеціальних довідниках.

²⁸⁹ Мізес Л. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории / Пер. с англ. – М.: ОАО «НПО Экономика», 2000. – С. 690.

У США оподаткування інтерпретують у категоріях прав і свобод людини, що передбачає *презумпцію невинуватості* платників податків. Деякі політики навіть вимагають розширити права платників таким чином, щоб вони більш успішно протистояли «свавільству» (arbitrariness) податкового відомства – Служби внутрішніх доходів (Internal Revenue Service, IRS). Тим самим стрілки переводять у напрямку податкових органів, підвищення вимог найперше стосується IRS, організаційного рівня її роботи, від податкової служби вимагають позитивного впливу на поведінку платників податків.

У результаті неодноразових поетапних модернізацій податкової служби США усунуто найбільш гострі причини незадоволення з боку платників податків поведінкою працівників фіскального відомства; здійснено перехід до сервісного обслуговування громадян-платників по типу клієнтів податкової служби; запроваджено принцип презумпції невинуватості платників у податкових правопорушеннях. Щоправда, взятий було курс на зведення до мінімуму прямих контактів між платниками податків і функціонерами IRS, на зв'язок між ними майже виключно через електронні мережі не виправдав себе. Тому IRS повернулася до практики, хай і обмеженого, спілкування з платниками на особистісному (face-to-face) рівні.

Суттєвий вплив на поведінку платників у податковому процесі справляють демократично-правові порядки. Для Заходу демократія – ідейна константа, безумовний пріоритет, свого роду діагноз суспільного організму. Традиційно демократія – форма управління на основі загального виборчого права, періодичної змінюваності та розділення властей. Не допускається адміністративний чи ідеологічний тиск на виборців, їхня свідомість і погляди не обмежено певними вимогами духовно-морального характеру. Інакше кажучи, демократія направлена на форми волевиявлення, вона не залежить від внутрішніх достоїнств тих людей, котрі приймають участь у демократичних процедурах. Тому при певних умовах демократичний принцип приймання рішень загрожує тим самим цінностям, які відстоюють істинно демократичні сили. Подібні випадки вже траплялися в історії.

В узагальненому вигляді успішне функціонування податкової системи залежить від: з боку платників податків – до внутрішньої етично мотивованої готовності нести належні податкові зобов'язання по добрій волі; з боку функціонерів податкової служби – до їх високого морально-го рівня, належної організації роботи та фахової компетентності; з боку

тих і других – до неухильного дотримування правових норм і процедур, а також взаємного пієтету. Злиті воедино достоїнства, знання, переконання, поведінкові стимули й ідеали, властиві як масі платників податків, так і професійної корпорації функціонерів податкової служби, формують притаманні даному суспільству морально-етичний рівень учасників податкового процесу й інституціональні структури системи оподаткування.

3.3. МІСІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В умовах демократії податкова служба не в змозі ігнорувати сигнали і сподівання суспільства, хоч і структурованого за соціальними, груповими, професійними, регіональними і т.д. інтересами, але все ж достатньо гомогенного, щоб подавати сигнали про хибні рішення та помилки влади, домагатися їх корекції. Йдеться про механізм зворотного зв'язку між громадянами і демократичною владою, котра сприймає масові настрої й ініціативи суспільства як імперативи щодо змісту законодавства, напряду податкової політики, процедур і технологій адміністрування податків.

Під *громадянським суспільством* розуміють автономну від держави, самоврядну, саморегульовану систему суспільних організацій, які об'єднують людей у добровільні асоціації на основі економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. У західних країнах численні неурядові організації сучасного громадянського суспільства на добровільних засадах навіть забезпечують помітну частину тих суспільних благ і послуг, які традиційно фінансувалися за рахунок податків. Зріле, активне громадянське суспільство – важливе досягнення, велике цивілізаційне завоювання західних народів.

Роль громадянського суспільства і суть ставлення до нього з боку державної влади допоможе ясніше розкрити яскравий історичний приклад. 1774 року міністру фінансів Франції Тюрго надійшов від якогось дилетанта Рішара де Гланьєра «План економічного оподаткування та управління фінансами». План передбачав подушне оподаткування (capitation) всіх населеників Франції, до яких були віднесені не лише люди, але й домашні тварини: коні, бики, вівці. Тюрго – передовий політик свого часу – наказав опублікувати цей безумний проект, бо не визнавав авторитету інших оцінок, крім оцінки з боку суспільства. Цей епізод засвідчує, що у Франції незадовго до Великої французької революції вже існували зачатки громадянського суспільства.

На думку теоретиків громадянського суспільства, в умовах розвиненої демократії громадяни самостійно усвідомлюють свої права й обов'язки, реагують на переконливі аргументи влади і самі впливають на неї. Вочевидь, настільки подібні погляди співзвучні з сучасними намаганнями фіскальних відомств добитися якомога більш масової добровільної сплати податків.

Органам влади важливо чути громадянське суспільство. Демократія в справах управління відводить велике значення принципу «голосу» (*«voice»*) народу. Концепція «голосу» передбачає врахування настроїв громадян, інтереси й запити яких впливають на якість роботи державних служб, заставляють уважніше реагувати на потреби суспільства. Під таким кутом зору громадяни розглядаються як *клієнти*, на чії бажання й потреби мають орієнтуватися державні органи.

У відповідності з критерієм «голосу народу» на напрям податкової політики і процес адміністрування податків справляють вплив такі інститути громадянського суспільства:

- асоціації платників податків;
- союзи підприємців;
- преса, взагалі засоби масової інформації;
- лобісти;
- учасники податкових протестів прямої дії.

Від імені громадянського суспільства асоціації платників податків покликані захищати інтереси платників. Наприклад, асоціація платників, заснована в 1978 р. Говардом Джарвісом (Jarvis) у штаті Каліфорнія оголосила своєю місією захист прав платників, а саме: право на оподаткування, обмежене установленим у конституційному порядку лімітом; право на голосування з приводу підвищення податків; право платників тримати під контролем економне, справедливе, ефективне витрачання податкових надходжень. Інший приклад, – коли позиція *Міжнародної асоціації платників податків* відіграла свою роль у запровадженні «плоскої» ставки податку на доходи фізичних осіб.

На Заході давно налагоджена тісна співпраця, партнерські відносини між представниками ділових кіл і державними структурами. Консультації з бізнес-об'єднаннями – необхідна умова проведення податкових реформ, формування податкової політики. Так, у країнах ОЕСР досвід практичного підприємництва врахований при вирішенні питань, безпосередньо пов'язаних з адмініструванням податків: розробці міждержавних конвенцій по усуненню подвійного оподаткуван-

ня; податкових правил електронної комерції (торгівлі через Інтернет); усуненню бар'єрів, які створює податок на додану вартість у міжнародній торгівлі товарами і послугами. При участі організацій промисловців і підприємців було підготовлено й прийнято ряд національних законів, документів Євросоюзу та ОЕСР.

Значення *мас-медіа* (преси та електронних засобів масової інформації) зрозуміле і важливе саме по собі. На висвітлення та інтерпретацію податкових проблем впливає форма власності ЗМІ (державна, приватна), орієнтація на певні соціально-економічні цінності, залежить від позиції власника чи самого журналіста в незалежних органах ЗМІ, а також від факторів кон'юнктурного характеру. За деяких умов ЗМІ здатні навіть нав'язувати певні рішення.

Лобізм, лобіювання – спроби окремих осіб чи організацій вплинути на урядові рішення, на зміст законопроектів у приватних інтересах (індивідуальних, групових, галузевих, регіональних і т.д.). Лобізм властивий будь-якій політичній системі, скажімо, лобістам не завадила навіть соціалістична планово-командна економіка, під назвою «толкачей» вони діяли і в Радянському Союзі. Але особливого розвитку лобіювання набуло в умовах представницької форми правління та парламентської демократії. Оподаткування належить до першочергових сфер лобіювання і при певних умовах перероджується в аморальну форму взаємовідносин з владою.

Лобізм приймає різні форми: від приватних переговорів до найсучасніших PR-технологій. У західних країнах public relations можуть містити елементи інформаційного висвітлення податкової реформи в певному дусі. В США право «клопотатися перед урядом з приводу своїх прикросів» дозволено першою поправкою до Конституції (Білль про права, 1791 р.). Федеральний закон передбачає реєстрацію, подачу звітності про доходи і видатки лобістських організацій і груп.

Лобіювання – звичайне явище і в сучасній Україні, що є своєрідним підтвердженням існування парламентської демократії. Інтереси вітчизняних лобістів зосереджені здебільшого навколо податкових пільг галузевого характеру, діяльності вільних економічних зон.

У розвинених країнах Заходу напруги класової боротьби значною мірою доповнилися новими соціальними рухами (екологічними, молодіжними, феміністськими, миротворчими та ін.). У контексті такої тенденції треба розглядати і рух платників проти податків, бо фіскальні

претензії держави завжди здаються надмірними, особливо при явній неузгодженості податкової політики з сподіваннями та інтересами суспільства. Взагалі *антифіскальні протести прямої дії* мають давню історію.

Широко відоме «Бостонське чаювання» (1773 р.) – інцидент, викликаний запровадженням мита на чай, дав старт подіям, які призвели до війни за незалежність британських колоній у Північній Америці від метрополії та створення США.

Найбільш відомим із сучасних антиподаткових рухів можна вважати *податковий бунт (tax revolt)* у США. Він розпочався в Каліфорнії, де на основі протестів, викладених у так званій Пропозиції 13, законодавчі збори штату в 1978 р. прийняли конституційний закон (поправку до конституції штату) про обмеження ставки податку на нерухомість 1% вартості майна. Підтримані лівими (популістськими) й правими (ліберально-консервативними) політичними силами, подібні заходи були проведені в штатах Орегон, Вашингтон та інших, штат Колорадо прийняв спеціальний «Білль про права платника податків».

Імпульси, що регулярно надходять у владні структури від представників й інститутів громадянського суспільства, впливають на напрям податкової політики, визначають зміст щорічних бюджетних законів. У демократично-правових державах особливості вільного волевиявлення громадян та вибору такі, що податкова політика формується як рівноважний результат (equilibrium outcome) взаємодії різних економічних і політичних сил у рамках заданих державних і суспільних інститутів. Якщо ж дивитися на податкову політику очима науки, то вона постає сферою постійної взаємодії між теоретиками і реалістами, що інколи виходить на рівень конфронтації.

Щорічні корекції бюджету дозволяють оперативно реагувати на еволюцію політики правлячої партії, кон'юнктурні та технологічні зміни, міжнародну ситуацію, на інші фактори. Щоправда, безкінечно довго обходитися лише поступово-частковими (інкрементальними) змінами неможливо. Рано чи пізно настає момент, коли стає необхідним провести реформи, радикальні структурні зміни податкової системи, модернізувати її, здійснити переорієнтацію фіскальної політики. Тим самим зміни напряму податкової політики та технологій адміністрування податків залежать як від періодичних одноразових податкових реформ, так і сукупності внесених у фіскально-бюджетне законодавство щорічних поправок.

4. ФІСКАЛЬНИЙ ФЕДЕРАЛІЗМ

Існування багаторівневих державних фінансів диктують обставини економічного і політичного характеру. В економіці діє ринковий принцип ефективного розміщення (розподілу) завжди обмежених фінансових ресурсів при будь-якому національному багатстві. Доцільні ті пропорції розподілу і перерозподілу ресурсів у масштабах країни між різними соціальними групами населення і/або адміністративно-територіальними одиницями, які забезпечують оптимальне витрачання наявних ресурсів і відповідний рівень суспільного добробуту (загального чи локального). Політична задача державної влади – визначити такі пропорції шляхом демократичного суспільного вибору й легітимувати їх через політичне волевиявлення.

Драматизм перерозподільного процесу спричиняють практично неминуха асиметрія соціально-економічного розвитку різних регіонів, проблема узгодження інтересів донорів і реципієнтів, складний механізм перерозподілу ресурсів одних на допомогу другим. Як засвідчує світовий досвід, немало соціальних і між-етнічних конфліктів, сепаратистських рухів підігриваються незадоволенням розподілом бюджетних асигнувань. У пошуках способів вирішення цих задач на перший план виходить *фіскальний федералізм*.

4.1. ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ФІСКАЛЬНОГО ФЕДЕРАЛІЗМУ

Розібратися в сутності фіскального федералізму не просто, дати коротку вичерпну відповідь про його роль і значення важко. Навіть західним вченим знадобився справжній мозковий штурм (brainstorm), аби з'ясувати його зміст. Про це свідчать неоднозначні варіанти інтерпретації фіскального федералізму в авторських дефініціях, з якими ми пропонуємо ознайомитися.

Для Ричарда Масгрейва «фіскальний федералізм – система, котра дозволяє різним групам, проживаючим у різних штатах, віддавати перевагу (preferences) різним суспільним послугам, що неминує призводить до відмінності рівнів оподаткування та державних

видатків»²⁹⁰. Йому ж належить і авторство основоположної теоретичної роботи про теорію федералізму²⁹¹.

Карл Шоуп (Shoup, 1903–2000), свого часу президент Міжнародного інституту державних фінансів, так говорив про фіскальний федералізм, (який інколи називають також бюджетним федералізмом): «Це складний комплекс податкових кредитів, податків, фінансових допоміг і грантів, який з'єднує муніципалітети з штатом чи провінцією, а штати і провінції – з вершиною, національним урядом», це свого роду «фіскальна пірамідальна координація»²⁹².

У США грантами (Grants-in-Aid) називають субсидії, дотації й трансферти, а також перерозподіл податкових надходжень (Revenue Sharing) між федерацією, штатами, місцевими органами.

До сфери фіскального федералізму належать також так звані *податки солідарності*, котрі існують або існували в деяких країнах (Німеччина, Франція та ін.) з метою перерозподілу коштів на користь певних соціальних груп населення чи регіонів. Податки солідарності містять елементи національної та суспільної взаємодопомоги.

За словами французького економіста П'єра-Генрі Дерікке (Derycke), «фіскальний федералізм є всім відразу: територіальною організацією країни; принципом, на основі якого між різними рівнями урядів розподілені влада, повноваження, державні доходи і видатки; ступенем централізації та/або децентралізації територіальної адміністрації. Таким чином федералізм – сукупність правил, що регламентує суспільну діяльність у більш чи менш децентралізованих державах»²⁹³.

Автор фундаментальних робіт на цю тему Уоллес Оутс²⁹⁴ (США) називає фіскальний федералізм «економікою багаторівневого державного управління» («the economics of multi-level government»), що передбачає виконання політичних, регуляторних і власне фінансових функцій²⁹⁵. Другому американцю Манкуру Олсону (Olson, 1932–1998) належить

²⁹⁰ Musgrave R. A. The Theory of Public Finance. A Study in Public Economy / Richard A. Musgrave. – New York etc.: McGraw-Hill Book Company, 1959. – P. 179.

²⁹¹ Musgrave R. A. Theories of Fiscal Federalism / R. A. Musgrave // Public Finance. – Vol. 24. – No. 4. – P. 521–536.

²⁹² Shoup C. S. Public Finance / Carl Shoup. – London: Weidenfeld & Nicolson, 1969. – P. 615.

²⁹³ Maggi E.-M., Ladurner U. Fiscal Federalism / Eva-Maria Maggi, Ulrich Ladurner. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.eurac.edu/...

²⁹⁴ Oates W. E. Fiscal Federalism / W. E. Oates. – New York: Harcourt, Brace, Jovanovich, Inc., 1972. – XVI, 256 p.

²⁹⁵ Oates W. E. Fiscal Federalism and European Union: Some Reflection / W. E. Oates. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unipv.it/websiep/wp/132.pdf>

заслуга формулювання важливого нормативного поняття фіскального федералізму – *принципу фіскальної еквівалентності* (*principle of fiscal equivalence*), згідно якого *ті, кому дістаються вигоди від надання суспільних благ, мають і оплачувати їх*²⁹⁶. Тим самим принцип еквівалентності ніби закликає місцеві органи влади надавати лише ті блага і послуги, котрі відповідають місцевим потребам. Відповідно податки, зібрані в певному регіоні, мають тут і витратити. Даний принцип діє лише за умови децентралізації влади, функцій і прийняття рішень.

Пітер Рассел (Russell) із університету Торонто (Канада) бачить фіскальний (бюджетний) федералізм під кутом зору його філантропічного характеру як «трансферт багатства шляхом зрівняльних платежів від «існуючих» (the «have») до «неіснуючих» (the «have-not») провінцій із метою передачі доходів, достатніх для забезпечення порівняно прийнятних рівнів суспільних послуг при більш-менш допустимих рівнях оподаткування»²⁹⁷. До речі, розуміння фіскального федералізму за Расселом найбільш підходить для характеристики міжрегіональних відносин в Україні.

Опираючись на цитовані та інші визначення з західних джерел, ми, децю переосмисливши вже оприлюднену раніше дефініцію²⁹⁸, пропонуємо дефініцію фіскального федералізму в прийнятому у вітчизняній фінансовій літературі стилі. Під *фіскальним федералізмом* слід розуміти *законодавчо зафіксований розподіл функціональних повноважень та відповідальності органів загальнодержавної, регіональної, місцевої влади з паритетним розмежуванням на цій основі доходів і видатків між ланками бюджетної системи на засадах компромісно узгоджених ресурсних можливостей та балансу інтересів*. Наряду з децентралізованим оподаткуванням і видатками на суто місцеві потреби фіскальний федералізм обов'язково передбачає систему фінансових трансфертів з центру до регіональних і місцевих органів самоуправління з метою проведення скоординованої фінансово-економічної політики.

²⁹⁶ Olson M. The Principle of «Fiscal Equivalence»: The Division of Responsibilities Among Different Levels of Government / Mancur Olson // American Economic Review. – 1969. – Vol. 59. – No. 2. – P. 479–487.

²⁹⁷ Lexicon of Terms and Concepts in Public Administration, Public Policy and Political Science / Compiled, selected and edited by S. Badger, M. Bejzyk, S. Christianson a.o. (University of Manitoba / University of Winnipeg). – Kyiv: Osnovy Publishers, 1994. – P. 164.

²⁹⁸ Бюджетний менеджмент: Підручник / В. Федосов, В. Опарін, Л. Сафонова, В. Андрущенко та ін. – К.: КНЕУ, 2004. – С. 650.

«У не федеральних, так званих унітарних країнах фінансові відносини між центральним урядом і муніципалітетами мають ті ж самі риси і проблеми, як і відносини між штатами і місцевими органами у федеральних країнах»²⁹⁹. Іншими словами, залишаючись унітарними за типом адміністративно-територіального устрою, такі країни федеральні за устроєм системи державних фінансів і характером міжбюджетних (точніше – intergovernmental) відносин. До цього типу відносяться Скандинавські країни (Данія, Норвегія, Фінляндія, Швеція), Італія та ін.

Деяких політично ангажованих українських діячів відлякує сам термін «федералізм», в якому вони вбачають загрозу вигідного їм нинішньому державному устрою України. Насправді цей термін у контексті перерозподілу державних доходів і видатків аж ніяк не обумовлений власне федеральним устроєм держави, однаково стосується федеральних і унітарних держав. Хіба що у федеральних країнах система фінансового федералізму складніша. До речі, поняття фінансового федералізму фігурує в документах Євросоюзу, де кількісно переважають унітарні держави.

Тему фінансового федералізму інтенсивно розробляють на Заході. В науковому вжитку давно знаходяться фундаментальні англомовні монографії Уоллеса Оутса (Oates) «Фінансний федералізм» (1972 р.) і «Політична економія фінансового федералізму» (1977 р.), Ричарда Масгрейва «Нариси фінансового федералізму» (1977 р.). На початку ХХІ ст. вийшли друком книги: П. Моландер (Molander) «Фінансний федералізм в унітарних державах» (2003 р.); «Перспективи фінансового федералізму» (видання Світового банку, 2006 р.; колективний «Підручник з фінансового федералізму» (2006 р.); Робін Бодвей (Boadway), Анвар Шах (Shah) «Фінансний федералізм: принципи і практика багаторівневого врядування» (2009 р.); Г. Блочлігер (Blochliger), К. Ваммале (Vammale) «Реформування фінансового федералізму і місцевого управління» (2012 р.) та немало інших. Розділи про фінансний федералізм включені в університетські підручники з державних фінансів.

У вітчизняній фінансовій літературі натомість поняття «фінансний (бюджетний) федералізм» вживають близький за сутнісним і функціональним значенням термін «міжбюджетні відносини», введений у науковий вжиток проф. В. І. Кравченком.

²⁹⁹ Transfer and Control of Financial Resources. Електронний ресурс. – Режим доступу: www.oecd.org/dataoecd/44/.../36680166.pdf

На тему «Державні фінанси на різних рівнях урядів» пройшов конгрес Міжнародного інституту державних фінансів (Брюссель, 1990 р.). Канадський економіст Альберт Бретон у доповіді на 57-му конгресі інституту (м. Лінц, Австрія, 2001 р.) інтерпретував фіскальний федералізм як спосіб децентралізації органів влади (governments) і відповідно розосередження коштів між якомога більшою кількістю бюджетів³⁰⁰. На конгресі 2011 року (м. Анн Арбор, США) «Переосмислення ролі держави: відповіді на сучасні виклики» серед інших питань розглядалися децентралізація й перерозподіл доходів на міжрегіональному рівні, а також між поколіннями на умовах фіскального федералізму. На 68-му конгресі (Дрезден, 2012 р.) прозвучали доповіді «Фіскальний федералізм і політичний вибір: досвід Італії» та «Фіскальний федералізм та економічний ріст у країнах ОЕСР». Словом, – резонансна на Заході тема бюджетного федералізму знаходяться на передньому краї сучасної фінансової науки.

Принагідно зауважити, що в Україні переконаним прихильником бюджетного федералізму є відомий економіст, політик і державний діяч В. В. Рибак. У своїх кандидатській (1996 р.) і докторській (2001 р.) дисертаціях на теми фінансів органів місцевого самоврядування він послідовно розвиває тезис бюджетного федералізму. На його думку, чинна система перерозподілу бюджетних коштів породжує економічно й політичну зловредну практику «*иждивенчества*», коли місцеві власті постійно вимагають від центру побільше грошей. Рибак вважає, що в умовах України доцільно передавати на місцевий рівень до 70% бюджетних доходів, хоч навіть і в такому разі вирівнювання фінансового стану регіонів залишиться необхідним. На питання чи буде продовжуватися практика вирішування соціальних проблем на заході України за рахунок дотацій зі сходу Рибак однозначно відповів: «Звичайно»³⁰¹. Водночас Рибак виступає проти «підкріплення» бюджетного федералізму політичним, ратує за збереження унітарного державного устрою України.

³⁰⁰ Political Economy and Public Finance / Ed. by Stanly L. Winer, Hirofumi Shibata. – Cheltenham, UK; Northampton, USA: Edward Elgar, 2002. – P. 165.

³⁰¹ Рыбак В. Голодные люди никакие реформы не поддержат / Владимир Рыбак // Ежедельник 2000. – № 41 (625). – 12–18 октября 2012 г.

Ми також уже торкалися теми фіскального (бюджетного) федералізму, але з ракурсу суто організаційних схем і національних особливостей федералізму в країнах Західної Європи, США і Канаді³⁰².

Багато хто із західних дослідників прийшли висновку, – чим ближчий бюджетний процес до людей, що саме і властиво субнаціональним рівням самоуправління, тим він більш демократичний, тим місцеві бюджети повніше відповідають інтересам громадян як платників податків і споживачів фінансованих із бюджетів суспільних благ і послуг. Але позиції західних економістів розходяться з другого приводу: як централізація і децентралізація впливають на обсяги бюджетів, зменшують чи скорочують їх?

Так, відомі американські учені-фінансисти Джеффри Бреннан, Джеймс Б'юкенен, Уоллес Оутс доводять, що бюджетна централізація сприяє роздуванню бюджетних видатків і тим послаблює зв'язок між видатковою частиною бюджету та її податковим покриттям. Загальнодержавним урядам («Левіафанам») приписують заінтересованість у максимізації податкових надходжень. Оутс переконаний, що близькість осіб, які приймають рішення, тобто місцевих властей, до громадян як платників податків і споживачів суспільних благ в послуг – неодмінна умова економного витрачання бюджетних коштів³⁰³. Позиція багатьох економістів зводиться до того, що децентралізація і фрагментація бюджетів сприяє так званій *фіскальній конкуренції* між органами місцевого самоврядування і тим підвищує ефективність діяльності бюджетних організацій.

Ричард Масгрейв виводить проблеми фіскального федералізму на рівень міждержавних відносин між країнами Європейського Союзу. З його погляду, в Європі йде захоплюючий експеримент, у ході якого випробовується комбінація централізованих і децентралізованих міжбюджетних відносин уже на рівні інтеграційної групи країн³⁰⁴. Карл Шоуп також поширив поняття міжнародного бюджетного федералізму на фіскальну гармонізацію в межах Євросоюзу³⁰⁵.

³⁰² Андрущенко В.Л. Національні схеми бюджетного федералізму / В.Л. Андрущенко, О.П. Кириленко // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 26. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2001. – С. 67–74; Андрущенко В.Л. Федералізм міжбюджетних відносин: зарубіжні моделі та вітчизняні проблеми / В.Л. Андрущенко, О.П. Кириленко // Підприємство, господарство і право. – 2001. – № 7. – С. 91–94.

³⁰³ Political Economy and Public Finance / Ed. by Stanly L. Winer, Hirofumi Shibata. – Cheltenham, UK; Northampton, USA: Edward Elgar, 2002. – P. 160–161.

³⁰⁴ Buchanan J.M. Public Finance and Public Choice: Two Contrasting Visions of the State / James M. Buchanan, Richard A. Musgrave. – The MIT Press: Cambridge (Mass.); London, 2000. – P. 169–171.

³⁰⁵ Shoup C.S. Public Finance / Carl Shoup. – London: Weidenfeld & Nicolson, 1969. – P. 640–651.

Серед теоретиків бюджетного федералізму особливо помітне місце займає американський економіст Чарльз Тібо (Tiebout, 1924–1968). Тібо створив теоретичну конструкцію, котра увійшла в фінансову науку під назвою *моделі Тібо*, викликавши велику літературу. Однією, але знаковою новаторською статтею «Чиста теорія місцевих видатків» (1956 р.), Тібо кинув виклик самому Полю Самуельсону (1915–2009), котрий двома роками раніше опублікував статтю «Чиста теорія державних видатків» (1954 р.). За Самуельсоном, ефективне забезпечення суспільних благ можливе тільки при централізованому в загальнодержавному масштабі витрачанні бюджетних коштів, за Тібо, – ефективність досягається лише за умов децентралізації, перерозподілу бюджетних коштів на місцевий рівень.

Твердження, спільні для обох теоретиків: через механізм суспільного вибору (public choice), в якому приймають участь політики, бюрократи і маса рядових виборців, здійснюється забезпечення public goods – суспільними благами і послугами (безпека, правопорядок, захист довкілля, транспортна й побутова інфраструктура та ін.). Блага оплачуються коштом податків з споживачів цих же благ. Тим самим оподаткування, в тому числі в його перерозподільній функції, знаходить через механізм суспільного вибору *політичну і моральну підтримку*, а через систему надання суспільних благ – *економічне й етичне виправдання*. Конкретні рішення щодо суспільного вибору і фінансування суспільних благ проводяться через бюджетний процес.

Тібо звернув увагу на мотивації людей, одні із яких із економічних міркувань залишаються дома і намагаються змінити на краще умови свого існування, тоді як інші шукають кращі умови деінде, охоче змінюючи місце проживання. На цьому соціологічному спостереженні Тібо побудував теорію міжтериторіальної мобільності населення. В згаданій статті Тібо стверджував, що «здатність індивідуумів до зміни юрисдикції створює подібне до ринку вирішення проблеми місцевих суспільних благ»³⁰⁶. Люди, користуючись правом вільного пересування, («голосуючи ногами»), вибирають для проживання ті общини, де знаходять більш матеріально привабливі для себе умови і послуги в обмін на прийнятний рівень податків.

В контексті теорії економіки добробуту, котра в країнах Заходу виконує роль національної ідеї, Тібо ставив питання таким чином: яка система управління й використання ресурсів – централізована чи де-

³⁰⁶ Rosen H.S. Public Finance / Harvey S. Rosen. – Boston etc.: Irwin/McGraw-Hill, 1995. – P. 529.

централізована – здатна в більшій мірі максимізувати функцію суспільного добробуту? І дає відповідь – децентралізована. Щоправда, ця позиція не позбавлена односторонності, тут є аргументи «за» і «проти». Деякі теоретики впевнені, що лише макро-мікро змішана система витрачання коштів спроможна забезпечити загальний суспільний добробут.

Отже, за Тібо, до потрібних суспільних благ можна добратися шляхом вибору бажаного місця проживання, але при дотриманні ряду умов. Наприклад, при збереженні постійної вартості локальних суспільних благ при рості чисельності проживаючих; або – приблизно однакового і достатньо високого рівня доходів та інших обставин. Зрозуміло, наскільки проблематично задовольнити сформульованим Тібо умовам, особливо проігнорувати завжди існуючу майнову нерівність. Щоправда, проведені емпіричні дослідження на відповідність гіпотетичної моделі Тібо реаліям підтвердили, що «принаймні при деякому збігу обставин модель Тібо досить точно відображає дійсність»³⁰⁷.

Однак, сумніви в абсолютній правоті Тібо привели до перегляду його концепції. Тібо був родоначальником «старої», п'ятдесятирічної давності так званої *теорії фіскального федералізму першого покоління* (*first-generation theory of fiscal federalism*). Її відмітна риса – опора на економічні фактори федералізму: фіскальну децентралізацію та щедрість органів місцевої влади (*benevolent government*). У децентралізації вбачали ключ до вирішення проблеми ефективної алокації (розміщення, розподілу) ресурсів за *принципом субсидіарності* (*subsidiarity principle*). Принцип означає: *якщо будь-яка складова одиниця суспільства (unit) здатна належним чином виконувати певну функцію, їй треба надати таку можливість*³⁰⁸. Такими одиницями можуть бути самоврядні адміністративно-територіальні утворення (штати, провінції, міста, муніципалітети, громади і т. п.).

Дія принципу субсидіарності стосується також спільнот людей, об'єднаних за ознаками професійної та творчої роботи, добродійної й релігійної діяльності, групових інтересів, спільного нещастя (організації інвалідів, сліпих, глухонімих і т. д.), за ознаками родинно-кровних зв'язків, земляцтва, навіть сусідства. Подібний взаємозв'язок і взаємовиручка є ознакою зрілого громадянського суспільства.

³⁰⁷ Rosen H. S. Public Finance / Harvey S. Rosen. – Boston etc.: Irwin/McGraw-Hill, 1995. – P. 533.

³⁰⁸ Lexicon of Terms and Concepts in Public Administration, Public Policy and Political Science / Ed. by S. Badger a.o. – Kyiv: Osnovy Publishers, 1994. – P. 402.

За принципом субсидіарності в розвинених країнах світу на добровільних засадах діє так званий *третій сектор економіки* (перші два: ринковий і державний).

Під *benevolent government* розуміють поставлену поза сумнів щедрю, самовіддану діяльність органів місцевої влади по максимізації на рівні конкретного міста чи громади добробуту населення. Утім, критики запідозрили в подібній поведінці місцевих властей не стільки їхню щедрість, продиктовану безкорисливим піклуванням про суспільне благо, скільки політичний тиск на владу з боку виборців.

Невір'я в здатність муніципальних властей по своїй добрій волі забезпечувати добробут (*welfare*) призвела до думки, що всі діючі особи політичного процесу – і чиновники, і виборці – беручи участь у процесі приймання рішень, переслідують корисливі інтереси і власні цілі, в тому числі політичного і партійного характеру. В результаті на перший план у поясненні явищ фіскального федералізму натомість економічних міркувань виходять *політичні інститути колективного вибору*, ті можливості, котрі вони створюють для заінтересованих учасників (*actors*). Останні ведуть себе раціонально з огляду на обставини, на свої ресурси, шанси й очікувані вигоди.

На цьому ґрунті у 80–90-х роках минулого століття зароджується «нова» теорія, котра знаходить своє концептуальне завершення в роботі Уоллеса Оутса «До питання щодо теорії фіскального федералізму другого покоління»³⁰⁹ (*second-generation theory of fiscal federalism*). Отже, якщо теорія фіскального федералізму старого типу мала економічний характер, то нова теорія (*second-generation theory*) носить політико-економічний характер, у смислі – економічний плюс політичний. Крім Оутса, цей напрямок представлений у літературі роботами Роберта Інмана (Inman), Данієля Рубінфельда (Rubinfeld), Бена Локвуда (Lockwood), Тімоті Беслі (Besley)³¹⁰, інших американських і західноєвропейських економістів.

В першому десятилітті ХХІ ст. теорія «другого покоління» – останнє слово фінансової науки в питаннях фіскального федералізму. Однак, дана тема, на думку деяких західних вчених, настільки розрослася, має скільки відгалужень й інтерпретацій, що фіскальний фе-

³⁰⁹ Oates W.E. Toward A Second-Generation Theory of Fiscal Federalism / Wallace E. Oates // International Tax and Public Finance. – 2005. – Vol. 12. – No. 4. – P. 349–373.

³¹⁰ Besley T., Coate S. Centralized versus decentralized provision of local public goods: a political economy approach / Timothy Besley, Stephen Coate // Journal of Public Economics. – 2003. – Vol. 87. – No. 12. – P. 2611–2637.

дералізм неможливо втиснути в рамки однієї теорії. Найбільш поширена на певний момент теорія виконує роль лише свого роду парасолі (umbrella), котра прикриває численні погляди на проблеми фіскального федералізму у федеральних і унітарних державах.

В методологічному плані теорія децентралізації – переконливий приклад того, як сучасне фінансове знання дедалі все більше звертається до людини і тим самим гуманізується, зближується з іншими суспільними науками. Досі фінансові тексти ще переповнені термінами, властивими позитивним – природничим і технічним наукам: «механізм», «інструмент», «важіль» і т.п. У фінансовій науці подібного роду терміни знаходяться лише на правах метафор. Але все частіше автори оперують нормативними поняттями й образами морально-етичного характеру («індивідуум», «вибір», «благо» і т.д.). Тим самим у поле зору дослідників попадають совість, громадянська свідомість і поведінка широкого кола людей, задіяних у бюджетному процесі.

Отже, головний зміст фіскального федералізму полягає в делегуванні владних повноважень і передачі фінансових ресурсів на субнаціональний рівень. Однак це не означає повної автономії місцевих адміністративно-територіальних одиниць. Вони зберігають свою залежність від центру, оскільки умовою трансферів коштів є проведення на місцях політики, визначеної центральним урядом. Тобто, політична ціна відносної фінансової й адміністративної автономії – лояльність регіонів центру в найбільш істотних питаннях внутрішньої й зовнішньої політики держави як цілого.

Дослідженню процесів і проблем фіскальному федералізму найбільш адекватний, іманентно притаманний соціологічний метод, котрий істотно розсовує рамки аналізу оподаткування за рахунок моральних, соціальних і політичних моментів, концептуально й емпірично збагачує знання про податки.

4.2. ПЕРЕРОЗПОДІЛ І ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ

Під будь-яким кутом зору – економічним чи політичним – головна проблема фіскального федералізму в податковій державі пов'язана з визначенням прийнятної пропорції централізованого й децентралізованого надходження доходів та їх витрачання. Це означає необхідність *перерозподілу* доходів і видатків між різними рівнями влади, що неминуче спричиняє *конфлікт інтересів*. По-перше,

конфлікт породжує роздвоєння інтересів особи як громадянина єдиної держави і водночас члена місцевої громади, ці інтереси можуть не в усьому співпадати. По-друге, конфлікт виникає між громадянами географічно розосереджених адміністративно-територіальних юрисдикцій. Конфлікт інтересів підсилюють різного роду привхідні обставини типу зовнішніх ефектів (spillovers, externalities), а також розмаїття потреб і прагнень у конкретних населених пунктах, що відображають місцеві бюджети.

Ось чому центральні поняття й суперечності фіскального федералізму – перерозподіл і децентралізація. На проблемах перерозподілу все більше зосереджується увага урядів і народів.

Так, у США політичні суперники Барака Обами ведуть агресивну критику проведеної ним реформи системи охорони здоров'я. Реформу не можна було здійснити іншим способом як масштабним перерозподілом платежів у систему страхової медицини від більш до менш можливих верств населення. «Ви ще не знаєте, що таке перерозподіл, це страшне слово і діло», – попереджали майбутнього президента. І справді реформа серйозно розколола суспільство, викликала запеклий опір у Конгресі.

Якщо в США головними темами президентської виборчої кампанії 2012 року стали пов'язані з страховою медициною перерозподільні процеси, а також проблеми оподаткування, то в Нідерландах – одній із країн-донорів ЄС – на парламентських виборах вирішувалася готовність голландців своїми податками рятувати фінанси проблемних держав Євросоюзу. Не в одній країні владу виборці підтримують владу перш за все саме тому, що вона обіцяє ділитися з обділеними ресурсами верствами населення, регіонами, галузями.

Тим самим вартість, втілена в податках, «кочує» у різних напрямках: міжособовому, міжрегіональному, міжгалузевому. Через фіскально-бюджетний механізм ресурси перерозподіляються від багатих – бідним (буває і навпаки!); від працюючих – безробітним; від молодих – пенсіонерам; від малосімейних – багатосімейним; від здорових – хворим; від економічно розвинених регіонів – депресивно-дотаційним; від одної галузі господарства – іншій; від прибуткових підприємств – збитковим; від стабільного виробництва – до ризикового. І т.д. до нескінченності. Торкаючись усіх органів влади, усіх фізичних і юридичних осіб, усіх матеріальних інтересів і сфер діяльності, система оподаткування по суті консолідує суспільство навколо фіску. (Хоч, за одним дотепним зауваженням, і з гримасою невдоволення).

В його філантропічному варіанті перерозподіл ресурсів і доходів у безповоротну порядку не можна зрозуміти інакше як трансферт доходів від імущих до неімущих, – до обділених долею чи обставинами людей, регіонів, держав. Щоправда, питання переміщення ресурсів між соціальними групами населення безпосередньо не стосуються фіскального федералізму.

Окреме самостійне значення в податковій державі незалежно від її федеративного чи унітарного устрою мають фінансові трансферти з державного бюджету на користь бюджетів нижчого рівня. В 2006 р. під егідою ОЕСР було проведено наукову конференцію, котра узагальнила відповідну теорію фіскального федералізму практику перерозподілу коштів між різними рівнями урядів, загальноприйняту в західних країнах. Такий перерозподіл ставить наступні цілі й задачі³¹¹:

- поповнити обмежену місцеву податкову базу до рівня забезпечення місцевих потреб;
- знешкодити регіональні негативні зовнішні ефекти;
- вирівняти продуктивність об'єктів інфраструктури;
- запобігати небажаній міграції;
- гарантувати більш-менш зрівняльне або мінімальне забезпечення місцевими благами і послугами в масштабі всієї країни;
- підтримати стабілізаційну фіскальну політику місцевих властей.

Кожній державі властива своя *система перерозподільного вирівнювання (fiscal equalization system)* всієї сукупності податкових надходжень між бюджетами різного рівня. Наприклад, у Німеччині складна, багатоступенева система перерозподілу забезпечує *вертикальне* (між федерацією, землями й общинами) та *горизонтальне* (між окремими землями, а в межах земель – між общинами) *фінансове вирівнювання* з метою соціально-економічного розвитку всіх регіонів. Особливо велика роль у такому вирівнюванні належить податку на додану вартість у силу його фіскального значення (близько 30% бюджетних доходів), а також мінливої пропорції відрахувань від податку в залежності від податкового потенціалу земель-донорів і дотаційних земель.

Разом із тим важливо зауважити, що перерозподільні процеси поставлені в певні межі. Так, з метою не допустити надмірного погіршення фінансового стану «багатих» земель заборонено повне вирівнювання податкових доходів у розрахунку на душу населення в усіх землях. Диференціація земель за цим показником має зменшуватися,

³¹¹ Transfer and Control of Financial Resources. Електронний ресурс. – Режим доступу: www.oecd.org.dataoecd/44/.../36680166.pdf

але не абсолютно зрівнюватися в результаті федеральних трансфертів «бідним» землям колишньої Німецької Демократичної Республіки.

Під кутом зору загальнонаціональних інтересів обмеження масштабів перерозподілу дуже важливе. Адже перерозподільні процеси небезпечні тим, що при певних умовах можуть породити у реципієнтів, (хоч людей, хоч цілих регіонів), споживацьку психологію за принципом «бідними бути вигідно», трансферти можуть перетворитися в систему свого роду «соцбезу» (соціального забезпечення). Якщо в силу об'єктивних причин позбавитися перерозподільних процесів неможливо в принципі, то його пропорції слід легітимізувати і поставити в певні кількісні межі. Засіб такого регламентування, ліки від вахханалії перерозподілу – фіскальний федералізм.

У США деякі економісти вважають практику перерозподілу фінансових ресурсів за територіальним принципом неконституційною. Експерти вважають, що система грантів на користь штатів і місцевих органів – недопустимо марнотратна форма оплати благ і послуг. За йва щедрість федерального центру гасить економію та локальну ініціативу, знижує відповідальність місцевих властей за стан справ. Ідея фіскального федералізму саме і полягає в тому, що у штатах й місцевих органах краще, ніж у столицях, знають обсяг і структуру потреб місцевого характеру, більш ефективно й економно можуть витратити кошти, особливо якщо вони зібрані на місці, а не прислані. Тим самим децентралізація відповідає *«золотому правилу» державних фінансів: витратити треба не більше, а продуктивніше.*

У ретроспективному плані історичні корені фіскального федералізму сягають часів зародження самоуправління в середньовічній Західній Європі: Магдебурзького права в містах, а також різних самоврядних і само фінансованих одиниць (цехових гільдій, церковних приходів, сільських територіальних громад).

Початки фіскального федералізму відомі ще з античної пори. Так, у Стародавньому Римі існували *вільні громади (foederatae civitates)*, свободу від податків яких гарантували договори з центральними властями. Інша категорія – *податкові громади* мали лише обмежені права на самоуправління.

У Візантії так звані *фемі* виконували роль адміністративних, воєнних і податкових округів³¹². За кодексом імператора Юстиніана I

³¹² Успенский Ф. И. История Византийской империи / Ф. И. Успенский: В 4 т. – Т. 2. – М.: ООО «Изд-во Астрель»; ООО «Изд-во АСТ», 2001. – С. 168–170; Т. 3. – С. 742–743.

(527–565) селянська громада служила основною адміністративно-податковою одиницею, члени якої за принципом кругової поруки несли відповідальність за сплату податків. Були також громади, наділені розширеною фіскальною автономією з вилученням з-під влади збирача податків, але зобов'язані самостійно вносити платежі.

З самих початків на теренах європейської цивілізації те, що сьогодні називають фіскальним федералізмом, існувало у дрібних, але розвинених формах самоуправління.

Однак, з часом політичні й економічні задачі національних податкових держав викликали потребу в централізації фінансових ресурсів. На досить тривалий період доцентрова державницька тенденція взяла верх над відцентрованими стремліннями. Подібна переорієнтація була обумовлена мілітаризацією, індустріальним розвитком, диверсифікацією функцій держави. Адже окремим субнаціональним одиницям не під силу вирішувати питання залучення крупних інвестицій, фінансувати дорогі інфраструктурні об'єкти, проводити політику зайнятості й створення робочих місць, підтримувати загальнодержавні соціальні стандарти.

В другій половині ХХ ст. напрям тенденції знову змінився, тепер уже в сторону комбінації децентралізації на національному рівні та централізації на інтеграційному і глобальному рівнях. У доповіді Світового банку «Вступаючи в 21-ше століття» зазначено, що фінансово-економічні події проходять під знаком одночасно діючих двох тенденцій: *глобалізації* та *локалізації*³¹³. Глобалізація означає продовження процесу інтеграції економіки в світовому масштабі, локалізація – стремління до самовизначення та автономії на національному рівні. Як результат, наряду з державними фінансами вчення про місцеві й міжнародні фінанси увійшло в підручники. Відбувся перерозподіл обсягів державних бюджетів на користь місцевих органів та інтеграційних угруповань. Не виключено, що деякі програми виконуються на місцях, але фінансуються, координуються, контролюються національними й інтеграційними центрами.

У зв'язку з глобалізацією ознаки міжнародного фіскального федералізму вже помітні в міждержавних відносинах, однак вони випадають з теми даного розділу – податкової держави. Тому надалі дослідження буде вестися навколо одних і тих же явищ, котрі означають

різними термінами: локалізація, регіоналізація, децентралізація. Ми вибираємо термін «децентралізація».

В понятті децентралізації відображено бажання людей бути ближчими до урядів над ними, стремління проявити свою регіональну ідентичність. Проводячи політику децентралізації, національні уряди передають на місця вирішення з відповідним фінансуванням важливих питань соціально-економічного розвитку. Складається картина, що *децентралізація – спосіб захисту місцевих інтересів шляхом перерозподілу на їхню користь ресурсів і владних повноважень, створення через домовленості й компроміси рівноваги функцій, доходів і видатків між центром і регіонами*. Важливо, що згідно соціологічних експериментальних спостережень, місцеві податки платять більш відповідально й дисципліновано, ніж вносять платежі у центральний бюджет.

На зламі ХХ і ХХІ століть теоретичні аргументи і суспільні настрої все більше переходять на бік місцевих фінансів. Так, в Європейській хартії місцевого самоуправління, прийнятій Радою Європи у 1985 р., зазначено, що право громадян приймати участь в управлінні державними справами найбільш безпосереднім способом може бути здійснене якраз на місцевому рівні. Останнє передбачає існування наділених належними повноваженнями і фінансовими ресурсами місцевих органів. Поширилися переконання, що чим більша децентралізація приймання рішень, чим ближча влада до людей, тим більше виникає можливостей для задоволення суспільних потреб, заінтересованої мобілізації та ефективного витрачання коштів.

Щоправда, деякий наголос на переваги місцевих фінансів не виключає пошуків оптимальної пропорції між централізованими (загальнодержавними) й децентралізованими (регіональними плюс місцевими) фінансами. Оптимально – значить таким чином, щоб максимізувати суспільний добробут при заданих умовах. У всякий момент результат таких шукань залежить від динамічного співвідношення інтересів політичних партій і вигод соціально-економічних сил.

Професор Принстонського університету (США) Гарві Роузен (див. Таблицю 5.2) так уявляє баланс переваг і недоліків децентралізації фінансів:

³¹³ Entering the 21st Century. Електронний ресурс. – Режим доступу: econ.worldbank.org > ... > Document Search

Таблиця 5.2

Позитивні й негативні ефекти децентралізації фінансів

Переваги	Недоліки
<ul style="list-style-type: none"> - Можливість фінансувати з місцевого бюджету саме ті блага і послуги, які відповідають локальним інтересам й уподобанням населення; - Позитивний ефект конкуренції між органами місцевого самоуправління; - Можливість проведення недорогих експериментів. 	<ul style="list-style-type: none"> - Виникнення між територіальних негативних екстерналій; - Невигоди менш масштабного забезпечення суспільними благами; - Менш ефективне оподаткування; - Втрата вигод масштабності дій при збиранні податків.

Джерело. Узагальнено на основі: Rosen H. S. Public Finance / Harvey S. Rosen. – Boston etc.: Irwin/McGraw-Hill, 1995. – P. 516–521, 548.

Деякі з наведених пунктів потребують додаткового роз'яснення. Так, позитивний ефект конкуренції між органами місцевого самоуправління виникає у випадку, коли мешканці, незадоволені діями місцевої адміністрації, переселяються на інше місце проживання. Загроза скорочення кількості платників податків змушує місцеві власті підняти рівень ефективності роботи.

Відносно експериментів Роузен наводить такий приклад. У деяких муніципалітетах штату Кентуккі запровадили навчання дітей у початкових школах без парт, підручників і оцінок, змішавши в кучу всіх учнів незалежно від віку³¹⁴. Навряд чи доцільно і реально провести такий ризиковий, дорогий, суперечливий з усіх точок зору експеримент у федеральному масштабі.

Нагадаємо, що *екстерналії* (*зовнішні ефекти, побочні продукти*) – це не відшкодовані збитки або не прийняті до уваги вигоди, спричинювані діяльністю одних підприємств, організацій, муніципальних утворень на шкоду (негативні екстерналії) чи на користь (позитивні) других. Елементарний приклад негативу – місто, що знаходиться вверх по річці, скидає неочищені стічні води, котрі попадають у водозбір міста, розташованому вниз по течії.

До невигод децентралізації відноситься також так званий *негативний ефект масштабності* (*diseconomies of scale*) – підвищення затрат податкових надходжень для надання локальних суспільних благ у зв'язку з невеликими масштабами забезпечення благами. Відповідно зменшується віддача корисності благ на одиницю бюджетних

затрат. Тут діє економічний закон підвищення витрат на одиницю благ («продукції») внаслідок зменшення масштабів їх пропозиції («виробництва») і навпаки зниження витрат на одиницю при збільшенні масштабів діяльності (*economies of scale*). Ефект *diseconomies of scale* пояснює і вищі затрати на адміністрування податків внаслідок порівняно невеликих сум надходжень на місцевому рівні.

Таким чином, перерозподільні процеси і децентралізація ресурсів, оформлені в рамках чітко регламентованого фіскального федералізму, виконують роль механізму «наближення рішень і грошей» до людей, котрим ті рішення й гроші найбільш потрібні. На такий механізм покладається задача передати і закріпити за кожним рівнем влади, від центральної до місцевої, виконавські функції, відповідні їм видатки і доходи. Фіскального федералізму не буває без перерозподілу, без децентралізації одержання доходів і витрачання коштів як одного із варіантів перерозподілу.

4.3. ФІСКАЛЬНИЙ ФЕДЕРАЛІЗМ VERSUS БЮДЖЕТНЕ РЕГУЛЮВАННЯ

Важлива сфера функціонування податкової держави – процеси дії, сукупність яких у вітчизняній літературі іменують міжбюджетними відносинами (бюджетним регулюванням, бюджетним вирівнюванням), а в західних джерелах – фіскальним федералізмом. У своєму поняттєвому смислі й функціональному призначенні явища міжбюджетних відносин і фіскального федералізму по суті є аналогами.

На Заході у фіскальному федералізмі вбачають політико-економічний спосіб фінансової допомоги депресивно-дотаційним регіонам таким чином, щоб згладжувати міжрегіональні відмінності без відкритого протиставлення регіонів-донорів регіонам-реципієнтам. Річ, неможлива на ринку, в бізнесі, де сильний і багатий не стане допомагати слабкому і бідному, реалізується на державно-політичному рівні засобами фіскального федералізму. Для більшості держав фіскальний (бюджетний) федералізм – інструмент фінансової політики, що підтримує загальнонаціональну єдність і суспільну солідарність, про що знають політики і на соціально-психологічному рівні усвідомлюють громадяни.

У поглядах на міжбюджетні відносини українські економісти уникають деяких з тих питань, які західні вчені ставлять відверто і гостро.

³¹⁴ Rosen H. S. Public Finance / Harvey S. Rosen. – Boston etc.: Irwin/McGraw-Hill, 1995. – P. 521.

Для порівняння візьмемо солідну монографію відомого вченого-фінансиста В. Г. Дем'янишина «Теоретична концептуалізація і практична реалізація бюджетної доктрини України» (Тернопіль, 2008 р.). Для нас робота Дем'янишина – не так об'єкт для критики, як типовий приклад умиротвореного розгляду подібного роду гострих питань у вітчизняній літературі.

У роботі Дем'янишин цитує декілька дефініцій бюджетного регулювання других авторів, які навіть не згадують ключове слово «перерозподіл»! Сам Дем'янишин наряду з В. М. Опаріним, В. М. Федосовим, іншими вітчизняними економістами визнає сам факт перерозподілу, але пише про це спрощено, абстрактно, інертно. Процес перерозподілу проходить у нього безболісно, безпроблемно, неначе відбирати ресурси в одних, щоб передавати другим, – це звичайнісінька, нормальна, само собою зрозуміла і праведна справа. Ніякого обмеження кількісної норми і/або тривалості перерозподілу автор не згадує, що сприймається як запрошення, – перерозподіляйте скільки треба і так довго, як захочете! В такому разі перерозподіл у принципі можна довести до повного економічного паразитизму одних за рахунок других, до форм і результатів горезвісної *продрозверстки*.

Пояснимо нашу позицію на умовному прикладі. Уявимо, що в деякій державі є один-єдиний багатий регіон, усі інші «бідні», депресивно-дотаційні регіони, існування котрих, у тому числі і в Україні, Дем'янишин та інші автори визнають. Так що, – цей унікальний регіон вправі обізнати до нитки, аби тільки забезпечити вирівнювання доходів і видатків решти ланок бюджетної системи? Перерозподіл подібного масштабу має відбутися в силу закону, морального поклику, докорів совісті, благодійно-філантропічної акції чи як?

Про вирівнювання пишуть як про якусь нейтральну розрахункову категорію, забуваючи про гострий, можливо навіть небезпечний конфлікт інтересів, породжений вирівнюванням одним за рахунок других. Інтереси і почуття цих других до уваги не приймаються. Як тут не згадати точні слова Маргарет Тетчер: «На каждый вопль с требованием увеличения государственных расходов в ответ следует тяжкий вздох тех, кто должен оплачивать эти расходы»³¹⁵. В його крайніх формах зрівнювальний перерозподіл рівнозначний конфіскації або експропріації. Способи і наслідки перерозподілу не повинні нагадувати, за об-

³¹⁵ Тьерсо Ж. Л. Маргарет Тэтчер: От бакалейной лавки до палаты лордов / Жан Луи Тьерсо: Пер. с франц. Ю. М. Розенберг. – М.: Молодая гвардия, 2010. – С. 295.

разним порівнянням Людвіга фон Мізеса (1881–1973), хижацький набіг середньовічних вікінгів³¹⁶. Несправедливо, коли розвинені регіони поставлені в становище вимушено і безкінечно убаглотворяти своїх депресивно-дотаційних сусідів. Буває навіть, що останні сприймають фінансову допомогу зі сторони на зразок дії законів природи.

Навпаки, німці в ставленні до перерозподільних процесів обережніші й милостивіші до жертв перерозподілу. Як ми уже підкреслювали, в Німеччині аби занадто не шкодити фінансам «багатих» земель рішенням Конституційного суду (!) заборонено за рахунок трансфертів повне вирівнювання бюджетних доходів і видатків у розрахунок на душу населення в усіх землях. Показники «бідних» і «багатих» земель можуть зближатися, але диференціація за фінансовим станом має бути збережена. Адже «зрівнялівка» позбавляє стимулів до розвитку і тих, і других. Зрівняльний за напрямком дії перерозподіл діє до певної межі, він не передбачає повної рівності.

Німецькі автори відверто пишуть про перерозподіл фінансових ресурсів від високодохідних Баварії, Північного Рейну-Вестфалії та інших «багатих» земель до менш розвинених «бідних» Саксонії, Шлезвіг-Гольштейну та ін. Більше того, в березні 2013 р. уряди Баварії, Гессену і Баден-Вюртембергу подали в суд (!) на фінансово неспроможні східні землі. В Німеччині оперують детальною статистикою «хто, скільки, кому, коли». У Дем'янишина про перетоки в Україні коштів перерозподільного характеру між окремими регіонами – ні слова. Автор (і не тільки він) соромливо умовчує, які конкретні регіони – реципієнти, а які – донори бюджету. В результаті інформативність і конкретність подібних досліджень падають, можливості аналізу перерозподільних процесів істотно понижуються.

З нашого погляду, раз мова йде про *бюджетне регулювання*, було б доречно описати не лише організаційні форми чи технології регулювання, але й у поняттях фіскальної соціології дати морально-етичну оцінку його результатів для всіх учасників перерозподільного процесу. А то, схоже, що пов'язані з бюджетним регулюванням міжбюджетні відносини автор буквально сприймає в теоретичному образі «відносин», котрі рахуванню не підлягають, є нічийними, відносин завжди достатньо будь-де, будь-коли і для кого завгодно. Ніби користь і шкода від тих відносин взаємно нейтралізують одна одну.

³¹⁶ Мизес Л. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории / Людвиг фон Мизес: Пер. англ. – М.: ОАО “НПО “Экономика”, 2000. – С. 754.

Як свідчить зарубіжний досвід, гострота проблем і навіть ексцесів, пов'язаних з міжрегіональним перерозподілом фінансових ресурсів і бюджетних коштів, наростає в Італії, Бельгії, Іспанії, інших країнах. Більше того, надто серйозними стали проблеми міждержавного перетоків коштів в межах Євросоюзу. Так, у червні 2012 р. було прийняте воістину історичне рішення лідерів ЄС про створення *Європейського стабілізаційного механізму* та виділення за рахунок держав-донорів 120 млрд. євро на допомогу проблемним країнам під умовою найсуворішої бюджетної дисципліни з їхнього боку. З тих пір канцлер Німеччини і президент Франції мусять частіше всього відповідати на питання: чому одні країни мають допомагати другим і як довго буде продовжуватися такий перерозподіл? Перерозподіл у гіпертрофованих масштабах доходить і доводить до того, що в Греції канцлера Ангелу Меркель прирівнюють до Гітлера (!) лише тому, що вона проти безмірної передачі на користь греків грошей, належних німецьким платникам податків.

З приводу необхідності запровадження податку (кризового збору) з банківських депозитів на Кіпрі Меркель в березні 2013 р. заявила, що справедливість як раз і полягає в тому, щоб відповідальність і фінансовий тягар кризи національної економіки несли перш за все свої, а не чужі платники податків з інших країн. У відповідь кіпріоти вийшли на демонстрації з лозунгами «Меркель капут» і т.п.

На національному рівні переконливий приклад політичної небезпеки, котру можуть створити перерозподільні процеси, – події 2011 року в Італії, коли відзначали 150-річчя об'єднання різних частин країни в єдину державу. На півночі Італії були навіть випадки осквернення пам'ятників знаменитому патріоту, національному герою Джузеппе Гарібальді (1807–1882). Йому ставлять у вину, що результатом його політичної ініціативи і діяльності стало приєднання до економічного центру країни, де знаходяться основні фінансові джерела існування держави (П'ємонт, Ломбардія та інші північні області так званої Паданії), економічно німечних південних регіонів. Деякі з останніх залишаються залежними від фінансової допомоги з півночі вже півтора століття! Звучать небезпідставні звинувачення, що аграрний дотаційний південь затримує економічний розвиток всієї країни. Звичайно, подібний стан речей викликає виправдане обурення донорів.

У риторичі деяких політичних сил в Україні П'ємонт не асоціюють з образом фінансово-економічної опори держави. Імідж П'ємонту

намагаються придати деяким депресивно-дотаційним регіонам з екзальтованою політичною активністю.

В Канаді знадобилося декілька десятиліть (!) переговорів і угод, щоб зрештою вибудувати на основі національного консенсусу більш-менш прийнятні міжбюджетні (intergovernmental) взаємини між федеральним центром і провінціями, а провінцій – з муніципалітетами³¹⁷. Найбільш заплутана проблема й мінлива технологія канадського фіскального федералізму – вирівнювання фінансових потенціалів провінцій шляхом перерозподілу доходів податкових надходжень між ними. У формулу вирівнювання входять показники: середня сума податкових надходжень на душу населення в певній провінції; всі податкові джерела бюджетних доходів (за угодою 1992 р. – 32 податки); середня національна ставка для кожного з податків. Різниця між доходом на душу населення провінції та нормованим доходом з усіх джерел і складає суму вирівняних платежів.

Складність і гостроту задач, які прийшлося вирішувати, розкривають уже конфліктні терміни, якими описані процеси досягнення домовленостей: претензії, протиріччя, компроміс, дисбаланс, конфронтація і т.п. У ході формування системи фіскального федералізму інколи використовували не зовсім звичні інструменти. Так, деякий час між федеральним урядом і провінціями діяла угода про *оренду податків*, згідно якої федерація орендувала у провінцій їхні повноваження щодо справляння податків на доходи фізичних осіб і на прибуток корпорацій. Така угода політично вигідна провінціям, оскільки дозволяє їм одержувати доходи, знявши з себе відповідальність за введення непопулярних податків.

В інших випадках уряд намагався перекласти відповідальність за підвищення податків на провінції, наголошуючи, що фінансова автономія стосовно оподаткування не підриває, а зміцнює федерацію. В найбільшій мірі правами автономії скористався франкомовний Квебек. Угоди про розподіл податків із кожною з провінцій укладаються окремо і на інших умовах, ніж із рештою. Приклад Канади особливо переконливо демонструє, що міжбюджетне вирівнювання в межах фіскального федералізму неминуче передбачає приймання рішень суто політичного характеру.

³¹⁷ Стрик Дж. Государственные финансы Канады / Дж. Стрик: Пер. с англ. – М. ОАО «НПО «Экономика», 2000. – С. 208–212, 220–241.

Отже, на Заході те, що у нас називають міжбюджетними відносинами, – предмет загальнонаціональних узгоджень і домовленостей, ледве не проблема проблем співжиття різних регіонів і адміністративно-територіальних утворень. Тим часом в Україні бюджетне регулювання – предмет суто чиновницької активності, котра «у більшості випадків здійснюється в ручному режимі»³¹⁸. Звісно, що у функціонерів ручного управління немає ні найменшого бажання проливати яскраве світло на цю потаємну справу.

За нашим переконанням, прийшов час позбутися подібного стану справ. Одно діло, коли за часів соціалістичної економіки доходи державного бюджету формувалися за рахунок надходжень від державних же підприємств і організацій, за обставин, в яких «все вокруг колхозное, все вокруг мое!»³¹⁹. Інша справа, коли Україна стала *податковою державою* з ринковою економікою. (Нагадаємо, що термін «ринкова економіка» – лише евфемізм, щоб не сказати «капіталістична економіка»). Дехто випускає з уваги, що в умовах ринку податки – основний фіскальний ресурс бюджету – надходять від *приватних* фізичних і юридичних осіб. Доходи і прибутки останніх одержані в процесі конкуренції за робочі місця або в боротьбі за нішу на ринку продукції. Тому ці кошти за джерелами свого походження не безхазайні, не нічий, розпорядження ними належать тим платникам податків, котрі їх заплатили.

В умовах демократично-правової державності податки – оформлена через парламентські процедури приймання рішень частина приватних ресурсів, передана в користування державі на відомих умовах і за довір'ям до неї. Тому витратити податкові надходження не можна так запросто, як при адміністративно-командній системі. До речі, ще треба доказати, що в порівнянні з радянськими порядками система бюджетного регулювання в Україні радикально змінилася.

Наша критика зовсім не спростовує високий рівень дослідження В. Г. Дем'янишина. Наведемо один пасаж з його монографії по темі нашої полеміки.

Автор пише, що на виконання вимог Європейської хартії про місцеве самоврядування треба переглянути закони про розподіл функцій між органами державної влади та місцевого самоврядування. «На

³¹⁸ Дем'янишин В. Г. Теоретична концептуалізація і практична реалізація бюджетної доктрини України: Монографії / В. Г. Дем'янишин. – Тернопіль: ТНЕУ, 2008. – С. 274.

³¹⁹ Слова із пісні «Дорожная» (1947 р.), текст С. А. Васильєва.

цій базі, – продовжує автор, – доцільно розподілити доходи і видатки між усіма ланками бюджетної системи, що дало б змогу, з одного боку, забезпечити належний рівень самостійності місцевих бюджетів та якісний рівень виконання повноважень органами місцевого самоврядування, а з іншого – суттєво скоротити грошові потоки між бюджетами, а значить – обмежити ручне управління бюджетними коштами та фінансові зловживання, пов'язані з цим управлінням»³²⁰. Можливо, сам того по помічаючи, автор по суті сформулював програму запровадження системи фіскального федералізму в Україні. Адже закріплення функцій, повноважень і відповідних їм грошових ресурсів за окремими рівнями влади при відсутності волонтаризму, тобто ручного управління фінансами з центру і є родовими ознаками фіскального федералізму.

В. Г. Дем'янишин реалістично оцінює вітчизняну практику бюджетного регулювання, відмічаючи надмірну централізацію податків і відсутність горизонтального вирівнювання між бюджетами одного рівня за німецьким взірцем, критикує «зрівнялівку» і прихований (читай – доступний корупції) адміністративний вплив на міжбюджетні трансферти. Автор усвідомлює, що нехтування зарубіжним досвідом «ми не можемо собі дозволити».

Отже, знавці бюджетної справи в Україні дуже близько підійшли до розуміння задач фіскального федералізму, знаходяться за крок від нього. На жаль, роботи подібного рівня зосереджені на фіскально-адміністративних технологіях, залишаючи в стороні фіскально-соціологічну сторону справи. Тим часом саме з соціологічного погляду розкривається вся повнота призначення фіскального федералізму як системи солідаризації міжрегіональних і між територіальних відносин без крайнощів несправедливості й фаворитизму.

Однак, стосовно України регламентацію бюджетного регулювання і міжбюджетних відносин за типом фіскального федералізму, установлення норм відносної справедливості в міжрегіональному перерозподілі фінансових ресурсів треба провести обережно при врахуванні стримуючих обставин, загроз і ризиків. Адже, якщо в Україні розпочати вкрай руйнівну полеміку на тему «хто кого годує», то збудеться євангельське пророцтво: «Если царство разделится само в себе, не может устоять царство то» [Евангелие от Марка 3: 24]. Достатньо

³²⁰ Дем'янишин В. Г. Теоретична концептуалізація і практична реалізація бюджетної доктрини України: Монографії / В. Г. Дем'янишин. – Тернопіль: ТНЕУ, 2008. – С. 289–281.

згадати про долю Радянського Союзу, коли Грузія оголосила, що вона «годує» Росію. Мабуть, грузини мали на увазі лавровий лист.

В Україні багатообіцяючі зміни можуть відбутися в результаті оголошеної Президентом В. Ф. Януковичем поступової відмови від огульного дотаційного фінансування місцевих бюджетів і переходу на *цільові субвенції*. Президент наголосив, що досі на законодавчому рівні не встановлено чіткого розмежування повноважень між центральними й місцевими органами влади, відсутні соціальні стандарти фінансування освіти, охорони здоров'я, житлово-комунального господарства, транспорту.

На наш погляд, це рішення розраховане як на економічні, так і на політичні наслідки. Майже суцільна дотаційність місцевих бюджетів (90%!) – ознака щедрої державної політики, але поганої національної економіки. Величезні гроші було направлено з східних і південних областей-донорів у західний депресивно-дотаційний регіон, зокрема у зв'язку з проведенням чемпіонату Європи по футболу. Але явні дотації не викликають бажання місцевих властей і громад проявляти ініціативу, самим розширяти базу оподаткування, шукати додаткові джерела фінансування.

Важливо, що на соціально-психологічному рівні дарові кошти розцінюються менш вартими у порівнянні з податками, зібраними на місці. Дармові гроші, передані з центру, не стимулюють економії, ефективності, відповідальності, викликають у місцевих властей перебільшене почуття фінансової забезпеченості, породжують марнотратство та вимоги все більших асигнувань. Наприклад, у США подібні ефекти властиві програмі Medicaid, за якою штатам виділяються кошти для надання медичної допомоги незаможним верствам населення. Експерти не раз відмічали, що під різними приводами штати буквально виманюють з федерального центру гранти на мільярди доларів, максимізуючи суму допомоги та збільшуючи кількість реципієнтів.

Разом із тим, виділення місцевим органам субвенцій рівнозначно централізації розпорядження коштами з боку уряду з відповідними політичними наслідками. Так що простих рішень щодо системи бюджетних взаємовідносин «центр – регіони» не буває, реалізація будь-якого рішення породжує свої проблеми.

У першому виданні монографії «Людська діяльність» (1949 р.) уродженець міста Львова, теоретик економічного лібералізму Людвіг фон Мізес по-провісницькому застерігав: «Вперед правитель-

ства должны отдавать себе отчет, что один доллар нельзя потратить дважды... Каждый цент дополнительных расходов будет собираться как раз с тех людей, которые до сих пор стремились перенести основное бремя на другие группы населения. Те, кто жаждет получить субсидии, сами будут платить по счетам»³²¹.

Не менш категоричне ставлення до перерозподільних процесів знаходимо в іншого представника ліберальної доктрини – в згаданого вище американського філософа Роберта Ноузіка. Для нього лише конкретні люди, а не організації чи суспільство в цілому, здатні одержувати доходи і відповідно розпоряджатися ними. В такому разі перерозподільна діяльність держави виправдана тільки у випадку неприйнятної розподілу прав власності. При неодмінній умові, що кожен переслідує власні інтереси, сплачені податки Ноузік вважає еквівалентом примусової праці протягом часу, затраченого на роботу для вигоди інших людей³²². За Ноузіком, фінансування державою соціальних програм тотожно примусовому заволодінню доходами тих людей, які коштом накладених на них податків вимушено оплачують соціальне забезпечення других людей. Тому організований державою перерозподіл справедливим вважати не можна. Справедливий перерозподіл лише тоді, коли імуші добровільно шляхом благодійництва чи обміну погоджуються поділитися доходами з неімущими, хворими, нещасними. Також справедливий перерозподіл відбувається не між чужими, між батьками і дітьми і т. п.

Ноузік ілюструє свої погляди таким, ніби стороннім прикладом: «Надання права на еміграцію несумісне з відсутністю права залишитися на батьківщині»³²³. Логіка подібних міркувань навіть підводить до питання – чи варто допомагати людям у випадку землетрусу або повені? Оскільки в цих випадках не йдеться про зміну прав власності між потерпілими і рятівниками, то крім спеціальних служб, справа зводиться до добровільного вибору: один пройде мимо, а другий кинеється допомагати.

Однак, до аналогій і доводів Ноузіка слід ставитися з певною обережністю. Адже реалізація пропонованого ним ідеалу перерозподілу, що передбачає усунення владної участі держави, в повному обсязі

³²¹ *Мизес Л.* Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории / Людвиг фон Мизес: Пер. с 3-го испр. англ. изд. А. В. Куряева. – М.: ОАО «НПО «Экономика», 2000. – С. 804.

³²² *Nozick R.* Anarchy, State, and Utopia / Robert Nozick. – New York: Basic Books, Inc., 1974. – P. 169.

³²³ *Nozick R.* Anarchy, State, and Utopia / Robert Nozick. – New York: Basic Books, Inc., 1974. – P. 173.

неможлива. Мова може йти лише про деяке обмеження впливу на перерозподільні процеси з боку державних структур. Зокрема, Ноузік не приймає до уваги розгорнутий у часі процес свого роду взаємного заліку платежів у систему соціального забезпечення, коли, скажімо, перше покоління оплачує старість другого, а з часом старість першого буде оплачувати третє покоління і т. д.

Існує дві принципово протилежних теоретичних інтерпретації перерозподільних функцій оподаткування, обидві з яких однаково відповідають спостереженням над дійсністю. Перша із них описує оподаткування як безоплатне вилучення ресурсів з приватного сектора на шкоду всім послідувачим стадіям виробничого процесу. Звідси висновок, що перерозподільне оподаткування морально протизаконне. Подібний беззастережний радикалізм здивував навіть деяких прихильників поглядів Ноузіка. В скороченні масштабів перерозподілу Ноузік вбачає ключ до реалізації його ідеалу – створення *мінімальної держави*. Під другим, альтернативним кутом зору оподаткування – спосіб поділу ресурсів («економічного пирога») на приватну й одержавлену частини за взаємною потребою та обоюсторонньою вигодою обох секторів. У Ноузіка односторонній підхід, він робить наголос на негативі першій інтерпретації й ігнорує позитивні наслідки другої.

У державі, що прагне національної єдності й згуртованості (nation-state), суспільні блага і послуги, оплачувані коштом зібраних податків, територіально мають бути розподілені відповідно до критеріїв функціональної (*effectiveness*) й економічної ефективності (*efficiency*). Критерій ефективності означає, що послуги і блага мають надаватися по можливості зрівнювальним чином на тому рівні врядування, котрий найближчий до споживачів, де влада найбільш контрольована з боку населення, а також здатна максимізувати витрачання коштів, тобто надавати послуги при найменшій їх вартості або ж послуги вищої якості чи в більшій кількості за тою ж ціною.

Смисли англійських термінів *effectiveness* і *efficiency* в українській мові зливаються воедино, їх перекладають однаково – ефективність. Тимчасом ці близькі за етимологічним походженням терміни мають різні семантичні відтінки. *Effectiveness* означає сам факт правильних дій, прикладання зусиль у потрібному напрямку, це функціональна ефективність, направлена на досягнення поставленої мети, в тому числі будь-якою ціною. *Efficiency* (економічна ефективність) показує результативність, зв'язок між затраченими ресурсами і одержаними вигодами.

В системі фіскального федералізму бюджет кожної адміністративно-територіальної одиниці, окрім чисто фінансового призначення, набуває соціального, політичного й морально-етичного змісту, оскільки перетворює в співгромадян усіх незалежно від величини фінансових внесків окремих етнічних, регіональних чи суспільних груп населення. Останнє відповідає загальноприйнятому в цивілізованому світі уявленню про націю як про співгромадянство. Тим самим різниця між прийнятим в Україні бюджетним регулюванням засобами міжбюджетних відносин і бюджетним федералізмом має не стільки термінологічний, скільки категоріальний характер.

Словом, – фіскальний (бюджетний) федералізм забезпечує більш справедливий перерозподіл ресурсів і більш ефективне їх використання. Однак навіть при всіх перевагах федералізму він не абсолютна панацея, не створює ідилічну ситуацію, оскільки простого рішення проблем перерозподілу ресурсів в країнах з різним рівнем розвитку регіонів просто не існує.

До економічних і політичних проблем, що залишаються не до кінця вирішеними при запровадженні фіскального федералізму, належать: (1) звуження можливостей центрального уряду корегувати ринкові процеси в масштабах усієї країни; (2) посилення політичних напруг, породжуваних протидією тенденцій поліцентризму і централізму; (3) балансування регіональних і місцевих інтересів з загальнодержавними інтересами; (4) неподоланність дуалізму між багатими і бідними територіями; (5) зростання за територіальною ознакою різниці в наданій кількості й якості послуг за одну і ту ж суму індивідуально сплачених податків. Тим самим держава залишається фрагментарно розділеною за матеріальними умовами існування населення. Отже, фіскальний федералізм раціонально вдосконалює перерозподільний механізм, але не доводить його до ідеалу, хоч і наближує до нього.

Навіть обмежений позитивний результат корисний. Тому, за нашим сподіванням, майбутнє за фіскальним федералізмом. На відміну від суто оперативного-інструментального бюджетного регулювання у вітчизняній практиці фіскальний федералізм має незрівнянно ширший смисл, виходить на соціальний і політичний рівень. Перерозподільні потоки коштів, перетікаючи через бюджетні канали, виконують роль могутнього фактора, що консолідує регіони з різними фінансово-економічними потенціалами в єдиний державний організм. Якщо перенести фіскальний федералізм західного типу в Україну, то він здатний

згуртувати націю при неодмінній умові визнання регіонами-реципієнтами, що трансферти з боку регіонів-донорів надходять на умовах національної солідарності й відповідно реагувати на це. На біду, в Україні не всі політичні сили розуміють чи визнають сам факт існування територіального спонсорства і цінують міжрегіональне благодійництво.

Умови сучасної лібералізованої й глобалізованої ринкової економіки суттєво модернізують традиційне поняття патріотизму, переносячи акцент національного патріотичного почуття з сфери політичних та етнічних емоцій у сфери економічної ефективності, фінансових можливостей, суспільного добробуту, державного інтересу. На Заході, де все, що стосується матеріальної сторони життя, традиційно домінує в суспільній свідомості, патріотизм давно набув прагматично-ділового забарвлення. На регіональному рівні місцевий патріотизм нерідко вимірюється ступенем незалежності від фінансової підтримки з боку держави (читай – з боку других регіонів). Але оскільки подібного роду патріотизм далеко не завжди об'єктивно можливий, саме завдяки механізмам бюджетного федералізму не принижується почуття національної гідності та патріотизму в громадян тих адміністративно-територіальних одиниць, котрі вносять у державний бюджет суми податків менші від величини одержуваних ними дотацій і трансфертів.

* * *

Підсумки даного розділу, котрий ми відносимо до ключових розділів даного дослідження, полягають у наступному.

Паралельно з поступом ринкових і демократичних перетворень, утвердженням засад правової державності на Заході склалася податкова держава та її розширена форма – фіскальна держава. Комбінація економічних, правових, морально-етичних рис фіскальної держави, джерела існування якої – податки плюс позики, пояснює, чому змішаний податково-борговий тип держави став найбільш поширеним. Внутрішньої суперечності між податковою й фіскальною державою не існує при умові, якщо запозичені кошти направляються на інвестиції, а не витрачаються на фінансування поточних бюджетних видатків. Не слід і забувати, що навіть мінімальна і рентна держава частково залишаються податковими державами.

У податковій державі громадяни податками утримують державу, а не навпаки (за винятком непрацевдатних). Держава збирає податки, а платники їх сплачують у силу закону, тому податкова держава вод-

ночас є і *адміністративною державою*. Сутності й функції адміністративної, податкової, фіскальної держави зливаються в єдину.

Податкова держава залишається *історичною державою*, – тобто такою, що еволюційним шляхом складалася впродовж віків, якщо не тисячоліть. Навіть в умовах інтеграції та глобалізації історична держава зберігає принаймні деякі національно й традиційно обумовлені оригінальні риси податкової системи, податкової служби, своєрідність податкової політики.

Податкова держава – велике завоювання цивілізації, вона залишається одним із самих міцних і довго живучих інститутів у світовій історії. Саме завдяки державі цього типу податки витрачаються на цілі, які виправдовують їх збирання, а саме – в інтересах свободи, добробуту, безпеки, комфорту існування всіх і кожного.

За створенням податкової держави потягнувся цілий шлейф наслідків політичного, соціального, юридичного порядку, змінився сам характер фінансової основи державного суверенітету. При гармонійному розвитку всіх взаємно переплетених засад державності податкова держава водночас є національною, демократичною, правовою, соціальною; національна держава – демократичною, податковою, правовою, соціальною; демократична держава – правовою, податковою, соціальною, національною; правова держава – демократичною, національною, податковою, соціальною; соціальна держава – податковою, демократичною, правовою, національною.

При певних обставинах, а історія знає такі випадки, податкова держава обертається в свою протилежність, коли влада втрачає контроль на податковою системою. Однак, криза податкової держави не зводиться лише до неплатежу податків, вона приходить разом із загальним крахом державного управління, розвалом грошового обігу, соціальною дестабілізацією суспільства – факторами потужнішими від оподаткування.

Над усіма іншими джерелами державних доходів податки мають ту перевагу, що в системі оподаткування втілено:

- внутрішню фінансову самодостатність держави та її сталого розвитку;
- фіскальну опору легітимності влади;
- суспільні пріоритети щодо допустимого ступеня соціальної нерівності.

Ні позики, ні рентні платежі таких властивостей і переваг не мають.

Сучасне вчення про податки і податкову державу в істотній мірі опирається на методи *фіскальної соціології* або *соціологічної теорії оподаткування*. Фіскально-соціологічний метод дозволяє обґрунтувати легітимність податкової держави, етичні засади податкової служби, роль у податковому процесі громадянського суспільства, створити соціологічний портрет платника податків, (по «сумісництву» громадянина і виборця), розкрити мотивації його поведінки.

Сам акт оподаткування – вже факт перерозподілу, а надалі продовжується перерозподіл податкових надходжень у соціальному, територіальному, галузевому, міжнародному, загалом, – в якому завгодно напрямку.

В західних державах розвиток перерозподільних процесів, пов'язаних з ними соціальних гарантій і міжрегіональних відносин усе ж не доводять до таких масштабів, щоб вони надто шкодили виробництву чи стримували самодіяльну ініціативу місцевих органів. Суворі дійсність перерозподілу не допускає ні слащаво-сентиментального, ні суто формально-процедурного підходу. В перерозподільні процеси закладено великий конфліктний потенціал і протестний заряд. Перерозподіл – сфера матеріальних інтересів і фінансових проблем як донорів, так і реципієнтів; масштаби і напрями перерозподільних потоків потребують серйозного обґрунтування та морально-етичної оцінки.

Аби не лякати декого поняттям «федералізм», яке дехто сприймає як заклик до політичного федералізму і тим до зміни державного устрою, нагадуємо, що фіскальний або бюджетний федералізм – оптимальний розподіл доходів і видатків між ланками бюджетної системи, встановлений таким чином, щоб гармонізувати й максимізувати суспільний добробут на загальнодержавному й локальному рівнях. Фіскальний федералізм західні політики і вчені вважають за впорядкований на основі чітких норм і обмежень механізм перерозподільних міжбюджетних (intergovernmental) відносин між центром і регіонами. Ключова передумова фіскального федералізму, його мета і гарантія ефективності – децентралізація владних повноважень і прийняття рішень, функцій, одержання й витрачання ресурсів. Це важливий спосіб запобігання та улаштування міжрегіональних незгод і соціальних напруг завдяки міжбюджетним трансферам і політичному взаєморозумінню.

Для українського читача знайомство з ідеями і процесами, пов'язаними з функціонуванням податкової держави на Заході, корисні й повчальні найперше тому, що вони співзвучні з проблемами і нагальними викликами вітчизняної дійсності.

Розділ 6

Податкова культура

Дух народу, його культурний рівень і соціальна структура, вчинки, на які він здатний, – усе це безслівно зафіксовано в його фіскальній історії. Той, хто знає як слухати ці сигнали, чує грім світової історії більш чітко, ніж будь-де ще³²⁴.

Йозеф Шумпетер

Специфіка податкової культури кожної країни – цілісний результат усіх істотно значимих формальних і неформальних інститутів, пов'язаних з національною податковою системою та її практичним функціонуванням, що історично вкорінене в культуру даної країни³²⁵.

Біргер Нерре

Здається, достатньо сказати небагато слів про чесність персоналу фіскального відомства і лояльність платників податків, про порядок і належну організацію в сфері оподаткування, щоб вичерпати тему податкової культури. На перший погляд, це тема ні про що. Проте, простота обманлива. Тут не обмежитися тривіальними посиланнями на чемність і дисципліну, хоч і без них не буває ніякої культури. Культура, якою б вона не була, – політичною, технологічною, побутовою чи податковою – завжди велике надбання.

³²⁴ The Economics and Sociology of Capitalism / Ed. by R. Swedberg. – Princeton: Princeton University Press, 1991. – P. 101.

³²⁵ Taxes and Culture. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gtz.de/de/documente/en-tax-and-culture.pdf

Якщо європейська «цивілізація – це загальна сума всіх ідей і традицій, успадкованих від античного світу й християнства; вона була прищеплена зовні місцевим культурам усіх європейських народів і сформувала спільну спадщину»³²⁶, то в національній культурі втілені інститути, правила й ідеали людського співжиття в межах певного суспільства. Зрештою, стан культури показує також загальний рівень соціально-економічного розвитку суспільства, є важливим показником престижу держави.

Між оподаткуванням і культурою існує тісний взаємозв'язок і складна взаємозалежність, що, в свою чергу, залежить від політичної культури: характеру влади і форми правління, степені впливу уряду на податкову мораль, ставлення платників податків до держави і влади. Рівень податкової культури не може вийти за межі історичних, економічних і соціальних умов певної країни, духовних й інтелектуальних рис її населення.

1. ПОНЯТТЯ ТА РОЛЬ ПОДАТКОВОЇ КУЛЬТУРИ

Поняття культури взагалі – одне із самих полісемантичних. У цілому *культура означає сукупність усіх факторів, що визначають поведінку окремих людей, їх ставлення один до одного, взаємовідносини всередині окремих соціальних, етнічних, вікових груп, колективів і організацій, а також між ними*. До сфери культури належать також цінності, котрі визначають напрям мислення, спосіб життя, характер поведінки. Як-то: почуття совісті, честі, правдивості; побутові звичаї та обрядові традиції; переконання й погляди; трудова етика; характер гендерних взаємовідносин; готовність до співпереживання, співробітництва, солідарності. Культура передбачає панування закону, толерантність, додержання прав і обов'язків людини.

³²⁶ Дейвіс Н. Європа: Історія / Норман Дейвіс: Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2006. – С. 846.

1.1. ПОНЯТТЯ І ФАКТОРИ КУЛЬТУРИ ОПОДАТКУВАННЯ

Податкову культуру можна розділити на два напрями: (1) *культуру поведінки (behaviour culture)*, що стосується степені відповідальності, характеру і стилю поведінки і/або роботи всіх учасників податкового процесу; (2) *процедурно-технологічну культуру*, котра пов'язана з діяльністю причетних до оподаткування державних і суспільних інститутів, податкової служби зокрема, за належними процедурами і технологіями оподаткування. По суті культурний характер має також розвиток податкової системи від менш до більш досконалих форм. Свій безпосередній прояв податкова культура як платників податків, так і персоналу податкових органів, їх морально-етичний рівень знаходить у процесі *адміністрування податків – реалізації всіма учасниками податкового процесу науково розробленої, законодавчо закріпленої, емпірично виправданої системи норм і процедур оподаткування*.

Поняття «культура», «етика», «мораль», хоч і мають різні смислові відтінки, в сутнісному відношенні близькі й споріднені між собою. Адже всі вони дають можливість відмежувати правильне від неправильного, аморальне та асоціальне – від добропорядного і добродійного. Стосовно конкретних сфер діяльності більш адекватний термін «етика»: наприклад, політична етика, правова етика. А для характеристики поведінки окремих людей як громадян і посадових осіб більш підходять терміни «мораль» і «культура». Натхненна свідомістю й вихованням культура нейтралізує деякі вроджені інстинкти й негативні нахили людини.

В своїй досить докладній дефініції канадський економіст Джо́зеф Хейнрі́ч (Heinrich) визначає культуру як *«зосереджену в головах й поширену між людьми інформацію, котра складається з ідей, цінностей, вірувань, стратегій поведінки, уявлень, а також умовляючих структур, що засіли в умах і можуть передаватися іншим індивідуумам через наслідування, спостереження або догадку, через взаємодію, дискусію та/або навчання»*³²⁷. Ми б добавили, що, крім голови, культура зосереджена також у серці та душі.

³²⁷ Цит. по: Torgler B. Does culture influence tax morale? Evidence from different European countries / Benno Torgler, Friedrich Schneider. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.crema-research.ch/papers/2004-17.pdf

Соціолог Едгар Шейн (Schein) характеризує культуру американців як людей оптимістичних, активних, здатних до самовдосконалення, добрих. «Взаимоотношения в США построены на ярко выраженном индивидуализме, равенстве возможностей, уважении частной собственности, признании взаимных обязанностей и власти закона (а не людей)»³²⁸. Було б неправдоподібно, аби ці риси національного характеру і державного порядку не справляли впливу на податкову культуру.

Базуючись на відомих істинах і визнаних інститутах, культура об'єднує людей на основі взаємного розуміння, спільних ідей і цінностей через доступні всім закони, правила, звичаї, ритуали, символи, навіть міфи. На рівень і характер культури впливають також історичний період, національне середовище, географічний регіон, матеріальні умови життя. В епоху глобалізації зростає роль так званої *крос-культури* – взаємодії різних національних культур, у тому числі і в сфері оподаткування.

Виділити податкову культуру з загального масиву культури і дати їй адекватне визначення не так-то просто. Мало того, що податкова культура поєднує два змістовно ємкі поняття «оподаткування» і «культура», в ній переплітаються елементи інших різновидів культури: національної, владно-адміністративної, організаційної, корпоративної, особистісної та ін. Немало рис, властивих культурі взагалі, переходять і в податкову культуру, звичайно, при врахуванні фіскальної специфіки.

Так, для визнаного на Заході авторитета з питань податкової культури, автора докторської дисертації на цю тему, професора Гамбурзького університету Біргера Нерре *податкова культура – охоплює всі взаємозв'язані інститути, причетні до національної податкової системи та їх практичної імплементації, котрі внутрішньо притаманні історичному розвитку даної країни. До інститутів культури належать усі успадковані способи звичного мислення, а також соціальні зв'язки, що виникли як результат взаємодії установлених правових й адміністративних порядків*³²⁹. Отже, культуру можна розуміти і як самостійну орієнтацію окремих особистостей в їх діловій і побу-

³²⁸ Классики менеджмента // Энциклопедия / Под ред. М. Уорнера: Пер. с англ. под ред. Ю. Н. Каптуревского. – СПб.: Питер, 2001. – С. 1008.

³²⁹ Nerre B. Do social and cultural norms matter? – The Concept of Tax Culture/ Extended version. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.worldbank.org/publicsector/pe/Tax/norms/pdf>

товій поведінці, і як сукупність інститутів і правил, що ззовні регламентують поведінку людей.

Осмилюючи й узагальнюючи матеріали західних джерел, ми б прокоментували наведені дефініції таким чином, що податкова культура має наукову й прикладну форми. З наукової точки зору податкова культура – галузь знання, предметом якої є законодавчо, етично й матеріально мотивована поведінка учасників податкового процесу. У своєму прикладному призначенні *податкова культура зводиться до тих правил і вимог утилітарної етики, які відокремлюють у поведінці учасників податкового процесу правильне від неправильного, моральне від аморального, шкідливе від корисного*. Податкова культура означає не просто ввічливі манери чи благі наміри, це різновид культури грошових відносин. Звісно, все, що стосується грошей, – дуже серйозно й важливо.

Під податковою етикою слід розуміти адекватну загальнолюдським (в нашому випадку – західним) цінностям шкалу ідеалів і поведінкових норм, у відповідності з якими мають поводитися громадяни як учасники податкового процесу. Етична оцінка фактів і поведінки людей у сфері оподаткування в принципі не може бути нейтральною, вона обов'язково передбачає їх оцінку в категоріях добра і зла, корисного чи шкідливого, позитивного або негативного.

У прикладному розумінні податкова культура обов'язково передбачає *мистецтво оподаткування*, тобто здатність вести податкові справи з глибоким знанням і великим вмінням. Без оволодіння таким мистецтвом з боку фіска, звичайно, не може бути ніякої податкової культури. Культура орієнтована на мету і кінцевий результат оподаткування – tax compliance або свідоме і строге виконання громадянами своїх податкових зобов'язань. Останнє для платників має значення хоч би з міркувань особистого престижу, ділової репутації.

Обов'язок – ключове слово в оподаткуванні й не тільки. В своєму слові з нагоди святкування 200-річного ювілею Великої французької революції прем'єр-міністр Великої Британії Маргарет Тетчер нагадала про це: «Свобода, Равенство, Братство... Я полагаю, що в этом девизе забыли упомянуть о долге и об обязанностях»³³⁰.

Синонімами податкової культури або близькими до неї поняттями є податкова дисципліна, податкова ментальність, податкова мо-

³³⁰ Тьерю Ж. Л. Маргарет Тэтчер: От бакалейной лавки до палаты лордов / Жан Луи Тьерю: Пер. с фр. Ю. М. Розенберг. – М.: Молодая гвардия, 2010. – С. 245.

раль. Один із авторів дослідження «Податки і культура», виконаного на замовлення Федерального міністерства економічного співробітництва і розвитку Німеччини, дає визначення податкової моралі «як внутрішньо притаманної мотивації платити податки, індивідуальної готовності або, іншими словами, морального обов'язку платити податки чи бути впевненим у необхідності вносити податки на користь суспільству»³³¹. Отже, податкова мораль стосується лише внутрішніх мотивів поведінки конкретних індивідуумів. Податкова культура, крім власне податкової моралі, включає привхідні зовнішні обставини якого завгодно походження.

За песимістичними поглядами, між моральними почуттями егоїзму й альтруїзму в сфері оподаткування існує рішучий дисбаланс. Егоїзму в оподаткуванні скільки завгодно, а альтруїзм, якщо і трапляється, то приймає «організовану» з боку держави форму (наприклад, так званий податок солідарності), – значить, має позірний характер. І все ж дії егоїзму є обмеження: в разі збігу особистих вигод з суспільними інтересами; в силу бажання не зашкодити репутації, проявити солідарність.

Торглер (США) і Шнейдер (Австрія) визначили культурні фактори і породжувані ними ефекти впливу на стан податкової моралі, тобто на повноту добровільного виконання податкових зобов'язань у трьох країнах: Швейцарії, Бельгії та Іспанії. (Див. Таблицю 6.1, зміст якої однаково відображають назви: «Моральні фактори податкової культури» або «Культурні фактори податкової моралі»). Виявилось, що майже за всіма показниками податкової моралі передреує Швейцарія.

Таблиця 6.1

Моральні фактори податкової культури

Фактори впливу	Ефекти впливу на податкову мораль
Загальносуспільне середовище:	– культурний рівень суспільства; – інститути демократії;
Податкова система:	– стан податкової дисципліни; – ставки оподаткування;

³³¹ Taxes and Culture – Tax Reforms for Sustainable Development. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gtz.de/de/documente/en-tax-and-culture.pdf

Продовження табл. 6.1

Фактори впливу	Ефекти впливу на податкову мораль
Демографічна ситуація та соціально-економічні умови:	– платники за віковими групами; – гендерні пропорції; – рівень освіти і підготовки; – сімейний стан платників; – дохід, матеріальний стан; – стан зайнятості;
Ставлення до держави і влади:	– національна гордість; – довіра до державних інститутів; – рівень демократичних переконань населення.

Джерело. Складено на основі: Torgler B. Does culture influence tax morale? Evidence from different European countries / Benno Torgler, Friedrich Schneider. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.crema-research.ch/papers/2004-17.pdf

По суті з'ясування стану податкової моралі дає відповідь на питання: з яких причин люди платять або не платять податки? До названих вище ефектів, що впливають на податкову культуру і мораль, ми б додали вкрай важливий фактор тіньової економіки. Окреме значення мають два ефекти: довіра до державних інститутів (законодавства, уряду, фіскальних і взагалі адміністративних органів), а також національна гордість. Особливо велика роль довіри громадян до парламенту. Адже саме представницький законодавчий орган визначає величину податкових зобов'язань і приймає рішення щодо витрачання податкових надходжень. Недовіра до цих рішень дуже шкодить настроям суспільства. В іншому дослідженні в ієрархії факторів, що визначають податкову мораль і культуру, Торглер ставить на чільне місце релігійні почуття, страх Божий платників податків.

Крім іншого, парламент – орган визначення так званої *процедурної справедливості (procedural fairness) оподаткування*. Адже неоднозначність поняття справедливості, котре не має абсолютного, однакового для всіх змісту, протилежність інтересів різних верств суспільства призводить до визначення норм справедливості згідно результатів суспільного вибору за демократичною процедурою. Іншими словами, справедливий той податок, який підтриманий більшістю голосів у парламенті. Зазвичай, парламентські рішення опираються

ся на домінуючі в даний момент, але загалом мінливі суспільні настрої. В одних країнах парламенти вважають справедливими податки за пропорційними («плоскими») ставками, в других – за прогресивною шкалою. З часом вони можуть помінятися місцями. В питаннях процедурної справедливості наукові аргументи не завжди беруть верх над інтересами та емоціями.

Важливий фактор податкової моралі та культури – національна свідомість, гордість за свою державу. Скажімо, у громадян США чи Швейцарії є такі підстави, у іспанців їх менше, в Нігерії – ще менше.

Напрошується питання про роль національної гідності у ставленні до оподаткування в Україні. Корупція, казнокрадство, ухилення від податків існують і в тих регіонах, які громогласно декларують свою нібито особливо сильну національну свідомість. Виходить, що самий діловий, очевидний, щоденний прояв патріотизму – справно платити податки – не для всіх, не завжди, не скрізь діє.

Не всі фактори податкової культури обов'язково такі величні як національна гідність чи патріотизм. Свою роль відіграють і більш приземлені прагматичні заходи виховання та заохочення податкової культури. Так, у багатьох державах, у тому числі і в Україні, велике значення відводять заходам, котрі у вітчизняній практиці іменують масово-роз'яснювальною роботою. Така робота ведеться не лише серед платників податків, але й з дітьми. Програми відповідного спрямування запроваджено в школах і навіть у дошкільних дитячих закладах. Питання оподаткування – постійна тема ЗМІ та телебачення.

До явищ податкової культури з моральним і водночас меркантильним підтекстом у США можна віднести так звані *безподаткові вікенди* (*tax free weekend*), коли в спеціально виділені вихідні дні в режимі ярмарки продають за цінами без податку з продаж товари підвищеного попиту в певний момент (шкільні речі перед початком навчального року, фанери й дошки напередодні сезону ураганів і т.п.). В Україні ні уряд, ні бізнес до такої форми податкової культури в шопінгу ще не доросли.

В країнах, де проблеми податкової дисципліни не стоять так гостро, наприклад у США чи Швейцарії, рівень податкової культури розглядають як похідну від демократичних порядків і довіри до уряду. Там недопустиме найменше свавілля з боку податкової служби до платника, практично виключена можливість безкарності порушників податкового законодавства.

1.2. РІВНІ ТА ФУНКЦІЇ ПОДАТКОВОЇ КУЛЬТУРИ

Культура діючих осіб податкового процесу (податкова культура) має два рівні: (1) ціннісний (морально-етичний); (2) прикладний (функціональний), що знаходяться в нерозривному цілісному зв'язку і взаємному підпорядкуванні. Але другий рівень культури набагато сильніше залежить від першого, ніж навпаки. Перший рівень зводиться до соціально-психологічних і морально-етичних аспектів поведінки платників, персоналу податкової служби, інших учасників податкового процесу; другий – до питань платіжної дисципліни з боку платників; додержання процедур і правил оподаткування – з боку функціонерів фіскального відомства, других організацій.

У реальній суспільній практиці цілісна податкова культура учасників податкового процесу розгалужується на два напрямки: (1) власне індивідуальну культуру кожного з учасників; (2) приписані останнім норми культури в адміністративному порядку. Найбільш чисельна група діючих осіб податкового процесу – платники податків. Її можна уявити то як найбільш масову й впливову, то як організаційно розпорошену і територіально розосереджену групу. Одні платники відособлені одні від одних, другі згуртовані корпоративною єдністю (законодавці, персонал податкових органів і судових установ) чи груповими інтересами (лобісти, експерти з питань оподаткування, члени різного роду громадянських об'єднань).

Всі без винятку учасники податкового процесу є громадянам-виборцями, що створює можливість з їх боку впливати на зміст податкового законодавства, на напрям податкової політики. В усіх платників є члени їхніх сімей, інші кровно пов'язані чи матеріально залежні від них особи. Тим самим через мережу етично і функціонально обумовлених особистих зв'язків оподаткування охоплює все суспільство, по суті зв'язує й згуртовує його.

Ознайомлення з постановкою питань і станом податкової культури в країнах Заходу дає підстави виділити й сформулювати функції податкової культури. Крім власне умов службового побуту (взаємно коректного обходження персоналу фіскальних органів і платників податків, а також пристойного статусу державних установ облаштування офісних приміщень), *податкова культура виконує дві функції* в їх фінансово-економічному й соціальному значенні:

позитивна податкова культура – фактор підтримки фіскально-адміністративних зусиль по забезпеченню справляння податків;

при умові її позитивного рівня податкова культура – необхідна складова соціальної справедливості оподаткування.

У першій функції значення податкової культури полягає в тому, що одної суто фіскально-адміністративної роботи недостатньо для належного збирання податків без сприяння з боку самих платників, джерелом лояльності яких є податкова культура. Іншими словами, – культура доповнює адміністрування, етика доброї волі поєднується з владно установленим обов'язком. Дієвий вплив на ефективність справляння податків культура платників справляє лише тоді, коли останні проявляють обумовлену своїм культурним рівнем готовність і дисципліну платити податки. В іншому разі технологічна ефективність (комп'ютеризація, бази даних та ін.) не дасть значного позитивного результату в сенсі росту податкових надходжень.

Професор Ларс Фельд (Гейдельберзький університет, Німеччина) і професор Бруно Фрей (Цюріхський університет, Швейцарія) пишуть про такий елемент податкової культури як обопільно узгоджений «психологічний контракт» (*psychological tax contract*) між платниками податків і функціонерами податкової служби³³². Тим самим автори такого підходу відходять від традиційної моделі взаємовідносин між партнерами в оподаткуванні, основаної на засадах попередження, стримування, обслуговування і при необхідності присилування (*deterrence*) платників з боку фіскального відомства. Взаємно лояльні відносини договірного типу передбачають виконання обов'язків і додержання прав усіма сторонами податкового процесу. Прикладом успішного налагодження психологічного контракту між громадянами і державою дослідники вважають Швейцарію.

При умові справедливого характеру приймання рішень щодо оподаткування, а також при наявності довірчих, *дружніх і ввічливих відносин* (*friendly and courteous treatment*) між платниками і персоналом, стверджують автори, платники чесно декларують свої доходи та утримуються від легальних і нелегальних форм ухилення від податків.

Звідси висновок, що основана на психологічній угоді між партнерами податкова мораль і культура є похідними від: (1) фіскально-

³³² Feld L. P. Tax Compliance as the Result of a Psychological Tax Contract: The Role of Incentives and Responsive Regulation / Lars P. Feld, Bruno S. Frey // Law & Policy. – 2007. – Vol. 29. – No. 1. – P. 114–116. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bsfcy.ch/articles/449_07.pdf

го обміну, в процесі якого платники податків одержують від держави блага, адекватні сплаченим ними податкам; (2) демократичних політичних процедур приймання рішень щодо питань оподаткування; (3) позитивного характеру особистих взаємовідносин між платниками і адміністраторами фіску. Не можна не погодитися, що з позицій теоретичного бачення Фельд і Фрей через поняття психологічного податкового контракту наводять міст між економікою, правом і політикою. Це означає, – якщо домовленості про взаєморозуміння між платниками і податковою службою досягти не вдається, ніщо не заважає повернутися до заходів примусу й покарання (*punishment*).

У функції соціальної справедливості податкова культура передбачає врахування з боку держави прав, становища і потреб платників податків з різними інтересами і рівнем матеріальної забезпеченості. У демократично-правовій державі заходи і пропорції справедливості в оподаткуванні не можуть бути реалізовані без електоральної підтримки з боку самих платників податків. Про різні варіанти справедливості в світлі податкової культури дає уявлення Таблиця 6.2.

Таблиця 6.2

Поняття справедливості в світлі податкової культури

Еквівалентна справедливість	Дистрибутивна справедливість	Морально-етична справедливість
Відповідає латинському афоризму «do ut des» («даю, щоб і ти мені дав»); справедливість в оподаткуванні існує при умові еквівалентного обміну послуг і благ з боку держави на податки	Означає рівний розподіл податкового тягаря за принципом платоспроможності; прямі податки в казну сумірні з величиною доходу і/або прибутку кожного платників	Платники сприймають податки як справедливі платежі в тому разі, якщо податки відображають моральні цінності, суспільні пріоритети, релігійні вірування платників

Джерело. Узагальнено на основі: Taxes and Culture – Tax Reforms for Sustainable Development. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gtz.de/de/documente/en-tax-and-culture.pdf

Отже, поняття еквівалентної справедливості в оподаткуванні відповідає свого роду (квазі) ринковій угоді з приводу обміну податкових платежів громадян на права, блага і послуги з боку держави на умовах *fiscal exchange*. По суті еквівалентна справедливість відповідає *принципу вигоди* в оподаткуванні, згідно якого кошти, затрачені на ви-

конання податкових зобов'язань, мають бути адекватні вартості й користі вигод забезпечуваних державою суспільних благ і соціальних послуг. Теорію процесів фіскального обміну, опосередкованих через політичний процес при участі протагоністів із числа виборців, політичних партій і законодавців, розробили представники шведської школи Кнут Віксель (1851–1926) і Ерік Ліндаль (1891–1960)³³³.

За дистрибутивним *принципом платоспроможності* податки мають бути розподілені між платниками у відповідності до їх економічного становища, тобто в залежності від доходу, прибутку, власності, загалом, – від рівня добробуту і багатства. Принцип платоспроможності опирається на показники об'єктивної кількісної оцінки матеріального забезпечення чи фінансового стану платника, на основі чого можна логічно переконливо вивести виправдання прогресії податкових ставок.

Морально-етична справедливість – ще більш суб'єктивне поняття, ніж принцип вигоди, котрий також оснований на суб'єктивному сприйманні індивідуальних вигод, уособлених у фінансованих за рахунок податків благах і послугах державного походження. Тим більш, що морально-етичні цінності мають мінливий характер у залежності від впливу історичних обставин, національних умов, різноманітних факторів. На комбінації критеріїв платоспроможності, вигоди і моралі побудовані всі теоретичні системи оподаткування. На цих же критеріях базується і реальна податкова культура.

Зрозуміло, що вимоги морально-етичного порядку, високої виконавської дисципліни і службової культури стосуються всіх учасників податкового процесу, не виключаючи персонал податкових відомств. Так, у 2007 р. Європейська Комісія розробила єдині для країн Євро-союзу стандарти сильної, сучасної й ефективної податкової адміністрації (див. Додаток К). Зокрема, стандартами передбачено розробку і запровадження етичних стандартів, які сприяють довірі платників до податкової адміністрації; імплементацію внутрішніх правил і процедур запобігання або раннього попередження обману й порушень з боку персоналу; розкриття даних про особисте фінансове і матеріальне становище функціонерів податкової служби та інші заходи.

³³³ Classics in the Theory of Public Finance / Ed. by R. A. Musgrave, A. T. Peacock. – London: Macmillan; New York: St Martin's Press, 1967. – P. 72–118; 168–176; 214–232.

Ekelund R. B. A history of economic theory and method / Robert B. Ekelund, Jr., Robert F. Hebert. – 3rd ed. – New York etc.: McGraw-Hill, Inc., 1990. – P. 632–641.

2. ФЕНОМЕНИ І ПРОБЛЕМИ ПОДАТКОВОЇ КУЛЬТУРИ

Ми вже говорили, що поняття *культура* має широкий діапазон відтінків. Під культурою розуміють сукупність цінностей і оцінок, життєвих навиків і мотивацій окремих людей, соціальних груп і суспільства в цілому в обставинах певної епохи. Культура простягається від елементарної ввічливості до вершин людського духу, вона охоплює морально-етичні, інтелектуальні, історичні, етнічні, матеріальні елементи, це одна із форм цивілізації. Культура передбачає також поклоніння, служіння, шанування.

На особистісному рівні податкову культуру узнають також по її антиподах: хамстві, вульгарності, пошлості; на суспільному – за ознаками мізантропії, нечесності, корупції, казнокрадства.

2.1. ОПОДАТКУВАННЯ – СФЕРА ПОВИННОСТІ

Для держави в її ставленні до платників податків оподаткування – форма *підпорядкування, владарювання* над людьми (рос. *господства*). Для платників оподаткування – сфера належного в тому розумінні, що податки уособлюють *повинність* (рос. *должное, долженствование*), те, що має бути, як у функціональному, так і моральному смислі. Вимоги податкової культури однаково торкаються як платників, так і збирачів податків. Фіскальна етика і податкова культура – дволикий Янус, одним лицем повернутий у бік персоналу податкового відомства, а другим – до платників податків. Податкова культура перших зводиться до громадянської *лояльності* перед суспільством і державою, а других – до професійної відповідальності та моральної відповідності виконуваному службовому обов'язку. Культура перших кінчається тоді, коли платник тим чи іншим способом ухиляється від податків. Антипод податкової культури й етики з боку фіскальних чиновників – суть хабарництво, обман, вимагательство, хамство. При неусувних у принципі людських пороках постає мета таким чином налагодити роботу фіскального відомства, щоб знешкоджувати, принаймні пригашувати негативні мотивації поведінки в офісах податкових органів.

Фіскальні відомства країн Заходу перетворилися в орієнтири й осередки успішної боротьби з першим і найгрізнішим явищем податкової антикультури – ухиленням від податків у супроводженні корупції в державному секторі. Так, в Італії після досить успішної компанії «чисті руки» (2006–2007 рр.) проти мафії та її підсобників у державному апараті оголошено програму нещадної війни з неплатникам податків усіх категорій.

Слід знати, що еліти західних держав, попри деякі ексцеси, не впадають у крайнощі егоїстичного самозбагачення. На Заході буржуазна свідомість уміє уживатися з ідеалами демократично-правової державності, де вигоди власне економічної й владної еліти невіддільні від суспільства в цілому, від розвитку і національних інтересів своєї країни. Там клас власників матеріально незалежний від держави, але в більшості морально й соціально заінтересований у загальному економічному процвітанні.

Щоправда, навіть на Заході існує певний розрив між загалом високою комерційною і бізнесовою мораллю і дещо нижчим її рівнем у державному секторі. Правила ділової етики, прийняті в економічній діяльності, не завжди дотримуються в фінансових стосунках з фіском.

Важливий дисциплінуючий елемент податкової культури – чітко визначені мета і задачі, або *місія та мрія* (*mission and vision statement*), стратегічна лінія поведінки податкової служби, про що вже йшла мова в розділі 5. Наприклад, стратегічний план Канадського агентства державних доходів (*Canadian Revenue Agency, CRA*)³³⁴ на 2010–2013 рр. передбачає: *призначення, мета* – адмініструвати податки, пільги та відповідні програми, забезпечити надходження державних доходів по всій країні таким чином, аби сприяти розвитку економіки та підвищенню добробуту канадців; *мрія, перспектива* – CRA правомочний й достойний довіри орган адміністрування податків і пільг, покликаний обслуговувати своїх клієнтів, водночас забезпечуючи персоналу CRA сприятливі можливості кар'єрного росту; *цінності*: чесність, професіоналізм, повага, співробітництво; *стратегічні результати*: авторитет податкового відомства і довіра платників як передумова належного виконання податкових зобов'язань, підтримка сталого розвитку бізнесу.

³³⁴ Tax Administration in OECD and Selected Non-OECD Countries: Comparative Information Series (2010). – Paris: СТПА, 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oecd.org/tax/taxadministration/47228941.pdf>

Отже, пізнавальна й організаційно-функціональна цінність подібних документів полягає в тому, що маючи характер відомчих бізнес-планів, вони в концентрованому вигляді наряду з фіскально-технологічними положеннями виражають імперативи морально-етичного плану, роблять їх невіддільними одних від одних.

Ці ефекти підсилюють податкові кодекси, котрі призначені служити не лише інструкцією по адмініструванню податків, але й бути *еталонами* етики та поведінки як для тих суб'єктів податкового процесу, хто намагається «оптимізувати», тобто – мінімізувати, свої податкові зобов'язання, так і для протилежної, представленної фіском, сторони, яка прагне максимізувати податкові надходження. В такому разі першим кодекс нагадує про існування високих моральних принципів і/або вселяє почуття страху перед покаранням, а для других служить стримуючим і дисциплінуючим фактором.

Етичні кодекси розставляють моральні координати, формулюють стандарти і норми функціонування податкової служби. Фундамент етичного кодексу – *стандарти поведінки*, в них сформульовані вимоги до ділових здібностей і морального обличчя працівників, визначені очікування, покладені на персонал. Ставиться за мету домогтися *інституціоналізації* етичного кодексу, тобто виведення його положень на рівень твердо засвоєних обов'язків, внутрішньо притаманних переконань, підсвідомих правил і звичок. При цьому не варто нехтувати навіть такими елементарними прийомами як ознайомлення з кодексом під підписку, рутинне систематичне нагадування про вимоги, проведення семінарів по вивченню й коментуванню кодексу, видання тексту кодексу в зручному для користування кишеньковому форматі.

На Заході прищеплювання морально-етичних норм, набуття свого роду корпоративного престижу – органічна складова академічної освіти й фахової підготовки персоналу податкових відомств. Йдеться про виховання відрази й остраху перед обумовленими міркуваннями особистої вигоди сумнівними вчинками, які несумісні з професійною гідністю та суспільною довірою до агентів фіску. Заходи етичного характеру посилюються та урізноманітнюються при зростанні корупційних ризиків і спокус неетичної поведінки.

У фіскальних органах передбачено внутрішній нагляд за поведінкою працівників, що виконують спеціально уповноважені *комітети або ради по службовій етиці*. Їхня діяльність підпорядкована чітко

сформульованим і досить суворим вимогам, але при наявності апеляційної інстанції.

Загалом міжнародна практика засвідчує, що податкові й етичні кодекси відображають як загальні морально-етичні принципи, так і специфічні норми поведінки – бажані, заборонені або потребуючі змін. Етичні принципи передбачають служіння суспільним інтересам, підтримку позитивного іміджу податкових органів, міжвідомчу солідарність, відсутність конфлікту інтересів, конфіденціальність, транспарентність. Стандарти і норми поведінки зводяться до ефективності, дисципліни, командної роботи, ініціативи, відповідальності.

2.2. МОРАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОДАТКОВОЇ КУЛЬТУРИ

Моральні проблеми оподаткування розгалужуються на дві гілки: ті, що стосуються платників податків і ті, котрі властиві персоналу податкової служби. І ті, і другі існували завжди, сучасна епоха привнесла свої особливості.

Справляння найбільш сучасних податків революціонізувала *податкова декларація* – документ, що подається платником податком у фіскальні органи в тих випадках, коли об'єкт оподаткування та його величина можуть бути визначені лише при безпосередній участі самого платника під його особисту відповідальність за правильність повідомлення. Перехід до декларування, тобто *самооцінки (self-assessment)* оподатковуваних доходів, прибутків, майна та ін. самим платником, знаменував принципове нововведення у розвитку технологій, культури, морально-етичних засад оподаткування. Декларація означала торжество принципу гласності й публічності в оподаткуванні з деякими обмеженнями. Звичайно, пропозиція американського економіста Ричарда Елі (Ely, 1854–1943), в молодості збирача податків, публікувати дані податкових декларацій у газетах – явний перебір.

Декларування набуло особливого значення в епоху розповсюдження прибуткових податків та універсальних акцизів (кінець XIX – початок XX ст.). З загального погляду, декларації були продуктом розвиненої ринкової економіки, правової держави, достатньо зрілого громадянського суспільства. На початках необхідним атрибутом декларації стала *фіскальна присяга* – клятвене завірення про істин-

ність повідомлених платником даних. Наприклад, у нідерландській податковій декларації взірця 1892 р., були приписка: «Клянусь, что показал истинный доход, без всяких пропусков и правильно, согласно закону, исчислил его»³³⁵. В деяких країнах у деклараціях навіть фігурував Бог – «Клянусь Всевишнім...». Згодом у корисності подібних урочистих клятв зневірилися, і тому за змістом високоморальні, але за результатом недовірливі, вони відпали.

Бланк сучасної американської декларації в найбільш масово поширеній формі 1040 з податку на доходи фізичних осіб містить приписку: «Під страхом покарання за лжесвідчення заявляю, що в міру моїх знань я перевіряв дану декларацію, а також всі шедули і додатки до неї, і впевнився, що вони є правдивими, точними і повними»³³⁶. Отже, зрештою елементарне почуття страху виявилось сильнішим від священних слів.

В.І. Терещенко (1901–1994), нащадок відомого в Україні роду цукрозаводчиків і меценатів, повернувшись з еміграції, писав, що в період масового подання податкових декларацій (перед 15 квітня): «США являють собою картину, цілком незбагненну для радянської людини. Мільйони людей годинами просиджують у ці дні на податковими бланками...»³³⁷. Тепер прийшов час і громадянам України записати за податкові декларації.

Технології декларування не стоять на місці. Так, у країнах Заходу набувають поширення так звані *pre-populated tax returns* (буквально: попередньо підготовлені податкові декларації) – послуга платникам з боку податкової служби в формі підготовки декларації доходів і прибутків у режимі online. Так, у Данії, Фінляндії, Ісландії, Норвегії, Швеції, Чилі та ін. податкові органи самі складають декларації на основі електронних джерел інформації, зокрема даних третьої сторони, (банків, пенсійних фондів та ін.), після чого передають ці *pre-populated tax returns* платникам для ознайомлення. За платниками залишається право погодитися, відмовитися або внести зміни³³⁸. Таким чином, декларації цього виду виводять декларування на вищий рівень

³³⁵ Кулишер И. М. Очерки финансовой науки / И. М. Кулишер. – Выпуск 2-й. – Петроград: Наука и школа, 1920. – С. 365.

³³⁶ Form 1040 U.S. Individual Income Tax Return. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.irs.gov/pub/irs-pdf/f1040.pdf>

³³⁷ Терещенко В. И. Америка, в которой я жил / В. И. Терещенко. – К.: Знание, 1963. – С. 38.

³³⁸ Pre-populate forms. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.javapractices.com/Topic177.cjr>

довіри між платниками і податковою службою без прямого контакту між ними, посилюють достовірність даних.

Своєрідна форма інформаційної податкової культури склалася в одній із самих оригінальних демократій світу – Швейцарській Конфедерації. Головна її особливість, що називається ізюминка, полягає в унікальній транспарентності податкового процесу. В більшості швейцарських кантонів дані про доходи та інші джерела податкової інформації мають на диво відкритий характер. Аби домогтися, щоб податкові зобов'язання знаходилися у повній відповідності з фінансовою платоспроможністю, будь-хто з громадян за платним запитом має право одержати на основі офіційних даних і податкових декларацій детальну інформацію про доходи і власність будь-кого іншого. Тим самим сприймання податкової культури не обмежується власне взаємодією між податковими органами і платниками, але й передбачає також поінформованість платників податків про доходи і податкові платежі один одного. За законом на фінансову інформацію не поширюється той степінь захисту, який стосується особистого життя громадян (privacy).

Словом, – декларування стало невід'ємним елементом податкового процесу. Однак воно ж загострило проблему достовірності даних, степінь якої тепер залежить від волі й совісті платників податків. Держава прореагувала на загрози і ризики втрати доходів своїми заходами. Крім традиційних методів контролю з боку податкової служб (різні форми і режими аудиту), з метою контролю над податковою дисципліною платників уряду вдалися до послуг платних *податкових інформаторів (tax informers, tax informants)* і навіть *податкових «інквізиторів» («tax inquisitors»)* із числа приватних осіб і організацій. Юридичною основою їх діяльності є законодавство, що передбачає право фіскальних відомств наймати за контрактом й оплачувати роботу добровільних помічників, задача яких – вистежувати тих, хто ухиляється від податків. На роль інформаторів залучають службовців, конкурентів, сусідів підозрюваних платників податків.

В Україні терміном «інквізиція» зловживають деякі екзальтовані елементи для здебільшого безпідставної й голосливої критики податкової служби. Хльосткими словами вони намагаються дискредитувати діяльність податкового відомства, посягаючи на нього, шкодити його діловому іміджу.

В США через Інтернет розрекламована перевидана у 2012 р. у репринтній формі публікація Елгіна Ейнджела (Angel) «Система податкової інквізиції в Огайо» (перше видання 1897 р.). Закон про податкових інквізиторів діяв у США з 1885 р. до 1906 р. Схожі системи існували також у штатах Індіана і Кентуккі у формі приватних бюро, котрі розслідували оподаткування майна (податок на доходи тоді ще не запровадили) і повідомляли результати податковим органам. Інформатори одержували винагороду в розмірі 25% від суми донарахованого податку³³⁹. «Інквізитор», получаючи плату за свой труд исключительно в форме процента с вырученного, благодаря ему налога, имеет все основания действовать со всяческой энергией»³⁴⁰.

Нинішня плата за послуги інформаторів складає від 15 до 30% додатково зібраних завдяки їм федеральним податкам. Для координації інформаційної діяльності зростаючої кількості помічників фіску зі сторони в 2006 р. у структурі податкового відомства США (Служба внутрішніх доходів) створено спеціальний відділ. Аби справа мала судову перспективу, добути інформацію потрібно підтвердити документально. На наш погляд, є підстави розцінювати оживлений інтерес навіть до історичних матеріалів як спробу виправдати фіскальні технології столітньої давності на предмет можливого використання в умовах сучасної фінансової кризи. У США спостерігається справжній бум подібного роду діяльності.

Схожі події відбуваються і у Великій Британії. Там у 2002 р. вийшла друком книга колишнього податкового інспектора і консультанта Джона Бооса (Booth) «Служба державних доходів. Свята чи грішниця?», четвертий розділ якої присвячений темі податкових інформаторів. Крім іншого, Боос назвав кількість інформаторів (на кінець ХХ ст. близько 50 тис.) і прокоментував їх правовий статус: імунітет від розголошення імені (за судовим прецедентом 1723 року) та утаювання суми винагороди конкретним інформаторам за надану інформацію протягом 30 років³⁴¹.

На Британських островах використання інформаторів має давні традиції, розпочавшись ще у «незапам'ятні часи». В силу прецедент-

³³⁹ Tax Inquisitor System in Ohio / Quarterly Journal of Economics. – 1895. – Vol. 9. – No. 4. – P. 460. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qjeoxfordjournals.org/content/9/4/460.extract>

³⁴⁰ Кулишер И. М. Очерки финансовой науки / И. М. Кулишер. – Выпуск 2-й. – Петроград: Наука и школа, 1920. – С. 365.

³⁴¹ Booth J. Tax informers: the immunity issue / John Booth. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: sas-space.sas.ac.uk/.../1486-1760-1-SM.pdf

ного характеру англійського права деякі правила діяльності інформаторів регламентуються законом про державну зраду (Treason Act) 1350 р. (!), написаного в роки нормандського завоювання французькою мовою і лише в 1695 р. перекладеному на англійську.

У сучасній Великій Британії право на залучення секретних агентів та інформаторів для стеження за платниками податків передбачено в інтересах захисту національної безпеки законом «Regulation of Investigatory Powers Act» під наглядом спеціальної контрольної служби (Chief Surveillance Commissioner). Винагороди за послуги податкових інформаторів порівняно скромні, звичайно, вони знаходяться в межах від 50 ф. ст. до десятків тисяч у залежності від цінності інформації та її результату, вираженого сумою донрахованого податку. В одному випадку колишньому банкіру з Ліхтенштейну виплатили 100 тис ф. ст. за інформацію про секретні рахунки британських підданих в офшорах. Загалом за п'ять фінансових років 2007/2008–2011/2012 інформаторам виплачено 1,5 млн. ф. ст., однак річна сума винагород зросла протягом цього періоду майже в два з половиною рази³⁴². Тенденцію до росту виплат пояснюють підвищенням максимальної податкової ставки на доходи до 50%. У зв'язку з чим посилюється ухилення від податку і відповідно зросла потреба в активізації протидії всіма доступними заходами.

У порівнянні з Заходом в Україні найгостріші моральні проблеми податкової культури – корупція та ухилення від податків, процеси, котрі набули масштабів і пропорцій, загрозливих для національної безпеки. Щоправда, у західних країнах також визнають, що «погоня за своєю вигодою з боку функціонерів державних органів призводить до марнотратства і корупції»³⁴³. І все ж саме досвід безумовно авторитетних фіскальних відомств західних держав здатний посприяти успіху антикорупційних заходів з боку державних структур і суспільних інститутів.

Найважливіша ознака найнебезпечнішої *податкової антикультури* – корупція. Корупція найперше розцвітає там, де добиваються доступу до ресурсів, особливо дешевих або безплатних. (В Україні це явище носить виразну простонародну назву – *на халяву*). Переважно корупція зосереджується не там, де щось роблять, а там, де ділять,

³⁴² Informers Paid £1,5 m by HMRC. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.criminallawandjustice.co.uk/index.php?/News/informers-paid-p15m-by-hmrc.html>

³⁴³ Political Economy and Public Finance / Ed. by S.L. Winer, H. Shibata. – Cheltenham, UK; Northampton, USA: Edward Elgar, 2002. – P. 40.

дають, а також визначають (при можливості свавільних рішень) обсяг зобов'язань чи суму платежів. За деякими оцінками, некомпетентний і корумпований державний апарат навіть при інших сприятливих умовах (забезпеченістю ресурсами, наявністю промислової бази і т.д.) знижує темпи росту ВВП на 3% щорічно. Звідси прямий економічний розрахунок тримати клептократію під контролем, що в повній мірі відноситься до учасників податкового процесу – як платників, так і збирачів податків.

Крім інших негативних наслідків економічного й етичного плану, корупція також виконує роль *тіньового оподаткування*. Адже, якщо платіж з громадянина чи фірми вимагає представник держави, і він же призначає величину суми, то фактично йдеться про *тіньовий квазі-податок*.

Західні дослідники досить проникливо розкрили соціально-культурні фактори, виявили свого роду передумови, котрі сприяють корупції. На жаль почасти ці фактори діють і в Україні. Мова йде про групову солідарність за етнічними, релігійними, земляцькими та іншими ознаками; про звичай обдаровувати потрібних людей; про гонорову демонстрацію багатства; про правовий нігілізм³⁴⁴. Додамо ще корупційні стимули суто вітчизняного походження: кумівство, сімейственисть, місництво і навіть горезвісне колядування. Небезінтересно, однак, знати, що рівень корупції нижчий там, де вища жіноча зайнятість в адміністративних органах.

Німецькі дослідники також виявили, що податкова мораль і дисципліна громадян у східній частині держави (колишній Німецькій Демократичній Республіці) вища, ніж у західній частині, що вони пояснюють рудиментарними наслідками більшої урегульованості поведінки людей при соціалізмі.

Підвищення рівня податкової культури має передбачати певну стратегію протидії корупції з боку органів фіскальної адміністрації. Згідно досвіду західних держав стратегія зводиться: по-перше, до заходів по зниженню інтенсивності мотивацій і стимулів до корупції; по-друге, до блокування можливостей для потенційних корупціонерів – функціонерів податкової служби – використовувати свої посадові повноваження з метою особистого збагачення. Подібна стратегія повинна зменшувати і попит, і пропозицію хабарів. Однак, як показує

³⁴⁴ Taxes and Culture – Tax Reforms for Sustainable Development. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gtz.de/de/documente/en-tax-and-culture.pdf

світовий досвід, однієї, єдино правильної антикорупційної стратегії не існує. Остання кожен раз складається з пакету різних елементів, скомбінованих у залежності від конкретної, національно-особливої ситуації.

Існують історичні свідоцтва, що корупція стара як світ. Так, у Стародавньому Єгипті в епоху фараонів уже приймали заходи проти корупції збирачів податків. Аби дещо дестимулювати мотиви незаконного збагачення їм призначали високу заробітну плату, посилювали над ними контроль вищих інстанцій. На знаменитому Розетському камені (II ст. до н. е.), крім іншого, прочитали надпис про податкову амністію³⁴⁵.

Спостереження соціологів і менеджерів розкривають інституціональні передумови, здатні стати на перешкоді потенційним корупціонерам на державній службі. На них ми вже зупинялися вище:

- Маніфест місії та мрії (mission and vision statement) податкової служби;
- Елітний статус (elite ethos) і корпоративний дух працівників фіску (esprit de corps), тобто їхня фахова єдність на основі особистої гідності, професійного інтересу, значимості та престижу.

Коли розглядати корупцію як *поним* на оплачувані хабарами послуги корумпованих чиновників, працюючих у підрозділах фіскальної служби, контрзаходи, які позитивно впливають на формування направлених проти корупції організаційних й індивідуальних мотивацій, мають такий вигляд:

- Організаційна автономія податкового відомства;
- Прозорі (транспарентні) бюджетні процедури;
- Внутрішньовідомча і міжвідомча конкуренція в роботі за високими морально-етичними стандартами;
- Заробітна плата на конкурентній основі;
- Прозора й справедлива система винагород і заохочень за якісну працю;
- Невідворотні та суворі санкції проти корупціонерів;
- Організована й наполеглива антикорупційна активність самих платників податків (taxpayer voice);
- Нагляд за діяльністю податкової служби з боку структур і організацій громадянського суспільства.

³⁴⁵ Torgler B. Tax morale: theory and empirical analysis of tax compliance / Benno Torgler. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: edoc.unibas.ch/56/1/DissB_6463.pdf

- Заходи, призначені для протидії *пропозиції* хабарів, передбачають:
- Участь незалежних громадянських інститутів у захисті платників податків від вимагательств з боку корумпованих чиновників;
- Ефективні санкції проти хабародавців;
- Обнародування фактів хабарництва, гласність карних заходів.

Наведені положення говорять самі за себе, лише окремі з них доречно прокоментувати. Так, викликає сумнів висновок західних експертів відносно антикорупційного ефекту автономії податкового відомства. Якщо дивитися з України, надмірна автономія фіскальної служби робить платників податків фактично беззахисними перед могутньою державною структурою, по суті супервідомством, що може не стримувати, а, навпаки, заохочувати корупцію.

Нічим і ніким нестримувана відомча автономія створює умови, про негативні наслідки якої свого часу попереджав відомий учений-фінансист Й. М. Кулішер (1878–1934). У державі, що сповідує демократично-правові права і свободи, недопустимо надавати «такі широкі повноваження одній людині [В. А. – на чолі фіску], притім досить скромного статусу і нерідко помірних знань»³⁴⁶, – попереджав Кулішер.

На особливу увагу заслуговує роль інститутів і представників громадянського суспільства в податковому процесі. На Заході існують достойні запозичення взірці трансформації системи справляння податків чисто бюрократичними засобами у змішану систему, основану на комбінації офіціальних урядових і виборних громадських засах. Наприклад, у Великій Британії довгий час діяв інститут так званих *загальних і спеціальних уповноважених (general and special commissioners)*, які від імені суспільства покликані в досудовому порядку безсторонньо виражати і захищати як інтереси платників, так і відстоювати доходи держави. Загальних уповноважених вибирали з числа досвідчених людей – бізнесменів, економістів, юристів, просто авторитетних громадян, добре знайомих з місцевими умовами.

Українські економісти розцінювали такий порядок як спосіб підпорядкування апаратно-бюрократичного фіску прямому контролю з боку громадян. Платник у такий системі був не пасивним суб'єктом оподаткування, а рівноправним учасником змагального процесу по виясненню

³⁴⁶ Кулішер Й. М. Очерки финансовой науки. Выпуск второй. – Петроград: Наука и школа, 1920. – С. 360.

істини, в якому, крім фіскальних чиновників, брали участь компетентні, а головне, – абсолютно лояльні представники громадськості при можливості суперечити владі й водночас зберігати строгий пієтет до неї³⁴⁷. Щоправда, з 1 квітня 2009 р. інститут загальних і спеціальних уповноважених скасовано й замінено на кілька ступеневу систему судових інстанцій, на вершині якої знаходиться Палата лордів парламенту. При розгляді апеляцій роль загальних уповноважених перейшла до податкового трибуналу першого рівня (first-tier tribunal), а роль спеціальних уповноважених – до трибуналу вищого рівня (upper tribunal)³⁴⁸.

Стратегія приборкання корупції у фіскальній сфері практично нездійсненна без перекриття можливостей та усунення умов корумпованої поведінки. В цьому сенсі світовий досвід підказує деякі прийоми.

З боку структурного реформування податкової системи:

- Низькі податкові ставки, проста шкала оподаткування, обмежена кількість пільг і винятків;
- Справляння податків у момент одержання і по місцю знаходження джерел доходів (withholding taxes);
- Рівність усіх перед законом, недопущення вибіркового вживання норм закону;
- Запровадження фіксованих податків за спрощеною системою справляння (presumptive taxes).

З боку організації та менеджменту:

- Вдосконалення функціональної організації податкової служби;
- Використання інформації «третьої сторони» (банків, фондів та ін.);
- Обмеження безпосередніх контактів платників податків і функціонерів фіскального відомства;
- Прозорість підбору кадрів і просування по службі;
- Прозорість ділових операцій і бюджетних процедур;
- Електронна обробка інформації (комп'ютеризація) податкового процесу;
- *Приватизація* окремих функцій податкової служби.

З боку внутрішнього і зовнішнього контролю:

- Незалежність внутрішніх і зовнішніх перевірок;
- Ефективність організації та менеджменту контрольної роботи;
- Нагляд з боку представників громадськості;

³⁴⁷ Суторміна В. Н. Держава – податки – бізнес / В. М. Федосов, В. Л. Андрущенко. – К.: Либідь, 1992. – С. 283–286.

³⁴⁸ General and Special Commissioners, farewell. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.tax.org.uk/attach.pl/7211/8502/015-017_TA_0908_Tribunals.pdf

- Створення непідкупних підрозділів внутрішньої безпеки по боротьбі з корупцією;
- Використання непрямих методів контролю за доходами і видатками платників податків.

Одним із ефективних засобів боротьби з корупцією, організованою злочинністю, мафіозними структурами є італійський досвід щодо конфіскації нерухомого майна злочинців. Для цього достатньо, аби мафіозі не міг довести законне походження свого багатства. Згідно ст. 20 *Конвенції ООН проти корупції*, значне в порівнянні з легальним доходом збільшення активів особи, джерела яких вона не може переконливим чином пояснити, вважається «незаконним збагаченням».

При здійсненні антикорупційних заходів на перший план виходить загальний якісний рівень податкової адміністрації, державного управління в цілому. Успіху справи сприяють: незалежне судочинство, правозахисна активність інститутів громадянського суспільства, діяльність асоціацій платників податків на національному й міжнародному рівні. Електронні засоби обробки інформації створюють унікальні переваги, вивільняючи від рутинної роботи та обмежуючи контакти агентів фіску з платниками податків. Віч-на-віч спілкування між ними, як доводив видатний представник італійської школи фінансової науки Франческо Нітті (1868–1953), шкідливе для справи³⁴⁹, бо викликає сприймання (хоч і перебільшене) податкового інспектора як «інквізитора», породжує неприязнь, полегшує корупцію, здорожує адміністрування податків. Словом, – корисно максимально розвести платника і збирача податків подальші один від одного.

Підводячи підсумки гострій темі «культура – корупція – оподаткування», важливо наголосити, що корупція або користування державною фіскальною установою в приватних інтересах найперше розвивається при слабких державних і суспільних інститутах. На будь-яких етапах податкового процесу шанси корупції створює недосконале законодавство і нечесна адміністрація.

На Заході корупцію вважають серйозною, за деякими песимістичними оцінками навіть невикоренимою проблемою, котру можливо тримати лише в певних межах. В Україні корупція, свого часу визначена видатним українським літератором І. П. Котляревським (1769–1838) як «взяточок, сирічь винуждений подарочок», перетворилася у небез-

³⁴⁹ Hummi Ф. Основные начала финансовой науки / Франческо Нитти: Пер. с итал. – М.: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1904. – С. 315–316.

печну язву значної частини державного апарату, ознаку його функціональних зловживань і морального цинізму. В боротьбі з цим злом буде корисним увесь арсенал розглянутого вище зарубіжного досвіду.

2.3. ДОМІНАНТИ КУЛЬТУРИ ОПОДАТКУВАННЯ

Навіть у західній, кількісно та ідейно багатющій фінансовій літературі досі обмаль досліджень на тему податкової культури. Так, виступаючи на конференції Німецької асоціації економічної історії (м. Гамбург, ФРН, травень 2001 р.) відомий американський учений-фінансист Марк Перлман заявив, що податкова культура – актуальна й захоплююча тема, бо вона знаходиться на стику різних наук, економіки, соціології та історії зокрема, але в США мало хто придає їй увагу. Щоправда, ряд концептуально важливих робіт належить працюючому в США швейцарському економісту Бенно Торглеру (Torgler).

Здавня лідерство в цій науковій сфері захопили німецькомовні автори. У Німеччині, тема податкової культури – квітуча галузь знання. Достатньо назвати численні публікації на цю тему німецького економіста і соціолога Біргера Нерге (Nerge), дослідження експертів Федерального міністерства фінансів ФРН на тему «Податки і культура». Доповідь професора Мюнстерського університету Алоїса Принца (Prinz) «Моральна теорія нелегального ухилення від податків» було заслухано на конгресі Міжнародного інституту державних фінансів (2010 р., м. Уппсала, Швеція) та ін.

Як і у випадку з податковою державою, пріоритет введення в науковий вжиток самого поняття податкової культури належить уже згадуваному нами американському економісту австрійського походження з українськими коренями (до 1918 р. деякий час займав посаду професора Чернівецького університету) Йозефу Шумпетеру (1883–1950). У статті «Економіка і соціологія прибуткового податку» (1929 р.) він писав, що *податкова культура – продукт розвиненої, свідомо й цілеспрямовано «культивованої» («cultivated») податкової системи*. За Шумпетером, справжня податкова культура починається з часів запровадження прибуткового податку, який він називав «найдухмянішою квіткою податкової культури», «найвищим досягненням техніки оподаткування і податкової рівності³⁵⁰». Вважаючи попе-

³⁵⁰ Цит. за: Nerge B. Tax Culture Shock in Japan. – P. 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.chinatax.edu.net/Article/UploadFiles/200442017129616.pdf

редні податкові системи примітивно-варварськими, велике значення в розвитку податкової культури Шумпетер відводив запровадженню прогресивної шкали ставок.

Під таким кутом зору, на відміну від попередніх епох, коли оподаткування було простим *ремеслом (craft)*, з початком епохи модерну (друга половина XIX ст.) податкова культура трансформувалася в свого роду *мистецтво (art)*. Отже, податкову культуру Шумпетер розумів з ідеалістичних позицій, вважав її штучним (artificial) витвором державних діячів та економістів, який став потрібним у ході формування національних податкових систем. Він розглядав культуру в контексті запропонованої ним концепції *податкової держави*, про яку вже йшлося раніше.

Не виключено, що Шумпетер опирався на книгу німецького економіста Х'юго Ейзенхарта (Hugo Eisenhart) «Die Kunst der Besteuerung» («Мистецтво оподаткування», 1868 р.). На нашу думку, ідея податкової культури, культури державного управління взагалі має ще більш віддалене генетичне походження від поглядів камералістів.

Заслуга Шумпетера і його послідовників полягає в теоретичному осмисленні важливого стартового етапу вчення про податкову культуру. Останню вони зводили до рівня духовності й творчого потенціалу людей-новаторів: політиків, державних діячів, учених, від яких залежало становлення, еволюція, реформування податкових систем. З такого, по суті суб'єктивно-ідеалістичного погляду, детермінантами податкової культури є втілені в законодавстві наміри й ідеали творців податкових систем.

На степінь мистецтва зводять управлінський процес і представники сучасної науки. Так, у США репутацію бестселера завоювала книга Лі Болмена і Торренса Діла «Рефреймінг організацій. Артистизм, вибори і лідерство» (російський переклад 2005 р.). Не відкидаючи важливості раціональних й організаційних елементів менеджменту, автори роблять наголос на тому, що найвищий успіх досягається в тому разі, коли якість управління і лідерства знаходиться на рівні мистецтва, навіть артистизму. Саме ці риси менеджерів бізнесу і функціонерів державних установ будь-якого рівня сприймаються з боку оточуючих та оцінюються ними найбільш високо. Болмен і Діл вводять в аналіз поняття *фрейму (frame)*, що в контексті управління означає образ мислення, набір ідей і припущень, необхідних у роботі підготовленому й авторитетному фахівцю.

Вочевидь, що високий рівень податкової культури нереально з однако-вим успіхом запровадити повсюдно, ігноруючи обставини, традиції, волю економічних і політичних еліт. При врахуванні особливостей національних характерів та якості управління з боку владного й урядового істеблішменту податкова культура на зразок США, Швейцарії, Швеції, Японії наразі залишається недоступною для багатьох, якщо не більшості країн і народів.

Вище ми вже наводили дефініцію податкової культури професора Гамбурзького університету (ФРН) Біргера Нерре. Він пропонує й іншу редакцію визначення: «*Специфічна для конкретної країни податкова культура – це сукупність усіх формальних і неформальних інститутів, пов'язаних з устроєм національної податкової системи та її практичним функціонуванням, які історично властиві культурі даної країни, а також залежності та зв'язки, спричинені способом життя*»³⁵¹. В такій інтерпретації податкова культура з боку державних структур вимірюється рівнем досконалості устрою системи податків, законодавства і діяльності податкових органів, а з боку платників податків – рівнем їх законослухняності на основі свідомості та почуття громадянського обов'язку.

Додамо, що стан податкової культури в конкретній країні знаходиться в залежності від дії ще ряду чинників: (1) етнонаціональних особливостей сприймання загальнонародських цінностей (чесності, справедливості, відповідальності, почуття обов'язку і т.п.); (2) історично обумовлених національних традицій оподаткування та устрою податкової системи (наприклад, пропорції прямих і непрямих податків); (3) умов соціального та інтелектуального розвитку народних мас; (4) характеру взаємодії між діючими особами податкового процесу – платникам і збирачами податків.

Останній фактор звертає на себе особливу увагу. Так, деякі політики та економісти скандальним чином стверджують, що в сучасній Україні відносини між платниками і податківцями мають *ворожий (!?)* характер. Коли так, то ворожнеча між бізнесом і фіском, напруженість між населенням і силовими структурами руйнівна для суспільних інститутів й економіки країни.

На Заході концептуальними розробками вчення про податкову культуру і податковий менталітет відома наукова школа «фіскальної психології», створена в 60-ті роки минулого століття навколо ідей професора Кельнського університету (ФРН) Гюнтера Шмольдер-

³⁵¹ Nerre B. Do social and cultural norms matter? – The Concept of Tax Culture/ Extended version. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.worldbank.org/publicsector/pe/Tax/norms/pdf>

са. За Шмольдерсом, податковий менталітет відображає мотивації, керуючись якими громадяни-платники погоджуються (або не погоджуються) з оподаткуванням і самою державою. Як складова податкової культури податкова мораль пов'язана з етично обумовленою готовністю платити податки «willingness-to-pay taxes», тобто моральним зобов'язанням перед державою, що відповідає *принципу вигоди (benefit principle)* в оподаткуванні. Податкова мораль у відповідності з *принципом платоспроможності (ability-to-pay principle)* передбачає сумірну матеріальним і фінансовим можливостям платника фіскальну лояльність перед співвітчизниками, суспільством, нацією.

Загалом, податкова культура – щось більше, ніж власне сформована законодавством і здійснювана податковою службою за допомогою фіскально-адміністративних процедур культура оподаткування, а також культура виконання податкових зобов'язань з боку платників. Усі суб'єкти податкової культури в окремій державі взаємозалежні, бо всі вони – взаємно подібні носії особливостей національної культури. Культурні норми вкупі з історично сформованими інститутами визначають характер податкового кодексу. В свою чергу, податковий кодекс передбачає умови й правила гри на податковому полі, – гри, в якій приймають участь законодавці, політики, службовці податкових органів, платники податків та їх консультанти, представники науки.

На Заході, в країнах з давніми ринковими і демократичними традиціями зміст і характер податкового кодексу відображає вплив установлених суспільних цінностей, національної культури й менталітету. Навпаки, в країнах, які ще не завершили ринкових і демократичних перетворень, податкова культура, за нашим переконанням, має формуватися під впливом ззовні – з огляду на деякий зразковий кодекс, складений на основі кращих зарубіжних взірців. Тим самим на Заході податкова культура, як продукт культури національної, домінує над податковим кодексом, а у нас – писаний кодекс має спрямовувати становлення практичної податкової культури. Правильність подібної позиції підтверджує той факт, що податкова система незалежної України в помітній мірі склалася під впливом проектів податків кодексів, підготовлених американськими й німецькими науковцями³⁵². До того ж, у сучасному світі відбувається конвергенція податкових систем.

³⁵² Хасси У.М., Любик Д.С. Мировое налогообложение. Основы мирового налогового кодекса: Пер. с англ. – Кембридж: Гарвардский университет, 1992. – 280 с.; Ланг Й. Проект кодекса налоговых законов для государств Центральной и Восточной Европы: Пер. с нем. – Бонн: Федеральное министерство финансов, 1993. – 464 с.

На схемі, розробленою Б. Нерре (див. Рис. 6.1), показано місце податкової культури в її ієрархічному співвідношенні до національної історії та інституціонального середовища з одного боку, до податкового кодексу як специфічного підрозділу податкової культури – з другого. Стрілки демонструють взаємодію між різними групами учасників податкового процесу, а також взаємні стосунки всередині кожної з груп.

В сукупності діючих на неї чинників податкова культура формується, опираючись на *мораль, закон і силу*. Норми закону і силові дії держави необхідні, бо абстрактних доводів совісті, розуму, справедливості не завжди достатньо, щоб забезпечити функціонування податкової системи. Податкову культуру слід розглядати в контексті нерозривної єдності матеріального і духовного життя суспільства. Зауважимо, що сутність податкової культури не відповідає марксистській догмі «буття визначає свідомість», оскільки податкова культура – водночас і базис, і надбудова. Адже поведінку одних визначає «буття» (особисті вигоди, індивідуальні матеріальні інтереси), а других – «свідомість» (почуття громадянського обов'язку, докори сумління).

Національна історія та інституціональне середовище

Рис. 6.1. Фактори і суб'єкти податкової культури

Поза всяким сумнівом, що рівень податкової культури – важливий фактор функціонування податкової системи. Ніякі зусилля не зайві, аби підняти податкову культуру в Україні до рівня західних держав. Свою справу зроблять і глибокі, адекватні серйозності проблеми теоретичні й емпіричні дослідження у цій галузі знання та практики. Адже в епоху економічної інтеграції та глобалізації слідування певним організаційно-адміністративним формам і морально-етичним нормам оподаткування стало передумовою членства в інтеграційних союзах та участі в міжнародному поділі праці.

2.4. МЕТАМОРФОЗИ ПОДАТКОВОЇ КУЛЬТУРИ

Досі мова йшла про сутність податкової культури, ширше кажучи – культури оподаткування, про фактори, які впливають на її стан. Взагалі, поняття новизни в меншій мірі відноситься до етики й моралі, ніж, скажімо, до промислових технологій чи природознавчих наук. Та, в переломні епохи, в часи радикальних соціально-економічних змін культура суспільства зазнає потрясінь, випробувань, метаморфоз. Саме в таких обставинах опинилася Україна в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. у часи політичних і соціально-економічних перетворень і реформ.

Найперше екстраординарні обставини обумовлюють зміни політичної культури, яка, зазвичай, набуває наслідувального характеру, підпадаючи під вплив зарубіжних взірців та іноземних радників. Уявлення останніх не завжди співпадають із прийнятними для більшості суспільства нормами поведінки. Постає проблема трансплантації в певну національну податкову культуру хай і корисних, але чужих, незвичних, привнесених ззовні елементів, не відповідних етичним нормам і настроям, укоріненим у масову свідомість народу-реципієнта. Звісно, це не може пройти без ускладнень і труднощів як для податкового відомства, так і платників податків.

Бентежні ефекти, породжувані метаморфозами податкової культури, одержали в західній фіскально-соціологічній літературі дещо неоквири на український слух назви: культурний шок і культурний лаг у оподаткуванні.

Поняття *культурного шоку* в широкому розумінні ввів у науковий вжиток канадський антрополог Калерво Оберг (Oberg, 1901–1973). Для нього культурний шок виникає завжди при зустрічі представни-

ків однієї культури з культурою їм незнайомою, особливо культурою вищою. «Культурний шок спричинює неспокій у результаті втрати звиклих ознак і символів соціального спілкування»³⁵³. Симптоми шоку можуть знаходитися в діапазоні від гігієнічних звичок і меню страв до почуття ностальгії й безпомічності.

Культурний шок в оподаткуванні (tax culture shock) виникає у випадках, коли норми податкової культури зарубіжного походження переносять у країну, населенню якої дана культура незнайома, мало відома, в крайньому разі, зовсім неприйнятна. Симптоми податково-культурного шоку суть почуття непевності, дискомфорту, пригніченості, відчуження дають про себе знати як на індивідуальному мікро рівні, так і на суспільно-колективному макрорівні. В результаті рівень податкової моралі й відповідно податкової дисципліни понижується, зростає опір з боку платників, при невдоволенні новими законами падає і трудова етика працівників податкової служби. Лише поступово, з часом відбувається адаптація до занесених або навіть нав'язаних ззовні нововведень. Культурні переміни йдуть тим успішніше, чим більш зовнішній імпульс підсилюється внутрішнім позитивним сприйманням.

Культурний шок настає в декількох ситуаціях: (1) у випадку принципів нововведень у технології оподаткування; (2) на зміну традиційній національній податковій системі у певній країні зовнішньою силою насаджують податкову систему іноземного взірця (як правило, під час окупації); (3) запровадження податкової системи нового типу диктують із-за рубежу держави або організації-донори (США, Євросоюз, Міжнародний валютний фонд, Світовий банк); (4) податкову систему субнаціонального рівня (штату, провінції, регіону і т. п.) змінюють за рішенням центру; (5) національна податкова система зазнає уніфікації з податковими системами других країн-членів інтеграційного союзу (наприклад, у межах Євросоюзу).

Подібні події викликають більше чи менше потрясіння й розгубленість, вимушуючи платників і персонал фіскального відомства змінювати звичні стереотипи поведінки, привикати і пристосовуватися до нових правил. Крім того, заміна старих податків і правил новими також справляє *ефект excess tax burden* – надмірного тягаря податків.

³⁵³ Oberg K. Cultural shock: adjustment to new cultural environment / Kalervo Oberg. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.agem-etnomedizin.de/download/cu29_2-3_2006_S_142-146_Repr_Oberg.pdf

Історія податків знає культурні шоки всіх типів. Так, після Другої світової війни в умовах окупації в Німеччині та Японії були запроваджені податкові системи, розроблені експертами західних держав-переможниць. У цих країнах занесені новації, треба сказати, добре прижилися. Навпаки у східній частині Німеччини були шоковані порядками радянського взірця.

В останні десятиліття під впливом рекомендацій Міжнародного валютного фонду і Світового банку сформувалися більшість податкових систем країн, що розвиваються, а також країн із перехідною економікою, в тому числі певною мірою і України. Економісти-монетаристи Чикагської школи розробляли моделі податкових систем для Чилі, Південної Кореї та інших країн. Уже протягом багатьох років йде процес взаємної притирки національних податкових систем країн Європейського Союзу – процес хай не антагоністичний, але достатньо проблемний. Так чи інакше всі названі події не обійшлися без культурних шоків більшої чи меншої інтенсивності.

Не раз траплялися фіскально обумовлені культурні шоки і в минулому. Свого часу платники пережили справжнє потрясіння після запровадження небувалих до того форм оподаткування: прибуткового податку та універсального акцизу. Так, уперше введений у Великій Британії прибутковий податок (1799 р.) викликав таку бурю ненависті, що був скасований через два роки, а вся податкову документацію спалили. Вдруге запроваджений податок (1805 р.) також скасували в 1816 р. Нарешті у 1842 р. прибутковий податок був уведений утретє, але з формулюванням *temporary* («тимчасово»). З цим застереженням британський парламент донині щорічно продовжує дію закону півтора столітньої давності, що не можна тлумачити інакше, як відголос того давнього шоку, пережитого неолітними прибуткового оподаткування. У Франції силу відрази до прибуткового податку засвідчує той факт, що були перебрані й відхилені ледве не сотня проектів, перш ніж він був запроваджений у 1916 р. під тиском фінансових потреб воєнного часу. *Універсальний акциз (податок з обороту, Warenumsatzsteuer)* у час його запровадження в Німеччині (1916 р.) викликав неабиякий ажіотаж у наукових колах, а на сучасників-платників по-першу справляв враження *enfant terrible* податкового сімейства.

У теоретичному плані концепція культурного шоку походить із вчення родоначальника інституціоналізму Торстейна Веблена (1857–1929). Він писав, що в результаті раптових і радикальних змін пору-

шується «звичне розпізнавання причин і передбачення наслідків»³⁵⁴, тобто наступає культурний шок. За Вебленом, погляди людей відстають від економічної динаміки і розвитку технологій, тому соціальна еволюція зводиться до пристосування під натиском обставин способу мислення й життя до змін. Адаптація до змін, викликаних податковою реформою, сповна може мати шоковий характер.

Майже напевно наслідком культурного шоку стає «*лаг податкової культури*» (*tax culture lag*) – феномен, назву якому, опираючись на вчення Веблена, дав німецький соціолог Біргер Нерре³⁵⁵. Існуючі на певний момент суспільні інститути, які складають зміст культури (соціальні цінності, народні звички і традиції, способи мислення та дій, методи управління), унаслідуються з минулого. Вони не виникають на голому місці, ніколи «не знаходяться в повній відповідності з сучасними вимогами»³⁵⁶, а тому проблема завжди полягає в прискоренні розвитку культури. За Вебленом, у свідомості людей у справах, що стосуються суперництва навколо грошових і матеріальних інтересів, збереглися атавістичні пережитки крайнього егоїзму, нечесності, хижацтва³⁵⁷. Схоже, що чи не найперше ці пороки помітні в ставленні платників податків до фіска. Поведінка людей з уповільнено реагує на нововведення, відстає від них.

Бувають ситуації, коли одна сфера культури відстає від іншої або культурний рівень однієї частини суспільства нижчий від другої. Для прикладу уявимо, що в країні проведена податкова реформа. В такому разі прийняті закони та внесені відповідні зміни в податковий кодекс. Тим часом платники податків залишаються ті самі, як не змінюються й деякі *інші* обставини, які обумовлюють процес оподаткування. Принаймні деякий час зміни малопомітні, суть відстає від форми. Оцей проміжок часу – від моменту запровадження нових правил до їх більш-менш повної реалізації у свідомості й поведінці платників і податківців – і є *лаг культури оподаткування*. Словом, – *лаг податкової культури* виникає в ситуації, коли учасники податкового процесу ще не підготовлені до змін правових норм і фіскальних технологій, що вже відбулися. За медичною аналогією, культурний *лаг* нагадує *розрив у часі між поставленим діагнозом і самим лікуванням*.

³⁵⁴ Веблен Т. Теория праздного класса / Торстейн Веблен: Пер с англ. – М.: Прогресс, 1984. – С. 230.

³⁵⁵ Nerre B. The Concept of Tax Culture / Birger Nerre. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.chinatax.edu.net/Article/UploadFiles/200442017129616.pdf

³⁵⁶ Веблен Т. Теория праздного класса. – С. 202.

³⁵⁷ Веблен Т. Теория праздного класса. – С. 234.

До яких глибин у пошуках чинників, котрі впливають на культуру взагалі і на податкову культуру зокрема, докопуються дослідники за-свідчує приклад голландського психолога й антрополога Гірта Хофстеде (1928–, Hofstede). Він ідентифікував п'ять факторів (вимірів, ознак) національної культури (див. Додаток П), серед яких є *фактор індивідуалізму* і *фактор ухилення від невизначеності й неоднозначності*. Виявилось, що громадяни розвинених західних держав у більшій мірі індивідуалісти, ніж громадяни східних і загалом менш розвинених країн³⁵⁸. За підрахунками Хофстеде фактор індивідуалізму в жителів США набирає 91 бал, а в Японії на такому рівні знаходиться фактор ухилення від невизначеності й неоднозначності. «В силу несхожести установок общих ценностей в одних и тех же обстоятельствах группы представителей разных культур по-разному ведут [себя] различным образом»³⁵⁹. Ці умови, хоч і окільним і суперечливим чином, впливають на ставлення до податків.

Роль морально-етичних і культурних інститутів у оподаткуванні добре розумів корифей науки державних фінансів, іменитий представник шведської школи Кнут Вікселль. За його повчанням, першочергове завдання фінансової науки «полягає в установленні інституціональної структури, придатної для вибору ефективних бюджетів»³⁶⁰. Належна службова етика персоналу фіскальних органів, платіжна дисципліна, значить податкова мораль і культура платників податків, – властивості, котрих не може бути без громадянської свідомості та почуття індивідуальної відповідальності за стан справ у державі, що як раз і відносяться до найважливіших інституціональних умов успішного функціонування податкової системи. «Разработка и написание законов, – писали через століття після Вікселля експерти Міжнародної податкової програми Гарвардського університету (США), – есть только прелюдия к главному в налоговой реформе – развитию средств эффективного администрирования. Наличие честной и высоко компетентной налоговой администрации является абсолютной необходимостью»³⁶¹.

³⁵⁸ Классики менеджмента // Энциклопедия / Под ред. М. Уорнера: Пер. с англ. под ред. Ю. Н. Каптуревского. – СПб.: Питер, 2001. – С. 947.

³⁵⁹ Классики менеджмента // Энциклопедия / Под ред. М. Уорнера: Пер. с англ. под ред. Ю. Н. Каптуревского. – СПб.: Питер, 2001. – С. 949.

³⁶⁰ Цит. по: Wagner R. A. The Fiscal Organization of American Federalism: Description, Analysis, Reform / R. A. Wagner. – Chicago: Markham Series in Public Policy Analysis, 1971. – P. 7.

³⁶¹ Хасси У.М., Любик Д.С. Мировое налогообложение. Основы мирового налогового кодекса: Пер. с англ. – Кембридж (США): Международная налоговая программа Гарвардского университета, 1992. – С. 11.

Однак, попри зусилля по підвищенню адміністрування податків особливо з боку структур Євросоюзу та ОЕСР, і на Заході ще існують претензії до рівня культури персоналу податкових органів. Відмічають випадки пасивного ставлення до інновацій, намагання зберегти статус-кво. Критикують норми застарілого і/або надто складного законодавства, надмірну централізацію прийняття рішень, бюрократизм менеджменту, прояви байдужого, безініціативного ставлення до справи з боку рядових працівників. Заговорили навіть про кризу адміністрування податків, обумовлену скороченням асигнувань на утримання фіскальних відомств, згортанням контрольної роботи, зростанням масштабів ухилення, зокрема, в сфері міжнародного бізнесу.

Звичайно, дивлячись з України, не слід перебільшувати вади податкової культури в країнах Заходу.

* * *

Національна культура справляє вплив на поведінку людей через властиві їй морально-етичні цінності, котрими керуються її носії в житті й на роботі. Культура в позитивному розумінні, якою б вона не була, – політичною, податковою, технологічною, побутовою і т. д. – завжди надбання.

Рівень податкової культури вимірюється балансом позитивних і негативних ефектів поведінки діючих осіб податкового процесу: платників податків, функціонерів фіскального відомства, персоналу інших причетних до оподаткування державних органів.

Податкова культура – багатофакторне явище. Вона інтегрує воедино декілька складових, які взаємодіють між собою: (1) власне поведінку платників податків, її мотиви та стереотипи; (2) сприймання з боку платників характеру і напрямів урядової політики щодо витрачання податкових надходжень; (3) відображає ставлення учасників процесу оподаткування до держави і бізнесу.

Створена обставинами національної історії та соціально-економічними умовами податкова культура зазнає в епоху інтеграції та глобалізації сторонніх впливів. У результаті податкові культури різних країн мають тенденцію до зближення й вирівнювання за взірцем найбільш високих і досконалих культур, цей процес інколи супроводжують культурні шоки.

Соціально-психологічна сторона податкової культури – податкова мораль, функціональна сторона – податкова дисципліна. Податкова

мораль виражає внутрішню індивідуальну готовність сплачувати податки в результаті свідомого сприймання платником обов'язку перед державою і суспільством, а по відношенню платника до самого себе визначається сподіванням вигоди. Рівень дисципліни вимірюється ступенем виконання податкових зобов'язань.

Основне, давно вироблене західними демократіями правило податкової культури від запровадження податку до його сплати – *згода* за принципом «no taxation without consent» («ні податкам без згоди на них»), а не безумовна пасивна *покора*. Лише у випадках, коли не діють переконування з боку владних структур і громадських інститутів і докори власної совісті платників податків, стають необхідними накази, команди, покарання.

Добровільна сплата податків, розуміння більшістю платників податку як *правового і морального зобов'язання*, – досягнення податкової культури західних держав і народів. Громадянська свідомість, звичка до дисципліни і порядку виконують роль свого роду *духовної основи* податкової культури.

Рівень податкової культури коливається від країни до країни. За дослідженнями окремих економістів й експертів міжнародних організацій перші три місця за висотою показників податкової моралі та податкової дисципліни займають Сполучені Штати Америки, Швейцарія та Австрія.

У формі податкової *декларації* по суті приватизована, тобто передана на розсуд і виконання самим платникам важлива інформаційна й процедурна функція обліку та оцінки об'єктів оподаткування, розрахунку податкових зобов'язань, пільг і скидок. Декларація – наріжний камінь сучасної фіскальної технології справляння податків.

Як й інші форми нездоров'я культурний шок в оподаткуванні має свої симптоми, причини, засоби лікування, період видужування. Подібно до шоків другого роду культурний шок – минуще явище, з часом він проходить. Лаг податкової культури також не безкінечний, що, зокрема, демонструє досить успішний розвиток податкової системи України за образом і подобою податкових систем західних демократично-правових держав.

На еволюцію культурних цінностей західноєвропейських народів взагалі й стереотипів особистої та соціальної поведінки в сфері оподаткування зокрема, справили вплив великі епохи Ренесансу, Реформації, Просвіти – епохи, яких не було в історії країн Східної Європи.

В наш час стандарти ділової культури задають процеси інтеграції та глобалізації, котрі загалом ведуть до зміцнення культури податкового процесу як з боку платників податків, так і функціонерів фіскального відомства.

У кінцевому підсумку на Заході склалися морально-етичні імперативи індивідуального ставлення до оподаткування з боку платника з огляду на державу, на суспільство, на самого себе:

сплата податків – усвідомлена форма лояльності державі;

податки – фіскальні платежі, що виражають раціональну соціальну відповідальність платників перед суспільством;

з розвитком демократично-правових засад державності платіж податку в очах самого платника перероджувався з ненависного побору в узвичаєний обов'язок громадянської поведінки.

У ракурсі податкової культури імперативи моралі й етики мають двохсторонній характер: зі сторони платників податків вони полягають у належній дисципліні перед фіском при неодмінному забезпеченні інтересів, прав і обов'язків платників з боку законодавчих і виконавчих органів, а також структур громадянського суспільства.

ПІСЛЯСЛОВО

Під багатим на смисли терміном «імперативи» загалом можна розуміти цільові спрямування та правила певної діяльності, орієнтацію доброї волі, переконання, етичні ідеали, моральний обов'язок, спонукання совісті, докори сумління, а також сигнали розсудливої поведінки в наказовій чи розпорядчій (рос. *повелительной*) формі. За Іммануїлом Кантом (1724–1804), імператив – моральний (рос. – *нравственный*) закон.

Які ж імперативи морально-етичного характеру, запозичені із західної традиції, сприйняті й перенесені в реалії сучасної України, мають бути враховані творцям податкової політики та функціонерами податкового процесу? Їх достатньо, аби їхня реалізація розтяглася надовго. Узагальнений перелік моральних уроків, імперативів, взятих із Заходу, має такий вигляд:

- Європейська цивілізація – загальна сума ідей і традицій, успадкованих від античного світу й християнства, прищеплена культурам усіх європейських народів і сформована в їхню спільну спадщину.
- Наряду з економічними і правовими основами оподаткування має також моральні основи. Тому важливий методологічний імператив західної науки – все більше звертання сучасного фінансового знання до людини. Воно зазнає гуманізації, оперуючи нормативними поняттями й образами морально-етичного характеру («індивідуум», «вибір», «благо» і т.д.). Тим часом фінансові тексти вітчизняного походження ще переповнені термінами, властивими позитивним технічним наукам («механізм», «інструмент», «важіль» і т.п.). У фінансовій науці подібного роду терміни знаходяться лише на правах метафор, займаючи місце, котре належить поняттям совісті, громадянської свідомості, мотиваціям поведінки людей.
- Зовнішній імператив «ти зобов'язаний», поставлений державною владою перед платником податків, стає набагато сильнішим, коли під впливом нормативного, морально-етичного почуття громадянської свідомості внутрішній голос нашіптує «я повинен».

- В нормативному дослідженні аргументація здебільше має носити соціологічний, морально-етичний характер, хоч і опираючись на факти позитивного аналізу. Предмет нормативної фінансової науки – бажані та ідеальні явища як такі, що відрізняються від існуючих. Намітивши ідеали, дослідник нормативного спрямування пропонує також рецепти їх здійснення, трансформує у політичні заходи і мистецтво управління.
- Значний пласт осмислення оподаткування належить родоначальникам християнства, всім тим, кому креативний імпульс задавало Святе Письмо. Загальний сенс богонатхненних текстів полягає в смиренні й покорі властям. Християнська догматика не допускає антидержавного ставлення до податків, чого не скажеш про масові настрої в секуляризованих суспільствах і навіть про адептів деяких течій сучасної теології.
- Ернест Ренан: знамениті слова Ісуса «Итак отдавайте кесарево кесарю, а Божие Богу» виходять далеко за межі міркувань про податки. Ці слова створили недоступний для політики припуток для душі серед могутньої сили імперського Риму, відділили духовну владу від світської, заклали основу істинного лібералізму і справжньої цивілізації.
- У заповідях Мойсея і Нагірній проповіді як цивілізаційній основі духовності й моралі християнських народів нічого прямо не сказано про державу та оподаткування, але проголошені Словом Божим знамениті настанови забезпечили б щастя і благополуччя будь-якої держави, будь усі її громадяни наділені душевними, моральними й культурними якостями, проголошеними в тих заповідях.
- В західній традиції досі нерушимо стоять максими оподаткування Джона Локка: (1) влада не має права незміряно відчужувати власність, в тому числі і тому, що уряди не вміють використовувати власність з тою корисністю, як у приватних руках; (2) держава не вправі збирати податки без згоди більшості народу або його представників. З часів буржуазно-демократичних революцій XVII–XVIII ст. прийшло розуміння, що оподаткування не повинно провокувати безпорядків і бунтів.
- В угоду фіскальній ілюзії, покликаний маскувати тягар податків, держава в усі часи, коли того вимагали обставини, накла-

- дала на певні податки свого роду макіяж, по слову І. Х. Озерова, – «*румяна и белила*».
- В умовах демократично-правової державності податки – фіскальні платежі *не примусові*, але й *не добровільні* в повному розумінні цих слів. Ці платежі *обов'язкові* з тим застереженням, що передбачають з боку платників певний рівень громадянської свідомості.
- Неможливо визнати правильними чи реальними аргументи тих, хто доводить шкідливість і несправедливість оподаткування, нехтуючи його суспільною необхідністю. Податки завдали і завдають немало реальної, а також приписаної їм, шкоди, але жодна держава в епоху ринкової економіки і демократично-правового ладу ще не була зруйнована оподаткуванням. Абсурдність звинувачень, марнословних нападок на податки можна порівняти з протестами *луддитів* проти використання машин у промисловому виробництві в Англії на початку XIX ст.
- Справедливість – абсолютна ідея, котра завжди залишається предметом безплідних суперечок, недовомовленою, до кінця незбагненою темою. Податки невіддільні від їх оцінки за критеріями соціальної справедливості. Справедливість – проблема, котра в оподаткуванні по своїй морально-етичній суті й соціальному значенню переважає всі інші проблеми і питання, разом узяті.
- За *принципом справедливості* К. Вікселля, справедливі ті податки, котрі установлені в результаті суспільного вибору через демократичні процедури приймання рішень і при умові, що платники суб'єктивно сприймають податкові платежі як цінний еквівалент забезпечуваних державою благ і послуг загального користування.
- Вищі етичні ідеали ліберального капіталізму зводяться до напруженої праці, ощадливості, раціонального самообмеження, що логічно не узгоджується з перерозподілом доходів через систему оподаткування. Дистрибутивна справедливість далеко не безпроблемна за своїми наслідками, адже вона полегшує тягар податків для одних груп платників за рахунок посиленого оподаткування інших груп. Тим самим першим блага дістаються коштом других, що спричиняє конфлікт інтересів.

- Економічну сутність і соціальний драматизм перерозподільних процесів якнайкраще передають слова Маргарет Тетчер: «На каждый вопль с требованием увеличения государственных расходов в ответ следует тяжкий вздох тех, кто должен оплачивать эти расходы».
- Чи не найважливіша пересторога, котру Україні слід сприйняти із Заходу, є уникнення руйнівної небезпеки надто масштабного міжрегіонального перерозподілу фінансових ресурсів. Породжені перерозподільними процесами фінансово-економічні суперечності між регіонами-донорами державного бюджету і регіонами-реципієнтами вже вийшли на грань сепаратизму в Італії, Бельгії, Іспанії, навіть у Великій Британії. Неабиякої гостроти набули і проблеми фінансових взаємовідносин між «багатими» і «бідними» країнами в межах Євросоюзу.
- Параметри податкової справедливості набувають конкретного змісту лише опираючись на демократичні процедури прийняття рішень і результати суспільного вибору. Що в оподаткуванні справедливо, а що – ні, вирішують більшістю голосів представницькі органи в залежності від суспільних настроїв, вимог моменту і лише почасти під впливом наукових аргументів. Тим самим у реальній суспільній практиці справедливість має «процедурний» і періодично змінюваний характер, реалізується через суспільно-політичні канали прийняття рішень.
- Нереально підшукати універсальний об'єкт оподаткування, котрий відповідав би всім фіскальним, економічним, моральним і соціальним вимогам до єдиного податку. Однак, здавна залишаючись утопією, нездійсненою химерою, в теоретичному плані проекти єдиного податку виконують креативну роль, їх присутність корисна на ринку ідей. Їм не відкажеш у оригінальності, сміливості, злеті творчої думки.
- Невідкладна задача вітчизняної фінансової науки полягає в активному використанні фіскально-соціологічного методу дослідження, котрий дозволяє зосередитися на функціонуванні оподаткування в інституційному, історичному, соціальному середовищі. Процеси оподаткування пов'язують державу і суспільство в такі способи, що формують податкову політику та породжують її ефекти (Кемпбелл).

- Фіскальна соціологія відкриває велике вікно пізнавальних можливостей для дослідження взаємозв'язку між оподаткуванням і масою соціально-економічних і суспільно-політичних явищ. Соціологія вивільняє оподаткування з «полону» економіки, дозволяє тлумачити податки і як позаекономічні явища.
- Перелік типових тем фіскально-соціологічного дослідження вочевидь має морально-етичне спрямування, а саме:
 - історичні та/або національні особливості податкових систем окремих держав, історичні уроки оподаткування;
 - проблеми соціальної справедливості в оподаткуванні;
 - соціально-психологічні аспекти ставлення до податків людей лівих і правих поглядів, представників різних політичних партій;
 - податки екологічного й енергозберігаючого спрямування;
 - заходи податкової політики в боротьбі з СНІД-ом, іншими хворобами;
 - оподаткування у воєнних (екстремальних, кризових) умовах;
 - справна сплата податків як фактор патріотизму;
 - оподаткування в умовах демократії та суспільства споживання;
 - ідеальні податки і податкові системи;
 - гендерні аспекти оподаткування;
 - податки і сім'я, податки і добробут, податки і щастя.
- Варто прийняти до уваги, що при порівнянні розвинених держав Заходу з високою (до 50%) і відносно низькою (25–30%) питомою вагою податків у ВВП висока норма оподаткування парадоксальним чином *може бути стимулом, а не гальмом розвитку*, але при неодмінній умові витрачання податкових надходжень на фінансування освіти, науки, охорони здоров'я. (Цей ефект відкрив німецький вчений Гюнтер Шмольдерс).
- Західна традиція пропонує на вибір три лінії морально обумовленого ставлення до ухилення від податків з боку платників: (1) співчуття і благодійність по відношенню до інших людей реалізуються лише в індивідуальному порядку, а не задовольняється в обов'язковому порядку через податкову систему шляхом перерозподілу доходів, тому ухилення від податків

у будь-якій формі має моральне виправдання; (2) моральний обов'язок платити податки обмежується тими нормами, котрі передбачені законодавством, тому такого поняття як легальне по формі, але аморальне по суті ухилення від податків для них не існує, взагалі критерії моральності оподаткуванню не властиві; (3) легальні форми ухилення від податків (tax avoidance) – не більш, ніж аморальне за характером обкрадання держави законними методами, що по суті не відрізняється від карних нелегальних методів ухилення (tax evasion).

- Передумови існування податкової та фіскальної (податково-позикової) держави, крім суто політичних та економічних міркувань, мають морально-етичний характер, оскільки податки сплачують у силу демократично прийнятих законів і/або під впливом свідомого громадянського обов'язку, а сфера державного кредиту обумовлена моральним почуттям довіри між кредитором і боржником.
- За певних сприятливих умов державний борг в змозі виступати в ролі джерела національного багатства, ознаки політичної мудрості, показника суспільного добробуту, фактора могутності держави. Однак, в умовах економічної кризи на зміну виправданню державної заборгованості прийшло теоретичне обґрунтування і практичне розуміння реальних небезпек напруження боргів, здійснюються заходи по їх скороченню.
- Морально-етичні достоїнства сучасної демократично-правової фіскальної держави полягають у тому, що вона забезпечує взаємодію влади з суспільством із фіскальних питань, згуртовує навколо наповнення і розподілу бюджету всю націю, представників усіх соціальних класів і верств суспільства, оподатковує всіх платоспроможних осіб, дає змогу всім бажаючим за винагороду і по своїй волі кредитувати уряд.
- У податковій державі її громадяни податками утримують державу, а не навпаки (за винятком непрацевдатних). У податкової держави з ринковою економікою, котрою стала вже і Україна, основний фіскальний ресурс бюджету – податки – надходять від *приватних* фізичних і юридичних осіб. Доходи і прибутки останніх одержані в процесі конкуренції за робочі місця і/або в боротьбі за нішу на ринку продукції. Ці кошти за джерелами свого походження не безхазяйні, не нічії, як за часів соціа-

лістичної економіки, тому розпорядження ними належать тим платникам податків, котрі їх заплатили.

- Гіпотетичний імператив створення так званої мінімальної держави при необхідності підтримки соціально-економічного розвитку в оглядовому майбутньому нездійснений. Лише «нормальна» податкова держава залишається гарантом науково-технічного прогресу, реалізації соціальних пріоритетів, дотримання суспільної стабільності. Водночас перебільшена соціальна щедрість податкової держави – причина фінансової кризи «держав загального добробуту».
- Фіскальна криза постійно знаходиться під дією неусувної передумови соціально-психологічного характеру, – народна маса водночас вимагає і скорочення податків, і збільшення видатків соціального спрямування.
- Позиція громадянського суспільства виконує роль «голосу народу», на інтереси і запити демократичний уряд орієнтує податкову політику. Зріле, активне громадянське суспільство – важливе досягнення, велике цивілізаційне завоювання західних народів.
- На соціально-психологічному, морально-етичному рівні розуміння фіскальний федералізм – сукупність заходів фінансової політики по підтримці національної єдності, суспільної солідарності, політичної стабільності, соціального умиротворення.
- Фіскальний федералізм відображає драматизм процесів перерозподілу фінансових ресурсів з одних регіонів на користь другим, спричинений асиметрією соціально-економічного розвитку різних регіонів, непростим узгодженням інтересів реципієнтів і донорів бюджету. Немало соціальних і міжетнічних конфліктів, навіть сепаратистських рухів підігріваються незадоволенням розподілом бюджетних асигнувань.
- Призначення фіскального федералізму і децентралізації ресурсів відповідає «золотому правилу» державних фінансів: витратити треба не більше, а продуктивніше. За нормативним *принципом еквівалентності (principle of fiscal equivalence)*, ті люди, кому дістаються вигоди від надання суспільних благ, мають і оплачувати їх (Манкур Олсон).
- Ефективна алокація (розміщення, розподіл) ресурсів можлива за *принципом субсидіарності (subsidiarity principle)*, – якщо ре-

- гійон, місто, громада і т.п. здатні належним чином виконувати певну функцію, їм треба надати таку можливість (Чарльз Тібо).
- Морально-етичний аспект бюджетного федералізму полягає в теоретичному поясненні й практичному здійсненні завжди непростих, багатих на обопільні амбіції та претензії взаємовідносин між властями самоврядних адміністративно-територіальних утворень, торкається взаємодії бюджетів різного рівня в питаннях виконання державно-суспільних функцій, задоволення потреб населення в благах і послугах, готовності й спроможності споживачів належним чином їх оплачувати.
 - Імператив децентралізації зводиться до захисту місцевих інтересів шляхом перерозподілу на їхню користь владних повноважень і відповідних їм ресурсів, створення через домовленості й компроміси рівноваги функцій, доходів і видатків між центром і регіонами.
 - Біргер Нерре: «Податкова культура охоплює всі взаємозв'язані інститути, причетні до національної податкової системи та їх практичної імплементації, котрі внутрішньо притаманні історичному розвитку даної країни. До інститутів культури належать усі успадковані способи звичного мислення, а також соціальні зв'язки, що виникли як результат взаємодії установлених правових й адміністративних порядків». Як форма утилітарної етики культура відокремлює в поведінці учасників податкового процесу правильне від неправильного, моральне від аморального, шкідливе від корисного.
 - Великий масив робіт західних авторів на соціально-психологічні та морально-етичні проблеми оподаткування – переконливий приклад суспільної корисності й затребуваності подібного роду літератури, серйозна і не замінима методологічна підмога вітчизняним науковцям у проведенні досліджень на дану тематику.
 - Без втрати національних особливостей податкової системи України повинна відбутися західна метаморфоза вітчизняної теорії та практики оподаткування в усьому, що стосується культу роботи, організованості, дисципліни, інтенсифікації знань, творчості, енергії, волі, діловитості.
 - З огляду на виконане дослідження, констатуємо, що вже декілька століть поспіль Захід – лідер в науковому осмисленні

- дійсності, місце зосередження маси багатючих знань, інтелектуальний Олімп сучасного світу. Корифеї, лауреати, герольди, місіонери фінансової науки – всі вони з Заходу. Там зосереджені фігури першої світової величини, творці й поставальники основоположних ідей і теорій. Так сталося в силу історичних обставин. На долю вітчизняних науковців поки що дістаються ролі другого плану: коментаторів, інтерпретаторів, популяризаторів ідейно-теоретичних продуктів і практичного досвіду західного походження. Але зауважимо, що тлумачення – це також пошук чогось свого, нового, оригінального.
- Не слід впадати і в крайнощі непомірного, гіперболізованого преклоніння перед Заходом. Вітчизняна фінансова думка виконує свою роль, зберігає силу інтересу і творчого потенціалу в усьому, що стосується специфіки проблем суто національного походження та способів їх вирішення. Зв'язки між західною і вітчизняною фінансовою наукою не зводяться до повчальної розмови учителя з учнями. Наближається час, коли такий взаємозв'язок усе більше буде нагадувати діалог і все менше – монолог.
 - Податківці по роду служби, що називається митарі, автори монографії морально й професійно залишаємося представниками, симпатиками, речниками податкового відомства. В ньому ми вбачаємо місію вищого порядку, екзистенціального для держави значення.
 - За своєю назвою і змістом ця книга присвячена Заходу, але за кожною думкою в ній – проекція на Україну, увага до чаянь і проблем її народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Алексеев М. М.* Подоходный налог и условия его применения. Речь, произнесенная в торжественном собрании Императорского Харьковского Университета 17 января 1885 года / М. М. Алексеев. – Харьков: *Типография М. Ф. Зильберберга*, 1885. – 35 с.
2. *Андрущенко В. Л.* Налоговая этика и налоговая техника в странах капитала / В. Л. Андрущенко, В. М. Федосов // *Финансы СССР*. – 1975. – № 3. – С. 83–88.
3. *Андрущенко В. Л.* Концепция государственных благ на службе у буржуазной апологетики / В. Л. Андрущенко // *Финансы СССР*. – 1981. – № 2. – С. 66–70.
4. *Андрущенко В. Л.* Теория общественного выбора и управление финансами буржуазного государства / В. Л. Андрущенко // *Финансы СССР*. – 1982. – № 2. – С. 74–77.
5. *Андрущенко В. Л.* Субъективистская теория стоимости и буржуазное учение о финансах государства / В. Л. Андрущенко // *Экономические науки*. – 1983. – № 2. – С. 78–83.
6. *Андрущенко В. Л.* Французская революция и развитие финансовых институтов / В. Л. Андрущенко // *Финансы СССР*. – 1989. – № 9. – С. 68–72.
7. *Андрущенко В. Л.* Запорозька Січ як український феномен / В. Л. Андрущенко, В. М. Федосов. – К.: Заповіт, 1995. – 173 с.
8. *Андрущенко В. Л.* Західна фінансова думка про природу державних фінансів / В. Л. Андрущенко // *Фінанси України*. – 1996. – № 9. – С. 21–25.
9. *Андрущенко В. Л.* Особливості та завдання національної фінансової думки / В. Л. Андрущенко // *Збірник наукових праць на основі матеріалів науково-практичної конференції у Волинському держуніверситеті ім. Лесі Українки 2–3. 06. 1999 р.* – Луцьк: Вежа, 1999. – С. 446–450.
10. *Андрущенко В. Л.* Фінансова думка Заходу в ХХ столітті (Теоретична концептуалізація та наукова проблематика державних фінансів) / В. Л. Андрущенко. – Львів: Каменяр, 2000. – 303 с.
11. *Андрущенко В. Л.* Орієнтири вітчизняної фінансової думки / В. Л. Андрущенко // *Фінанси України*. – 2000. – № 4. – С. 3–11.
12. *Андрущенко В. Л.* Соціо-етична концепція оподаткування / В. Л. Андрущенко // *Соціально-економічні дослідження в перехідний період (Щорічник наукових праць)*. Випуск ХІХ / НАН України. Інститут регіональних досліджень. – Львів, 2000. – С. 418–424.
13. *Андрущенко В. Л.* Соціогуманітарна доктрина західної фінансової думки / В. Л. Андрущенко // *Фінанси України*. – 2000. – № 7. – С. 3–10.
14. *Андрущенко В. Л.* Інституціональна й ідейно-теоретична хронологія фінансової думки Заходу / В. Л. Андрущенко // *Вісник Тернопільської академії народного господарства*. – 2000. – № 9. – С. 60–72.

Список використаних джерел

15. *Андрущенко В.* Класно-становий тип прибуткового податку / Володимир Андрущенко // *Вісник податкової служби України*. – 2000. – Листопад. – С. 58–63.
16. *Андрущенко В. Л.* Нормативні принципи оподаткування в історичній ретроспективі / В. Л. Андрущенко // *Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції «Податкова політика України» 1–2. 12. 2000 р.* – Ірпінь: Академія ДПС України, 2000. – С. 76–79.
17. *Андрущенко В.* Сучасні ремінісценції питань оподаткування в трактаті Йозефа Шумпетера «Історія економічного аналізу» / Володимир Андрущенко // *Вісник податкової служби України*. – 2001. – Лютий. – С. 53–59.
18. *Андрущенко В. Л.* Соціологічний та антропний методи західної фінансової науки / В. Л. Андрущенко // *Вісник Національного банку України*. – 2001. – № 3. – С. 43–46.
19. *Андрущенко В.* Філософські основи сучасного вчення про державні фінанси / Володимир Андрущенко // *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: економіка*. – 2001. – № 7. – С. 74–78.
20. *Андрущенко В. Л.* Національні схеми бюджетного федералізму / В. Л. Андрущенко, О. П. Кириленко // *Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць*. Випуск 26. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2001. – С. 67–74.
21. *Андрущенко В. Л.* Федералізм міжбюджетних відносин: зарубіжні моделі та вітчизняні проблеми / В. Л. Андрущенко, О. П. Кириленко // *Підприємство, господарство і право*. – 2001. – № 7. – С. 91–94.
22. *Андрущенко В. Л.* Податкові пільги: гармонія чи конфлікт суспільних інтересів? / В. Л. Андрущенко // *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Економічні науки*. – 2002. – № 2. – С. 21–24.
23. *Андрущенко В. Л.* Адміністрування податків і платежів: предмет і метод дослідження / В. Л. Андрущенко // *Науковий вісник Академії державної податкової служби України*. – 2002. – № 4 (18). – С. 76–78.
24. *Андрущенко В.* Камералістика: витоки фіскально-адміністративної науки / Володимир Андрущенко // *Вісник податкової служби України*. – 2003. – Квітень-травень. – С. 46–53.
25. *Андрущенко В. Л.* Фіскальне адміністрування як наука і мистецтво / В. Л. Андрущенко // *Фінанси України*. – 2003. – № 6. – С. 27–35.
26. *Андрущенко В. Л.* Німецька камералістика як школа управління державними фінансами / В. Л. Андрущенко // *Науковий вісник Волинського держуніверситету ім. Лесі Українки*. – 2003. – № 9. – С. 79–83.
27. *Андрущенко В. Л.* Західні теорії бюрократії / В. Л. Андрущенко, В. М. Федосов // *Ринок цінних паперів України*. – 2003. – № 9–10. – С. 3–17.
28. *Андрущенко В. Л.* Податкові системи зарубіжних країн / В. Л. Андрущенко, О. Д. Данілов // *За загальн. ред. М. Я. Азарова*. – К.: Видавничий дім «Комп'ютерпрес», 2004. – 240 с.

29. *Андрущенко В.Л.* Економічні та позаекономічні аспекти оподаткування / В.Л. Андрущенко, Ю.І. Ляшенко // *Фінанси України*. – 2005. – № 1. – С. 36–43.
30. *Андрущенко В.* Міжнародні податки: концепція та перспектива / Володимир Андрущенко // *Вісник податкової служби України*. – 2005. – № 44 (374). – С. 50–53.
31. *Андрущенко В.Л.* Умови та ідеали податкової культури / В.Л. Андрущенко // *Професійна етика працівника ДПС як складова етика державного службовця України: Матеріали науково-практичної конференції*. – Ірпінь: Національний університет ДПС України, 2006. – С. 13–16.
32. *Андрущенко В.Л.* Передісторія оподаткування в християнській традиції / В.Л. Андрущенко // *Науковий вісник Національного університету податкової служби України*. – 2008. – № 1 (40). – С. 88–99.
33. *Андрущенко В.* Податок Калдора як ідея і проект / В. Андрущенко // *Бюджетно-податкова політика: проблеми та перспективи розвитку* // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 24–25 січня 2008 р. – Ірпінь, Національний університет ДПС України, 2008. – С. 201–203.
34. *Андрущенко В.* Податкова держава: генезис, концепція, еволюція / В.Л. Андрущенко // *Світ фінансів*. – 2009. – № 3 (16). – С. 7–15.
35. *Андрущенко В.Л.* Ризики – сигнали тривоги в оподаткуванні / В.Л. Андрущенко, Т.В. Тучак // *Науковий вісник Національного університету податкової служби України*. – 2010. – № 2 (49). – С. 74–84.
36. *Андрущенко В.Л.* Три джерела і три складові частини вчення про податки / В.Л. Андрущенко // *Реформування податкової служби України відповідно до європейських стандартів: Збірник матеріалів наук. – практ. конференції, 22 жовтня 2010 р.: в 2 ч. (Ч. 1) / Держ. подат. адмін. України, Нац. унів. ДПС України, Наук. – досл. центр проблем оподатк.* – Ірпінь, 2010. – С. 22–25.
37. *Андрущенко В.Л.* Фіскально-соціологічний напрям західної фінансової науки / В.Л. Андрущенко // *Науковий вісник Національного університету податкової служби України*. – 2010. – № 4 (51). – С. 67–75.
38. *Андрущенко В.Л.* Морально-правовий вимір податків / В.Л. Андрущенко // *Гармонізація оподаткування в умовах глобалізаційних та інтеграційних процесів: Зб. тез між нар. наук. – практ. конференції, 17–18 березня 2011 р.: в 2 ч. // Державна податкова адміністрація України, Національний університет ДПС України*. – Ірпінь, 2011. – 331 с. – Ч. 1. – С. 21–22.
39. *Андрущенко В.Л.* Теорії податкової системи і податкової держави в західній науковій традиції; Гармонізація фінансових систем країн Євро-союзу; Функціонування і розвиток податкової системи ЄС. Німеччина / В.Л. Андрущенко. – В кн.: *Реформування податкової системи України: теорія, методологія, практика: монографія / Ярошенко Ф.О., Мельник П.В., Мярковський А.І.* та ін.; за заг. ред. М.Я. Азарова. – К.: Міністерство фінансів України, 2011. – 656 с.

40. *Андрущенко В.Л.* Податкові системи зарубіжних держав: Навчальний посібник / В.Л. Андрущенко, З.С. Варналій, І.А. Прокопенко, Т.В. Тучак. – К.: Кондор-Видавництво, 2012. – 222 с.
41. *Анисимов А.А.* Современные общие буржуазные финансовые теории / А.А. Анисимов // В кн.: *Критика современных буржуазных теорий финансов, денег и кредита*. – М.: Финансы, 1966. – С. 27–48.
42. *Армстронг К.* Библия: Биография книги / Карен Армстронг: Пер. с англ. М. Черняк. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – 346 с.
43. *Берман Г. Дж.* Западная традиция права: эпоха формирования / Гарольд Дж. Берман: Пер. с англ. – 2-е изд. М.: Изд-во МГУ: Издательская группа ИНФРА·М, 1998. – 624 с.
44. *Бланкарт Ш.* Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки / Шарль Бланкарт: Пер. з нім. С.І. Терещенко та О.О. Терещенка; Передмова та наук. редагування В.М. Федосова. – К.: Либідь, 2000. – 654 с.
45. *Блауг М.* Экономическая мысль в ретроспективе / Марк Блауг: Пер. с англ. – 4-е изд. – М.: «Дело Лтд», 1994. – 720 с.
46. *Блос В.* Французская революция / Вильгельм Блос: Пер. с франц. – СПб.: Типография Альштулера, 1906. – 436 с.
47. *Борг М.* Бунтарь Иисус: Жизнь и миссия в контексте двух эпох / Маркус Борг: Пер. с англ. М.И. Завалова. – М.: Эксмо, 2009. – 400 с.
48. *Бржеский Н.* Податная реформа. Французские теории XVIII столетия / Николай Бржеский. – СПб.: *Типография А.М. Вольфа*, 1888. – XVII, 194 с.
49. *Бродель Ф.* Время мира / Фернан Бродель: Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1992. – 679 с.
50. Бьюкенен Дж. М. Сочинения – Т. 1 / *Джеймс М. Бьюкенен*: Пер. с англ. / Гл. ред. Р.М. Нуреев. – М.: Таурус Альфа, 1997. – 560 с. – (Серия «Нобелевские лауреаты по экономике»).
51. Бюджетний менеджмент: Підручник / В. Федосов, В. Опарін, Л. Сафонова та ін.; За заг. ред. В. Федосова. – К.: КНЕУ, 2004. – 864 с.
52. *Веблен Т.* Теория праздного класса / Торстейн Веблен: Пер. с англ. С.Г. Сорокиной. Общ. ред. В.В. Мотылева. – М.: Прогресс, 1984. – 367 с.
53. *Вишневський В.П.* До питання про ідею єдиного податку / В.П. Вишневський // *Фінанси України*. – 2000. – № 7. – С. 11–17.
54. *Гензель П.* Налог с наследства в Англии. Исследование по истории английских финансов / П. Гензель. – М.: Университетская типография, 1907. – 684 с.
55. *Гок К.* Государственное хозяйство. Налоги и государственные долги / Карл фон Гок: Пер. с нем. Н. Бунге. – Киев: Университетская типография, 1865. – 338 с.
56. *Горлов И.* Теория финансов / Иван Горлов. – Издание второе, исправленное и умноженное. – СПб.: *Типография И. Глазунова и К°*, 1845. – II, 227 с.

57. *Гурьев А. Н.* Прямые и косвенные налоги. Pro и contra / А. Н. Гурьев. – СПб.: Типография А. С. Суворина, 1893. – 200 с.
58. *Дейвис Н.* Европа: История / Норман Дейвис: Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. – 1464 с.
59. Дем'янишин В. Г. Теоретична концептуалізація і практична реалізація бюджетної доктрини України: Монографія / В. Г. Дем'янишин. – Тернопіль: ТНЕУ, 2008. – 496 с.
60. *Де Кастр Р.* Мирабо: Несвершившаяся судьба / Рене де Кастр; пер. с франц. Е. В. Колодочкиной; науч. ред. и вступ. ст. Т. Д. Сергеевой. – М.: Молодая гвардия, 2008. – 419 [13] с.
61. Декларация прав человека и гражданина. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.agitclub.ru/spezhran/spezdeklaracial1789.htm>
62. *Джордж Г.* Что такое единый налог и почему мы его добиваемся? / Генри Джордж: Пер. с англ. – М., 1907. – 24 с.
63. *Жюлиа Д.* Философский словарь: Пер. с франц. / Дидье Жюлиа. – М.: Международные отношения, 2000. – 544 с.
64. *Занд Ш.* Кто и как избрал еврейский народ / Шломо Занд: Пер. с ивр. М. Урицкого. – М.: Эксмо, 2011. – 544 с.
65. *Захаров А. С.* Налоговое право ЕС: актуальные проблемы функционирования единой системы / А. С. Захаров. – М.: Волтерс Клувер, 2010. – 672 с.
66. *Канетти Э.* Монстр власти: роман / Элиас Канетти, Серж Московичи; [пер. с нем. Р. Каралашвили, пер. с франц. Т. Емельяновой, Г. Дилигенского]. – М.: Алгоритм, 2009. – 240 с.
67. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / *Джон М. Кейнс*: Пер. с англ. проф. Н. Н. Любимова. Вступительная статья проф. И. Г. Блюмина. – М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1948. – LI, 398 с.
68. Классики менеджмента // Энциклопедия / Под ред. М. Уорнера: Пер. с англ. под ред. Ю. Н. Каптуревского. – СПб.: Питер, 2001. – 1168 с.
69. *Клейнборт Л.* О подоходном налоге / Лев Клейнборт // Мир Божий. – 1905. – № 6. – С. 233–250.
70. *Комаровский Л.* Очерки Рима в финансовом и экономическом отношениях. Кандидатское рассуждение / Л. Комаровский. – М.: Университетская типография (Катков и Ко), 1869. – 138 с.
71. *Кропоткин П. А.* Великая французская революция. 1789–1793 / П. А. Кропоткин. – М.: Наука, 1979. – 575 с.
72. *Кулишер И. М.* Очерки финансовой науки / И. М. Кулишер. – Выпуск 1-й. – Петроград: Наука и школа, 1919. – 252 с.
73. *Кулишер И. М.* Очерки финансовой науки / И. М. Кулишер. – Выпуск 2-й. – Петроград: Наука и школа, 1920. – 387 с.
74. *Кулишер И. М.* Налоги / Иосиф Михайлович Кулишер: Финансовая энциклопедия. – Под ред. И. А. Блинова и А. И. Буковецкого. – М.: Государственное издательство, 1924. – С. 592–611.

75. *Курчинский М. А.* Городские финансы: Эволюция налоговой системы в городах Пруссии в конце XIX и начале XX века (1870–1910) / М. А. Курчинский. – СПб.: Тип. Ю. Н. Эрлих (влад. А. Э. Коллинс), 1911. – XX, 483 с.
76. *Ланг Й.* Проект кодекса налоговых законов для государств Центральной и Восточной Европы / Йоахим Ланг: Пер. с нем. – Бонн: Федеральное министерство финансов, 1993. – 464 с.
77. *Лассаль Ф.* Косвенные налоги и положение рабочего класса: Защитительная речь перед берлинским Королевским судом по поводу обвинения автора в публичном возбуждении неимущих классов к ненависти и презрению против имущих / Ф. Лассаль. – СПб.: Изд-во Е. Д. Мягкова «Колокол» (Тип. «Север» А. М. Лесмана), 1906. – 132 с.
78. *Леви Э.* Кардинал Ришелье и становление Франции / Энтони Леви: Пер. с англ. Е. Е. Сырневой. – М.: АСТ: Астрель, 2008. – 415 с.
79. *Леруа М.* Социология налога / Марк Леруа: Пер. с франц. – М.: Изд-во Дело и Сервис, 2006. – 96 с.
80. *Люкимсон П. Е.* Царь Давид / Петр Люкимсон. – М.: Молодая гвардия, 2011. – 319 с.
81. *Люкимсон П. Е.* Царь Соломон / Петр Люкимсон. – М.: Молодая гвардия, 2012. – 315 с.
82. *Малкей М.* Наука и социология знания / Майкл Малкей: Пер. с англ. А. Л. Великовича. *Послесловие Б. Г. Юдина.* – М.: Прогресс, 1983. – 254 с.
83. *Мандевиль Б.* Басня о пчелах / Бернард Мандевиль. – Общ. ред. и вступ. статья Б. В. Мееровского. Пер. с англ. Е. С. Лагутина. – М.: Мысль, 1974. – 376 с.
84. *Маркс К.* Морализирующая критика и критицизирующая мораль / Карл Маркс и Фридрих Энгельс. – Соч. – Т. 4. – С. 291–321.
85. *Мельник П. В.* Розвиток податкової системи в перехідній економіці / П. В. Мельник. – Ірпінь: Академія ДПСУ, 2001. – 362 с.
86. *Мизес Л.* Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории / Людвиг фон Мизес: Пер. с 3-го испр. англ. изд. А. В. Куряева. – М.: ОАО «НПО «Экономика», 2000. – 878 с.
87. Милль Дж. С. Основы политической экономии / Джон Ст. Милль: Пер. с англ. – В 3 т. – Т. 3. – М.: Прогресс, 1981. – С. 143–388.
88. *Моль А.* Социодинамика культуры / Абрам Моль: Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1973. – 406 с.
89. Мур Дж. Принципы этики / Джордж Мур: Пер. с англ. Общ. ред. И. С. Нарского. – М.: Прогресс, 1984. – 326 с.
90. Налогообложение: теории, проблемы, решения / В. П. Вишневский, А. С. Веткин, Е. Н. Вишневская и др.; под общ. ред. В. П. Вишневского. – Донецк: ДонНТУ, ИЭП НАН Украины, 2006. – 504 с.
91. *Неккер Ж.* О управлении государственными доходами французского королевства / Жак Неккер: Пер. с франц. – СПб., 1786. – 254 с.

92. *Нитти Ф.*, проф. Неаполитан. ун-та и член Высш. сов. при М-ве нар. просвещения. Основные начала финансовой науки / Франческо Нитти: Пер. с итал. – Вступ. ст.: А.И. Чупров, заслуж. проф. Моск. ун-та; Под ред. и с доп. А. Смиршевский, доц. Демидов. юрид. лица М.: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1904. – XXXII, 624 с.
93. *Озеров И.Х.* Основы финансовой науки. Выпуск 1-й. Учение об обыкновенных доходах / Иван Христофорович Озеров. – Издание 5-е. – М.: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1917. – 544 + V с.
94. *Озеров И.Х.* Что делать? / И.Х. Озеров. – М.: Универсальное книгоиздательство Л.А. Столяр, МСМХIII (1913). – 376 с.
95. *Опарін В.М.* Фінансова система України (теоретико-методологічні аспекти): Монографія / В.М. Опарін. – К.: КНЕУ, 2005. – 240 с.
96. *Острогорський Г.* Історія Візантії / Георг Острогорський. – Пер. з нім. А. Онишко. – Львів: Літопис, 2002. – 780 с.
97. *Петти В.* Избранные работы. Трактат о налогах и сборах / Вильям Петти: Пер. с англ. – М.: Ось – 89, 1997. – 112 с.
98. *Орлов М.Ф.* О государственном кредите. – М., 1833. – X, 293 с.
99. *Пигу А.* Экономическая теория благосостояния / Артур Пигу. – Т. I: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1985. – 512 с. (“Экономическая мысль Запада”).
100. *Пигу А.* Экономическая теория благосостояния / Артур Пигу. – Т. II: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1985. – 454 с. («Экономическая мысль Запада»).
101. Податковий кодекс України: станом на 15 грудня 2010 р. / Упоряд. О.О. Головашевич, М.П. Кучерявенко. – Х.: Право, 2010. – 656 с.
102. *Покровский И.А.* История Римского права / И.А. Покровский. – Минск: Харвест, 2002. – 528 с.
103. Пособие по налоговой политике / Под ред. Партасарати Шома: Пер. с англ. – Вашингтон: Международный валютный фонд, 1995. – XII, 387 с.
104. *Ренан Э.* Жизнь Иисуса / Эрнест Ренан: Пер. с франц. – СПб., 1906. – LXXIII, 413 с.
105. *Ренан Э.* Земная жизнь Иисуса Христа / Жозеф Эрнест Ренан: Пер. с франц. под ред. В.П. Бутромеева, В.В. Бутромеева. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2011. – 304 с.
106. *Рикардо Д.* Начала политической экономии и налогового обложения. – Сочинения. Т. 1 / Давид Рикардо: Пер. с англ. – М.: Госполитиздат, 1955. – 360 с.
107. *Ріппа М., Тучак Т.* Порівняння ідентифікаційних ознак податкових служб світу / М. Ріппа, Т. Тучак // Світ фінансів. – 2010. – Випуск 4. – С. 124–130.
108. *Ротбард М.* Государство и деньги: Как государство завладело денежной системой общества / Мюррей Ротбард; Пер. с англ. и франц. под ред. и с предисловием Гр. Сапова. – Челябинск: Социум, 2004. – 176 с.
109. *Ротбард М.* Власть и рынок: государство и экономика / Мюррей Ротбард; Пер. с англ. Б.С. Пинскера под ред. Гр. Сапова. – Челябинск: Социум, 2010. – XII + 418 с. (Серия: «Австрийская школа». Вып. 22).

110. *Саймон Г.А.* Адміністративна поведінка. Дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції / Герберт Саймон: Пер. з англ. вид. – Вид. переробл. і допов. числен. заув. авт. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
111. *Себайн Дж.Г.* Історія політичної думки / *Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон*: Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 838 с.
112. *Селигмен Б.* Основне течення сучасної економічної думки / Бен Селигмен: Пер. с англ.. – М.: Прогресс, 1968. – 600 с.
113. *Сэй Ж.* – Б., *Бастия Ф.* Трактат по политической экономии / Жан-Батист Сэй; Экономические софизмы. Экономические гармонии / Фредерик Бастия / Сост., вступ. статья, коммент. М.К. Бункина, А.М. Семенов. – М.: Дело, 2000. – 232 с. – (Сер. «Политическая экономия: ступени познания»).
114. Система податкових пільг в Україні у контексті європейського досвіду / *Соколовська А.М., Єфименко Т.І., Луїна І.О.* та ін. – К.: НДФІ, 2006. – 320 с.
115. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов / Адам Смит: Пер. с англ.. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 684 с.
116. *Сміт А.* Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / А. Сміт. [Пер. з англ. О. Васильєва, М. Межевікіної, А. Малівського. Наук. ред. Є. Литвин]. – К.: Port-Royal, 2001. – 593 с.
117. *Соколовська А.М.* Основи теорії податків: Навчальний посібник / А.М. Соколовська. – К.: Кондор, 2010. – 326 с.
118. *Стрик Дж.* Государственные финансы Канады / Дж. Стрик: Пер. с англ.. – М. ОАО «НПО “Экономика”, 2000. – 399 с.
119. *Суторміна В.М.* Держава – податки – бізнес: (Із світового досвіду регулювання ринкової економіки): Монографія / В.М. Суторміна, В.М. Федосов, В.Л. Андрущенко. – К.: Либідь, 1992. – 328 с.
120. *Тарасов И.* Очерк науки финансового права / Иван Тарасов. – Ярославль: Типография губернского правления, 1883. – XII, 710 с.
121. *Тропіна В.Б.* Фіскальне регулювання соціального розвитку суспільства / Валентина Борисівна Тропіна. – К.: НДФІ, 2008. – 368 с.
122. *Трубников К.В.* Мечты и цель в финансах / К.В. Трубников. – СПб.: Тип. (бывшая) А.М. Котомина, 1883. – 236 с.
123. *Тучак Т.В.* Оподаткування спадщини: західна теорія і практика / Т.В. Тучак. – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. – К.: КНЕУ ім. Вадима Гетьмана, 2007. – 20 с.
124. *Тучак Т.В.* Податок на спадщину та дарування у Франції / Т.В. Тучак // Формування ринкових відносин в Україні: Збірник наукових праць. – Вип. 12 (91). – К.: Науково-дослідний економічний інститут, 2008. С. 15–18.
125. *Тучак Т.В.* Особливості оподаткування спадщини та дарувань в Італії / Т.В. Тучак // Науковий вісник національного університету державної податкової служби України. – 2009. – № 2 (45). – С. 126–131.

126. *Тучак Т. В.* Світовий досвід формування та реалізації податкової політики; Податкове право – основа реалізації податкової політики / Т. В. Тучак. – В кн. – Податкова політика України: навч. посіб. / П. В. Мельник, З. С. Варналій, Л. Л. Тарангул [та ін.]; за ред. П. В. Мельника. – К.: Знання України, 2010. – 505 с.
127. *Тьеро Ж. Л.* Маргарет Тэтчер: От бакалейной лавки до палаты лордов / Жан Луи Тьеро: Пер. с франц. Ю. М. Розенберг. – М.: Молодая гвардия, 2010. – 521 с.
128. *Фельс Э.* Методы экономических исследований / *Эберхард М. Фельс*, Герхард Тинтнер: Пер. с нем. Под ред. А. Л. Вайнштейна. – М.: Прогресс, 1971. – 150 с.
129. *Фінанси: Підручник / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова.* – К.: Знання, 2008. – 611 с.
130. *Финансовая энциклопедия / Под ред. И. А. Блинова и А. И. Буковецкого.* – М.: Государственное издательство, 1924. – 973 с.
131. *Фор Э.* Опала Тюрго 12 мая 1776 г. / Эдгар Фор: Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1979. – 566 с.
132. *Хабермас Ю.* Политические работы / Юрген Хабермас / Сост. А. В. Денежкина; пер. с нем. Б. М. Скуратова. – М.: Праксис, 2005. – 368 с. – (Серия «Новая наука политики»).
133. *Хасси У. М.* Мировое налогообложение. Основы Мирового налогового кодекса / *Уорд М. Хасси, Дональд С. Любик*: Пер. с англ. – Кембридж: Гарвардський університет, 1992. – 280 с.
134. *Цимбал П. В.* Податки, податкова система України, податкова злочинність: історія, теорія, практика / П. В. Цимбал: Монографія. – Ірпінь: Національний університет ДПС України, 2007. – 320 с.
135. *Черкасов П. П.* Кардинал Ришелье / П. П. Черкасов. – М.: Международные отношения, 1990. – 382 с.
136. *Шилль И.* Современная теория финансов и влияние ее на финансовую администрацию в западноевропейских государствах / Иосиф Николаевич Шилль. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1860. – 263 с.
137. *Штурм Р.* Бюджет / Рене Штурм: Пер. с франц. – СПб.: Общественная польза, 1907. – 600 с.
138. *Яроцкий В.* Налоги / Василий Гаврилович Яроцкий: Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – Т. XX^a – СПб.: *Туполитография И. А. Ефрона*, 1897. – С. 497–505.
139. *Allingham M. G.* Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis / M. G. Allingham, A. Sandmo // *Journal of Public Economics.* – Amsterdam, 1972. – Vol. 1, No. 3–4. – P. 323–338.
140. *Alm J.* Why do people pay taxes? / James Alm, Gary H. McClelland, William D. Schulze // *Journal of Public Economics.* – 1992. – vol. 48. – Issue 1. – P. 21–38.

141. *Andic F. M.* An Exploration into Fiscal Sociology: Ibn Khaldun, Schumpeter, and Public Choice / F. M. Andic, S. Andic // *Finanzarchiv.* – 1985. – Bd. 43. – H. 3. – S. 454–469.
142. *Backhaus J. G.* Fiscal Sociology: What For? / *Jürgen G. Backhaus* // – P. 16–27. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www2.uni-erfurt.de/finanzwissenschaft/download/valedictory_lecture.pdf
143. *Bergland D.* Libertarianism in One Lesson / David Bergland. – Costa Mesa: Orpheus Publications, 1990. – VII, 98 p.
144. *Besley T., Coate S.* Centralized versus decentralized provision of local public goods: political economy approach / Timothy Besley, Stephen Coate // *Journal of Public Economics.* – 2003. – Vol. 87. – No. 12. – P. 2611–2637.
145. *Brennan G., Buchanan J.* The Power to Tax: Analytical Foundations of a Fiscal Constitution / Geoffrey Brennan, James M. Buchanan. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.econlib.org/library/Buchanan/buchCv9c1.html>
146. *Brooks N.* The Benefits and Economic Costs of Taxation. A Comparison of High- and Low-Tax Countries / N. Brooks, T. Hwong. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: (<http://www.policyalternatives.ca>)
147. *Buchanan J. M.* Public Finance and Public Choice: Two Contrasting Visions of the State / James M. Buchanan, Richard A. Musgrave. – The MIT Press: Cambridge (Mass.); London, 2000. – IX, 272 p.
148. *Campbell J. L.* The State and Fiscal Sociology / J. L. Campbell. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.questia.com/googleScholar.qst?docId=50002257888>
149. *Chodorov F.* The Income Tax: Roots of All Evil / Frank Chodorov. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: e-book: <http://mises.org/etexts/rootofevil.pdf>. – 89 p.
150. *Classics in the Theory of Public Finance / Ed. by R. A. Musgrave, A. T. Peacock.* – London: Macmillan; New York: St Martin's Press, 1967. – XIX, 244 p.
151. *Edersheim A.* The Life and Times of Jesus the Messiah / Alfred Edersheim. – Oxford: Grand Rapids, 1953. – 1733 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.holybooks.com/wp-content/uploads/The-Life-and-Times-of-Jesus-the-Messiah.pdf>
152. *Ekelund R. B.* A history of economic theory and method / Robert B. Ekelund, Jr., Robert F. Hebert. – 3rd ed. – New York etc.: McGraw-Hill, Inc., 1990. – XV, 688 p.
153. *Feld L. P.* Tax Compliance as the Result of a Psychological Tax Contract: The Role of Incentives and Responsive Regulation / Lars P. Feld, Bruno S. Frey // *Law & Economics.* – 2007. – Vol. 29. – No. 1. – P. 114–116. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bsfrey.ch/articles/449_07.pdf
154. *Groves Y. M.* Tax Philosophers / Y. M. Groves. – Madison: The University of Wisconsin Press, 1974. – VII, 158 p.

155. *Hancock D.* Taxation. Policy & Practice / Dora Hancock. – London etc.: International Thomson Business Press, 1996. – XIII, 352 p.
156. *Hasnas J.* Reflections on the minimal state / John Hasnas. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://faculty.msb.edu/hasnasj/GTWebsite/06_Hasnas.pdf
157. IPF Congress 2010. *Prinz A.* A Moral Theory of Tax Evasion. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://editorialexpress.com/cgi-bin/conference>
158. International Tax Glossary. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.http://join.ibfd.com/Taxglossary](http://join.ibfd.com/Taxglossary)
159. *Kirchler E.* The Economic Psychology of Tax Behaviour / Erich Kirchler. – Cambridge, New York etc.: Cambridge University Press, 2007. – XVII, 243 p.
160. *Leroy M.* Tax Sociology. Sociopolitical Issues for a Dialogue with Economists / Marc Leroy. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://socio-logos.revues.org/document2073.html>
161. Lexicon of Terms and Concepts in Public Administration, Public Policy and Political Science / Compiled, selected and edited by S. Badger, M. Bejzuc, S. Christianson a.o. – Kyiv: Osnovy Publishers, 1994. – 442 p.
162. *Macdonald J.* A Free Nation Deep in Debt: The Financial Roots of Democracy / James Macdonald. – Princeton: Princeton University Press, 2006. – 576 p.
163. *Machlup F.* Methodology of Economics and other Social Sciences / Fritz Machlup. – New York etc.: Academic Press, 1978. – XIV, 567 p.
164. *Martin I.W.* The Thunder of History: The Origins and Development of the New Fiscal Sociology / I.W. Martin, A.K. Mehrotra, M. Prasad [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://assets.cambridge.org/9780521738392/excerpt/9780521738392/_excerpt.pdf
165. McGee R.W. Opinions on the Tax Evasion / *Robert W. McGee, Sheldon R. Smith.* – P. 3983–3984. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.decisionsciences.org/.../398-4586.pdf>
166. *Moore M.* Revenues, State Formation, and the Quality of Governance in Developing Countries / Mick Moore // International Political Science Review. – 2004. – Vol. 25. – No. 3. – P. 297–319.
167. *Musgrave R.A.* The Theory of Public Finance. A Study in Public Economy / *Richard A. Musgrave.* – New York etc.: McGraw-Hill Book Company, 1959. – XVII, 628 p.
168. *Musgrave R.A.* Public Finance, now and then / *Richard Musgrave* // Finanzarchiv. – 1983. – Bd. 41. – H. 1. – P. 1–13.
169. *Musgrave R.A.* Schumpeter's crisis of tax state: An essay in fiscal sociology / *R.A. Musgrave* // Journal of Evolutionary Economics. – 1992. – Vol. 2. – No. 2. – P. 89–113.
170. *Myrdal G.* The Political Element in the Development of Economic Theory / *Gunnar Myrdal.* – London: Routledge & Kegan Paul LTD, 1965. – XVII, 248 p.

171. *Nerre B.* Do social and cultural norms matter? – The Concept of Tax Culture. Extended version / B. Nerre. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.worldbank.org/publicsector/pe/Tax/norms/pdf>
172. *Nerre B.* Tax Culture Shock in Japan / B. Nerre. – P. 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.chinatax.edu.net/Article/UploadFiles/200442017129616.pdf
173. *Nerre B.* Tax Culture: A Basic Concept for Tax Politics / B. Nerre // Economic Analysis & Policy. – 2008. – Vol. 38. – No. 1. – P. 153–167.
174. The New Fiscal Sociology. Taxation in Comparative and Historical Perspective / Ed. by Isaac William Martin, *Ajay K. Mehrotra, Monica Prasad.* – Cambridge, New York etc.: Cambridge University Press, 2009. – XIII, 328 p.
175. *Nozick R.* Anarchy, State, and Utopia / Robert Nozick. – New York: Basic Books, Inc., 1974. – XIV, 367 p.
176. *Oates W.E.* Toward A Second-Generation Theory of Fiscal Federalism / *Wallace E. Oates* // International Tax and Public Finance. – 2005. – Vol. 12. – No. 4. – P. 349–373.
177. *Oberg K.* Cultural shock: adjustment to new cultural environment / *Kalervo Oberg.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.agem-etnomedizin.de/download/cu29_2-3_2006_S_142-146_Repr_Oberg.pdf
178. O'Connor J. The Fiscal Crisis of the State / *James O'Connor.* – New York: Wiley, 1973. – XV, 355 p.
179. Political Economy and Public Finance. The Role of Political Economy in the Theory and Practice of Public Economics / Ed. by *Stanly L. Winer, Hirofumi Shibata.* – Cheltenham, UK; Northampton, USA: Edward Elgar, 2002. – XII, 242 p.
180. *Rawls J.* The Theory of Justice / John Rawls. – Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1971. – XV, 607 p.
181. *Rosen H.S.* Public Finance / *Harvey S. Rosen.* – Boston etc.: Irwin/McGraw-Hill, 1995. – XXX, 623 p.
182. *Rothbard M.N.* Robert Nozick and the Immaculate Conception of the State / *Murray N. Rothbard.* – Journal of Libertarian Studies. – Vol. 1. – No. 1. – P. 45–57.
183. *Sabine B.E.V.* A History of Income Tax / B.E.V. Sabine. – London: George Allen & Unwin, 1966. – 288 p.
184. *Schmölgers G.* The Psychology of Money and Public Finance / *Günter Schmölgers.* – Houndmills, New York: Palgrave Macmillan, 2006. – X, 254 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: metro-natshar-31-71.brain.net.pk/articles/_DCuxVwJEP.pdf
185. *Schumpeter J.A.* History of Economic Analysis / *Joseph A. Schumpeter.* – London: George Allen & Unwin, 1955. – XXV, 1260 p.
186. *Schumpeter J.A.* History of Economic Analysis / *Joseph A. Schumpeter.* – Edited from manuscript Elizabeth Boody Schumpeter and with an introduction by Mark Perlman. London: Taylor & Francis e-Library, 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://digamo.free.fr/schumphea.pdf> – XXXVIII, 1283 p.

187. Schumpeter in the History of Ideas / Ed. by Y. Shionoya and M. Perlman. – Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1977. – 135 p.
188. *Shoup C. S. Public Finance* / Carl Shoup. – London: Weidenfeld & Nicolson, 1969. – X, 660 p.
189. *Sirico R. A. The Sin Tax: Economic & Moral Considerations* / Robert A. Sirico. – Ottawa: Acton Institute, 1995. – 17 p.
190. *Small A. W. The Cameralists. The Pioneers of German Social Policy* / Al-bion W. Small. – Kitchener: Batoche Books, 2001. – 520 p.
191. *Tanzi V. Globalization and the Work of Fiscal Termites* / Vito Tanzi. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2001/03/tanzi.htm>
192. *Tanzi V. The Role of the State and Public Finance in the Next Generation* / Vito Tanzi // OECD Journal on Budgeting. – 2008. – Vol. 8. – No. 2. – P. 7–8.
193. *Tax Administration in OECD and Selected Non-OECD Countries: Comparative Information Series (2010)*. – Paris: CTPA (Centre for Tax Policy and Administration), 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oecd.org/dataoecd/2/37/47228941.pdf>
194. *Taxation – Dollars and Sense* / Ed. by F. J. Viser. – Memphis (Tenn.): Memphis State University Press, 1971. – 274 p.
195. *Taxes and Culture – Tax Reforms for Sustainable Development*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gtz.de/de/documente/en-tax-and-culture.pdf
196. *The New Fiscal Sociology. Taxation in Comparative and Historical Perspective* / Ed. by I. W. Martin, A. K. Mehrotra, M. Prasad. – Cambridge etc.: Cambridge University Press, 2009. – XIII, 328 p.
197. *The Norton Dictionary of Modern Thought* / Edited by Allan Bullock and Stephen Trombly. Assistant editor: Alf Lawrie. – New York–London: W. W. Norton & Company, 1999. – XXIV, 933 p.
198. *The Rise of the Fiscal State in Europe, c. 1200–1815*. – Ed. by R. Bonney. – New York: Oxford University Press, 1999. – XII, 527 p.
199. *Torgler B. Does culture influence tax morale? Evidence from different European countries* / Benno Torgler, Friedrich Schneider. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.crema-research.ch/papers/2004–17.pdf
200. *Torgler B. Tax morale: theory and empirical analysis of tax compliance* / Benno Torgler. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: edoc.unibas.ch/56/1/DissB_6463.pdf
201. *Torgler B. The importance of faith: Tax morale and religiosity* / Benno Torgler // Journal of Economic Behavior and Organization. – 2006. – Vol. 61. – No. 1 (September). – P. 81–109.
202. *Wagner R. E. Fiscal Sociology and the Theory of Public Finance: An Exploratory Essay* / R. E. Wagner. – Cheltenham, UK; Northampton, MA: Edward Elgar, 2007. – X, 228 p.
203. *Weston S. F. Principles of Justice in Taxation* / Stephen F. Weston. – New York: Columbia University Press, 1903. – 299 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.archive.org ... California Digital Library.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Властивості оподаткування в ретроспективі

Історичні епохи і групи країн	Основні джерела державних доходів	Функції податків	Стан ухилення від податків
Стародавні рабовласницькі держави, V тис. до н.е. – V ст. н.е.: Єгипет, Вавилон, Ассирія, Ізраїль та Іудея, Карфаген, Греція, Рим	Воєнна здобич, данина, домени, податки (зокрема, майнові податки – трибути), позики	Фіскальна	Приблизний облік об'єктів податків; однак, у Римі за обман фіскальних органів могли позбавити громадянських прав і продати в рабство
Середньовічна феодальна Європа, V–XV ст.: Візантія, Італія, Німеччина, Франція, Англія, Іспанія, Португалія	Конфіскації, домени і регалії, податки, позики	Фіскальна, регулююча (методами, запропонованими представникам камералістики і меркантилізму)	Визначення об'єктів оподаткування шляхом кадастрів та за зовнішніми ознаками; зловживань більше з боку збирачів, ніж платників податків
Період зародження і розвитку промислового капіталізму та буржуазної демократії, XVI–XIX ст.: Нідерланди, інші країни Західної Європи, США, Канада, Японія	Контрибуції, податки, фіскальні монополії, позики	Фіскальна, дистрибутивна, регулювання економічних процесів на макрорівні	Поступовий перехід до декларування доходів і майна; моральна відраза від неправдивого свідчення доходів мінімальна

Історичні епохи і групи країн	Основні джерела державних доходів	Функції податків	Стан ухилення від податків
Період індустріального, постіндустріального та інформаційного суспільства, XX – початок XXI ст.: країни Західної Європи, Північної Америки, Південно-Східної Азії, Центральної та Східної Європи	Податки, соціальні внески, позики; у СРСР – відрахування від прибутків державних підприємств, а також універсальний акциз (податок з обороту)	Фіскальна, дистрибутивна, регулювання та стабілізація соціально-економічних процесів на мікро- і макро-рівні	Істотне зниження масштабів ухилення в західних країнах завдяки компенсації тягаря податків фінансуванням суспільних благ (освіта, охорона здоров'я, інфраструктура та ін.).

Джерело: Складено автором для посібника: Ярошенко Ф. О. Історія оподаткування: Навчальний посібник / Ф. О. Ярошенко, П. В. Мельник, В. Л. Андрущенко, В. М. Мельник. – Ірпінь: Національна академія ДПС України, 2004. – С. 200.

ДОДАТОК Б

Характерні риси середньовічних податків у країнах Західної Європи

	Звичайні податки	Консенсусні податки	Примусові податки
Основні податки	Донегельд, таладж, воєнний податок	Мувеблс, фоудеж	Талья
Порядок запровадження	Домовленість або вольове рішення	Голосування	Вольове рішення
Частота справляння	Перемінна	Перемінна	Перемінна
Витрачалися на	Повторювальні, передбачувані, визначені цілі	Нові суспільні проекти	Проекти за рішенням правителя
Ким змінювалися	Невідомо	Голосуванням	Вольовим рішенням
Хто ніс відповідальність	Правитель	Правитель і/або платник	Правитель
Причина занепаду	Зміни суспільних обставин	Потрясіння, невпевненість правління	Втрата влади правителем
Зв'язок між податком і фінансованим проектом	Досить сильний	Сильний	Незначний
Орган голосування	Рада	Парламент, старові збори	Відсутній

Джерело: Barzel Y. Taxation and Voting Rights in Medieval England and France / Y. Barzel, E. Kiser // Rationality and Society. – 2002. – Vol. 14. – No. 4. – P. 482.

Пояснення. Данегельд (*danegeld*) – з X ст. у прибережних країнах Західної Європи данина вікінгам (морським розбійникам скандинавського походження). Таладж (*tallage*) – поземельний податок на закріпачених селян. Воєнний податок (*scutage*) – буквально: податок на щит, грошова компенсація за звільнення від воєнної служби в Англії. Мувеблс (*movables*) – податок на рухоме майно. Фоудеж (*fouage*) – буквально: податок на домашнє вогнище (*очаг*), форма податку на нерухоме майно у Франції. Талья (*taille*) – прямий поземельний податок у Франції.

ДОДАТОК В**Етапи становлення податкової держави**

VI–III тис. до н.е.
 Стародавні Єгипет, Вавилон, Ассирія, Греція часів Гомера.
 Джерела існування держав: натуральні та особисті повинності;
 перші зачатки оподаткування.

II–I тис. до н.е.
 Ізраїль епохи Біблійних царів, інші країни Стародавнього Сходу.
 Основні державні доходи: податки в формі пожертвувань на користь храмів;
 натуральні податки; грошові податки; мито.

Середина I тис. до н.е. – 476 р.
 Зародження і розвиток податкової держави у античному Римі.
 Основні державні доходи: податок на власність (tributum); десятина
 (stipendium); подушний податок (capitatio); мито (portoria).

V–XV ст.
 Держави на матеріальній основі доменів і регалій у середньовічній Європі.
 Основні доходи: надходження від державних маєтностей (доменів)
 і королівських привілеїв на певні промисли (регалій).

395–1453 рр.
 Податкова держава Візантійської імперії.
 Основні державні доходи: подушний і поземельний податки;
 форми їх адміністрування – податкові ділянки (округи), відкупна система.

XVI–XX ст.
 Формування та утвердження зрілих податкових держав,
 їх трансформація у фіскальні держави.
 Основні доходи: податки з доходів, на прибутки, майно, споживання.
 Наростає значення позикового фінансування,
 на початку XXI ст. борги деяких держав перевищують ВВП.
 Криза фіскальної держави.

Джерело: Складено автором.

ДОДАТОК Д**Принципи оподаткування за камералістами**

Йосип Зоннефельс (1765 р.)	Йоганн Юсті (1771 р.)
1. За рахунок податків фінансувати екстраординарні видатки, з доходів від доменів і регалій – поточні видатки	Податки мають бути: 1. Співвідносними з величиною чи вартістю власності платника
2. Претензії знаті, духовенства і учених на податковий імунітет безпідставні	2. Точно визначеними, загальновідомими, не установленими свавільно
3. Податок з фізичної особи мають відповідати її засобам існування і бути сумірними з засобами інших платників	3. Зручними для платників за способом і часом сплати
4. Податки не повинні знижувати працездатність платника чи ослаблювати його прагнення заробляти більше	4. Економними (недорогими) в адмініструванні як для платників, так і для фіскального відомства
5. Не слід оподатковувати те, завдяки чому виникає сама можливість одержувати дохід і продуктивно працювати	5. Податки не повинні позбавляти платника необхідних засобів існування або зменшувати його капітал
6. Найменш обтяжливі податки на споживання, тому що вони: сумірні з доходами і наявними коштами; ставки менш відчутні для платника	6. Треба не допускати, щоб податки руйнували добробут чи зашкоджували громадянським свободам платників

Джерела: Узагальнено і складено авторами на основі: Small A. W. The Cameralists.

The Pioneers of German Social Polity / Albion W. Small. – Kitchener: Batoche Books, 2001. – P. 239–262, 486–492;

Wagner R. E. The Cameralists: Fertile Sources for a New Science of Public Finance. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mason.gmu.edu/~rwagner/cameralist.pdf>

ДОДАТОК Е

Тематика семінару з питань фіскальної соціології
(Університет штату Нью-Йорк, м. Олбані)

Тиж-день	Тематика і проблематика
Тиждень 1	Класики фіскальної соціології (вивчення творів Йозефа Шумпетера “Криза податкової держави” (1918 р.) та Джеймса О’Коннора “Фіскальна криза держави” (1973 р.).)
Тиждень 2	Класики теорії суспільного вибору (вивчення творів Джеймса Б’юкенена і Річарда Вагнера “Дефіцит демократії” та Джеффри Бреннана і Б’юкенена “Влада оподатковувати: аналітичні основи фіскальної конституції”)
Тиждень 3	Походження податкових систем (взаємозв’язок оподаткування і демократії в сучасних державах на прикладі Великої Британії, США, Франції, Швеції)
Тиждень 4	Природа податків (оподаткування і держава загального благоденства, податкові аспекти неоліберальної економічної політики)
Тиждень 5	Порівняння сучасних розвинених демократій (економічна теорія і державна політика в багатих демократичних країнах)
Тиждень 6	Оподаткування та загальний добробут (оподаткування і добробут, політичні ресурси суспільного добробуту в процвітаючих демократіях)
Тиждень 7	Фіскальний федералізм (технології та дилеми фіскального федералізму)
Тиждень 8	Досвід оподаткування I (інновації в податкових системах, джерела доходів сучасної держави)
Тиждень 9	Досвід оподаткування II (фіскально-соціологічні аспекти оподаткування за прогресивними і регресивними ставками)
Тиждень 10	Податок на нерухоме майно (оподаткування нерухомої власності, зокрема, дрібної, податкові бунти, викликані даним податком)
Тиждень 11	Податкові заворушення (їх причини: перерозподіл на користь багатих, несправедливі переваги для небагатих)
Тиждень 12	Сучасне розуміння сутності податків (що американці думають і говорять про податки?, чому податкам відводиться найвища увага?)

Джерело: Major A. Directed Study in Fiscal Sociology. Spring 2011 / Aaron Major. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sociologystudents.files.wordpress.com/2011/01/fiscal-sociology.pdf>

ДОДАТОК Ж

Глобальні форми ухилення від податків за технологіями «термітів»

Фіскальні “терміти”	Способи ухилення
Електро-нна комерція і трансакції (e-commerce and transactions)	Світовий обсяг e-commerce перевищує 10 трлн. дол. Податковий контроль ускладнюють: перехід від трансакцій, оформлених на папері, до віртуальних операцій, що залишають менш помітні сліди; зміна товарних форм виробництва й продажу на цифрові (digital) – музику, фото та ін. У результаті нелегко визначити хто має платити і збирати податки.
Електронні гроші (electronic money, e-cash)	Заміна розрахунків реальними грошима електронними картами (e-cash) ускладнює контроль над платежами ПДВ і податку на доходи фізичних осіб.
Внутрішньо-корпоративна торгівля (intercompany trade)	Торгівля всередині структур мультинаціональних корпорацій за трансфертними цінами дозволяє маніпулювати величиною оподаткованого прибутку шляхом направлення коштів з країн з високим рівнем податків до країн з низьким рівнем.
Офшорні фінансові центри (offshore financial centers)	В офшори в ролі сховищ від податків (tax haven) направляють потоки інвестиційних коштів, там же відбувається відмивання грошей, нажитих нечесно. Спроби обмежити діяльність і значення офшорів натикається на економічні й політичні інтереси.
Деривативи та хедж-фонди (derivatives and hedge funds)	Оподаткування доходів і прибутків, зосереджених у деривативах (опіони, варанти, ф’ючерси), стикається з проблемами індивідуальної ідентифікації їх походження, невизначеність і суперечливість полегшує ухилення від податків.
Неможливість оподаткування фінансового капіталу (inability to tax financial capital)	Уряди національних держав не можуть або не хочуть оподатковувати фінансовий капітал, а також доходи висококваліфікованої робочої сили. По мірі зростання міжнародного ринку капіталів мобільний капітал оподатковувати все складніше.
Зростаюча зарубіжна діяльність (growing foreign activities)	Міжнародне переміщення робочої сили, зокрема межах ЄС, призводить до інвестування зароблених доходів за рубежем, що спричиняє втрату податкових надходжень у країнах походження.
Зарубіжний шопінг (foreign shopping)	Величезний ріст закордонних поїздок і туризму, особливо в країни з низьким рівнем непрямих податків, призводить до втрати податкових надходжень в одних країнах на користь других.

Джерело: Зібрано й узагальнено автором з різних англomовних джерел.

ДОДАТОК З**Засоби боротьби з ухиленням від податків за програмою Великий податковий парашут (Велика Британія, 2010 р.)**

Заходи програми	Час імплементації	Очікувані результати
Зупинити скорочення персоналу Королівської служби державних доходів і митниці (HMRC)	Негайно	Кожен із працівників, намічених до скорочення, щорічно забезпечує 10 млн. ф. ст. доходу, що еквівалентно надходженню в казну на 3 млрд. ф. ст.
Збирання податків в напористому (aggressive) режимі	Негайно	Податок – не предмет роздумів, вагань чи факультативної поведінки. Це основний обов'язок всіх фізичних осіб і бізнесу. Надійна податкова система має забезпечити надійне справляння податків. Потенціал заходу – десятки мільярдів фунтів стерлінгів. Скільки ж може бути втрачено, якщо допустити несплату податків.
Збільшити штат HMRC на 20 тис. осіб з метою: - посилити підготовку податкових інспекторів по контролю за ухиленням; - покращити обслуговування платників; - зменшити кількість звернень до HMRC за незаконним відшкодуванням податків; - повернути борги.	Протягом трьох років	Фіскальний потенціал заходу має скласти 20 млрд. ф. ст., у тому числі 10 млрд. ф. ст. додатково зібраних податків і 10 млрд. ф. ст. недопущеного ухилення від податків.
Відкриття місцевих податкових органів	Протягом трьох років	Вигода полягає в максимальному наближенні органу збирання податків до людей з розрахунку, що сплата податків – необхідна умова для існування благополучного суспільства.

Джерело: The Great Tax Parachute. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.neweconomics.org/publications/the-great-tax-parachute> (з деякими скороченнями).

ДОДАТОК К**Етичні, людські й поведінкові стандарти адміністрування податків, прийняті для Євросоюзу Європейською Комісією (2007 р.)**

Стратегічні цілі	Кількість балів ($\Sigma 100$)	Основні показники
1. Розробка і запровадження етичних стандартів, які сприяють довірі платників до податкової адміністрації	40	- Активне здійснення керівництвом фіскального відомства заходів етичної політики; - обізнаність персоналу з етичними заходами і кодексом поведінки, що розкриває основні проблеми адміністрування; - участь представників персоналу в розробці етичних заходів і кодексу поведінки; - об'єктивна й професійна обробка особистих справ платників за уніфікованими правилами для всіх.
2. Умови зайнятості на основі об'єктивних критеріїв	30	- Призначення на всі посади в адміністрації згідно прозорих критеріїв рівня кваліфікації та/або профпридатності; - гарантія, що роботу не пропонують людям з серйозною кримінальною репутацією; - при проходженні через адміністративні процедури забезпечення прав і обов'язків податківців як приватних осіб, так і функціонерів податкової служби; - офіційне доведення до виконавців вимог стосовно негодячої роботи або неадекватної поведінки; - наявність справедливих і прозорих писаних правил і процедур звільнення з роботи.

3. Розробка й імплементація внутрішніх правил і процедур запобігання або раннього попередження обману й порушень з боку персоналу	15	<ul style="list-style-type: none"> - Наявність внутрішніх правил контролю за спробами обману, посадових зловживань і порушень з боку персоналу; - наявність у податкової адміністрації системних заходів щодо раннього виявлення обману та серйозних порушень з боку персоналу (спеціальної служби внутрішнього контролю); - розкриття функціонерами податкової служби даних про стан особистих фінансів; - при наявності анонімних повідомлень про обман чи порушення гарантування презумпції невинуватості підозрюваних до моменту юридичного підтвердження;
4. Ясні, справедливі, адекватні санкції стосовно обману чи серйозних порушень з боку персоналу	15	<ul style="list-style-type: none"> - Визначення і публікація санкцій для персоналу за обман і серйозні провину; - загальне визнання санкцій за обман і серйозні провину справедливими й адекватними; - можливість апеляції звинувачуваного працівника до незалежної судової інстанції.

Джерело: Fiscal Blueprints. A path to a robust, modern and efficient tax administration. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ec.europa.eu/taxation_customs/resources/.../fiscal_blueprint_en.pdf

ДОДАТОК Л

Фінансування війн Великої Британії з революційною та наполеонівською Францією за рахунок оподаткування споживачів предметів розкоші

Оподатковувані джерела	Суми надходжень (тис. ф. ст.)	Питома вага (%)
Доходи	156,6	43,6
Іноземний алкоголь	30,6	8,6
Солодові напої	29,9	8,4
Алкоголь внутрішнього виробництва	21,5	6,0
Вино	20,8	5,8
Вікна	20,7	5,8
Тютюнові вироби	11,2	3,1
Коні для прогулянок	9,8	2,7
Будинки	9,1	2,5
Слуги	4,1	1,2
Карети	3,8	1,0
Кава	3,2	0,9
Газети	2,8	0,8
Поштові екіпажі	1,8	0,2
Шовкова одежа	1,8	0,2
Поштові коні	1,6	0,2
Селянські коні	9,4	2,6
Заповіти	6,0	1,7
Спадщина	5,2	1,5
Вироби з скла	3,3	0,9
Собаки	2,4	0,7
Пудра	1,9	0,5
Інші податкові джерела	11,0	3,1
Всього	356,5	100,0

Джерело: O'Brien P.K. The Triumph and Denouement of the British Fiscal State: Taxation For the Wars against Revolutionary and Napoleonic France, 1793–1815. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eprints.ise.ac.uk/22319/1/wp99.pdf>

ДОДАТОК М**Заходи проти ухилення від податків уряду Великої Британії**

Оподаткування бізнесу і банків	Податкові схованки (Tax havens)
Посилити суворість норм і правил оподаткування великого бізнесу	Провести радикальну реформу податкових схованок (оазисів)
Скасувати заплановане скорочення податків з великого бізнесу	Відмовитися від правила британського доміцilia
Не надавати банкам податкові скидки, якщо їх збитки профінансовані урядом	Налагодити в автоматичному режимі міждержавний обмін інформацією про доходи фізичних і юридичних осіб з метою унеможливити приховування доходів від податкової служби
Оподаткування бонусів банкірів має бути постійним	Переглянути договори з Швейцарією та іншими країнами про дотримання банківської таємниці
Замість податку на прибуток банків запровадити "податок Робін Гуда"	Заборонити комерційну таємницю стосовно компаній і фондів, розміщених на території офшорів
Запровадити міждержавну звітність операцій великого бізнесу, що забезпечує прозорий моніторинг місця одержання прибутків і сплати податків	

Джерело: Manifesto for tax justice. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.taxresearch.org.uk/.../Manifesto.pdf

ДОДАТОК Н**Умови функціонування державних фінансів у різних соціально-економічних формаціях**

Формації	Стратегія	Характер і рівень менеджменту	Баланс державних доходів і видатків
Рабство	Відсутня (рішення мали свавільний і/або ситуаційний характер)	Низький рівень державного менеджменту та адміністрування доходів і видатків	Залежав від обставин, волі й рівня державного мислення правителя
Феодалізм	Максимізація державних доходів	Зосередженість на доходах при нехтуванні раціоналізації видатків	Марнотратство, значне перевищення видатків над доходами
Капіталізм	Спроби обмеження обсягу бюджетів при тенденції їх росту	Високий рівень менеджменту та адміністрування доходів і видатків	Дефіцитність бюджетів, періодичні профіцити

Джерело: Складено за матеріалами Weber C., Wildavsky A. A History of Taxation and Expenditure in the Western World. – New York: Simon and Schuster, 1986. – P. 560–614.

ДОДАТОК П**Фактори податкової культури за Гофстедом (Hofstede)**

Фактори культури	Зміст факторів
Дистанція до влади (Power Distance)	Характеризує дистанціювання або розподіл влади між індивідуумами: в одних країнах більш рівномірно; в других – нерівномірно з концентрацією влади в руках нечисленної еліти та сильною ієрархією
Ухилення від невизначеності (Uncertainty Avoidance)	Показує степінь загроз з боку ситуацій невизначеності і відповідно відображає потребу в правилах, котрі захищають від неї. В країнах з високим рівнем невизначеності люди страждають від неї, з низьким рівнем – користуються нею у власних вигодах
Маскулінізм (мужність) чи жіночність (Masculinity vs. Femininity)	Розкриває степінь маскулінізму (впевненість у собі, задоволення заробітком, кар'єрою, посадою та ін.) або риси жіночності (дружня атмосфера, співробітництво, піклування та ін.) Для чоловіків більш важливим є розвиток і ріст доходів, для жінок – підвищення якості життя та покращення взаємин між людьми
Індивідуалізм чи колективізм (Individualism vs. Collectivism)	В одних країнах схильність людей, у тому числі платників податків, до реалізації цілей і задоволення потреб в індивідуальному порядку; у других – тяга до колективних благ, стремління до суспільного добробуту
Довго- чи короткотермінова орієнтація (Long vs. Short Term Orientation)	Усвідомлення, що бізнесові успіхи приходять лише з часом, наймані працівники прагнуть до довготермінових контактів. У іншому варіанті вигоди варто мати по скоріше, робітники схильні змінювати роботодавця по частіше

Джерела. Складено на основі: Класики менеджмента // Енциклопедія / Под ред. М. Уорнера: Пер. с англ. под ред. Ю.Н. Каптуревского. – СПб.: Питер, 2001. – С. 944–949.

What are Geert Hofstede's 5 Cultural Dimensions? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.businessmate.org/Article.php?ArticleId=4>

Наукове видання

*Андрущенко Володимир Леонідович
Тучак Тетяна Володимирівна*

**МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ
ІМПЕРАТИВИ ПОДАТКІВ
ТА ОПОДАТКУВАННЯ
(західна традиція)**

Монографія

Відповідальний за випуск
Комп'ютерна верстка
Обкладинка

О. В. Діордійчук
Д. М. Алексєєв
Д. М. Алексєєв

Підписано до друку **.**.2013 р. Формат 60x84^{1/16}
Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Друк офсетний. Умовн.-друк. арк. 22,32.
Наклад *** прим. Зам. .

Видавництво «Алерта»

04210, м. Київ, а/с 112.

Тел.: (044) 223-15-25, 223-15-30.

E-mail: Alerta@ukr.net, веб-сайт: www.alerta.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 788 від 29.01.2002 р.